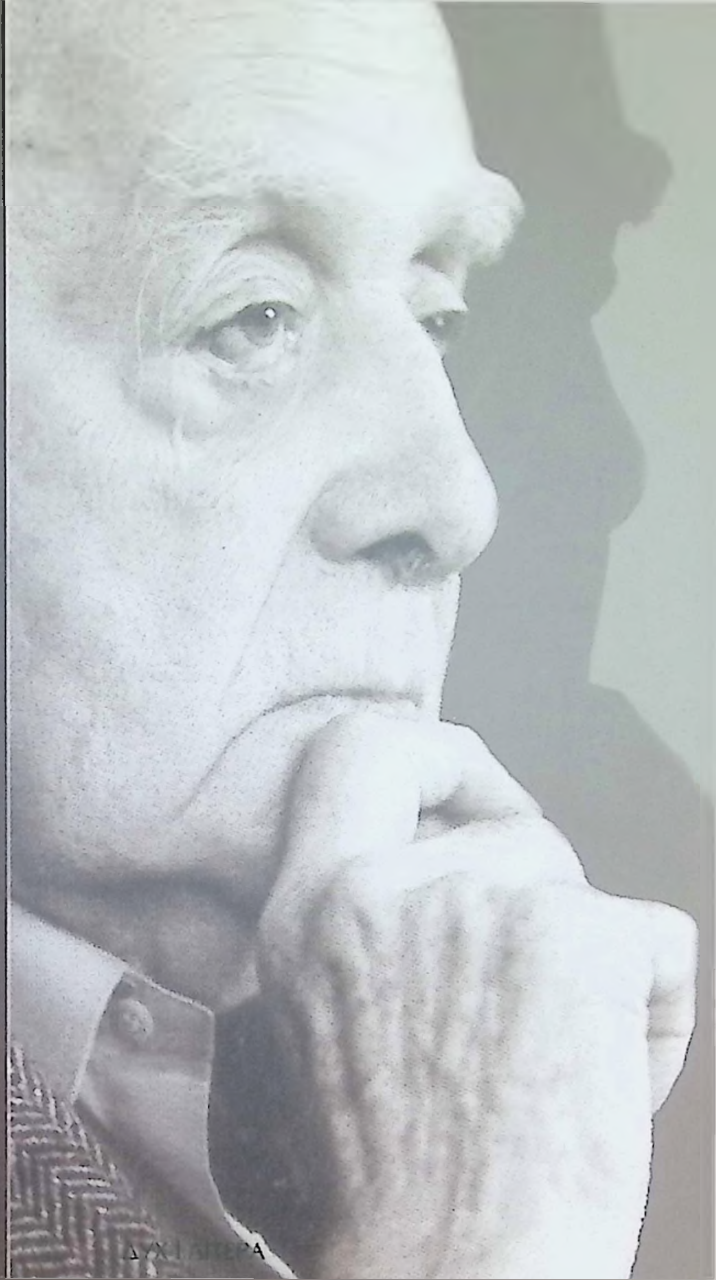

ПОЛЬСЬКІ СТУДІЇ

I-й конкурс ім. ЄЖИ ҐЕДРОЙЦЯ

Національний університет
“Києво-Могилянська Академія”

Дух і Літера

№ 20

Польські студії
спеціальний випуск

КИЇВ

Національний університет "Киево-Могилянська академія"
Центр європейських гуманітарних досліджень
Центр польських і європейських студій

"Польські студії" – збірник наукових статей, присвячених історії та сучасності польсько-українських взаємин. Автори цих статей – переможці першого конкурсу імені Є. Гедройця, проголошеного Посольством Республіки Польща в Україні у 2006 році. Видання доповнено презентацією досліджень, що з'явилися в Україні та Польщі протягом 2005-2007 років і присвячені літературі, культурі, історії та сучасності обох народів.

Редакційна колегія

П'єр Аснер (Франція)	Надія Нікітенко
В'ячеслав Брюховецький	Мирослав Попович
Пол Валлієр (США)	Євген Рашковський (Росія)
Андрій Васильченко	Костянтин Сігов
Валентин Гусев	Вадим Скуратівський
Юрій Вестель	Сергій Стельмах
Євген Захаров	Марина Ткачук
Михайлина Коцюбинська	Олександр Філопенко
Сергій Кримський	Леонід Фінберг
Віктор Малахов	Ютта Шеррер (Німеччина)
Жорж Ніва (Швейцарія)	Роман Шпорлюк (США)

**Видання здійснене за сприяння Посольства
Республіки Польща в Україні**

Упорядники: Олена Бетлій, Оля Гнатюк, Тетяна Дзядевич
Редактори: Костянтин Сігов, Леонід Фінберг

Редакція

Вчений секретар:	Олексій Сігов
Літературне редагування:	Валерія Богуславська Наталя Ксьондзик
Художнє оформлення:	Ірина Пастернак
Комп'ютерне макетування:	Юрій Кореняк

ЗМІСТ

<i>Оля Гнатюк. Вступ</i>	8
--------------------------------	---

1. ПЕРШИЙ КОНКУРС ІМ. ЄЖИ ГЕДРОЙЦЯ

Про Єжи Гедройця	11
------------------------	----

<i>Оксана Лобко. Еволюція маєткового комплексу графів Потоцьких (герб Пилява) у Правобережній Україні 1830–1917 рр.</i>	13
---	----

<i>Андрій Горук. Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина ХІХ ст. – 1914 р.): історіографія та джерельна база проблеми</i>	47
--	----

<i>Оксана Винник. Повсякдення війни: цивільне населення Східної Галичини впродовж україно-польського конфлікту 1918–1919 років</i>	82
--	----

<i>Ольга Денисюк. Українські студенти та випускники Краківської академії у 20–30-х роках ХХ століття</i>	100
--	-----

<i>Василь Стефанів. Українсько-польські відносини у міжвоєнний період: інтегральний український та польський націоналізм, міжконфесійна ситуація у висвітленні польської та української історіографії</i>	119
---	-----

<i>Андрій Смирнов. Степан Скрипник: релігійно-політична діяльність у 30-х – на початку 40-х років ХХ століття</i> ...	145
---	-----

<i>Христина Чушак. Дискусії навколо історії польсько- українських взаємин на сторінках польських опозиційних видань (1976–1989)</i>	170
---	-----

<i>Володимир Кучер. Використання досвіду Польщі в процесі інтеграції України в Європейський Союз</i>	194
--	-----

<i>Софія Дацко. Порівняльний аналіз ставлення до Євросоюзу молоді Польщі та України (на прикладі м. Гданська і м. Луганська)</i>	229
--	-----

2. ІСТОРІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ

- Олена Бетлій.* Włodzimierz Osadczy. Święta Ruś.
Rozwój i oddziaływanie idei prawosławia w Galicji,
Lublin: Wydawnictwo UMCS: EKPU, IESW, 2007 245
- Анна Лазар.* Polska – Ukraina – Osadczyk /red. Bogumiła
Berdychowska, Ola Hnatiuk, Lublin: UMCS, 2007 247
- Оля Гнатюк.* Нова Україна: між Львовом та Донбасом (Nowa
Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne, 2/2006) 251
- Вадим Арістов.* Нова синтеза модерної історії Польщі
для України (Ганна Дильонгова. Історія Польщі
1795–1990. – Київ: «Видавничий дім
«Києво-Могилянська академія», 2007) 253
- Юлія Зінов'єва.* Польські адреси Києва. «Дух і літера», 2007 ... 255
- Олена Бетлій.* Поляки на Півдні України: історія і сьогодення.
У 2 т. – Жешов, Київ, Миколаїв: Вид-во МДГУ
ім. П.Могіли, 2008 (Серія «Україна: історія і
сучасність») 258
- Оля Гнатюк.* Олег Калакура. Поляки в етнополітичних
процесах на землях України у ХХ столітті.
Київ: Знання України, 2007 260
- Оля Гнатюк.* Берлінець. (Basil Kerski, Andrzej St. Kowalczyk.
Polska i Ukraina. Rozmowy z Bohdanem Osadczykiem,
Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2008) 262
- Андрій Портнов.* Tomasz Stryjek, Jakiej przyszłości
potrzebuje przyszłość? Interpretacje dziejów
narodowych w hisoriografii i debacie publicznej na
Ukrainie 1991–2004. Warszawa: Rytm, 2007 264
- Оля Гнатюк.* Український портрет в інтер'єрі ХХ століття.
(Bogumiła Berdychowska. Ukraina: ludzie i książki,
Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2006
[Україна: люди й книжки]) 269
- Оля Гнатюк.* Історія Польщі в працях Тімоті Снайдера
(Timothy Snyder, Sketches from a Sekret War:
A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine,

Yale University Press, 2005.

Timothy Snyder, Rekonstrukcja Narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś (1569–1999). Sejny: Pogranicze, 2006) ... 273

Олена Бетлій. Dziedzictwo kresów – nasze wspólne dziedzictwo? / red. Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury, 2006 276

Оля Гнатюк. З архівів служб 278

Оля Гнатюк. Польська тематика в українських виданнях 2007 р. 280

Оля Гнатюк. Рік Єжи Ґедройця – огляд книжкових видань в Україні та Польщі 284

3. ЛІТЕРАТУРА

Юлія Стахівська. Материк дитинства Януша Корчака. (Януш Корчак. Дитя людське. – Київ: Дух і літера, 2007) 290

о. Адам Добжинський. Władysław Panas. Bruno od Mesjasza: rzecz o dwóch ekslibrisach oraz jednym obrazie i kilkudziesięciu rysunkach Brunona Schulza, Lublin: UMCS, 2001 294

Дар'я Семенова. Багатоголосся Бруно Шульца. («Бруно Шульц і культура пограниччя: Матеріали двох перших одиниць Міжнародного Фестивалю Бруно Шульца в Дрогобичі». Дрогобич, 2007) 297

Катажина Котинська. «Львів: перехрестя» (Kurt Lewin. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa, Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich, 2006) 301

Софія Мирна. Івашкевич на пограниччі. (Олексій Сухомлинов. Польсько-українське культурне пограниччя у прозі Ярослава Івашкевича (топіка і функціональність). – Донецьк: Юго-Восток, 2006) 303

Анна Вилегала. Воєнний щоденник Бобковського (Анджей Бобковський. Війна та спокій / пер. Олеся Герасима. – Київ: Критика, 2007 305

- Богдана Матіяш*. Оселений у собі слід (Анджеї Стасюк. Дорогою на Бабадаг/пер. з пол. О. Сливинського. – Київ: Критика, 2007) 313
- Антоніна Мужановська*. Неймовірний світ Ольги Токарчук. (Ольга Токарчук. Правік та інші часи. / пер. Віктора Дмитрука. – Львів: Кальварія, 2004) 318
- Марцін Чиж*. Європа ховається в сирі. (Jurij Andruchowycz, Diabeł tkwi w serze / przeł. K. Kotyńska, O. Hnatiuk, R. Rusnak, Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2007) 320
- Катажина Котинська*. Зупинятися, бігти і зупинятися знову (Taras Prochaśko. Spalone lato, Kraków: Nemrod, 2007) 322
- Наталія Якубчак*. Література. Теорія. Методологія / Упор. і наук. редакція Данути Уліцької; пер. з польської Сергія Яковенка. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006 324
- Ксенія Утевська*. Твори польських авторів на сторінках альманаху «Єгупець». – К.: «Дух і літера», №1–17, 1995 – 2008 рр. 328
- Анна Лазар*. Есеї про Львів. (Katarzyna Kotyńska. Esejści o Lwowie. Pamięć, sąsiedztwo, mity, Warszawa: SOW-ISPAN, 2006) 337
- Оля Гнатюк*. Інша Україна (Prochaśko Taras, Żadan Serhij. Ukraina, Kraków: Nemrod, 2006) 339
- Катажина Котинська*. Смаки, запахи, історія. (Mykoła Mańko, Kuchnia klasztorów prawosławnych, Kraków: Nemrod, 2007) 341

4. ПОЛІТОЛОГІЯ

- Оля Гнатюк*. Помаранчевий бум. (Marcin Wojciechowski, Pomarańczowy majdan, Warszawa: WAB, 2006) 343
- Оля Гнатюк*. Нова історія України. (Jan Jacek Bruski, Andrzej Chojnowski, Ukraina. – Warszawa: Wydawnictwo «Trio», 2006. Seria Historia państw świata w XX wieku) 345

ОГЛЯДИ

Олена Бетлій, Тетяна Дзядевич, Поліна Федоренко.

Нотатки про польські книжки, присвячені
українській тематиці, які вийшли друком
протягом 2005–2007 рр. 347

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 366

Оля ГНАТЮК

ВСТУП

Спеціальний випуск «Духа і Літери» вміщає статті молодих українських гуманітаріїв, які досліджують історію та сучасність польсько-українських взаємин. Ці статті – фрагменти більших розвідок у формі кандидатських і магістерських робіт, що були присвячені історії та сучасності Польщі, а також польсько-українським взаєминам. Їхні автори стали переможцями першого конкурсу імені Єжи Ґедройця, що проходив в академічному році 2006/2007. Декілька слів на тему I конкурсу, проголошеного Посольством Республіки Польща: на конкурс було надіслано близько 50 робіт, які розглядало міжнародне журі конкурсу (Богуміла Бердиховська, Ярослав Грицак, Анджеї Менцвель, Микола Рябчук, Наталя Яковенко й Оля Гнатюк) та вирішило присудити шість нагород у грошовій формі і шість відзнак у формі диплому. У категорії кандидатських робіт переможцем стала Христина Чушак з Львівського університету (тема дослідження «Україна та українці в концепціях польської опозиції 1976–1989 рр.»). Другу нагороду присуджено Ользі Денисюк за дослідження підготовлене у Прикарпатському університеті «Краківська академія мистецтв у контексті українсько-польських мистецьких взаємин 20-30-их рр. ХХ ст.». Третє місце посіла Оксана Лобко з університету Києво-Могилянська академія («Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1830–1917 рр. за матеріалами володінь графів Потоцьких»). У категорії дипломних і магістерських робіт переможця не визначено. Другу нагороду отримав Василь Стефанів з Українського Католицького університету за працю «Дискусія між УГКЦ та ООН про актуальні проблеми розвитку українського суспільства у 1920–1930 роках». Дві треті нагороди присуджено: Оксані Винник з університету Києво-Могилянська академія («Повсякденність війни: цивільне населення Східної Галичини впродовж україно-польської війни 1918–1919»)

та Андрієві Смирнову з університету Острозька академія («Громадсько-політична діяльність Степана Скрипника у 1930–1939 рр.»). Крім того, журі вирішило відзначити дипломами Андрія Горука (Чернівці) за кандидатську роботу «Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина XIX ст. – 1914)», Софію Дацко (Луганськ) за магістерську роботу «Порівняльний аналіз ставлення до Євросоюзу молоді Польщі та України на прикладі студентів Гданська та Луганська», Ірини Кияк (Київ) за дипломну «Парадигма фантастики і футурології Станіслава Лема», Володимира Кучера (Львів) за післядипломну роботу «Використання досвіду Польщі в інтеграційному процесі з Європейським Союзом», Олександра Лап'юка (Київ) за дипломну «Порівняння технології інформаційного заповнення веб-порталів МЗС країн світу (Україна і Польща)» та Ірину Прищепу (Одеса) за магістерську роботу «Польська громада Одеси з кінця XVIII століття до 1920 р.».

Надіслані на конкурс роботи були написані і в українських університетах, і в закордонних навчальних закладах (передовсім – польських). Найкращі з кандидатських робіт, у чому зможе переконатися читач завдяки лектурі цього випуску, презентують високий дослідницький рівень. Відзначені магістерські та дипломні роботи вирізняються амбітністю поставленого завдання та якістю висвітлення. Зокрема, автори нагороджених робіт обирали теми, які вимагали новаторських підходів і залучення архівних матеріалів, що по-новому висвітлювали досліджувані події.

Друк фрагментів цих праць має на меті, зокрема, заохотити українські видавництва, а також ширше презентувати результати першого конкурсу ім. Єжи Гедройця. Можливо, це вплине також і на заохочення наступних випускників університетів та молодих дослідників до участі у цьому конкурсі.

Редактори видання вирішили доповнити його розлогою презентацією досліджень, що з'явилися друком в Україні та Польщі протягом 2005–2007 років і присвячені літературі, культурі, історії та сучасності обох народів. Представлено твори українських літераторів, надрукованих у польських перекладах, польських авторів – в українських перекладах, наукові та есеїстичні видання, в яких висвітлено різні сторінки нашої історії та сучасності. Звісно, наш випуск не претендує на повноту. Це радше своєрідний калейдоскоп рецензій, коротких повідомлень та анотацій, в якому можна побачити розмаїття наших контактів і напрямків досліджень.

Сподіваємося, завдяки цьому випуску читач зможе краще зорієнтуватися не тільки в напрямках досліджень молодих українських учених, а й отримає певну картину сучасних українських публікацій, присвячених Польщі, та польських – присвячених Україні.

Перший конкурс імені Єжи Гедройця на дипломні, магістерські та кандидатські роботи

2006 року з нагоди Року Єжи Гедройця Посольство Республіки Польща проголосило перший конкурс на найкращі роботи, присвячені історії та сучасності Польщі, а також польсько-українським взаєминам. Конкурс тривав протягом академічного року 2006–2007 і користувався великим зацікавленням молодих учених і випускників українських вищих навчальних закладів. В академічному році 2007–2008 конкурс відбувся вдруге. Його умови залишилися такими ж, як і в попередньому конкурсі.

Конкурс матиме продовження.

Умовою участі у конкурсі є надіслання видруку роботи та її електронної версії, а також короткого резюме і с.в. автора на адресу Посольства РП не пізніше 30 червня 2008 р. Приймаються **тільки** ті праці, захист яких відбувся протягом 2007–2008 рр. Їх оцінюватиме міжнародне, польсько-українське журі. Передбачено по три премії у двох категоріях: дипломної або магістерської роботи та кандидатської роботи. Перша премія за кандидатську роботу становитиме 1500 у.о., друга – 800; третя – 500. Перша премія за магістерську або дипломну роботу становитиме 500 у.о., друга – 300, третя – 200. Найкращі праці будуть надруковані у престижних наукових виданнях.

Контактна особа: др. Оля Гнатюк, радник Посольства РП, керівник Відділу культури і науки, тел. 8-044-230-0708; e-mail: olahnatiuk@polska.com.ua, вул. Ярославів Вал 12, 01901 Київ. Інформація про конкурс розміщена на сайті Посольства: www.polska.com.ua

Єжи Ґедройць (1906–2000) – засновник і головний редактор щомісячного журналу “Культура”, що виходив у Парижі протягом більш ніж півстоліття (1947–2000). Ґедройць був політичним візіонером, державником та незалежним мислителем, якій здобув саме завдяки цьому надзвичайний авторитет як в еміграції, так і в материковій Польщі. На сторінках його “Культури” сформувалася візія нової, незалежної Польщі. Ґедройць вірив, що не буде справді незалежної Польщі без незалежної України, що й стало основою для вироблення концепції польсько-українських взаємин, яка сильно вплинула на польську політичну та інтелектуальну еліту. Досить сказати, що це завдяки Ґедройцю Польща першою визнала самостійність України, а потім цілеспрямовано підтримувала демократичні зміни, вбачаючи в незалежній українській державі найважливішого свого партнера на Сході.

Оксана ЛОБКО

ЕВОЛЮЦІЯ МАЄТКОВОГО КОМПЛЕКСУ ГРАФІВ ПОТОЦЬКИХ (герб Пилява) У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ 1830–1917 рр.

Економічна і соціокультурна активність поміщицтва та дворянства невіддільна від історії всього суспільства. У цьому нас переконують модернізаційні зміни в економіці Європи, які були започатковані наприкінці XVIII і розвивалися впродовж XIX – початку XX ст. Переорієнтація аграрного сектора на ринкові засади проходила й на українських теренах, відрізняючись лише темпами та місцевими особливостями. З найбільшою силою вона зачепила дворянство – верхівку суспільства – і відбилася на його економічній активності та темпах соціальної диференціації.

Саме тому привертає увагу еволюція землеволодіння графів Потоцьких – одного з найвпливовіших аристократичних родів XVIII – початку XX ст. На сьогодні існує чималій науковій доробок, присвячений вивченню генеалогії, біографії окремих представників родини, ролі Потоцьких у політичній історії Речі Посполитої XVIII ст. тощо. Практично в кожній із цих робіт підкреслюється, що Потоцькі були одними з найбільших землевласників Речі Посполитої та залишилися ними після її поділів. Це й зумовлювало їхній особливий статус у державі, пояснювало впливовість членів роду в тогочасному соціумі. Однак у характеристиці маєткового потенціалу родини Потоцьких на Правобережжі дослідники здебільшого наводили загальну кількість міст і сіл, якими володіла родина, та лише господарства окремих маєтків було досліджено. На заваді стояли як суб'єктивні (інакшій напрям студій), так і об'єктивні причини (необхідність проведення тривалих архівних пошуків потрібних джерел).

Сучасна методологія досліджень вимагає врахування якомога ширшого контексту для відтворення історичних подій. Органічне вплетення конкретного матеріалу, який висвітлює функціонування

маєтків представників заможного поміщицтва, у розгорнуту картину загальноросійських та європейських процесів передбачає попереднє вивчення специфіки соціального, політичного й економічного життя суспільства в цілому. Дослідження еволюції земельних володінь Потоцьких на Правобережжі дає підстави для порівняння особливостей подібних процесів, які мали місце в інших великих поміщицьких маєтках у зазначений період, що підсилює його актуальність. Комплексне вивчення специфіки функціонування маєтків Потоцьких на Правобережжі як соціального та економічного явища регіону є важливим з огляду на зростання суспільного інтересу до громадсько-політичного, економічного та історико-культурного внеску графів Потоцьких у розвиток Правобережної України.

В історіографії XIX – початку XX ст. мало робіт, в яких би безпосередньо розкривалась історія та діяльність родини Потоцьких. Здебільшого висвітлювалася меценатська, політична, військова та будівнича діяльність деяких представників родини.

Чималий фактичний матеріал з історії родини Потоцьких та землеволодіння у XVIII ст. – поч. XIX ст., втрачений для сучасних дослідників, міститься в белетристичних творах А.-Ю. Ролле (“Dr. Antoni J.”), які вийшли у 1876–1894 роках¹. Однак детальний аналіз праць оприявнює деякі неузгодженості з певними історичними фактами.

У другій половині XIX ст. з’явилася низка праць, присвячених дворянському землеволодінню в Російській імперії. Тою чи іншою мірою землеволодіння Потоцьких розглядалися у роботах А.Шиманова, Т.Осадчого, В.Косинського, М.Порша, В.Левитського, М.Огановського та інших.

20–30 рр. XX ст. характеризуються початком розробки та історіографії аграрної проблематики з метою виправдання радянської економічної системи. Однак саме в цей період з’явилися глибокі дослідження з історії землеволодіння та господарської діяльності поміщиків на Правобережжі: стаття І.Кравченко² була присвячена історії Ямпільського маєтку Потоцьких на Поділлі наприкінці XVIII – на поч. XIX ст., а С.Шамрая³ – боротьбі тульчинських міщан із власниками міста Потоцькими наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст.

Пожвавлення інтересу до історії маєтків Потоцьких в українській історіографії виникає у 1980-х рр., коли вивченням

краєзнавчого матеріалу зайнявся Дмитро Малаков⁴, який видав кілька науково-популярних праць з історії Брацлавщини та Східного Поділля. Однак, попри архівні джерела, використані у роботі, автор не заглиблюється в аналіз землеволодіння Потоцьких-Строганових-Щербатових.

Проблеми демагнатеризації правобережних володінь Потоцьких увійшли до кола наукових інтересів Ігоря Кривошеї⁵. До основних причин розпорошення маєтків Потоцьких дослідник відносить неспроможність спадкоємців Станіслава-Щенсного Потоцького управляти великими господарствами, поглиблення орендних відносин, які призводили до втрати прав власності, збільшення кількості та ролі посесорів, котрі з часом ставали власниками орендованих земель, неефективною економічною політикою держави.

У роботах Володимира Павлюка⁶ розглянуто характер господарчої діяльності родин Потоцьких і Сангушків у Волинській губернії та показано вплив великих господарств на розвиток краю. Однак у роботах цього дослідника зустрічаються неточності у статистичних підрахунках та архівних посиланнях, що псує загальне позитивне враження від них.

З останніх робіт польських авторів можна виділити монографію мистецтвознавця Анджея Майдовського.⁷ У тій частині дослідження, що присвячена землеволодінню віляновської гілки роду, автор зупинився на аналізі господарства в подільських і київських володіннях Олександри Потоцької (власниці підваршавського Віляновського маєтку). Автор також опублікував деякі документи з історії Теплицької ординації Потоцьких.

З доробку білоруської історії треба згадати роботи Андрія Кіштимова. Крім висвітлення окремих питань соціально-економічного становища поміщицтва Білорусі на межі XIX – XX ст.⁸, автор досліджував економічну діяльність Марії Ксаверіївни Потоцької у білоруських маєтках⁹.

Паралельно з дослідженнями персоналій і майнового статусу роду Потоцьких посилюється інтерес до його витоків. Тому варто згадати біографічні нариси, присвячені найпомітнішим членам родини Потоцьких, у виданнях "Польського біографічного словника".

Одним із дослідників історії Тульчинської гілки Потоцьких був історик Єжи Лоек, автор низки праць із біографічної історії роду

Потоцьких¹⁰. Незважаючи на багатий фактичний матеріал, сучасними дослідниками критично оцінюються деякі висновки автора, інтерпретації ним фактів.

Попри наявність значного масиву літератури, присвяченої біографіям родини Потоцьких та історії окремих маєтків у їхній власності, недостатньо вивченими залишаються питання про кількість та розміри землеволодінь родини на Правобережжі та умови господарської переорієнтації маєтків у період економічної трансформації, чим і зумовлене звернення автора до цієї теми.

У другій половині XVIII ст. суттєво збільшувалися масштаби латифундій магнатських родин. Саме в цей час сформувалися величезні земельні володіння Потоцьких гербу Пилява: Францішку-Салезію та Станіславу-Щенсному належали Кристинопільщина, Уманщина, Тульчинський, Могилівський, Дашівський ключі, Ольховацьке, Гайсинське, Ушицьке, Звенигородське та Опалинське староства. Проту Потоцькому – Ямпільський, Краснянський, Махновський, Любарський ключі та інші села регіону¹¹. На початок XIX ст. Станіслав-Фелікс Потоцький тільки на Уманщині володів 159 містечками і селами, а річний дохід складав приблизно 3 млн. злотих¹².

Від поділів Речі Посполитої і до першої чверті XX ст. земельний масив у володінні родини складали такі найбільші ключі та маєтки: Антонінський, Белілівський, Бережанський, Бузький, Бужанський, Дашівський, Корецький, Краснянський, Кристинопільський, Любарський, Махновський, Могилівський, Немирівський, Новоселицький, Ольховатський, Печорський, Підвисочанський, Пищівський, Рижавський, Савинецький, Смолдирівський, Смотрицький, Соколовський, Тальнівський, Торговицький, Таужанський, Теплицько-Бубновецько-Ситковецький (з 1875 р. ординація), Томашпільський, Тульчинський, Уладівський, Уманський, Шепетівський, Шаргородський, Ямпільський; Гайсинське, Ольховецьке та Звенигородське (на емфеутичних правах) староства та інші.

Найбагатші Потоцькі належали до гербу Срібна Пилява (Тульчинська, Печорська, Віляновська, Ланцуцька гілки)¹³. Вони були записані в родовідні книги губерній за місцем перебування їхнього нерухомого майна (Волинська, Київська, Подільська, Херсонська, Мінська, Санкт-Петербурзька губернії), а також внесені до *“Общого гербовника дворянских родов”* Російської імперії.

За даними Подільського дворянського депутатського зібрання від 20 грудня 1832 р., які виходили з документів Київського дворянського депутатського зібрання за 1803 р., графи Потоцькі були власниками нерухомих маєтків та селян (до 80.000 ревільських душ) у різних повітах Київської та Подільської губерній¹⁴. Нами знайдені документи, за якими Станіслав-Щенсний Потоцький був записаний за рішенням Дворянського депутатського зібрання від 11 березня 1803 р. у Дворянські книги Київської губернії. Своє шляхетське походження Потоцькі виводили від *“Івана, сина краковського подчашія Фомы, графа Пилявы на Добчинцах Потоцького грамотою польского короля Казимира от 1360 г.”*¹⁵.

Після продажу родинної резиденції Кристинополя¹⁶ у березні 1781 р. (з 1685 р. належав Потоцьким) Станіслав-Щенсний Потоцький¹⁷ переїжджає на Правобережну Україну до родинного маєтку Тульчина. У 1805 р. відповідно до його заповіту почався перерозподіл маєтків і рухомого майна у межах родини, якій залишилося 16 міст і містечок, 429 сіл, 130.249 ревільських душ¹⁸. Усі володіння приносили 2.001.890 злотих річного доходу, але борги Потоцьких склали 11.623.444 злотих, тобто значно перевищували прибутки¹⁹. За уточненими даними, борги були ще більшими – 16.123.764 злотих²⁰.

Трансформація правобережних маєтків Потоцьких тульчинської гілки після смерті Станіслава-Щенсного відбувалася в умовах напружених стосунків між його дітьми, народженими від різних дружин. Недосягнення повноліття одними з них і небажання інших погодитись із втратою земельних володінь унеможлилювали негайний поділ спадщини. Ситуація змінилась у листопаді 1822 р., коли в Берліні померла Софія Потоцька. Вона залишила 38.434 кріпаків та 36.523.837 злотих боргу, або 5.478.575 рублів сріблом²¹. У заповіті від 23 травня 1822 р.²² основними спадкоємцями²³ вона назвала дітей від другого чоловіка Станіслава-Щенсного – Олександра, Болеслава, Софію, Ольгу і сина від першого шлюбу з Ю. Віттом – Івана²⁴, а Мечислава позбавила будь-якого спадку²⁵.

Тульчинській ключ після смерті Станіслава-Щенсного Потоцького перейшов²⁶ до його сина Мечислава (після переходу на православ'я Михайла). На Тульчинсько-Таужанський маєток Сенат від 30 червня 1845 р. (підтвердження від 17 липня 1845 р.) наклав *“неоголошену”* заборону, чим спробував допомогти другій дружині

Потоцького Емілії та сину Миколаю, яких Мечислав хотів позбавити законних часток майна²⁷. Дворянська опіка управляла цим маєтком до 27 березня 1863 р.²⁸, вона також постановила, що М. Потоцький має виплачувати синові щорічно п'яту частину прибутків зі своїх маєтків, якщо той не буде з ним жити; кожний рік М. Потоцький має робити благодійні пожертвування. Протягом 1845–1849 рр. адміністратором Опікунської ради²⁹ був К. Пшездецький³⁰, з 1850 р. його замінив адміністратор Віктор Абаза (на той час М. Потоцький перебував на засланні у Вятці). За збереженням маєтку на час відсутності власника та виконанням приписів Опікунської Ради стежив уповноважений Тульчинського маєтку Ю.А. Глюзинський та управляючий Є.І. Сувчинський³¹.

У 1865 р. для перешкодження відчуження та продажу М. Потоцьким маєтку було накладено на додачу до старої заборони Сенату від 1845 р. нову, зняту 15 листопада 1868 р. Обидві заборони на право розпоряджання маєтком було остаточно і повністю знято 28 травня 1869 р.³² Одержавши у серпні 1860 р. дозвіл на виїзд із Росії за кордон³³, Потоцький виїхав до Парижа. Архівні матеріали зберегли цікавий документ – “доповідну записку”³⁴, датовану 1868 р., в якій зазначено, що “*Михаил Потоцкий пребывает при плохом здоровье, и уже не в силах управлять своими огромными имениями, поэтому он предлагает продать Тульчинское имение племяннице Марии Болеславовне*”³⁵. Маєток перебуває в оренді з 12 травня 1866 р. у дійсного статського радника Абази. Нещодавно Абаза помер, і тому всіма його справами завідує його дружина О.Г. Абаза, якраз через її халатність маєток дуже запустів”³⁶. 8/20 жовтня 1868 р. Мечислав Потоцький склав документ на продаж Тульчинського та Ольховатського ключів у кількості 46 сіл племінниці Марії Болеславівні (дочці брата Болеслава) та її чоловіку Григорію Сергійовичу Строганову³⁷; на той час у цих маєтках нараховувалося 49.092 дес. 465 саж. кв. землі³⁸. 15 січня 1869 р. було підписано “*купчую крепость*” між Мечиславом (Михайлом) Потоцьким та Марією Болеславівною Строгановою на суму 1.250.000 рублів, покупець прийняв на себе сплату боргу у сумі 595.516 рублів сріблом. Загальна сума купівлі склала 1.845.516 руб., а гроші покупці мали переслати М. Потоцькому до Парижа³⁹.

Згідно з документами на продаж маєтку М. Потоцького було визнано “*особой польского происхождения, а его родная племянница*

М. Строганова русского"⁴⁰. Саме через це визначення розгорілися тривалі суперечки, бо якщо Мечислав (Михайло) є православним, але "*особой польского происхождения*", то такою ж мала бути і його племінниця. Тоді б вона за законом 1865 р. не мала права купувати маєтки в Південно-Західному краї. А якщо Київська палата цивільного суду все ж таки дозволила графині Строгановій купити маєток, то тим самим вона вважала її "*особой русского происхождения*", і тому Мечислав також має бути "*особой русского происхождения*". В офіційних документах від 20 січня 1867 р. стверджувалося, що за угодою продажу землі "*русскими и поляками*" не було виконано "*крепостничих взысканий*" на суму 73.820 руб. 67 1/2 коп. при продажу майна власником російського походження такому самому. Саме через суму "*взысканий*" досить довго сперечалися покупці. Однак справа вирішалася тим, що графиня Строганова мала документ на право купівлі землі в Західних губерніях з пільгами.

9 грудня 1874 р.⁴¹ Строганови перепродали Тульчинські та Ольховатські землі (всього 50 тис. десятин) Департаменту наділів⁴², за що отримали 3 млн. 500 тис. карбованців⁴³. У деяких роботах помилково вказано, що Тульчинським маєтком до часу продажу цих земель Строгановими Департаменту наділів володів Петро Ольденбурзький⁴⁴. Жодних документів, які підтвердили би купівлю Тульчинського маєтку Ольденбурзьким у Строганових, нами не знайдено.

На підставі зібраних нами архівних документів є змога показати зміни кількості сіл Тульчинського ключа впродовж 1775 – 1874 рр. На першому етапі, після переїзду Станіслава-Щенсного до Тульчина, кількість сіл Тульчинського ключа становила 36 сіл (на 1775 р.); у 1777 р. їх було вже 26, а у 1778 р. спостерігається збільшення до 30; у 1784 р. – до 37, така ж кількість і в 1788 р. До 1869 р. у Тульчинському ключі залишилося 21 село, а після його продажу у 1874 р. – 23⁴⁵. Таку зміну кількості сіл у цьому ключі можна пояснити тим, що сусіди Потоцьких, розоряючись, продавали села. Інколи графи самі вирішували позбутися непотрібної власності задля одержання готівки і через те, що власність не приносила належного прибутку. Крім того, деякі села постійно здавалися в оренду, тому майже не фігурували у фінансових звітах маєтку⁴⁶.

* * *

Уманщина

Наприкінці XVIII ст. Уманський повіт перебував у повній власності Станіслава-Щенсного Потоцького. На 1797 р. Станіславу Потоцькому в Уманському повіті належало 117 населених пунктів, у яких проживало 30.952 осіб чоловічої статі і 28.328 осіб жіночої статі, інших поміщиків у повіті на той час не було⁴⁷. У 1809 р. Софія Потоцька погодилася на пропозицію російського уряду продати повітове місто Умань до державної скарбниці, бо прецедент уже був, коли продали м. Могилів, але за своїми характеристиками (політичними та господарськими) воно було не таким вигідним, як Умань⁴⁸. Пожежа 3 липня 1809 р., у якій згоріла третина міста (205 будинків)⁴⁹, та невисока ціна (трохи більше 500 тис. руб. сріблом), яку пропонував російський уряд, змусили С.Потоцьку відмовитися від продажу міста.

У 1800 р. С.-Щ. Потоцький для виплати боргів на суму 801 315 злотих продав у казну м. Ямпіль (на Дністрі) за 74.500 злотих, а згодом увесь Ямпільський ключ⁵⁰.

Після смерті Станіслава-Щенсного власником Уманського ключа став його син Олександр Потоцький. Однак за участь у Листопадовому повстанні Київське губернське правління 10 серпня 1831 р. наклало секвестр на величезні маєтності О. Потоцького⁵¹, а 21 жовтня 1832 р. Микола I затвердив це рішення⁵².

До березня 1832 р. керівництво уманським маєтком здійснював колишній управитель О. Потоцького Вікентій Расевич, а 13 березня маєток було остаточно передано Київській казенній палаті, яка призначила уповноваженим по уманських маєтностях капітана Маркевича⁵³ та його помічника підполковника Бодаревського⁵⁴. У матеріалах справи щодо конфіскації цього маєтку через різні причини (застава, продаж сіл) була зазначена різна кількість конфіскованих населених пунктів (41⁵⁵, 42⁵⁶, 44⁵⁷, 49⁵⁸), у яких мешкало 16.975⁵⁹ (за іншими даними 15.921, 16094⁶⁰, 16.699⁶¹ або 21.255⁶²) ревізьких душ.

У 1833 р. для обліку майна в конфіскованому маєтку було розпочато його люстрацію⁶³. Ліквідаційна комісія мала прийняти маєток Потоцького до скарбниці, зробити опис і з наявних коштів погасити борги. Усе нерухоме майно Олександра Потоцького оцінювалося сумою в 7.158.732 руб. асигнаціями⁶⁴. Процес люстрації тривав довго, незважаючи на постійні нагадування з

Петербурга⁶⁵. На заводі стали великі розміри землеволодіння та значні борги кредитним установам, 30 приватним особам⁶⁶, державі, а також офіціалістам, які служили в О. Потоцького. Погашення боргів (на суму 2.660.481 руб. асигнаціями) мало бути остаточно вирішене Київською Ліквідаційною комісією 4 березня 1834 р.⁶⁷ Господарству графа також значні кошти були винні боржники-землевласники, які повністю не розрахувалися за куплені у нього села⁶⁸. Справа ускладнювалася тим, що на продані села не було складено купчих документів.

Протягом 1827–1830 рр. Олександром Потоцьким були продані: с. Тальянки (617 осіб) Дороті Колисковій за 83.295 руб. сріблом; с. Косеновка (500 осіб) у 1831 р. Діонісію Залютинському; с. Русалівка (479 осіб) Феліксу Пшигодському за 56.400 руб. сріблом. У 1830 р. сс. Добру та Красноставку з 814-ма особами за 100.800 руб. сріблом купив директор Департаменту державних земель Флоріан Ружицький⁶⁹. Через брак джерел встановити повний перелік населених пунктів, проданих О.Потоцьким, неможливо.

У січні 1827 р. Мечислав Потоцький придбав у свого брата Олександра Лозоватську волость, за неї той отримав 94.950 рублів 44 коп. Однак під час передачі маєтку новому власнику було вирішено перерахувати населення, та виявилось, що наявне на 200 осіб чоловічої статі менше, ніж мало бути, Мечислав подав до суду на брата, вимагаючи повернути певну суму грошей за придбану землю. За це в Олександра Потоцького Лозоватська волость була конфіскована. У 1831 р. Олександр Потоцький отримав дозвіл на виїзд за кордон.

* * *

Дашівський, Підвисоцький та Голованівський ключі.

Тальнівський маєток та Торговицький ключ сестер Потоцьких

На початку ХІХ ст. Дашівський, Підвисоцький та Голованівський ключі належали Станіславу-Щенсному Потоцькому⁷⁰, дата точної купівлі Дашівського ключа в Йозефа-Вінченці Плятера Потоцьким невідома, напевно, це сталося після смерті Й. Плятера⁷¹. Після смерті С.-Щ. Потоцького з 8 березня 1809 р. новим власником маєтку став його син Володимир, хоча право на пожиттєве володіння мала Софія Потоцька⁷². У 1812 р. Володимир Потоцький брав активну участь у спорядженні особливого

польського корпусу, який потім приєднався до армії Наполеона під час походу на Москву, через це його вважали патріотом краю. Зі смертю Володимира в 1812 р. спадкоємицею величезних земельних наділів стала його дружина Текля Геронимівна, уроджена Сангушко, та два сини, Станіслав і Володимир. Маєтки в Уманському та Балтському повітах нараховували 10.885 ревізьких душ. Після Листопадового повстання маєтками управляла Текля Потоцька, хоча Станіслав був власником Підвисоцького, а Володимир – Дашівського ключа. Щоб надати грошову допомогу польським патріотам, вона віддала в заставу частину своїх маєтків для утворення фонду підтримки повстанців. Після повстання Володимир Володимирович Потоцький виїхав до Парижа. Від конфіскації Правобережних маєтків його врятувало лише те, що Текля Потоцька мало право на пожиттєве володіння цими маєтками. У 1847 р. Володимир повернувся до краю та за допомогою матері підтвердив права на Дашівський маєток⁷³, який складався з 13 сіл⁷⁴. У 1861 р. Потоцький продав поміщику Чеславу Едуардовичу Ярошинському с. Сороки Дашівської волості (310 дес. землі) за 61.659 руб. сріблом⁷⁵. Після смерті брата Станіслава в 1874 р. він став власником Підвисочанського ключа. Володимир Потоцький мав єдину дочку Марію від шлюбу з французенкою Генрикою Депрес, і та стала повноправною спадкоємицею Дашівських та Підвисочанських⁷⁶ земель. Спадкоємцями Марії Володимирівни Потоцької⁷⁷ стали її діти Вацлав та Ернестина Жевуські. Останньою власницею Дашівського ключа була дочка передчасно померлого в 1908 р. Вацлава Жевуського – Софія [дружина Стефана (Степана Михайловича) Подгорського]⁷⁸. Дашівський ключ і містечко Підвисоке обіймали площу 25 тис. га., в маєтку був значний лісовий масив (3 тис. га)⁷⁹. На 1911 р. Ернестина Жевуська, Софія та Стефан Подгорські володіли м. Дашевом, сс. Купчинцями, Шабельною – всього 4.082 дес. Окрім того, Софії Жевуській належало с. Руде Село (Київського повіту) з чудовим палацем⁸⁰.

Населення Голованівська на першу чверть ХІХ ст. налічувало 1.411 осіб (689 чоловіків і 722 жінки)⁸¹. 27 лютого 1874 р. В.В. Потоцький продав⁸² Голованівський маєток площею 3.636 дес. 5.350 саж. княгині С.І. Кудашевій, а за рік у С.І. Кудашевої маєток придбав Департамент наділів⁸³.

На середину ХІХ ст. представники родини Потоцьких залишалися найбільшими землевласниками на Уманщині, незважаючи на численні конфіскації та продаж землі.

Таблиця 1.

Землеволодіння Потоцьких на Уманщині (середина ХІХ ст.)

Власник	Кількість сіл у володінні	Кількість ревізьких душ
Софія Станіславівна Кисельова (уроджена Потоцька)	10 ⁸¹	4005
Ольга Станіславівна Нарішкіна (уроджена Потоцька)	12 ⁸⁵	5427
Болеслав Станіславович Потоцький	7 ⁸⁶	2400
Станіслав Володимирович Потоцький	4 ⁸⁷	2004
Текля Потоцька (уроджена кн. Сангушко)	5 ⁸⁸	2546
Олександра Станіславівна Потоцька (пані Августова)	1 ⁸⁹	501 ⁹⁰
Всього:	39	16.883

На 60-ті рр. ХІХ ст. у даному регіоні значних змін в обсягах землеволодіння представників родини Потоцьких не відбулося: Станіславу Володимировичу Потоцькому належало у Підвисочанському ключі 334.072 дес. землі та лісу, 4.133 ревізькі душі, які проживали в дев'яти населених пунктах⁹¹.

Тальнівський маєток як окремий маєтковий комплекс увіходив до латифундії Станіслава-Щенсного Потоцького. На початку ХІХ ст. (1807 р.) його успадкував Єжи (Юрій-Щенсний) Потоцький⁹². Потім Тальнівську маєтність купила Софія Потоцька, а від неї вона перейшла до її дочки Ольги Потоцької (Нарішкіної) – 3.897 ревізьких душ⁹³. У травні 1859 р. Ольга Нарішкіна отримала дозвіл від Сенату на створення заповідного маєтку з Тальнівського ключа та дачі Місхор у Криму⁹⁴. На той час Тальнівський ключ⁹⁵

нараховував 34.568 дес. землі та 5.825 ревизьких душ, а Місхорська дача мала 87 дес. 2192 саж.⁹⁶ На жаль, задум не вдалося здійснити. Наступними власниками маєтку стала дочка Ольги Софія Львівна та її чоловік Петро Павлович Шувалов, які володіли в Тальнівському ключі одинадцятьма населеними пунктами, що налічували 30.440 дес. землі та 5.520 ревизьких душ⁹⁷.

Торговицький ключ у кількості 2 містечок і 19 сіл⁹⁸ купила Софія Потоцька від пасинка Єжи (Юрія-Щенсного) у 1808 р. за 1.500.000 руб. сріблом. 21 лютого 1823 р. цей маєток⁹⁹ успадкувала Софія Кисельова, тоді в ньому нараховувалося 3.780 ревизьких душ¹⁰⁰. У січні 1841 р. Софія Кисельова продала Торговицький ключ Департаменту військових поселень¹⁰¹.

* * *

Немирівський маєток Потоцьких-Строганових-Щербатових

Серед останніх, придбаних С.-Щ. Потоцьким земельних володінь, було місто Немирів із сусіднім селом Ковалівкою, куплені у Вінцентія Потоцького¹⁰² за 3.689.170 злотих¹⁰³. У 1799 р. на маєтку В.Потоцького було накладено секвестр через величезну заборгованість власника кредиторам. Протягом 1801–1805 рр. серед численних посесорів і кредиторів велася боротьба за можливість заволодіння секвестрованими володіннями. У 1803 р. Брацлавський суд постановив продати землі, а серед них і Немирів, щоб отримані гроші поділити між кредиторами. Ймовірно, що саме протягом 1803–1805 рр. землі В.Потоцького й купив його племінник Станіслав-Щенсний¹⁰⁴. Наприкінці XVIII ст. Немирів був одним із торговельних центрів краю, його мешканці вели жваву торгівлю з Одесою. На 1839 р. населення міста складало 22.094 особи. На середину XIX ст. через різні обставини міська людність скоротилася до 5.419 осіб. Згодом вона дещо зросла, і на 1892 р. в місті було 799 дворів і 6.864 жителів¹⁰⁵; на початок XX ст. (1905 р.) населення складало 7.508 осіб, у місті нараховувалося 1.252 двори¹⁰⁶.

Після смерті Станіслава-Щенсного Потоцького Немирівський маєток дістався його сину Єжи (Юрію-Щенсному), в якого і купила його Софія Потоцька. З 1824 р.¹⁰⁷ Немирів перейшов у володіння графа Болеслава Станіславовича Потоцького¹⁰⁸. Від свого батька Б.С. Потоцького його разом з передмістям Шутівкою та 40 селами¹⁰⁹ (15.208 десятин) 26 жовтня 1860 р.¹¹⁰ отримала Марія Болеславівна Строганова, уроджена Потоцька.¹¹¹

У 1882 р. Немирів перейшов у спадок до дочки Григорія Сергійовича і Марії Болеславівни Строганових – княгині Марії Щербатової, останньої власниці маєтку¹¹². 20 січня 1920 р. в Немирові Марія Григорівна зі своєю родиною була розстріляна.

* * *

Теплицько-Бубновецько-Ситковецька ординація та Печорський маєток Потоцьких

Один із найбільших у межах Правобережної України Теплицько-Бубновецько-Ситковецький¹¹³ маєток Потоцьких розташувався вздовж Південного Бугу в Гайсинському повіті Подільської губернії та Липовецькому повіті Київської губернії (сучасна територія Гайсинського, Немирівського та Теплицького районів Вінницької області). У документах Потоцьких тривалий час¹¹⁴ (принаймні до 1872 р.) він називався Теплицько-Бубновецьким¹¹⁵. Пізніше до Теплицького маєтку було приєднано Ситковецькі землі, тому назва частково змінилася: Теплицько-Ситковецький маєток.

Теплицька частина (*scheda*)¹¹⁶ – одне з восьми земельних правобережних володінь, які мали загальну назву “Уманщина” і належали на початку ХІХ ст. графу Станіславу-Щенсному Потоцькому. Тепличчина складалась із 17 сіл¹¹⁷. У ЦДІАК України збереглася купча Станіслава-Щенсного від 26 травня 1796 р. на Бубновський та Соболівський ключі від родича Северина Потоцького¹¹⁸. За описом 1796 р. Бубновський ключ складався з 6 сіл¹¹⁹, а Соболівський ключ мав у своєму складі 9 сіл¹²⁰. У заповіті графа Станіслава-Щенсного Потоцького (1805 р.) Тепличчина була оцінена в 7.528.633 злотих (включала в себе на той час 54 села)¹²¹. Це охоплювало територію в 5.017 моргів землі, 26 – луків, 906 – лісів; 81 водяний млин, 13.385 – кріпосних душ та 1.089 – вільних.

Що ж до Ситковецької частини, то на початку ХІХ ст. вона належала князям Вишневецьким, потім графу Плятеру, в якого її була придбана С.-Щ. Потоцьким (ця частина, як і Немирівська, не входила до складу володінь Потоцького “Уманщина”)¹²². За розподілом майна Ситковецька частина дісталася його синові Ярославу Потоцькому¹²³. У 1836 р. в Ситківцях Ярослав Потоцький побудував один із перших цукрових заводів у Росії. З 1853 р. власником Ситковецької волості стає син Ярослава Венчислав Потоцький¹²⁴. У 1860 р. Олександра Потоцька¹²⁵ придбала у Венчислава Потоцького Ситковецьку волость у складі 6 сіл:

Ситківці, Христофорівка, Бондури, Джуриці, Шура-Бондурівська, Буда-Джуринська з населенням 1.491 ревізьких душ¹²⁶ та приєднала до них свій спадок – Теплицькі маєтності. Її ж стараннями ці дві частини 17/29 травня 1875 р.¹²⁷ були об'єднані у спільний заповідний маєток [(ординацію (*ordynacja*)]¹²⁸ з метою їхнього закріплення за родиною Потоцьких. Наприкінці ХІХ ст. (після смерті 6-го січня 1892 р. засновниці ординації в палаці Красинських у Варшаві) власником маєтку стає двоюрідний племінник Олександри Костянтин Потоцький (Потоцька склала заповіт на спадок іще 14 червня 1887 р. у Варшаві)¹²⁹. А з 1909 р. власником стає його син Францішек-Салезій.

До Теплицько-Ситковецької ординації (станом на 1875 р.) належало 20.666 дес. землі (без селянських наділів) та 22 села¹³⁰; ключ ситковецький мав 5.619 дес. (без селянських наділів) та 6¹³¹ сіл.¹³² Загальна площа цього маєтку склала 26.285 тис. дес.

Уже на кінець ХІХ ст. Потоцькі на цій території мали підприємства, що покривали основні статті прибутку маєтку. Це 2 цукрові заводи (Соболівський, Ситковецький), 2 винокуренні заводи (Пчельнянський № 118; Бубновецький; Сокальський № 95), водяні млини (Теплицький, Ситковецький), млини (Вищий, Нижчий Ташлик, Велика Мочулка, Брідок, Теплик), пароводяний вальцовий млин (Ташлик Нижчий), борошномельний вальцовий млин (Нижчий Ташлик), цегельний завод, 24 корчми тощо. Фінансові розрахунки надсилалися до Віляновського маєтку Олександри Потоцької та велися за допомогою Петербурзького, Одеського, Житомирського та Київського банків, банку Гальперіна в Бердичеві, де зберігалися кошти родини¹³³.

Печорські добра у ХVІІІ ст. належали Заславським і Вишневецьким, пізніше входили до латифундії Станіслава-Щенсного Потоцького. Він виділив Печору на посаг дочці Октавії та вніс за цей маєток мільйон злотих. Октавія Потоцька вийшла заміж за Яна Свейковського, власника Шпікова, однак посаг у розмірі мільйона злотих, гарантований маєтком Печора, не був виплачений вчасно Станіславом-Щенсним. Через це Печора стала власністю родини Свейковських. У 1842 р.¹³⁴ Костянтин¹³⁵ Потоцький (племінник Октавії) купив печорський маєток у 5 тис. га. землі та лісових угідь. Після нього власником маєтку стає його син Костянтин Костянтинович¹³⁶, одружений з Яніною-Софією Потоцькою. Останнім власником маєтку був їхній син Францішек-

Салезій, одружений з Малгожатою Радзівіл. Палац у Печорі¹³⁷ на початку травня 1918 р. був частково спалений¹³⁸ (горіло ліве крило), а в 1919–1920 рр. пограбований, остаточно зруйнований, а рештки розібрано на цеглу.

* * *

Ключ Бужанка-Ольховець з Уладівкою

Ключ Бужанка-Ольховець¹³⁹ був розташований у Звенигородському повіті (Лисянська, Гусаківська, Чижовська, Боярська, Журипська, Неморозька волості) Київської губернії. З 1780 р. власником ключа став Францішек-Ксаверій Браницький¹⁴⁰. У 1817 р. його дочка Софія, виходячи заміж за Артура Потоцького, отримала ключ Буханку-Ольховець у посаг, оцінений у 5 млн. злотих або 750 тис. руб. сріблом¹⁴¹. Тоді до складу ключа входило 16 сіл¹⁴². Земельні володіння були неподалік головної резиденції Браницьких – Білої Церкви, тому фінансові розрахунки відбувалися через депозитну касу Браницьких у Білій Церкві, а керівництво адміністрацією велося з маєтку Потоцьких у Кшешовицях неподалік Кракова, туди ж надсилались усі господарчі документи¹⁴³. Останніми власниками маєтку були вдова та діти вбитого Андрія Адамовича Потоцького. На початок ХХ ст. у ключі було землі до 15 тис. дес., усі маєтки було розділено на 14 економій та ферм¹⁴⁴.

Власниками великих земельних наділів на Галиччині та Волині були представники ланцуцької гілки родини Потоцьких. Величезні маєтки Потоцьких у 1817 р. після смерті бабці Ізабелли Любомирської успадкували молоді Артур та Адам Потоцькі. Загальна сума спадку становила 23.240 тис. злотих¹⁴⁵. Окремо Звенигородська спадщина оцінювалась у 7.566.171 злотих, для порівняння: ланцуцький ключ Потоцьких – лише 3.421.970 злотих. Окрім того, в Подільській губернії братам належав маєток Уладівка (Uładuwka)¹⁴⁶, який вони отримали від батька, письменника Яна Потоцького, але в 1823 р.¹⁴⁷ Уладівський ключ перейшов до Альфреда Потоцького. На кінець ХІХ ст. Уладівський маєток мав площу 4. 228 дес., його власником був Роман Альфредович Потоцький¹⁴⁸. Після його смерті у 1915 р. власником став ординат Альфред Потоцький. Його молодший брат Єжи-Юзеф, посол Речі Посполитої в США, перед Першою світовою війною отримав від брата у володіння маєток Уладівку, а пізніше і Поможани¹⁴⁹. Єжи

Потоцьким протягом 1908–1909 рр. планувався розподіл Уладівського фільварку на два – Уладівський та Романівський із м. Ямполем¹⁵⁰.

* * *

Володіння Потоцьких – Браницьких (Рози та Юлії)

Потоцькі перебували в родинних зв'язках з родиною Браницьких, тому ми торкнемося земельних володінь Браницьких і пов'язаних із ними представників Потоцьких, що потрібно для характеристики певних землеволодінь та необхідно для загального кількісного обчислення землеволодінь Потоцьких. Францішек-Ксаверій Браницький отримав 1774 р. у спадок два міста і 134 села у Правобережній Україні. Цей маєток, поволі зростаючи, досяг найбільшого розвитку 1860 р., коли графам Браницьким на Київщині належало 229 сіл, 485000 дес. землі й 14% усіх кріпаків краю¹⁵¹. У 1843 р., після смерті Владислава Ксаверійовича Браницького, його спадщина була розподілена між трьома синами: Владиславом, Костянтином і Олександром, – незначна частина маєтків відійшла також найстаршому сину Ксаверію та дочці Катерині, заміжній за Адамом Потоцьким, спадок дістався також їхній матері Розі Станіславівні Браницькій (уродженій Потоцькій, першій дочці Станіслава-Щенсного Потоцького). За законом 1/7 частина належала Розі Станіславівні, тобто 13. 787 душ, а дочкам по 1/4 – або по 6. 893 душ. Двом іншим сестрам покійного, Єлизаветі Красинській та Софії Одескальхі, посаг уже був виділений при їхньому одруженні (як віно), тому лише Розі Потоцькій належала її частина¹⁵². Після смерті Владислава Владиславовича Браницького,¹⁵³ у 1884 р. власницею білоцерківських маєтків стала вдова покійного Марія Євстафіївна Браницька¹⁵⁴, уроджена кн. Сапіг¹⁵⁵.

Ставищанські володіння відійшли до гр. Олександра Владиславовича Браницького. Після смерті Олександра Браницького маєток Ставище належав його сину Владиславу-Піусу Браницькому, одруженому з Юлією Потоцькою (ланцуцька гілка Потоцьких), а після його смерті у 1914 р. був поділений між його чотирма дочками (Марією, Анною, Юлією, Розою)¹⁵⁶. Дружина Владислава Юлія Потоцька володіла містом Шаргородом.

На середину ХІХ ст. м. Шаргород належало Любомирським, але Ежи-Генрик Любомирський (1817–1872) продав місто близькому родичу кн. Роману Сангушкові, власнику Слаути. Князь

Р.Сангушко 23 лютого 1879 р. подарував Шаргородську волость¹⁵⁷ у кількості чотирьох фільварків¹⁵⁸ дочці М.Потоцькій. А Марія Романівна вже подарувала місто дочці Юлії, яка остання і володіла ним. На момент здійснення дарчої Шаргородська волость мала розмір 5277 дес.¹⁵⁹, а вже на поч. ХХ ст. площа Шаргородського ключа складала 4956 дес. М. Потоцька володіла Сатанівським маєтком у Подільській губернії. Крім того, вона була власницею землі (2.262 дес.) у Київській губернії у складі сс. Черепинців та Черепина з цукровим заводом. Ця маєтність дісталася їй від Романа Євстафійовича Сангушка за дарчою від 1879 р. На поч. ХХ ст. Юлії Альфредівні Браницькій (ур. Потоцькій) належало в с. Черепині в Тарашанському повіті 2.285 дес. землі. 29 квітня 1918 р. всі нащадки Браницьких, Потоцьких, Радзивилів виїхали з Києва до Кракова, скориставшись введеним в Україні гетьманським правлінням. Пізніше величезні маєтки Браницьких–Потоцьких на Правобережжі були конфісковані радянською владою і поділені між селянами.

* * *

Белілівський і Корецький маєтки Германа та Франца (Юзефа) Потоцьких.

Маєтки Смотров та Савинці Потоцьких гербу Золота Пилява

Історія маєтності Белілівка¹⁶⁰ сягає XV ст.¹⁶¹. У ХІХ ст. Белілівський маєток мав площу 8170 км. кв. та налічував 26 сіл¹⁶². Початок володіння родиною Потоцьких цим маєтком починається у ХVІІ ст. Пізніше власником був Флоріан Потоцький (гербу Любич), одружений з Катериною Яньковською. Переходячи з рук до рук маєток остаточно дістався родині Потоцьких гербу Пилява. Маріанна Любомирська отримала маєток як віно, але, не залишивши нащадків, передала все близьким родичам із родини Потоцьких. Власник Белілівки Іоахим Кароль Потоцький у першому шлюбі був одружений з Терезою Сапіжанкою; отримав від неї 60 фільварків у ключах Тростянецькому, Телатицькому, Пратулицькому, Туторовецькому, Боцьковському з 15 фільварками, маєток Рось із 22 фільварками та м. Дрождинь. Мешкав Іоахим Кароль у маєтку Мурафа (Морахва) в Подільській губернії¹⁶³. Від цього шлюбу мав двох дочок, які були спадкоємицями маєтку. Старша, Христина (власниця Тикочіма, Бочек, Росі, Белілівки) вийшла заміж за Францішка Петра Потоцького (Золота Пилява).

Більшість своїх маєтків Францішек Потоцький роздав синам, сам проживав у Белілівці, де збудував палац. Після його смерті спадкоємцями стали два онуки: Герман та Юзеф¹⁶⁴. У маєтку нараховувалося 1.398 кріпосних душ, окрім того, в спадок їм залишилося село Сестреїівка¹⁶⁵. За участь у польському повстанні брати Герман та Юзеф Потоцькі були позбавлені Белілівського маєтку, документи на конфіскацію було підготовлено у квітні 1831 р.¹⁶⁶, а остаточно землі конфісковано 13 жовтня 1833 р.¹⁶⁷

Мати Германа та Юзефа Потоцьких Марія з Чарторизьких після смерті в 1831 р. залишила спадкоємцям величезний **Корецький маєток**¹⁶⁸ у Волинській губернії, який отримала 19 січня 1814 р. Довгий час розподільчі грамоти піддавалися сумніву та розглядалися у судах. У 1821 р. через політичну діяльність чоловіка Марії Потоцької маєток було секвестровано, однак пізніше повернуто¹⁶⁹. За участь Германа та Юзефа Потоцьких у польському повстанні цієї маєток у 1832 р. знову було секвестровано. Маєток та майно були оцінені в 3.470 руб. сріблом¹⁷⁰. Процес конфіскації тривав до 24 листопада 1841 р.¹⁷¹. Тоді в маєтку налічувалося 1699 осіб чоловічої та 1848 — жіночої статі¹⁷². Через наявність родичів, які не брали участі у повстанні, урядом було вирішено поділити Корецький маєток на 2 частини — одну залишити родині, а другу конфіскувати. До першої ввійшли старе місто Корець та передмістя — с. Красилівка, Болярка Сапожинецька, загальною площею у 6643 дес. 2225 саж. Друга частина складалася з передмість м. Корця, с. Гвоздяви, Міхеївки з площею в 6546 дес. 1664 саж. Причому ціна першої частини була поражена більшою, ніж другої, на суму 27.608 руб¹⁷³. Половину цього маєтку було повернуто у державну скарбницю та оцінено в 97.085 руб. сріблом¹⁷⁴. У маєтку нараховувалося 950 душ, він оцінювався в 339.800 руб. асигнаціями. Однак повернення родині не врятувало маєток від розорення. Страшна пожежа 1833 р. призвела до того, що більша частина маєтку згоріла, через що вже не було що продавати з торгів. Пізніше частка, яка дісталася Потоцьким, була поділена між двома сестрами: Пелагеєю, заміжною за кн. Карлом Яблоновським, та Дарією, заміжною за Іваном Млодецьким. Через 60 років після поділу другої частини, залишеної у Потоцьких, між членами родини праонук Дарії Молодецької підняв питання про недоречний розподіл землі між родиною та скарбницею. Родині залишилися не дуже якісні землі та значна територія з лісом у 941 дес. Окрім

того, в маєтку був і великий шмат незручної землі в 284 дес. Владислав Молодецький просив сенат переглянути всі розподільчі угоди та виплатити його родині компенсацію. У такому поданні, після тривалого розгляду, йому було відмовлено, через термін дії розподілу, більший ніж 60 років.

На початку ХХ ст. спадкоємицею м. Корця стала Пелагея Потоцька¹⁷⁵. На 1913 рік власність цієї гілки родини Потоцьких становила всього 236 дес.¹⁷⁶

Брат раніше згаданого Іоахима Кароля Потоцького, Теодор, засновник **смотрицької** лінії родини Потоцьких, власник Смотрича, володів і селом Савинці, яке входило до ключа франпольського. Після його смерті містечко Франполь з селами Франковкою, Княжполем, Лошківцями, Перелівцями, Удрійовцями та Савинцями перейшло до його другої дружини Кордули Потоцької з Комаровських, сестри раптово померлої першої дружини Станіслава-Щенсного, Гертруди. Після смерті Кордули Потоцької¹⁷⁷ всі маєтки¹⁷⁸ перейшли до її пасерба Адама Потоцького, сина Теодора від першого шлюбу з Кароліною Сапігою¹⁷⁹. Адам Потоцький залишив свої маєтки синам Теодору та Юліушу¹⁸⁰. С.Савинцями управляв Юліуш, одружений з Анелією Прушинською. Саме Анеля та Юліуш продали в 1860 р. с. Савинці. На ліцитації маєток придбав Йозеф Коссецький, який у 1895 р. перепродав с.Савинці полковнику Бенкендорфу¹⁸¹.

* * *

Волинські маєтки родини Сангушків-Потоцьких. Антонінсько-Шепетівський, Смолдирівський та Піщівський ключі

На Волині у другій пол. ХІХ ст. основу земельної власності представників ланцюгової гілки родини Потоцьких (гербу Пилява) складала землі в повітах: Заславському 27.156 дес.: у Шепетівському (14.212 дес.), Антонінському (12.480 дес.), Красовському (464 дес.) маєтках; у Новоград-Волинському повіті 40.876 дес.: Смолдирівській (13.800 дес.), Піщівській (19.249 дес.), Корецькій маєтки (6.547 дес.), маєток Вишполь (1.280 дес.); у Житомирському (674 дес.); Дубнівському (1.926 дес.); Кременецькому (2178 дес.), Острозькому (204 дес.), Старокостянтинівському (1.599 дес.), Луцькому повітах (2.804 дес.). За сучасними підрахунками, земельна власність родини Потоцьких на Правобе-

режжі на поч. ХХ ст. складала приблизно 190 тис. дес., зокрема на Волині 77.417 дес.¹⁸²

Вдалий шлюб Альфреда Потоцького з єдиною донькою заможного князя Романа Сангушка Марією-Клементиною додав до і так значних володінь Потоцького маєток Антоніни на Центральному Поділлі та Шепетівку на Волині. Ще до шлюбу, зокрема станом на 1850 р., княжна Сангушко вже володіла половиною Заславського повіту і управляла частиною родових промислових об'єктів. У *"Военно-статистическом обозрении Российской империи"* подано інформацію, що Марія Романівна посідає *"первое место"* серед поміщиків Волині, які *"стоят выше других, наиболее помогают развитию тут мануфактурной промышленности"*¹⁸³.

Маєтки Потоцьких у Заславському повіті мали площу 24.570 дес. 460 кв. сажнів. До складу Антонінсько-Шепетівського ключа¹⁸⁴ входили 43 фільварки, що оцінювалися сумою 2 млн. 95 тис. 945 руб., у тому числі млини, заводи та інші будівлі – на 633.600 руб. Виключаючи борг Товариству взаємного поземельного кредиту в сумі 792.186 руб., вартість цього ключа дорівнювала 1.303.759 руб.¹⁸⁵ Антонінсько-Шепетівський ключ¹⁸⁶ дістався у спадок графині Марії-Клементині Потоцькій¹⁸⁷ від дідуся князя Євстахія-Героніма Сангушка за дарчою від 16 липня 1838 р.¹⁸⁸, на час спадку в маєтку було 6.954 кріпаків¹⁸⁹. В обмін на такий подарунок онука мала довічно виплачувати князю пенсію в розмірі 5250 руб. сріблом. За маєтком нараховувалося боргу 119.122 руб. сріблом.

Від 9 вересня 1847 р. М.-К. Сангушко дістала у спадок від бабусі Клементини Чарторизької ще 9 фільварків. Землі в маєтку нараховувалося 24.612 дес. 1709 саж. Після продажу М.-К. Потоцькою з маєтку Шепетівки 42 дес. землі на будівництво залізничної колії в маєтку залишилось 24.570 дес. 460 саж¹⁹⁰.

У цьому ж повіті Потоцьким належав маєток Красовка¹⁹¹, який дістався графині М.-К. Потоцькій-Сангушко від її батька Романа Євстафійовича Сангушка¹⁹² за дарчою від 23 лютого 1879 р.¹⁹³ Землі цього маєтку охоплювали 463 дес. 367 сажнів і оцінювалися сумою 33.000 руб.¹⁹⁴. 24 жовтня 1831 р. за участь у польському повстанні на землі Р. Сангушка було накладено секвестр, а указом імператора від 21 грудня 1830 р. Р. Сангушка позбавили княжого титулу та піддали конфірмації чину¹⁹⁵. Крім того, батько залишив Марії-Клементині грошовий капітал у розмірі 23.977 руб., це паї Р.Сангушка з Клембовецького цукрового заводу¹⁹⁶. Загальна площа

подарованого маєтку (сс. Черепини, Красовка, Шепетівська волость) становила 8.003 дес. 293 саж., маєтки були оцінені в 525 тис. руб., з цієї суми слід виключити борг Товариству Поземельного кредиту в 230.300 руб., тому дійсна вартість складала 294.700 руб.¹⁹⁷.

Піщівський ключ¹⁹⁸ (був придбаний від бабці М.-К. Потоцької Клементини Чарторицької 12 грудня 1841 р.) у Новоград-Волинському повіті мав у своєму складі (разом із придбаними орними, сінокісними, лісовими та іншими землями) 19.249 дес. і оцінювався сумою 703.000 руб. Смолдирівський маєток¹⁹⁹ мав розмір 13.800 дес. У дослідженнях М.Козачки та Р. Афтаназі безпідставно стверджується, що Потоцькі у 1904 р. створили Корецьку (з 1000 га), а у 1912 р. Антонінську та Піщівську (Корецьку) (з центром у м. Новоселиця) ординації²⁰⁰. В офіційних документах (ПСЗ) того часу про це не існує жодної згадки.

Уся нерухомість родини Потоцьких (волинської гілки) оцінювалася сумою 2.39.758 руб. 90 коп.²⁰¹, а в трьох маєтках було 44.282 дес. 1827 саж. землі. Сюди входили: найпотужніша на Волині Славутська суконна фабрика, Славутський та Поланський паперові заводи, Барбарівський хімічний завод, Шепетівський цукрово-рафінадний завод, Кременчуцький, Черепинський (Шостаківський, Сосновицький) та Клембовський цукрові заводи, Славутська свічна фабрика та паперова – у с. Мнхля Заславського повіту, що давала продукції на 16 тис. руб. сріблом.

Після смерті А. Потоцького на початку 90-х років промислова та земельна власність у вигляді Антонінського маєтку, Шепетівки, Корця на Волині (загалом близько 63 тис. гектарів) та акцій золотих копалень у Південній Африці перейшла до його сина Юзефа-Миколая, останнього нащадка волинської гілки Потоцьких. Землеволодіння графа були розділені на 4 самостійні адміністративні одиниці: Шепетівський маєток (14.212 дес.), Антонінський (12.480 дес.), Смолдирівський (13.800 дес.), Піщівський (19.249 дес.), загальна кількість землі складала 58.244 дес.²⁰².

Центральна садиба величезного маєтку Потоцьких була розташована у с. Антонінах²⁰³ Заславського повіту: разом із палацем, парком і садом вона охоплювала площу 34 дес. 2 тис. 123 саж²⁰⁴. З 1823 р. в Антонінах діяла кріпосна мануфактура з виробництва сукна, було засновано конезавод, а 1845 р. неподалік села почала працювати цукроварня, яка незабаром стала власністю графа Потоцького. Юзеф-Миколай розбудував палац в Антонінах і заклав

ботанічний сад. У Пилявині він заснував звіринець²⁰⁵ і заповідник площею 2500 гектарів, відомий на всю Європу, в Шепетівці обладнав курорт для хворих на ревматизм. Під час революції та громадянської війни маєток в Антонінах був пограбований, палац згорів, сад занедбано.

Ще один із представників родини Потоцьких віляновської гілки роду, Євстафій (Євстор) Маврикійович, у Волинській губернії посідав 3 маєтки, що займали 4.700 дес. землі. Перший маєток, у с. Чепелівці Старокостянтинівського повіту (сучасний Красилівський район Хмельницької області), охоплював 1.346 дес. орної землі і 250 дес. лісу²⁰⁶. У другому – в с. Загайці, Кременецького повіту, – земельні угіддя склалися з 1.307 дес. орної землі і 871 дес. лісу. У с. Переколля Дубнівського повіту Є. Потоцькому належало 511 дес. орної землі і 417 дес. лісу²⁰⁷.

Крім того, треба згадати про земельні володіння Анелі (або Анни)²⁰⁸ Потоцької у Луцькому повіті Волинської губернії – це фільварок Глибоке, який охоплював 804 дес. орної землі та 2 тис. дес. Лісу, та Карасинський маєток. І. Поляков наводить дані, що Анна-Анеля Потоцька продала фільварок Глибоке у 1896 р. Олександрю Корабчевському²⁰⁹, а на 1913 р. цей маєток (5221 дес.) належав уже М.К. Верпеко²¹⁰. У Ковельському повіті цій поміщиці належав маєток Сільце. У 1880 р. Анна-Анеля Потоцька продала Карасинський маєток із великою ділянкою лісу в 12.214 дес. за 4.006 руб. Зої фон Бремен²¹¹. Через погане збереження внутрішньої документації немає детальної інформації про згадані волинські землеволодіння родини.

За підрахунками автора, земельна власність родини Потоцьких на Правобережжі на останню чверть XIX – початок XX ст. складала приблизно 150 – 160 тис. дес. У 90-х рр. XIX – на початку XX ст. на Поділлі та Київщині Потоцьким належало 65181 дес. землі, на Волині 77417 дес. землі (Заславський, Новоград-Волинський, Житомирський, Дубнівський, Кременецький, Острозький, Старокостянтинівський, Луцький повіти).

Спробуємо коротко підсумувати наші відомості про період існування великих латифундій Потоцьких і трансформацію їхніх маєтностей до окремих територіально-адміністративних одиниць. Упродовж XVIII – поч. XIX ст. у Правобережній Україні значна кількість земельних володінь належала Потоцьким герба Пилява та Любич. Від початку XIX ст. велике землеволодіння Потоцьких

поступово розпорошувалося. Причин для цього було кілька. По-перше, родинні обставини (поділ між кількома спадкоємцями призводив до подрібнення маєтку); по-друге, постійна потреба в грошах змушувала продавати маєток чи заставляти його на тривалий час (були випадки, коли заставлений маєток конфісковувався за борги); по-третє, орендарі та офіціалісти в маєтках отримували землі в подарунок чи викупали їх за низькою ціною; по-четверте, на подрібнення маєтків впливала політика царського уряду. Через численні конфіскації, заборони на успадкування та купівлю землі заможні польські поміщики змушені були знаходити можливості для збереження землі в руках однієї родини. На середину ХІХ ст. на Правобережжі динамічно розвивалася тенденція до зникнення великих латифундій. Однак в останній чверті ХІХ ст. у землеволодінні Потоцьких спостерігається повторне повернення до них. Яскравим прикладом є створення заповідного Теплицько-Ситковецького маєтку та примноження земельних наділів у представників ланцюцько-шепетівської (волинської) гілки Потоцьких. Проте створення величезних латифундій у другій чверті ХІХ ст. істотно відрізняється від процесів другої половини ХVІІІ – поч. ХІХ ст. Воно було викликано бажанням заможної польської магнатерії зберегти економічний вплив і земельно-господарські комплекси в руках родини.

ПРИМІТКИ:

¹ Rolle A. J., *Losy pięknej kobiety*, Kraków, 1966; Dr. Antoni J. [Rolle]. *Zameczki podolskie na Kresach Multańskich*. Т. 1, Kamieniec nad Smotryczem – Antoni J. [krypt.]. *Poznań*, Kurpisz, 2004.

² Кравченко І. Ямпільський маєток наприкінці ХVІІІ – та в першій чверті ХІХ століття // *Студії з історії України науково-дослідної катедри історії України в Києві*. – Том другий. – К., ДВУ, 1929. – С. 56 – 95.

³ Шамрай С. *Боротьба тульчинських міщан з графами Потоцькими (1797 – 1837) // Записки історичної секції Української Академії Наук*. – Т. ХХХІІ. – К., ДВУ, 1929. – С. 115 – 135.

⁴ Малаков Д.В. *По Брацлавщині*. – Вінниця, 1982; Малаков Д.В. *Минуле Менирова*. – К., 1998.

⁵ Кривошея І. І. Демагнатеризація Уманських маєтків магнатів Потоцьких // *Проблеми історії України ХІХ – поч. ХХ ст.* Випуск 6. – К., 2003. – С. 56-69; Кривошея І. *Конфіскація Уманських маєтків Олександра Потоцького до Російської казни, // Україна на порозі ХХІ ст.: Збірник наукових праць*. – К., 1999. – С. 93-97; Кривошея І. І. *Потоцькі на Уманщині: перша половина ХІХ століття*. – К., 1999; Кривошея І. І. *Уманщина в етнополітичній історії України (кінець 18 - І тр. 19 ст.)*. – К., 1998; Кривошея І. І. *Потоцькі герба Пилява:*

Тулчинська лінія. – Київ, 2000; Кривошея І.І., Кривошея І.І. До питання про інкорпорацію та юридичну легітимацію шляхти Правобережної України в Російській імперії (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Південний архів: Збірник наукових праць. Історичні науки. – Вип. 16. – Херсон, 2004. – С. 82-91; Кривошея І.І. Російське законодавство про шляхетство правобережної України (кінець XVIII – перша половина XIX ст.) // Сангушківські читання: Збірник наукових праць I Всеукраїнської наукової конференції (24-25 січня 2003 р., м. Славута). – Львів, 2004. – С. 161-167.

⁶ Павлюк В.В. Магнатерія Волині в соціально-економічному та культурному житті Правобережжя у XIX ст. – Острого: Національний університет "Острозька академія", 2000. – 184 с. Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини XIX ст. // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки: Зб. наук. праць за матеріалами міжнародної наукової конференції. – Хмельницький, 1999. – С. 220 – 236. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю в XIX ст. – Дис. на здоб. вчен. ступ. канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000.

⁷ Majdowski A., Ze studiów nad fundacjami Potockich z Wilanowa, Warszawa, 1993.

⁸ Киштымов А. Л. Вопросы экономического развития Беларуси и белорусская национальная идея в начале XX в. // Białoruskie Zeszyty Historyczne – Nr. 17. - Białystok 2002; Киштымов А. Л. Экономическая эволюция Беларуси в составе Российской империи: характеристика, тенденции, итоги // Наш Радавод. Кн. 8. – Гродна, 2000.

⁹ Киштымов А. Л. Высоко-литовское именование графини Марии Ксаверьевны Потоцкой (по материалам российских и международных выставок) // Садова-парковае мастацтва Гродзеншчыны: гісторыя і сучаснасць. - Пад рэд. С.Я.Куль-Сяльверставай. – Гродна, 2001. – С. 44-53.

¹⁰ Łojek Jerzy, Dzieje pięknej Bitynki: opowieść o życiu Zofii Witowej – Potockiej (1760 – 1822). – Wyd. 6. Warszawa, Alfa, 1995; Łojek Jerzy, Dzieje zdrajcy: Szczęsny Potocki. – Warszawa, 1995, Łojek Jerzy, Potomkowie Szczęsnego: dzieje fortuny Potockich z Tulczyna, 1799 – 1921. Wyd. 4. Warszawa, 1996.

¹¹ Маркина В. А. Магнатское поместье на Правобережной Украине. – К., 1961. – С. 41. Державний архів Київської області, м. Київ (ДАКО). – Ф. 782, оп. 2, спр. 353, арк. 120; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДАК України). – Ф. 49, оп. 3, спр. 17, арк. 7 – 18; Там само. – Ф. 49, оп. 3, спр. 212, 222-а, арк. 2-26.

¹² Там само. – Ф. 2214, оп. 1, спр. 35, арк. 48.

¹³ Лобко О.А. "История архивного фонда "Архив Потоцких с Кисешовиц" / Воронцовы и русское дворянство. VIII Крымские Международные Воронцовские научные чтения. Сборник докладов. / Сост. Г.Г. Филатова. – Симферополь: Бизнес-Информ, 2006. – С. 56-67.

¹⁴ Насправді Потоцькі тулчинської гілки на 1806 р. володіли залежними селянами у кількості 110.402 осіб. (ДАКО. – Ф. 782, оп. 2, спр. 353, арк. 120).

¹⁵ Відділ рукописів та старих друків Публічної бібліотеки міста столичного Варшави (BP dział rękopisów). – зуг. III-306. – к. 33-42; ДАКО. – Ф. 782, оп. 2, спр. 353, арк. 120- 121; Там само. – спр. 431, арк. 37.

¹⁶ Кристинопіль з навколишніми селами (Тартаків, Спасів, Пер'ятичі, Ляшки, Бобятин, Лещатів, Угринів) Станіслав Потоцький продав князю

Адаму Понінському. Після смерті Адама Понінського масток утримувала в посесії сестра Францішка-Салезія Потоцького Катерина Коссаківська. Після цього почалася стрімка зміна власників, які не затримувались у містечку надовго. У 1951 р. Кристинопіль ввійшов до складу УРСР. Тоді ж був офіційно забутий колишній Кристинопіль, а натомість почалася історія нового шахтарського Червонограда. (ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2127; оп. 2, спр. 17).

¹⁷ Граф Щенсний-Станіслав-Юзеф-Матіяш Потоцький (Тартаків 20. 02. 1751 † Тульчин 26. 03. 1805). Автор вживає ім'я першого власника мастку відповідно до офіційних і шлюбних документів, підписаних Потоцьким саме як "Станіслав-Щенсний Потоцький" (ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2271). В історіографії є поширення також вживання таких імен, як Станіслав-Фелікс Потоцький, Станіслав-Фелікс-Щенсний Потоцький, Фелікс Потоцький, Щенсний Потоцький тощо.

¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 2214, оп. 1, спр. 35, арк. 47 зв. (відомості за журналом "Русский архив", 1874 №. 1).

¹⁹ Там само. – арк. 48.

²⁰ Там само. – Ф. 49, оп. 3, спр. 268, арк. 54-57.

²¹ Там само. – Ф. 445, оп. 1, спр. 25, арк. 30.

²² Там само. – Ф. 49, оп. 3, спр. 267.

²³ Там само. – Ф. 445, оп. 1, спр. 58, арк. 32; спр. 25, арк. 65; 45; спр. 25, арк. 6-6 зв.

²⁴ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2816, арк. 67.

²⁵ Бо "он выгнал меня из дворца, где я прожила 24 года своей жизни, захватил самоправно принадлежащие мне серебряную посуду, драгоценности, наличность, живописные картины первейших артистов, библиотеку, мебель, винный погреб, лошадей, экипажи и прочее имущество" (ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 3, спр. 267, арк. 3 - 3 зв., 4.)

²⁶ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2566; 2818.

²⁷ Там само. – Ф. 258, оп. 1, спр. 98, арк. 1.

²⁸ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ) -2. – СПб., 1866. – Т. XXXVIII. – №. 39430; Рубинштейн С. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по западным губерниям России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 годы. – С. 689.

²⁹ ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 2, спр. 253.

³⁰ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 408, арк. 14-14 зв.

³¹ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 759, арк. 3 - 3 зв.

³² Там само. – Ф. 258, оп. 1, спр. 98, арк. 1 (№. 1), 4 (№. 15).

³³ Там само. – Ф. 442, оп. 810, спр. 111, арк. 1 - 3.

³⁴ Російський державний архів давніх актів (Російський державний архів древних актів), м. Москва. (РДАДА). – Ф. 1278, оп. 2, спр. 2944, арк. 1-4; ЦДІАК України. – Ф. 258, оп. 1, спр. 8, арк. 74.

³⁵ Дочці брата Болеслава.

³⁶ РДАДА. – Ф. 1278, оп. 2, спр. 2944, арк. 1-5; ЦДІАК України. – Ф. 258, оп. 1, спр. 8, арк. 74.

³⁷ ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 1, спр. 14484; Там же – Ф. 49, оп. 1, спр. 2029, арк. 5 - 7 зв.

³⁸ Там само. – Ф. 49, оп. 2, спр. 163; Там само – Ф. 49, оп. 1, спр. 2029, арк. 5; Там само. – Ф. 487, оп. 12, спр. 498, арк. 1-2 зв.

³⁹ РДАДА. – Ф. 1278, оп. 2, спр. 2944, арк. 1 – 5; ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2029, арк. 5.

⁴⁰ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2029, арк. 5.

⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 487, оп. 12, спр. 498, арк. 1-2 зв., 80-82; Російський державний історичний архів (Російський государственный исторический архив), м. Санкт-Петербург. (РДІА). – Ф. 1152, оп. 1, спр. 206; Там само – Ф. 1286, оп. 2, спр. 384, арк. 11.

⁴² ЦДІАК України. – Ф. 258, оп. 1, спр. 8, арк. 11 – 12 зв.; История Уделов за столетие их существования 1797-1897. Управление Удѣлами и удельное хозяйство. – СПб., Типография управления Уделов, 1902. – Т. 1. – С. 187, 207.

⁴³ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 563, спр. 1; Там само. – Ф. 486, оп. 1, спр. 14484; Там само. – Ф. 493, оп. 1, спр. 92, арк. 41-41 зв.

⁴⁴ Chruszczewski A., Pamiętnik oficjalisty Potockich z Tulczyna, Wrocław, 1976.- S. 166.; Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum. – t. 9. – Ziemie guskie kogony. Wojewodstwo Podolskie. – S. 430-431. Родічкін І. Д., Родічкіна О. І., Старовинні маєтки України: Книга – альбом. – К., Мистецтво. – С. 86; Труды Подольского епархиального комитета. – С. 143; Słownik geograficzny... – S. 613. А.Шамраева, Л.Борисова, Палацовий ансамбль у Тульчині // Архитектурний вісник. – №. 25; Jaroszewski T.-S. Materiały do dziejow palacu Potockich w Tulczynie. // Muzeum Narodowe w Warszawie. – Т. XXVI. – Warszawa, 1982. – S. 309-330.

⁴⁵ Складено за: ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 3, спр. 17, арк. 8 - 15; Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 260; спр. 2185; Там само. – Ф. 49, оп. 2, спр. 150; Там само. – Ф. 486, оп. 1, спр. 14484.

⁴⁶ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 260; Там само. – Ф. 49, оп. 2, спр. 150; Там само. – Ф. 486, оп. 1, спр. 14484; Там само. – Ф. 49, оп. 3, спр. 17, арк. 8, 15; Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2185; Там само. – спр. 408; 2523.

⁴⁷ Там само. – Ф. 2214, оп. 1, спр. 35, арк. 47.

⁴⁸ ДАКО. – Ф. 2, оп. 3, спр. 2164, арк. 39 – 43, 63 зв - 64.

⁴⁹ ЦДІАК України. – Ф. 2214, оп. 1, спр. 81, арк. 49; Там само. – Ф. 49, оп. 2, спр. 1759, арк. 22 - 23.

⁵⁰ Там само. – Ф. 49, оп. 2, спр. 1758, арк. 58.

⁵¹ Там само. – Ф. 533, оп. 2, спр. 1066, арк. 248 – 248 зв; Там само. – Ф. 445 оп. 1, спр. 25, арк. 183; Там само. – Ф. 422, оп. 66, спр. 173-6, арк. 48 – 49 зв.

⁵² Там само. – Ф. 445, оп. 1, спр. 59, арк. 248.

⁵³ Кривошея І. І. Назв. праця. – С. 18.

⁵⁴ ЦДІАК України. – Ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 321.

⁵⁵ Там само. – Ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 1. (41 село та 15.921 особа).

⁵⁶ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. (ІР НБУВ). – Ф. II, №. 29467, арк. 7 – 17 (подано 16.868 осіб чоловічої статі та 17.042 особи жіночої статі, всього 33.910 осіб). ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 66, спр. 173-6, арк. 42 зв. 81.

⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 33 зв-35. До держ. скарбниці були конфісковані такі населені пункти, в дужках число ревізьких душ: м. Умань (671), Городецьке (500), Кочубеївка (362), Олександрівка (144), Поміиньки (464), Ксьондзівка (237), Нові Дмитрушки (246), Старі Дмитрушки (270), Пиківець (182), Малі Бабани, або Бабаночка (суч. Старі Бабани) (132), Ганське (398), Доброводи (379), Краснополка (364), Пеньки (Пеньківка) (112),

Соколівка (648), Цеберманівка (449), Яроватка (226), Нестерівка (498), Кишинці (780), Маньківка (1042): (Старі (Маньківці) (530), Нові Маньківці (512), Старі Бабани (582), Звірки (110), Кінашівка (281), Громи (335), Паланка (508), Полянецьке (353), Собківка (256), Сушківка (460), Степковці (Степківка) (282), Заячки (Заячківка) (143), Журбинці (195), Псярівка (598), Гродзеве (357), Аполянка (311), Бабанка (712), Свинарка (418), Дзензелівка (493), Кочержниці (553), Молодецьке: (Старомолодецьке) (460), Новомолодецьке (316), Свинарське (456), м. Івангород (646), Леуха (557), Саустянівка (1428), Слободище (555), (Чарторийка) (396), м. Шаулиха (245). Усього 49 сіл та 21.255 осіб. (У праці *Кривошеї І.І.* Потоцькі на Уманщині. – на С.19 – подані неточні дані в перерахуванні назв сіл і кількості душ у конфіскованих мастках).

⁵⁸ ЦДІАК України. – Ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 515-517.

⁵⁹ Там само. – арк. 33 – 35, 76 зв.

⁶⁰ Кривошея І. І. Назв. праця. – С. 18. (конфіковано 16094).

⁶¹ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 66, спр.173-6, арк. 42, 81.

⁶² Там само. – Ф. 445, оп. 1, спр. 2, арк. 515-517.

⁶³ Там само. – Ф. 49, оп. 2, спр. 218.

⁶⁴ Там само. – Ф. 445, оп 1, спр. 25, арк. 8.

⁶⁵ Кривошея І. І. Назв. праця. – С. 17-18.

⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 65, спр. 382, арк. 39.

⁶⁷ Там само. – Ф. 442, оп. 65, спр. 382, арк. 37.

⁶⁸ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 253; 760; Там само. – оп. 2, спр. 26-а; Там само. – оп. 3, спр. 268, арк. 58.

⁶⁹ Там само. – Ф. 486, оп. 1, спр. 8332, арк. 2-6; Р.Афтаназі стверджує, що Ф. Ружицький придбав маєток лише після конфіскації земель в О. Потоцького до держ. скарбниці (Див.: Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Warszawa – Wrocław: Wydawnictwo Ossolineum. – t. 10. – Wojewodstwo Braclawskie. – S. 86-87.

⁷⁰ ЦДІАК України. – Ф. 504, оп. 1, спр. 27-а, арк. 1-2.

⁷¹ Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. – Wojewodstwo Braclawskie. – S. 79-85.

⁷² Archiwum Główne Akt Dawnych, м. Варшава (AGAD) Archiwum Gospodarczy Wilanowski (AGW) Akta plenipotenta prawnego Potockich w Petersburgu (ARPPPP) – Rękopisy, sygn. 9. – nie paginowane.

⁷³ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 799, спр. 372, арк. 1.

⁷⁴ М. Дашів (901 особа ч. статі /957 осіб ж. статі).

⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 416, арк. 19-22, Ф. 49, оп. 1, спр. 2751.

⁷⁶ Aftanazy R. Wojewodstwo Braclawskie. - S. 79-85.

⁷⁷ Марія Володимирівна Потоцька (1 шлюб за Адамом Жевуським, 2 шлюб за Едмундом Вітольдом Святополк-Четвертинським).

⁷⁸ www. genealog. home. pl – родина Подгорських (відомості про Подгорських на сайті від Антонія Рея).

⁷⁹ Памятная книга Киевской губернии. – С. 63.

⁸⁰ Там само.

⁸¹ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 457, спр. 70, арк. 401-4 02.

⁸² Там само. – Ф. 504, оп. 1, спр. 6, арк. 1-17.

⁸³ Там само. – Ф. 504, оп. 1, спр. 6, арк. 1-107.

⁸⁴ М. Буки, Торговиця, Антонівка, Березівка, Каменече, Кривець, Попівка, Сverdликова, Щенснопіль, Павлівка.

⁸⁵ М. Тальне, Белашки, Білий Млин, Глибочек, Гордашівка, Кобринова Гребля, Лашева, Мошурів, Паланочка, Поташ, Романівка, Мал. Соколовочка.

⁸⁶ Кузьмина Гребля, Любашівка, Максимівка, Оситна, Погорела, Синиця, Юрківка.

⁸⁷ Купенковата, Перегонівка, Підвисоке, Рогова.

⁸⁸ Небилівка, Оксанина, Острівець, Володимирівка, Станіславівка.

⁸⁹ Сичовка. Треба ще згадати про володіння в Уманському повіті сина Софії Потоцької Івана Вітте. Він був власником 3-х сіл.

⁹⁰ ІР НБУВ. – Ф. II, №. 29467. – арк. 7-21; Там само. – Ф. II, №. 30210. – арк. 1-170 (картки).

⁹¹ Там само.

⁹² ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 1, спр. 4202, арк. 10.

⁹³ Там само. – Ф. 1411, оп. 1, спр. 7, арк. 51 – 56.

⁹⁴ ПСЗ-2. – СПб., 1861. – Т. XXXIV. – №. 34338.

⁹⁵ М. Тальне, сс. Мошуров, Глибочек, Білі Млини, Мелашки, Гордашівка, Кобринова Гребля, Ліщинова Паланка, Поташ, Романівка, Соколовочка, Софіївка.

⁹⁶ Рубинштейн С. Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по западным губерниям России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет. С 1652 по 1892 годы. – №. 3060 – 34338. – С. 619.

⁹⁷ ЦДІАК України. – Ф. 533, оп. 2, спр. 664; 1066.

⁹⁸ Там само. – Ф. 486, оп. 1, спр. 4202, арк. 30 зв – 31.

⁹⁹ М. Торговиця, сс. Сverdлікова, Каменече, Зміїне, Майданецьке, Криве Коліно, Коружка.

¹⁰⁰ ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 1, спр. 3058, арк. 7-8.

¹⁰¹ Там само. – Ф. 486, оп. 5, спр. 144, арк. 24-25; Ф. 442, оп. 74, спр. 23, арк. 1-4; Ф. 445, оп. 4, спр. 50, арк. 2.

¹⁰² Державний архів Вінницької області, м. Вінниця (ДАВО). – Ф. Д-863, оп. 1, спр. 60.

¹⁰³ Aftanazy R. Wojewodstwo Podolskie. - S. 230.

¹⁰⁴ ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 534, арк. 331.

¹⁰⁵ Гульдман В. Населенные места Подольской губернии. – К. – П, 1983. – С. 187.

¹⁰⁶ Статистические сведения о Подольской губернии за 1905 год. – С. 115.

¹⁰⁷ ЦДІАК України. – Ф. 707, оп. 1, спр. 419, арк. 123.

¹⁰⁸ Там само. – Ф. 49, оп. 3, спр. 268; там само. - спр. 269

¹⁰⁹ Сс. Муховці, Медвежа, Гуньки, Шура, Бондури, Супрунівка, Козаківка, Дубовчик, Маслівка, Боблов, Язвинки, Головеньки, Чекалпівка, Сподахи, Яри Великі, Яри Малі, Хвастовці, Дубинки, Вергіївка, Будки, Рачки, Сипачки, Рубань, Коровайна, Криківці, Біївці, Телегіївка, Зарудинці, Кароліна, Озеро, Сашки, Соловинці, Вальво, Монастирьок, Березівка, Осипенки, Волчек, Бушинка, Шрамки, Гиренки (це село дісталось Болеславу від матері за розподільчим актом від 24.01.1824).

¹¹⁰ РДІА. – Ф. 1278, оп. 2, спр. 2882.

¹¹¹ ДАВО. – Ф. Д-473, оп. 1, спр. 376.

¹¹² Марія Григорівна Щербатова, уроджена графиня Строганова (17 жовтня 1857 – 20 січня 1920), дружина князя Олексія Григоровича Щербатова (1848–

1912). Олексій Григорович, син Григорія Олексійовича Щербатова (1819–1881) і Софії Олександрівни, уродженої графині Паніної, онуки відомого державного діяча Микити Паніна. (ДАВО. – Ф. Р-5257, оп. 1, спр. 2)

¹¹³ AGAD AGW Akta dóbr Podolsko – Українських Potockich (ADPUP), sygn. 1. – статут Теплицько-Ситковецької ординації. – nie paginowane; Ibid. – sygn. 29. – nie paginowane. Темірова Н. Р. Теплицько-Ситковецький маєток графа К. К. Потоцького в другій половині XIX ст. // Донецький вісник наукового товариства ім. Шевченка, Т. 2. – Донецьк, 2002. – С. 66-72. Лобко О.А. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток Потоцьких XIX – поч. XX ст. (економічна діяльність власників у маєтку) // Наукові записки НАУКМА, – Т. 52 [Історичні науки]. – Київ, 2006. – С. 18-26.

¹¹⁴ AGAD AGW ADPUP, sygn. 6; 9; 10; 11; 34; 35 – 54; 182 тощо. – nie paginowane.

¹¹⁵ AGAD Zbiór kartograficzny, sygn. 484 – 14. Мапа Теплицько-Бубновецького маєтку від 1872 р.

¹¹⁶ "...Теплицкая часть разделенной "Уманщины" получила свое название от реки Теплички и лежащего на ней м. Теплика (Гайсинского у. Подольской губ., в 30 верстах от г. Умани и 7 верстах от ст. Кублич Юго-Западной ж. д.) некогда называвшегося Смелгородом, а также Удичким поместьем (от озера Удич). Есть сведения, что в XV веке Теплик принадлежал богатому роду Кишков. В XVII столетии Теплик с окружающими его селами и деревнями был куплен Жабокрицкими, от которых он перешел сперва к Самуилу Калиновскому, Коронному Обозному и владельцу всей Уманщины, а затем к графу Станиславу (Ревера) Потоцкому, взявшему в виде приданого за дочерью Калиновского все Уманские владения с присоединенными к ним Теплицкими землями, и с тех пор находятся в потомственном владении рода графов Потоцких" // Теплицько-Ситковецьке заповідне ім'є Потоцького. – С. 9.

¹¹⁷ Антонівка, Брідок, Велика Мочулка, Вищий Ташлик (або, як зустрічається в історичній літературі, назва села Кривий Ташлик (сучасна назва – Веселівка), Нижчий (Гнилий) Ташлик (сучасна назва села Костюківка), Залужжя, Мала Мочулка, Метанівка, Орлівка, Петрашівка, Побірка, Пчельна (Бджільна), Розкошівка, Саша, Соболівка, Стражгород, Шиманівка. AGAD AGW ZGDAR, sygn. 163, k. 140, 183.

¹¹⁸ ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 2271, арк. 2.

¹¹⁹ Бубновка, Дмитренки, Басаличівка, Ярмолинці, Харпачка, Степашки.

¹²⁰ Соболівка, Брідки, Орлівка, Метанівка, Петрашівка, Побірка, Антонівка, Шиманівка та Великі Хутори.

¹²¹ Теплицько-Ситковецьке заповідне ім'є Потоцького. – С. 9.

¹²² Лобко О. А. Поземельні відносини на Правобережній Україні протягом кінця XVIII – поч. XX ст. (за матеріалами маєткових комплексів родини Потоцьких) // Матеріали XI подільської історико-краєзнавчої конференції / ред. кол.: Завальнюк О. М, Баженов Л. В та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіум, 2004. – С. 186 – 196.

¹²³ Граф Ярослав-Станіслав Потоцький (Тульчин 7. 12. 1787 - † Роголін 3. 01. 1838).

¹²⁴ ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 416, арк. 61- 62.

¹²⁵ Олександра, Олександріна, Sasza, Pani Augustowa (1818 - † 92), дочка Станіслава-Септима Потоцького (1782–1831), дружина Августа Потоцького (1806 - † 67). Stanislaw Konarski, Potocka z Potockich Alexandra

// "Polski Słownik Biograficzny". – Wrocław, Warszawa. 1972. – т. XXVII, S. 731 – 732. ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 414, арк. 38. Окрім того, Олександра Потоцька була власницею палацу в Петербурзі (AGAD AGW ALPPPP, sygn. 120 – 121. – *nie paginowane*), латифундії у Калуській і Підгородській губерніях та утримувала на короткий період емфітеутичне управління Звенигородського староства. Після смерті батька Станіслава Потоцького староство перейшло його дочці Олександрі за сплату до держ. скарбниці 9/10 від отриманих доходів. По закінченні терміна користування Потоцькими протягом 50-ти років, у 1853 р. староство мало повернутися під управління царської адміністрації. (ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 414, арк. 34 – 39; AGAD AGW Zarząd Główny Dóbr interesów Augusta Potockiego (ZGDAP), sygn. 148, k. 78; AGAD AGW ALPPPP, sygn. 50, 51. – *nie paginowane*.)

¹²⁶ Купча на суму 300 тис. руб. сріблом від 28 січня 1860 р., протягом року всі гроші за маєток мали бути виплачені старому власнику (ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 414, арк. 34 – 39).

¹²⁷ ПСЗ-2. – СПб., 1877. – Т. L. – №. 54708; Рубинштейн С. Ф. Хронологический указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белоруссии и Малороссии за 240 лет (с 1652-1892). – Вильно, 1894, с. 738, указ №. 3852 – 54708; Лобко О. А. Теплицько-Бубновецько-Ситковецький маєток Потоцьких ... – С. 19-20.

¹²⁸ Термін "заповідний маєток" відповідає терміну "ординація". ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 5, спр. 414, арк. 91-92; AGAD AGW ADPUP, sygn. 1. – статут Теплицько-Ситковецької ординації. – *nie paginowane*; *Ibid.* – sygn. 29. – *nie paginowane*.

¹²⁹ AGAD AGW ADPUP. – sygn. 28. – *nie paginowane*; Majdowski A., *Ze studiów nad fundacjami Potockich z Wilanowa*, Warszawa, 1993. – S. 32. Олександра Потоцька в шлюбі з Августом Потоцьким (Август помер у 1867 р.) дітей не мали, мешкали у своєму успадкованому від батьків Августа маєтку Вілянув під Варшавою; Walczakiewicz F., *Hrabina Aleksandra Potocka. Wspomnienie.* – Warszawa, 1892. – S. 26.

¹³⁰ Антонівка, Басаличівка, Брідок, Бубнівка, Вищій і Нижчий Ташлик (Веселівка, Костюківка), Дмитренки, Залужжя, Велика і Мала Мочулка, Метанівка, Орлівка, Петрашівка, Побірка, Пчельна (Бджільна), Розкошівка, Саша, Соболівка, Стражгород, Шиманівка, Ярмолинці та м. Теплик.

¹³¹ Ситківці, Христофорівка, Джуринці, Буда-Джуринська, Бондури, Шура-Бондурівська.

¹³² Majdowski A., *Ze studiów nad fundacjami Potockich z Wilanowa*, Warszawa, 1993. – S. 32; AGW ZGDAP, sygn. 169 – *nie paginowane*; ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 611, спр. 217; Там само. – Ф. 442, оп. 657, спр. 25.

¹³³ AGAD AGW ZGDAP, sygn. 169. – *nie paginowane*. AGAD AGW ADPUP, sygn. 53., K. 28.

¹³⁴ Rey A. *Potocki H. Srebrna Pilawa – szczepek hetmański, gałąź Tulczyńska* (maszynopis wersja robocza Nr. VIII od 5.07.2004) – Warszawa. – S. 1.

¹³⁵ Костянтин (Константи-Пьотр) (Грегорівка 17. 05. 1815 – † Печора 12. 04. 1857).

¹³⁶ Граф Костянтин Потоцький (Константи Юзеф) (Печора 1846 – † Печора 9/21. 07. 1909). Проживав у своєму палаці в містечку Печора (Вінницька область).

- ¹³⁷ ЦДІАК України. – Ф. 49, оп. 1, спр. 622, арк. 66, 72; спр. 711, арк. 1.
- ¹³⁸ Там само. – Ф. 49, оп. 1, спр. 622, арк. 76.
- ¹³⁹ Сс. Бужанка, Смольчинці, Чемериське, Чишовка, Адамівка, Кобринове, Залеське, Ольховець, Гусаківка, Попівка, Хижинці, Дашуківка, Стецьківка.
- ¹⁴⁰ Ryszczyc W., Dzieje rodu i fortuny Branickich, – Warszawa, 1991. – S. 69.
- ¹⁴¹ ЦДІАК України. – Ф. 486, оп. 1, спр. 16334, арк. 10.
- ¹⁴² Гусаково, Кобринове, Залеське, Попівка, Чишовка, Чемериське, Яблонівка, Жаб'янка, Бужанка, Ольховець, Дашівка, Писажовка, Смолчинці, Чижинці, Гуляйки, Качківка.
- ¹⁴³ Archiwum Państwowe w Krakowie, dział na Wawelu Archiwum Potockich z Krzeszowic (Архів Потоцьких з Кнєшовиць) (АРК АКРот), sygn. 2689; 2692; 2693; 2694; 2695; 2696; 2697; 2698; 2699; 2700.
- ¹⁴⁴ AGAD Archiwum Potockich z Łańcuta (АРJ), sygn. 260. – nie paginowane.
- ¹⁴⁵ АРК АКРот, sygn. 299; 301; 302.
- ¹⁴⁶ AGAD АРŁ, sygn. 162. – nie paginowane.
- ¹⁴⁷ АРК АКРот, sygn. 299; AGAD АРŁ, sygn. 650.
- ¹⁴⁸ Весь Юго-Западный край..., 1906. – С. 99.
- ¹⁴⁹ Płocha J., Archiwum Potockich z Łańcuta (AGAD. Inwentarz maszynopis). – S. 3.
- ¹⁵⁰ AGAD АРŁ, sygn. 260. – nie paginowane; Description du Domaine d'Uladowka (Russie Mèridionale) appartenant a S. Exce le Comte Roman Potocki. – S. 24.
- ¹⁵¹ Степаншинна О. Господарство Браницьких на Київщині і реформа 1861 р. // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – Т. 3. – 1930. – С. 217.
- ¹⁵² Шумигорський Е. С. Графиня А. В. Браницкая. Исторический вестник. – 1990. – Январь. – С. 181 – 183.
- ¹⁵³ Онуk Станіслава-Щенсного Потоцького по матері Розі.
- ¹⁵⁴ Правнучка Станіслава-Щенсного Потоцького від дочки Пелагеї.
- ¹⁵⁵ Sapieha E. Dom Sapiezynski. – S. 54; Sapieha E. Tak bylo, Warszawa, 2002. S. 27.
- ¹⁵⁶ www.genealog.home.pl – Branicki.
- ¹⁵⁷ Шаргородська волость включала міста та села: м. Шаргород, передмістя Масловка, Богачівка, сс. Гібалівка, Колбасна, Розкоше, Дерев'янка та хутори Юзефівка, Генриківка, Юзвань, Коропівна, Посурогатський, слобода Шаргородська, с. Шостаківка.
- ¹⁵⁸ Фільварки: Гибалевницький, Слободецький, Сосновецький, Дерев'янецький.
- ¹⁵⁹ ЦДІАК України. – Ф. 487, оп. 12, спр. 1653, арк. 1.
- ¹⁶⁰ Автор вживає назву маєтку "Белілівка" відповідно до тогочасних документів. Сучасна назва с. Білилівка – село Ружинського району Житомирської області.
- ¹⁶¹ AGAD фонд Подільських маєтностей. Це новостворений у 2004–2006 рр. фонд, який містить документи з ранньої історії Белілівки.
- ¹⁶² ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 65, спр. 382, арк. 37.
- ¹⁶³ AGAD Archiwum Roskie akta majątkowo-gospodarcze (AR amg), sygn. 343, k. 120-122.
- ¹⁶⁴ AGAD АРŁ, sygn. 568. – nie paginowane.
- ¹⁶⁵ AGAD AR amg, sygn. 347, k. 2-3.
- ¹⁶⁶ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 80, спр. 606, арк. 4.

¹⁶⁷ Там само. – Ф. 445, оп. 5, спр. 6, арк. 22; Ф. 442, оп. 65, спр. 382, арк. 37.

¹⁶⁸ Там само. – Ф. 442, оп. 858, спр. 166.

Корецький масток: м. Корець, сс. Красилівка, Житківка, Заров'є, Корецькі хутори, Юзефін, Юзефінські хутори, Гоздавів, Міхнеевка, Нове місто (більше ніж 13 тис. дес.).

¹⁶⁹ Там само. – Ф. 49, оп. 3, спр. 4, арк. 1-4.

¹⁷⁰ Там само. – Ф. 442, оп. 808, спр. 67 (1858), арк. 4.

¹⁷¹ Там само. – Ф. 442, оп. 80, спр. 606, арк. 1-7.

¹⁷² Там само. – арк. 48-56 зв.

¹⁷³ Там само. – Ф. 442, оп. 858, спр. 166.

¹⁷⁴ AGAD AR amg, sygn. 347, k. 3-4.

¹⁷⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 656, спр. 107, арк. 1-12.

¹⁷⁶ Там само. – Ф. 442, оп. 808, спр. 67 (1858), арк. 1.

¹⁷⁷ Померла у Відні 24 лютого 1836 (ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 146, спр. 384, арк. 3).

¹⁷⁸ Крім вищезазначених, були ще сс. Ворошилівка (691 особа), Сутиска (653 особи), Кордулянка, Борсуків, частини Вітави та Маянова.

¹⁷⁹ Кароліна Сапіга (лінія Черейсько-Ружана Сапіг), сестра Францішка Потоцького, першого чоловіка Пелагеї-Рози Потоцької (дочки Станіслава-Щеняго).

¹⁸⁰ Rey A. POTOCKI h. Zi. Pilawa szczer prymasowski, gałąź smotrycka wygasta. (maszynopis wersja robocza). Warszawa, 2006.

¹⁸¹ Aftanazy R. Materiały do dziejów Rezydencji. Wojewodstwo Braclawskie - S. 312-315.

¹⁸² Пораховано за: Список владельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – С. 69, 80, 119, 156, 209, 242; Державний архів Житомирської області, м. Житомир (ДАЖО) – Ф. 36, оп. 1, спр. 421, арк. 7-23; Там само. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 40-43; Там само. – Ф. 248, оп. 1, спр. 5, арк. 188-221; ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 80, спр. 606, арк. 1-7; Там само. – Ф. 442, оп. 611, спр. 217 арк. 170- 227; Там само. – Ф. 442, оп. 656, спр. 107, арк. 1-12; Там само. – Ф. 442, оп. 788-а, спр. 101, арк. 70-71; Там само. – Ф. 442, оп. 808, спр. 67 (1858), арк. 4; Там само. – Ф. 442, оп. 831, спр. 314, арк. 2; Там само. – Ф. 442, оп. 657, спр. 25, арк. 43.

¹⁸³ Военно-статистическое обозрение Российской империи. – Санкт-Петербург, 1850. - Т. X.- Ч. 3: Волынская губерния. – С. 96-98.

¹⁸⁴ Сюди, зокрема, належали: м. Шепетівка, села Плесна, Жиленці, Соснівка, Клементовичі, Антоніни, Мазепинці, Орлинці, Закриниччя, Рублянка, Зелена, Малі Пузирки, Федорівка, Якимівці, Тріски, Булаївка, Чернятин Малий, Чернятин Великий, Оріхівка, Вербівка, Митці, Юначки Великі, Кременчуки, Волиця Татарська, Юначенці, Салиха Мала, Салиха Велика, Підлішкини, Пузирки Великі, Свириди, Нове Село, Сахнівці, Улашанівка, Даньківці, Ліщани, Чотирбоки, Ленківці, Вербівці, Мокіївці, Білопіль, Пиляни, Пліщини, Лучники (ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 40-41).

¹⁸⁵ Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті розвитку краю // Поляки на Хмельниччині: погляд крізь віки. Збірник наукових праць. – Хмельницький, 1999. – С. 222.

¹⁸⁶ М. Шепетівка (700) (селян), села Плесна (272), Жиленці (110), Соснівка (130), Клементовичі (24), Антоніни (326), Мазепинці (194), Орлинці (216),

Закриниччя (318), Рублянка (211), Зелена (165), Малі Пузирки (210), Федорівка (93), Якимівці з Трісками (240), Булаївка (117), Чернятин Малий (137), Чернятин Великий (373), Оріхівка з Вербівкою (170), Митці (147), Юначки Великі (206), Салиха Мала та Велика (221), Підлішки (118), Пузирки Великі (431), Свириди (194), Нове Село (606), Сахнівці (276), Улашанівка (215), Даньківці (124), Кременчуки (152), Волиця Татарська (90), Юначинці (168).

¹⁸⁷ Марія Клементина Анна Богдана Романівна Потоцька (уроджена кн. Сангушко) (ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 40-41).

¹⁸⁸ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 788-а, спр. 101, арк. 70-71; ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 42.

¹⁸⁹ ДАЖО. – Ф. 17, оп. 2, спр. 354, арк. 23 зв, 24, 26 зв, 29.

¹⁹⁰ Там само. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 42

¹⁹¹ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 831, спр. 314, арк. 2.

¹⁹² Роман Сангушко купив маєток у статського радника Ксаверія Антонова Марницького від 23.01.1843.

¹⁹³ ДАЖО. – Ф. 146, оп.,1 спр. 4796, арк. 44; ЦДІАК України. – Ф. 487, оп. 12, спр. 1653, арк. 1-2.

¹⁹⁴ Список землевладельцев и арендаторов Волынской губернии, во владении коих находится не менее 50 десятин земли. – Житомир, 1913. – С. 80.

¹⁹⁵ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 65, спр. 180, арк. 40-43.

¹⁹⁶ Там само. – Ф. 487, оп. 12, спр. 1653, арк. 1-2.

¹⁹⁷ Там само. – арк. 4.

¹⁹⁸ Піщівський ключ: Піщів, Жеребилівка, Сторожів, Станій Майдан, Кам'янка, Кобиля, Суховоля, Шитня, Пелчнин, Дідовичі, Тожир, Молодків, Осичиний, Молодків Пустий, Груд, Пилиповичі, Княжа, Музиловичі і містечко Ярунь (ДАЖО – Ф. 248, оп. 1, спр. 5., арк. 188-221). І.Поляков помилково вказує, що маєток називався "Плищевский", цю помилку продовжують історики: В.В. Павлюк називає маєток "Піщівський" та О.А. Буравський "Піщенівський". С.Пліщин насправді існувало у Волинській губернії, Новоград-Волинський повіт, однак у Барановській волості, і не входило у склад Піщівського ключа у Новоград-Волинському повіті, Піщівської волості. Крім того, у Волинській губернії були й інші села, власність Потоцьких, із подібними назвами, однак у інших повітах: с.Плещин (Заславський повіт, Шепетівська волость, зараз Плещин Хм. Обл.), с.Плещик (зараз Плещівка Житомирської області, Заславський район). (Поляков І. Крупное землевладение на Волыни. – К., 1898. – С. 8-9; Павлюк В.В. Шляхетські родини Сангушків і Потоцьких в контексті економічного розвитку краю другої половини ХІХ ст. – С. 232; Буравський О. А. Поляки Волині у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Соціально-економічне становище та культурний розвиток: дис... канд. іст. наук – Чернівці, 2003. – С. 110.

¹⁹⁹ Смолдирівський маєток: сс. Смолдирів, Суєлиці, Радуллин, Іванівка, Мироснівка, Заремле (Зеремля), Чарторнійське, Середня (Середис), Красума, Дубрівка, Свиннобичі.

²⁰⁰ Kozaczka M., Gospodarka ordynacji rodowych w Polsce (1918-1939), Rzeszów, 1996. – Tabela 1 (№. 37). – S. 25-26; Aftanazy R. Materiały do dziejów Rezydencji. – Warszawa, 1983–1993. – t. V– S. 14.

²⁰¹ ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796, арк. 44. Шепетовсько-Антонінське в суму 1.303.758 руб. Красовка в 33 тис. руб.; Піщівський маєток з 17 селами в 703 тис., а млин Ярунь у цьому маєтку в 28.700 руб.

²⁰² Пораховано за: ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796.

²⁰³ Перші згадки про поселення Антоніни, яке до другої половини XVIII ст. називалося Голодьками, зустрічаються в історичних документах другої половини XIV ст. У ті часи село перебувало у власності магнатських родин Острозьких, Заславських, Любомирських, Сангушків та Потоцьких. У 1760-х роках тодішня власниця села Барбара Сангушко віддала Голодьки у довготермінове користування регенту коронної канцелярії Ігнацію Мальчевському, одруженому з її сестрою Антоніною. Подружжя оселяється в Голодьках. Пишну садибу Ігнації Мальчевський назвав іменем своєї коханої дружини Антоніни. Назва Антоніни згодом прижилася й до села. З 1797 р. Антоніни входили до складу Волинської губернії. У 1812 р. князь Сангушко побудував у Антонінах кам'яний палац. До наших часів збереглися флігель палацу (друга половина XVIII ст.), мурований манеж початку XIX ст. та три брами з розкішною огорожею.

²⁰⁴ ДАЖО. – Ф. 146, оп. 1, спр. 4796.

²⁰⁵ ЦДІАК України. – Ф. 276, оп. 1, спр. 470. Ч. 1., арк. 42, 49, 52, 54.

²⁰⁶ Там само. – Ф. 442, оп. 611, спр. 217, арк. 170.

²⁰⁷ Там само. (Такі самі відомості подає і І.Поляков (Поляков И. Крупное землевладение на Волыни. – К., 1898. – С. 11).

²⁰⁸ У документах зустрічається різночитання імені Анна та Анеля. Можливо, власниця під час укладання документів користувалася своїми двома іменами (ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 657, спр. 25, арк. 43; Там само. – Ф. 442, оп. 611, спр. 217, арк. 227). Див. у додатках генеалогію Потоцьких [Анеля (Анна) ур. Полежало Потоцька] (1864 Березина – † 17.1.1917 Краків).

²⁰⁹ Поляков И. Крупное землевладение на Волыни. – К., 1898. – С. 11.

²¹⁰ Список владельцев и арендаторов Волинской губернии, во владении коих находится не менее 50 дес. земли. – Житомир, 1913. – С. 119.

²¹¹ ЦДІАК України. – Ф. 442, оп. 521, спр. 91, арк. 1-14.

Андрій ГОРУК

НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНИЙ РУХ ПОЛЯКІВ НА БУКОВИНІ

(друга половина ХІХ ст. – 1914 р.): історіографія та
джерельна база проблеми

Системне опрацювання проблеми національно-культурного руху поляків на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р., як і будь-яке інше дослідження з всесвітньої історії, може бути справді науковим тільки за умови динамічного і вільного оперування автором інформацією щодо стану розробки теми провідними вітчизняними і зарубіжними науковцями, а також кількісного та якісного стану джерельних (з точки зору історичної науки) матеріалів, без аналізу й узагальнення яких фаховому історику неможливо досягнути очікуваних результатів своєї праці. Дане твердження походить від аксіоми, усталеної в сучасній світовій історичній науці, відносно того, що будь-яка інформативна складова, теоретичні чи практичні здобутки дослідників, використані у науковій історичній праці, повинні бути на всіх етапах викладу підтверджені посиланнями на різного роду історичні джерела або ж надбання історіографії.

До проведення дослідження нами було залучено широке коло різнотипних джерел, опрацьовано здобутки науковців, які репрезентували в різний час значну кількість країн (від Австро-Угорщини до незалежної України початку ХХІ ст.) та історіографічних шкіл (від австрійських консервативних і ліберальних істориків до сучасних дослідників неklasичного напрямку).

Проте, оскільки в історичній науці посткомуністичної доби методологічні та джерелознавчі підходи до підготовки, провадження та узагальнення результатів історичних досліджень не досить унормовані, задовільного результату щодо виявлення стану розробки і джерельної бази тематики автор спробував досягнути не тільки за допомогою використання методик джерелознавчого

пошуку, яка передбачає критеріальну класифікацію і критику джерельних та історіографічних матеріалів, а також із залученням методологічних і методико-джерелознавчих схем історичних досліджень, які стосуються соціокультурного розвитку людства загалом і окремих регіонів нашої планети зокрема. Деякі з них, запропоновані у 90-х рр. ХХ – на початку ХХІ ст. відомими фаховими філософами С.М. Вовком¹, Ю.В. Павленком², істориками Г.В. Касьяновим³, В.А. Потульницьким⁴, лінгвістом О.Д. Огучем⁵, – можуть стати сполучними ланками “герменевтичного трикутника” (автор – джерело – істина), розв’язання котрого, – а отже й осмислення шляхів досягнення мети і вирішення завдань, поставлених у монографії, – можливе за допомогою поєднання дихотомічних (причина – наслідок) та трихотомічних (висловлена теза – подана антитеза – проведений синтез) логічних апалітико-синтетичних площин дослідження.

Отже, визначивши основні підходи, за якими нижче буде розкрито обрану проблему, автор може також висловити припущення, що подібне наукове поєднання сприятиме всебічній характеристиці стану розробки і джерельного забезпечення теми національно-культурного руху поляків на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р. в динаміці, формуючи таким чином новий елемент буковинознавчих і регіонознавчих студій.

Спроби дослідження історії польської спільноти на Буковині, її національно-культурного руху на теренах краю робилися як наприкінці ХІХ, так і в ХХ ст. представниками різних напрямів польської, австрійської, німецької, румунської, української національних історіографій. Лише українська радянська і румунська соціалістична історіографії не звертали достатньої уваги на присутність польського національного елемента в регіоні від останньої чверті ХVІІІ ст.. Зважаючи на таку ситуацію, подальший історіографічний огляд автором подано в синтетичному вигляді, що передбачає структурний поділ персоналій дослідників та їхніх робіт на блоки, котрі, з дотриманням принципів національності історіографічних шкіл і проблемно-хронологічної послідовності викладу, відобразатимуть, якою мірою на даному етапі історичного розвитку розроблено основні аспекти досліджуваної проблеми.

Польській історіографії бракує відповідних монографічних досліджень. Вона пропонує для опрацювання низку синкретичних

робіт, наукових публікацій, які більшою або меншою мірою стосуються обраної проблеми.

Значну кількість колективних праць і монографій, виданих польськими істориками, етнографами, соціологами протягом кінця ХІХ – ХХ ст., присвячено проблемам як політичної, так і економічної еміграції з польських етнографічних теренів, участі представників польської нації за кордонами шляхетської Речі Посполитої в суспільно-політичних, національних, культурних рухах. Серед них, зокрема, варто виокремити декілька колективних робіт загальнотеоретичного [“Еміграція з польських земель у новій і повітній час ХVІІІ – ХХ ст.” за ред. А. Пільха (1984 р.); “Справи Полонії у ХІХ і ХХ століттях” за ред. М. Дроздовського (1974 р.); “Механізми заробітчанських польських міграцій” за ред. Ц. Бобінської (1976 р.); “Трудова еміграція поляків протягом ХІХ і ХХ століть” (1975 р.)]⁶ і практичного [монографії Владислава Міцкевича “Польська еміграція 1860–1890 рр.” (1908 р.), Гжегожа Бабінського “Етнічний зв’язок і процеси асиміляції: зміни етнічних структур” (1986 р.), Піотра Еберхардта “Польська людність кордонів: родовід, кількість, розміщення” (1998 р.)]⁷ характеру, виданих польською та англійською мовами.

Досить важливими для створення системного уявлення відносно польського національного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст. загалом є наукові праці Єжи Бореїші “Польська еміграція після Січневого повстання” (1966 р.), Галіни Флорковської-Франчич “Еміграційна діяльність Агатона Гіллера після Січневого повстання” (1985 р.), публікації з цієї царини Кшиштофа Даха, Єжи Козловського, Маріана Тировича тощо.⁸

Певний відгук у польськомовній науковій літературі знайшли також проблеми формування основних полонійських середовищ на теренах різних держав світу, в тому числі й Австро-Угорщини кінця ХІХ – початку ХХ ст.. У цьому сенсі на особливу відзнаку заслуговують капітальні колективні дослідження (“Кількість і розміщення поляків в світі” у 2 томах під ред. В. Вжесінського (1981-1985 рр.), “Поляки в світі: Полонія як суспільно-політичне явище” в 3 частинах за наук. ред. А. Копруковняка, В. Кухарського (1986 р.), “Поляки в Австрії” (1976 р.), “Полонія в Австрії” за заг. ред. В. Кухарського (1987 р.), “Полонія в Європі: збірні праці” (1992 р.)⁹ і монографії (В. Кухарського у співавторстві із З. Томковським “Полонія в Австрії” (1976 р.) і

того ж В. Кухарського "Поляки і Полонія в Австрії. Частина I. Заслужені" (2001 р.)¹⁰.

Монографічні і колективні праці польських науковців кінця XIX – XX ст., що стосувались етнополітичного розвитку Австрійської імперії (Австро-Угорщини) протягом другої половини XIX – початку XX ст., вирізняються досить високим фаховим рівнем. Першою ґрунтовною працею серед цих досліджень стала робота Францішека Ксаверія д'Абанкура "Конституційна ера Австро-Угорської монархії від 1848 до 1881 рр." (1881 р.)¹¹, в якій автором детально проаналізовано аспекти політичної боротьби у вищих владних ешелонах протягом 1848–1881 рр. між прибічниками централізації та федералізації монархії Габсбургів, показано вплив цього протистояння на становище регіонів австрійської (Цислейтанії) та угорської (Транслейтанії) частин держави.

Близькими до ідей цього дослідження були праці Яна-Людвіка Поплавського "Політика автономізму в Австрії" (1898 р.), Леона Васілевського "Сучасна Австрія" (1907 р.), Генріка Верещицького "Історія Австрії" (1972 р.), Кароля Фідора "Австрія: нарис політичних подій" (2000 р.), котрі досить логічно доповнили наслідковою частиною спроби д'Абанкура з'ясувати причини і передумови, проаналізувати початковий етап перебігу конституційних реформ в Австрії (Австро-Угорщині)¹².

Непоганим є доробок польських науковців у висвітленні проблем впливу конституційних реформ в Австро-Угорщині, особи цесаря Франца-Йосифа I (1848–1916) на розвиток суспільного життя народів імперії, в тому числі галицьких і буковинських поляків. Серед подібних розробок послідовністю, ґрунтовністю відзначилися робота "Кодекс політичного права, або Австрійські Конституційні Закони 1848–1903 рр." під редакцією д-ра Станіслава Стажинського (1903 р.), а також фундаментальні дослідження Кшиштофа Гжибовського "Історія держави і права Польщі: від занепаду до відродження держави" (том 4, 1982 р.) і Станіслава Гродзиського "Франц-Йосиф I" (1990 р.)¹³.

Не оминули увагою історики провідних польських академічних установ – Ягеллонського університету (м. Краків), Вроцлавського університету, Національного закладу ім. Оссолінських (м. Вроцлав) – і проблеми провадження Габсбургами національної політики, загострення міжнаціональних протиріч у різних регіонах

дуалістичної монархії протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Важливим внеском у процес з'ясування справжнього місця національно-культурного руху поляків на Буковині у пореформений період Австро-Угорщини стали праці Генрика Верешницького ("Під скіпетром Габсбургів: національна проблематика", 1986 р.), Збігнева Фраса ("Галіція", 2000 р.), наукові статті Піотра Вандича і згадуваного Генрика Верешницького¹⁴.

Значним є масив досліджень і наукових публікацій польських істориків, що близько зачіпали різноманітні аспекти національно-культурного руху поляків на теренах герцогства Буковина. Такими можемо вважати праці Антоні Карбовяка "Польська академічна молодь за кордоном у 1795–1910 рр." (1910 р.), Анджея Пачковського "Полонійна преса у 1870–1939 рр.: нарис проблеми" (1977 р.), Владислава Кетлич-Войнацького "Польські наукові досягнення на чужині: від середньовіччя до Другої світової війни" (1980 р.), Анджея Клоссовського "Історія польської книги за кордоном: проблеми досліджень" (1980 р.), Марека Щербінського "Нарис діяльності польського сокольства на чужині протягом 1887–1918 рр." (1982 р.), статті Е. Козловського, К. Михалевської, Ч. Михальського тощо¹⁵.

Матеріал з географії польських поселень на Буковині, визначних місць та історичних пам'яток краю подає книга Болеслава Хотомського "Опис Буковини" (1880 р.)¹⁶. Особливо багато уваги у роботі цього польського історика приділено висвітленню генеалогічних зв'язків між найвпливовішими польськими та полоно-вірменськими родинами краю, що значно полегшує для дослідника розуміння характеру джерел поповнення лав польськомовної еліти Буковини протягом кінця ХVІІІ – початку ХХ ст..

Досить цікавою є також праця Юзефа Бялині Холодецького (псевдонім – Валенти Цвік) "Буковина: погляд на її історію і досягнення" (1884 р.)¹⁷, яка спершу побачила світ як цикл статей у "Газеті польській" (м. Чернівці), а вже згодом була надрукована окремою книгою.

Праці Маріана Готкевича, вміщені у різних збірниках під різними назвами, торкаються аспектів походження, життєдіяльності та провадження національних благодійних, культурно-просвітніх ініціатив значної частини членів буковинської Полонії – т.зв. "чадецьких гуралів"¹⁸. Відомий польський етнограф та історик доводив їхнє польське етнічне коріння, заперечуване його

науковими опонентами з інших країн, дослідив і проаналізував з історичної, етнографічної і мовознавчої точок зору їхні мандрівки польськими, словацькими та українськими теренами в пошуках кращого життя, переїзд багатьох гуральських родин на Буковину на початку ХІХ ст. та їхнє майже півторасторічне перебування у регіоні, а згодом – повернення шляхом репатріації на прабатьківську землю Сілезького Бескиду та Тешинської Сілезії після Другої світової війни.

Оригінальним підходом до висвітлення минулого Полонії на Буковині від її початків до 1906 р. характеризуються статті дослідника з Галичини Броніслава Кричинського, видані у 1906 р. в неперіодичному виданні “Наш край” (м. Львів)¹⁹.

Про зв'язки спольщених вірменів Буковини з місцевою Полонією можемо дізнатися з робіт Йоганна Полека і Леона Теодоровича та розділів праці “Студії з історії польсько-вірменських контактів” М. Закшевської-Дубасової (1983 р.)²⁰.

Оттон Мечислав Жуковський у ґрунтовній науково-популярній роботі “Буковина у топографічному, статистичному та історичному контексті з особливим розглядом польської людності” (1914 р.)²¹ подав статистику національностей і конфесій герцогства Буковина загалом та кожного його повіту окремо. У своєму дослідженні, базуючись на державному переписі населення Австро-Угорщини від 1910 р. для регіону Буковини, він вказує на деякі негативні щодо поляків тенденції в етнодемографічній і соціальній царинах порівняно з переписом 1890 р. Автором, – при характеристиці полонійного культурного та освітянського життя окремих населених пунктів краю, – подано перелік усіх наявних у краї польських організацій, інституцій і шкіл, а також місцевостей, де у німецькомовних середніх школах вивчалася польська мова і література.

Праця О.М. Жуковського стала останнім перед Першою світовою війною значним напрацюванням польської історіографії щодо національно-культурного руху буковинської Полонії. Натомість, у час між Першою і Другою світовими війнами та протягом перших десятиліть після епохального для світової історії 1945 року, польських істориків немовби перестала цікавити історія Буковини в цілому та польської громади на її теренах зокрема.

Зміни щодо вивчення проблеми національно-культурного руху поляків у герцогстві Буковина спостерігаємо від кінця 70-х –

початку 80-х років ХХ ст., коли вийшли друком роботи знавих польських істориків Еміля Беджицького та Малгожати Війом. Вони повністю чи у матеріалах певних розділів були присвячені висвітленню аспектів історії буковинської Полонії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.²².

Оцінюючи ці монографічні дослідження, варто наголосити на великому значенні самого факту їхнього виходу у світ під егідою таких польських академічних закладів, як, відповідно, Ягеллонського (м. Краків) та Люблінського імені Марії Кюрі-Скłodовської університетів, які відрізняються від інших подібних установ прихильним ставленням до розвитку наукового напрямку політичних студій. Автори вищезгаданих праць досягли певної мети: вони вперше у польській історіографії провели комплексні дослідження історії польських етнокультурних спільнот у Буковині та Румунії. При цьому М. Війом сприймала південну частину історичної Буковини в її сучасному етнополітичному вимірі, аналізуючи у своїй праці також прояви польського національного руху на цих теренах і торкаючись проблем руху національно-культурних товариств буковинської Полонії другої половини ХІХ – початку ХХ ст..

Проте тут слід відзначити й інший бік наведених праць. На нашу думку, спектр джерельних матеріалів, використаних для їхнього написання, міг би бути значно ширшим, оскільки ні Е. Беджицький, ні М. Війом практично не використали джерел з архівних закладів України й Румунії, незначною мірою залучили наявні друковані джерела (збірники законів і підзаконних актів Австро-Угорщини і Буковини, звітно-виборчу документацію полонійних товариств регіону тощо).

Незважаючи на вихід у світ вищезгаданих робіт, у другій половині 80-х рр. ХХ ст. процес дослідження польськими істориками буковинської Полонії часів австрійського панування у краї зазнав певної стагнації, пов'язаної, передусім, з епохальними змінами в політичному житті Польщі. Проте з початком 90-х років, особливо після того, як Україна здобула незалежність, між нею та Польською Республікою зав'язалася співпраця як у політичній, економічній, так і в культурно-науковій сферах. Це забезпечило проведення міжнародних конференцій і видання збірників наукових праць, що прямо стосувалися проблематики історії Буковини, аспектів діяльності та досягнень Полонії у краї протягом ХІХ – ХХ ст..

Першим проявом такої співпраці став вихід друком за редакцією професора Казимежа Фелешка (Мюнхен) і Єжи Моляса (Варшава) збірника наукових статей під назвою "Буковина. Спільнота мов і культур" (1992 р.)²³. Найцікавішими ньому, на нашу думку, є публікації Еугеніуша Клосека ("Польські села на Південній Буковині"), Ганни Бучко ("Антропонімія буковинських поляків") та Казимежа Фелешка ("Інтеграція мови буковинських поляків").

Наступним кроком у вивченні істориками багатьох європейських держав, а особливо Польщі, історії польської громади на Буковині стала публікація збірника статей під назвою "Буковина. Відблиски і тіні "Європи в мініатюрі" (1995 р.)²⁴, приуроченого до непересічної події – проведення у м. Ястров'ї (Польща) фестивалю "Буковинські зустрічі" та міжнародної конференції на тему "Буковина – Європа в мініатюрі".

Однак усі попередні акти міжнародної наукової співпраці, присвяченої вивченню аспектів життя та діяльності польської спільноти на Буковині, не йдуть у жодне порівняння з виданням польськими науковими колами протягом 1999–2000 рр. збірників наукових статей під назвами "Буковина обирає діалог" (1999 р.) та "Про Буковину. Разом чи окремо?" (2000 р.)²⁵. Метою виходу у світ цих праць було не тільки продовження наукових буковинознавчих студій, а й подальше пропагування міжнаціональної толерантності, виваженого співробітництва у вирішенні міжетнічних проблем сучасності, подібно до тих спроб, які робились австрійським урядом і місцевою громадськістю на Буковині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Важливим був також заклик до розширення буковинознавчих досліджень. На увагу в межах збірника "Буковина обирає діалог" заслуговують праці таких польських істориків і громадських діячів, як Антоні Амірович, Ян Буяк, Юзеф Бушко, Казимеж Фелешко, Еугеніуш Клосек. Серед наукових статей збірника "Про Буковину. Разом чи окремо?" хотілося б особливо відзначити публікацію Е. Клосека.

Отже, можемо стверджувати, що хоча здобутки польської історіографії національно-культурного руху польської громади на Буковині другої половини ХІХ – початку ХХ ст. є досить значними, однак їй, навіть після виходу у світ роботи Еміля Беджицького, бракує підготовлених на широкій джерельній базі фундаментальних праць із даної проблематики. Потрібно зауважити, що їхній підготовці сприятиме введення у науковий обіг різноманітних

не відомих раніше з різних причин джерел, які стають усе доступнішими дослідницькому заголові лише останнім часом.

Австрійську, німецьку і румунську історіографії, зважаючи на їхню взаємну доповнюваність, розглянемо у симбіозі, віддавши при цьому перевагу застосуванню проблемно-хронологічного підходу перед національно зорієнтованим.

Найґрунтовніше проблеми політичної, соціальної, економічної та культурної історії монархії Габсбургів ХІХ – початку ХХ ст., котрі стосувалися і польської спільноти Буковини, розроблено в німецькомовній історіографії в ХХ ст. Вагомими її здобутками є капітальні праці Альфреда Гюбера “Історія австрійської держави” (1895 р.), Роберта Адольфа Канна “Габсбурзька імперія. Дослідження її інтеграції та дезінтеграції” (1957 р.) та “Історія держави Габсбургів 1526–1918 рр.” (1977 р.), роботи “Монархія Габсбургів 1848–1918 р.” за ред. А. Вандрушки, П. Урбаніча (т. 3, ч. 1, 1980 р.), “Австрійська історія 1804–1914 рр.” за ред. Г. Вольфрама (1997 р.)²⁶. Близькою за духом до класичних праць Р.А. Канна з історії Австрії є монографія знаного англійського історика Алана Тейлора “Габсбурзька монархія 1815–1918 рр.” (1942 р.) (українською мовою її видано 2002 р. у перекладі з 2-го англomовного видання)²⁷. Окремим, об’єктивним за методикою дослідження, науковим явищем є збірник статей під назвою “Проблеми часу Франца-Йосифа 1848–1916 рр.” (1967 р.) за загальною редакцією австрійського історика Фрідріха Енгеля-Яноші та німецького дослідника Гельмута Румплера²⁸.

Значний інтерес становило з’ясування елементів проблеми міжнаціональних відносин у “клаптковій” монархії пореформеної доби, особливо в герцогстві Буковина, взаємин польської спільноти краю з іншими національними групами. Найбільшою об’єктивністю в її висвітленні, оцінці відповідних наукових напрацювань відзначився американський історик австрійського походження, один із найкращих дослідників історії багатонаціональної імперії Габсбургів, Роберт Адольф Канн. У працях “Багатонаціональна імперія. Націоналізм і національна реформа у монархії Габсбургів 1848–1918 рр.” (у 2 томах; американське видання – 1950 р.; австрійське видання – 1964 р.) та “Населення східних земель держави Габсбургів, 1526–1918 рр.” (у співавторстві зі Зденеком Давідом) (1984 р.) він не тільки розглянув проблему в динаміці, на базі значного фактичного матеріалу, а й зумів досягнути

несабиякої системності в її аналізі та узагальненні отриманих результатів²⁹. Вагомим словом на підтримку наукових поглядів Р.А. Канна стала виважена у висновках книга “Національна проблема в Австро-Угорщині” (1974 р.) американського дослідника румунського походження Александра Вайди³⁰.

Увагу австрійських, німецьких, румунських істориків привертали питання розвитку польських національних спільнот у краях і землях Австро-Угорської імперії, встановлення їхньої ролі у різних царинах життя монархії. Так, з’ясуванню причин, передумов та наслідків польської еміграції з польських етнографічних теренів протягом ХІХ ст. присвятив свою працю відомий німецький дослідник Гюнтер Вебер³¹. Достатньо багато для висвітлення історії проживання частини польської нації в межах Австро-Угорщини зробив також німецький історик Георг Мантойффель-Шоєге³².

Звертаючись до здобутків австрійської та німецької історіографії, можемо ствердити, що коло висвітлених ними питань є значним. Вони системно охоплюють історію краю (праця “Буковина” як частина багатотомної “Історії австро-угорської монархії у слові і картині”³³, роботи Г. Бідерманна³⁴, А. Фікера³⁵, А. Армбрустера³⁶, Е. Турчинського³⁷, Р. Вагнера³⁸, публікації Р. Баш-Ріттер, Г. Штоурца, Е. Вагнера³⁹), окремі аспекти його релігійного⁴⁰, культурного⁴¹ життя, національної диференціації населення герцогства⁴². Справді потужні опрацювання здійснені представниками цих історіографічних шкіл у вивченні середньої освіти австрійської Буковини⁴³, історії трансформації крайової вищої освіти в структурі університету “Франціско-Йозефіна” у Чернівцях⁴⁴. Проте всі наведені праці та публікації є другорядними стосовно проблематики цієї статті, тому перейдемо до аналізу робіт австрійських, німецьких, румунських істориків, що стосуються польської спільноти Буковини та її національно-культурного руху на теренах краю другої половини ХІХ ст. – 1914 р..

Різнопланові праці німецьких і румунських істориків Буковини, видані до Першої світової війни і після її завершення, трактують характер буковинської Полонії, її суспільні і національно-культурні ініціативи в регіоні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. досить однобічно, всіляко применшуючи їхнє значення і намагаючись наголосити на тому, що, оскільки чисельність поляків і спольщених вірменів, котрі проживали в герцогстві Буковина, була не надто велика, так само незначним був і вплив представників польської

спільноти на політичне, господарське, соціальне, культурне, освітнє, побутове життя Буковини⁴⁵.

Серед австрійських науковців знаній дослідник Р.Ф. Кайндль відзначився великою кількістю праць, присвячених різноманітним аспектам історії Буковини. Враховуючи тематику даної статті, нас цікавитимуть лише кілька з них. У праці "Розміщення поселень національних громад на Буковині від часу приєднання краю до Австрії з особливою увагою щодо німців" (1902 р.)⁴⁶ автор, зокрема, трактує поселення польських гуралів на Буковині як словацькі, незважаючи на те, що урядова статистика краю вважала чадецьких гуралів поляками. У масштабній роботі "Історія Буковини від найдавніших часів до наших днів" (1904 р.)⁴⁷ Кайндль оцінював акт долучення Буковини до Галичини у 1786 р. як "нещастя", вважаючи його великою помилкою, через яку, на його погляд, на край "посипалися" всі можливі негаразди. В іншому місці він критикував звичай австрійських урядових структур щодо вимови і написання назв буковинських місцевостей на польській манер, вважаючи його "недоречним надужитком", хоча сам, як і інші німці, припускався цього "надужитку", підтверджуючи тим самим подібну вживаність деяких власних назв (топонімів, гідронімів тощо) слов'янського чи румунського походження.

У вище перелічених роботах Р.Ф. Кайндль не надто приязно і послідовно виявляв своє ставлення до поляків краю. Натомість, у статті "Поляки", що увійшла до синтетичної праці "Австро-Угорська імперія у слові і картині. Буковина" (1899 р.)⁴⁸, презентуючи буковинських поляків як етнічну групу, він виявив високий рівень знання традицій польської громади та мови. У даній публікації Р.Ф. Кайндль зовсім по-іншому виявив своє ставлення до буковинських поляків, відвівши їм значне місце серед національних громад краю, що формували наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. населення поліетнічної Буковини.

Інший німецькомовний дослідник, Еріх Прокопович, у праці "Кінець австрійського панування на Буковині" (1959 р.) висвітлив становище краю в різних сферах життєдіяльності у переддень та в роки Першої світової війни⁴⁹. Особливу увагу він приділив її закінченню на Буковині та аналізу підсумків, з якими до того моменту підійшла кожна з національних громад герцогства. У його ж роботі під назвою "Національний рух румунів на Буковині і дакороманізм" (1965 р.)⁵⁰ чітко розкрито передумови та хід наростання

національного руху румунської інтелігенції на Буковині у другій половині ХІХ – початку ХХ ст., еволюцію його характеру від націоналізму аж до іредентизму, та вказано, як це вплинуло на відносини румунів з іншими національними громадами краю, зокрема поляками.

Серед румунських авторів кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. на увагу заслуговують праці Теодора Белана, Дімітрія Дана, Йона Ністора⁵¹. Монографія Йона Ністора “Міжнаціональна боротьба на Буковині з особливим розглядом румунсько-українських відносин” (1918 р.) варта того, щоб розглядати її окремо від інших робіт. Автор поставив у центрі наукової праці проблему дослідження румунсько-українських протиріч, що були віссю буковинської внутрішньої політики перед Першою світовою війною, приділивши значно менше уваги виявленню ролі представників інших національних громад у даному протистоянні. Однак варто вказати, що політичні погляди Й. Ністора вплинули на якість його наукових пошуків. Бувши відвертим прихильником ідеї “Великої Румунії”, він розглядав український національний рух на теренах краю як деструктивну силу, виходячи з аксіоми про належність австрійської Буковини за принципом “історичного права” до Румунського королівства. Він також, – без підстав для цього, – висловлював переконання, що польська спільнота Буковини підтримувала і підтримуватиме подібну “наукову” точку зору на проблему державної приналежності регіону.

Доробок румунської історіографії відносно національно-культурного руху поляків на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р. від 1918 р. до кінця ХХ ст. був практично нульовим. Лише на початку ХХІ ст., в контексті євроінтеграційних прагнень Румунії і для створення позитивного наукового іміджу країни, румунські дослідники перейшли до вивчення рухів інших, окрім румунської, національних спільнот на теренах різних регіонів Центрально-Східної Європи, в тому числі і Буковини. Спробою дослідження історії формування польської громади в регіоні, аспектів її національного життя від останньої чверті ХVІІІ до початку ХХІ ст. постала монографія румунських науковців з м. Сучава Флоріна Пінтеску і Данієля Гренчука “З історії поляків на Буковині (1774–2002)” (2002 р.)⁵². Автори цієї роботи зосередилися на польсько-румунських відносинах на Буковині у вказаний період. Оцінюючи такі стосунки в різні моменти історичного поступу цих національ-

них спільнот, вони не забули наголосити на їхній “безхмарності”, протиставляючи останні нібито “конфліктним” вислідам подібних польсько-українських контактів.

Досить багато публікації, проблематика котрих стосувалася буковинської Полонії, з боку німецьких⁵³ (Еріка Бека, Норберта Гашлера, Ортфріда Котцяна, Емануеля Турчинського) і румунських⁵⁴ (Аурела Бузінку, Ніколае Чяхіра, Міхая Якобеску, Георге Остафі-Оста, Владіміра Требіча) авторів знаходимо у збірниках наукових праць “Про Буковину. Разом чи окремо?” (2000 р.), “Буковина обирає діалог” (1999 р.), “Буковина. Відблиски і тіні “Європи в мініатюрі” (1995 р.), виданих у Польщі, а також у наукових виданнях, що виходять на теренах Румунії, – “Анналах Буковини” (“Центр вивчення Буковини” при Румунській академії наук, м. Радівці) та “Буковинському віснику”.

У вітчизняній історіографії прояви національно-культурного руху польської громади на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р. вивчені недостатньо, оскільки в поле зору українських дослідників така проблематика потрапила лише від початку 90-х років ХХ ст. Відповідно, можемо згадати тільки деякі публікації, видані друком у збірниках наукових статей і матеріалах міжнародних наукових конференцій фахівцями з Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича⁵⁵.

На особливу відзнаку, будучи прикладами у провадженні буковинознавчих студій, заслуговують, на нашу думку, праця з історії національного руху українців Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. О.В. Добржанського, перший том “Етнографії Буковини” Г.К. Кожолянка, монографія з проблем демографічної історії Буковини другої половини ХІХ – початку ХХ ст. Г.М. Скорейко, робота з історії національного товариського руху буковинських німців С.Д. Осачука⁵⁶.

Підбиваючи певні підсумки щодо характеристики історіографії теми, автор хотів би зробити кілька зауваг. По-перше, незважаючи на видиму значну кількість колективних наукових праць, монографій, наукових статей, виданих українськими, польськими, австрійськими, німецькими та румунськими фахівцями у контексті буковинознавчих студій і схарактеризованих у даному огляді, лише незначний відсоток безпосередньо стосується історії польської спільноти на теренах краю та її національно-культурного руху другої половини ХІХ ст. – 1914 р. По-друге, навіть праці, які чітко

стосуються вище згаданих наукових проблем, не можуть бути визнані такими, що написані з залученням значного фактичного матеріалу і достатньої кількості джерел, отже, їхній науковий рівень міг би бути вищим. І, по-третє, над багатьма дослідниками минулих років (зокрема тими, які працювали в СРСР, соціалістичних Румунії, Польщі, а також Австро-Угорщині, Австрійській Республіці, ФРН) тяжіли їхні політичні та ідеологічні переконання, тобто деякі узагальнення не вповні відповідали реальності і науковій істині. Зважаючи на це, потрібним видається розглянути джерельну базу національно-культурного руху поляків на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р.

Джерельна база проблематики розгалужена, різноманітна як в інформаційному, так і у лінгвістично-номенклатурному плані. Беручи до уваги таку обставину, для її чіткої, планомірної характеристики пропонується класифікувати наявний масив рукописних, друківаних і фототехнічних документальних джерел за допомогою критеріїв походження та виконання, поділивши їх на відповідні групи:

- 1) джерела архівних фондів, відділів рукописів бібліотечних закладів у вигляді рукописів і мікрофільмів;
- 2) друківані джерельні матеріали;
- 3) статистичні, мемуарні, публіцистичні, довідкові та бібліографічні видання;
- 4) матеріали періодичної преси.

1. Широке коло джерельних матеріалів, що стосуються обраної тематики, пропонують досліднику фонди Центрального державного історичного архіву у м. Львові (ЦДІАЛ). Так, зокрема, об'ємними за рівнем інформаційної насиченості, необхідними для використання постали справи опису №1 фонду №82 ("Бялиня-Холодецький Юзеф, польський громадський діяч, історик (1852–1934)")⁵⁷ вказаного архівного закладу, з яких автор почерпнув матеріали щодо участі Ю. Бялині-Холодецького у національно-культурному русі поляків на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р., його професійної, наукової, громадської діяльності.

Питання польської політичної еміграції на Буковину першої і другої половини ХІХ ст. висвітлено на сторінках справ опису №1 фонду №102 ("Колекція документів про польське повстання 1863–1864 рр."), опису №1 фонду №195 ("Товариство взаємної допомоги

учасників польського повстання 1863–1864 рр.”) та опису №1 фонду №474 (“Колекція документів про польські повстання 1830–1831 і 1848 рр.”)⁵⁸ ЦДІАЛ.

У фондах ЦДІАЛ містяться джерельні матеріали, що стосуються наукових проблем зародження і перших кроків польського національно-культурного руху на австрійській Буковині, зв'язків і відносин польських благодійних, професійних, культурно-просвітніх товариств Галичини з подібними інституціями національно-культурного життя Полонії на Буковині. Вони перебувають, головним чином, в архівних справах описів №25 фонду №146 (“Галицьке намісництво”), №1 фонду №424 (“Студентське товариство “Академічна читальня”, м. Львів”), №1 фонду №466 (“Товариство польських журналістів, м. Львів”) та опису №1 фонду №841 (“Об'єднання польських жіночих християнських товариств, м. Львів”)⁵⁹.

Матеріали, що стосуються аспектів співпраці між галицькими поляками і представниками польської етнокультурної спільноти Буковини в окреслений час у справі розвитку польського національного життя на теренах згаданих регіонів, перебувають також у Державному архіві Львівської області (ДАЛО). З них нами використано ті, що містяться у справах опису №1 фонду №765 (“Студентська бібліотека у Львові. “Академічна читальня” у Львові”) та опису №1 фонду №902 (“Львівській міській архів”)⁶⁰ ДАЛО.

Значний масив неопублікованих документів, без яких практично неможливо науково досліджувати проблему, зберігається в Державному архіві Чернівецької області (ДАЧО). Основу цього комплексу складають джерельні матеріали архівних фондів №3 (“Крайове управління Буковини”, описи №1-2)⁶¹, №10 (“Дирекція поліції м. Чернівці”, опис №1)⁶², №39 (“Магістрат м. Чернівці”, описи №1-3)⁶³, №147 (“Чернівецький змішаний суд м. Чернівці, опис №27”)⁶⁴, №211 (“Крайова шкільна рада Буковини”, опис №1)⁶⁵. У них міститься велика кількість матеріалів діловодства крайових державних установ і громадських організацій: протоколи, розпорядження, вказівки, циркуляри, доповідні записки, інструкції, пояснення, звернення, клопотання, прохання, скарги і відповіді на них, що стосуються польської спільноти на Буковині, її національно-культурного руху в регіоні, процесу інституалізації та розвитку останнього. Наприклад, у фондах Крайового управління Буковини

і дирекції поліції м. Чернівці цінними є документи про нагляд за польськими благодійними, культурними, просвітніми, навчальними, політичними закладами, окремими суспільними діячами. Крайова та повітова влада збирала інформацію про громадсько-політичну активність на теренах краю, аналізувала її, видавала розпорядження. Крім багатого фактичного матеріалу щодо національних прагнень поляків, згадані документи дають можливість визначити ставлення органів влади до буковинських полонійних інституцій, польського національно-культурного руху загалом. Позиція владних структур неодноразово змінювалася залежно від напрямку, в якому розвивалося політичне життя держави загалом, справляючи значний вплив на темпи і напрямки розгортання полонійних ініціатив у герцогстві.

Для дослідження помітне значення мають матеріали щодо проведення політичних та адміністративних реформ, справи про вибори до австрійського парламенту і сейму Буковини, органів громадського самоврядування, статистичні дані про склад населення, політико-адміністративний поділ, про друковані видання та нагляд за ними, про проведення переписів населення тощо.

Загальнообов'язковою була реєстрація статутів товариств і громадських організацій у місцевих органах влади. Тому в архівних фондах крайових владних органів сформувалася чимала колекція статутів та інших документів, пов'язаних із заснуванням, визначенням правового статусу і діяльністю громадських об'єднань. Зокрема, у фонді "Крайове управління Буковини" збережено статuti першого полонійного товариства регіону – Польського товариства братньої допомоги і Читальні польської у Чернівцях, – які декілька разів змінювалися. Їх вивчення дає змогу простежити трансформацію цього об'єднання – від гуртка взаємодопомоги до центральної благодійної і культурно-просвітньої організації поляків Буковини кінця XIX – початку XX ст. Подібне можна сказати і про статuti Товариства польських студентів "Огніско", політичного товариства "Буковинське коло польське", просвітніх товариств при бурсах імені І.-М. Іссаковича, імені Адама Міцкевича, імені Яна Кілінського тощо.

Усі товариства обов'язково повідомляли органи крайової влади про проведення звітно-виборних зборів і зміни у керівництві. Таких документів чимало у названих фондах. Цікавими були теж звернення, клопотання полонійних організацій, які подавалися до

крайової і міської влади з окремих питань національно-культурного життя, документи стосовно надання певної фінансової допомоги польським освітнім закладам.

Становище римо-католицької і вірмено-католицької церков, вірними яких була більшість етнічних поляків і спольщених вірменів краю, частково висвітлюють важливі документи, котрі містяться в описі №2 фонду №3 "Крайове управління Буковини", натомість аспекти вирішення освітніх проблем – джерельні акти фонду "Крайова шкільна рада".

Цікаві матеріали біографічного характеру зберігаються у фондах відділу рукописів Наукової бібліотеки імені В. Стефаніка НАН України (м. Львів). Серед них найбільш значущі для цього дослідження ті джерела, що стосуються певних аспектів життєвого і творчого шляху, наукової, політичної та громадської діяльності видатних діячів польського національного і національно-культурного рухів у Галичині та Буковині відповідно, – Францішка Смольки та Александра Моргенбессера (Боберського), – і відносин між ними⁶⁶.

Важливими джерельними матеріалами є рукописні і друквані мікрофільмові документи, що стосуються справ буковинської Полонії у досліджуваній проміжок часу, фрагменти листування провідних діячів польського національно-культурного руху у краї другої половини ХІХ – початку ХХ ст. з полонійними діячами різних частин Австро-Угорщини, інших європейських країн, віднайдені й опрацьовані автором у різноманітних наукових установах Польської Республіки. Зокрема, йдеться про певні фонди і відділи Архіву нових актів (м. Варшава), читалень старих друків та графічних і картографічних зібрань Ягеллонського університету (м. Краків), відділів рукописів і мікрофільмових зібрань Національного закладу імені Оссолінських (м. Вроцлав).

Проблематика джерельних матеріалів Архіву нових актів (м. Варшава) є надзвичайно широкою. З їхнього величезного масиву використано певні відомості щодо законодавства та актів судочинства Австрійської (Австро-Угорської) імперії відносно розвитку в межах монархії Габсбургів національних рухів. Так, досить потрібними для диверсифікації інформаційних джерел відносно конституційних реформ в імперії Габсбургів 60-х рр. ХІХ – початку ХХ ст., аналізу законодавчих актів, які визначали правові рамки існування громадських національно-культурних

інституцій в Австро-Угорщині, стали конституційні акти та документи органів державного управління монархії Габсбургів: міністерства внутрішніх справ⁶⁷, Державного трибуналу (суду)⁶⁸, Вищого судового і касаційного трибуналу (суду)⁶⁹ держави. Вони недвозначно, як прецеденти конституційного права, трактували державні нормативні акти вищої юридичної сили.

Наукова бібліотека Ягеллонського університету пропонує досліднику у читальнях старих друків, графічних і картографічних зібрань цікаві документи стосовно розташування на теренах Буковини у другій половині XIX – на початку XX ст. головних полонійних осередків. Зокрема, автору стали в нагоді короткі, друквані на підставі докладніших збірників статистичних матеріалів, відомості “Спеціального довідника населених пунктів герцогства Буковина. 1893 р.”⁷⁰, де подано характеристику буковинських місцевостей, в яких проживали представники польської нації. Близьким до згаданого джерела, однак якісно відмінним від нього, став документ картографічного характеру, – карта коронного краю Буковина станом на 1868 рік, у межах якої спеціально позначені поселення, де компактно мешкали групи польського населення⁷¹.

Рукописні та мікрофільмові епістолярні джерельні матеріали представлені у сховищах відділів рукописів і мікрофільмових зібрань Національного закладу ім. Оссолінських (м. Вроцлав)⁷². Ці типи документальних джерел поєднує між собою те, що певна частина справ, які містять кореспонденції деяких діячів національно-культурного руху польської спільноти на Буковині другої половини XIX – початку XX ст., доступна в рукописному вигляді, інші з них, найбільше пошкоджені часом та неякісними умовами їхнього зберігання, пропонуються дослідникам у вигляді мікрофільмів. Так, наприклад, автором були проаналізовані листування відомої буковинської польської літераторки Марії Бартусовни з редакціями полонійних чернівецьких часописів “Світанок” (“Przedświt”), “Газета польська” (“Gazeta polska”) другої половини 70-х – початку 80-х рр. XIX ст., приватні папери відомих діячів польського національного руху в Галичині Тадеуша Романовича і Францішка Смольки. За ними можемо детально простежити зв’язки цих постатей з дослідником буковинської Полонії Леславом Боронським та її чільним ідеологом Александром Моргенбессером.

Отже, архівні й інші неопубліковані джерела, що стосуються вказаної проблематики, є тим масивом документів, який включає матеріали діловодства органів державної влади, громадських організацій, особисті документи визначних діячів польського національного руху Буковини і Галичини. Більшість документів державних установ – рукописи, писані німецькою мовою, інколи з перекладом польською. Головною мірою, інформація, котра в них міститься, відзначається доволі високим ступенем достовірності. Уважного ставлення щодо виявлення та обробки відповідних інформативних даних потребували епістолярні джерела та документи іншого походження і типів.

2. Другу групу документальної бази складають друквані джерела. Для розуміння суспільних процесів у регіоні, політико-правового становища поляків, спольщених вірменів, умов діяльності державних і громадських установ не можна обійтися без законодавчих документів. Вони публікувались в офіційних збірниках, таких як “Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Österreich” (“Вісник державних законів для Австрійської імперії”)⁷³, “Landes-Regierungsblatt für das Herzogthum Bukowina” (“Вісник крайових законів і розпоряджень для герцогства Буковина”)⁷⁴, “Handbuch der Gemeindeverwaltung für das Herzogthum Bukowina” (“Збірник актів (норм) громадського управління для герцогства Буковина”)⁷⁵.

Серед друкваних джерел не можна оминати увагою звіти діяльності Буковинського сейму. Вони відображали найважливіші проблеми, котрі стояли перед громадськістю краю, непрості суперечки, що точилися між національними представниками, посольськими (депутатськими) групами. У контексті цього автором віднайдено деякі додатки до стенографічних протоколів ландтагу (сейму) герцогства Буковина, де містяться документальний і статистичний матеріали, які стосувалися польської спільноти краю⁷⁶.

Провідними документальними джерелами є також статутні різноманітних польських організацій і товариств, що діяли на Буковині наприкінці 60-х рр. XIX – початку XX ст.. Серед згаданих документів на особливу увагу заслуговують програми діяльності та розпорядчі документи Польського товариства братньої допомоги і Читальні польської у Чернівцях і Сучаві⁷⁷, Товариства польських студентів “Огніско”⁷⁸, політичного товариства “Буковинське коло польське”⁷⁹, гімнастично-спортивного товариства “Сокіл”

м. Чернівці⁸⁰ і його філій, Товариства вірмено-католицької бурси ім. І.-М. Іссаковича, Товариства польської бурси ім. А. Міцкевича, Товариства ремісничої бурси ім. Я. Кілінського⁸¹, буковинських повітових відділень (у містах Сучава, Серет, селищі Іцкани-Двірець) Товариства народної школи (м. Краків)⁸², Товариства народної освіти (м. Львів)⁸³, інших полонійних організацій краю⁸⁴ і споріднених із ними структур⁸⁵.

Дещо осібно від статутів буковинських інституцій польського національно-культурного життя групу складають близькі до них документи – звіти про діяльність даних утворень, серед яких найбільший науковий інтерес становлять блоки річних звітів про діяльність Польського товариства братньої допомоги і Читальні польської м. Чернівці⁸⁶, Товариства польських студентів “Огніско”⁸⁷, політичного товариства “Буковинське коло польське”⁸⁸, спортивно-гімнастичного товариства “Сокіл” (м. Чернівці)⁸⁹, Товариства вірмено-католицької бурси імені І.-М. Іссаковича, благодійно-просвітніх товариств при польських бурсах (школах-інтернатах) імені Адама Міцкевича, імені Яна Кілінського⁹⁰, Польського ощадного товариства⁹¹ (м. Чернівці), Товариства польських ремісників “Gwiazda” (з польської – “Зірка”)⁹².

3. Наступну групу джерел становлять статистичні, мемуарні, публіцистичні, довідкові, енциклопедичні і бібліографічні видання.

Серед статистичних праць, присвячених висвітленню та первинному аналізу демографічного, етнічного становища Буковини загалом і поляків у краї зокрема в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., на наш погляд, досить ґрунтовними є видання, підготовлені у 70-х – 90-х рр. ХІХ ст. російським ученим К. Шмедесом, галицьким науковцем Е. Воробкевичем, а також на початку ХХ ст. буковинським статистиком Г. Міттельманом⁹³. Водночас, найбільше у пригоді для вивчення генези польської спільноти Буковини, характеристики її соціально-демографічного становища у краї наприкінці ХІХ ст. стала брошура “Поляки на Буковині. Статистичний нарис” (1897 р.)⁹⁴, автор якої, Леслав Боронський, був відомим діячем польського культурно-просвітнього руху Галичини. В її тексті він подав докладну статистику демографічного, соціального та економічного становища польської етнічної групи у регіоні станом на середину 90-х рр. ХІХ ст., яка базувалася, головним чином, на даних загальнодержавного урядового перепису населення, проведеного в монархії Габсбургів у 1890 р.

В Австро-Угорщині діяла налагоджена і добре організована статистична служба. Регулярно друкувалися статистичні дані, які охоплювали різні сторони життя імперії та окремих її земель. Звідси, для нас найбільший інтерес становлять матеріали, що дають можливість вивчати етнічний склад населення, динаміку зміни чисельності жителів Буковини, зокрема в окремих населених пунктах краю⁹⁵.

Помітний інтерес для дослідника національно-культурного руху польської спільноти на Буковині другої половини XIX ст. – 1914 р. становлять мемуари про життєвий, творчий шлях, громадську діяльність провідних діячів та активістів буковинської Полонії, осіб, причетних до її національних ініціатив у згаданій проміжок часу. Такою книгою спогадів про перипетії своєї молодості і зрілих років під назвою “Спогади з львівської в’язниці”, наприклад, відзначився, так би мовити, “патріарх” польської спільноти Буковини А. Моргенбессер⁹⁶.

Іншою подібною мемуарною роботою є брошура Гжегожа Ціцімірського, активного діяча польського національно-культурного руху Галичини та Буковини, під назвою “Поляки на Буковині і освітні завдання Товариства народної школи (TSL)” (1907 р.)⁹⁷. У ній Г. Ціцімірський, ґрунтуючись на значній джерельній базі, висвітлив стан вивчення польськими дітьми краю рідної мови і літератури у школі та поза нею, перспективи розвитку Змішаного кола Товариства народної школи – TSL, створеного 1902 р. у м. Чернівці, та подібних філій TSL у містах Сучава, Серет, селищі Іцкани-Двірець тощо.

Праця Валенти Цвіка “Минуле Польського товариства братньої допомоги і Читальні польської” (1885 р.)⁹⁸ містить інформацію, щодо заснування, початкових кроків діяльності та подальших ініціатив першої з польських організацій краю протягом 1869–1885 рр., почерпнуту безпосередньо із втрачених на сьогодні джерел.

Органічно доповнює цю групу джерельних матеріалів блок публіцистичних робіт, які дають змогу зорієнтуватись у суспільно-політичному житті Буковини, динаміці її основних аспектах становлення, інституалізації та розвитку польського національно-культурного руху у краї.

В анонімній роботі Альфреда Гальбана (авторство останнього встановлено польським істориком Е. Беджицьким на підставі порівняльного аналізу стилю даних робіт з приватними паперами

цієї особи, а також за допомогою свідчень його сучасників і друзів⁹⁹) – професора Чернівецького університету “Франціско-Йозефіна”, досить знаного у краї політика і професійного публіциста – знаходимо викладені з дотриманням наукової термінології підбірки фактичного матеріалу з коментарями і детальним аналізом щодо міжетнічних відносин і міжнаціональної, переважно політичної боротьби у краї протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.. Вони стосувалися і національно-культурного руху польської спільноти на Буковині в означений час¹⁰⁰.

Розумінню характеру національно-культурних ініціатив поляків на Буковині, природи певних конфліктів між націями та конфесіями краю сприяє брошура буковинського польського журналіста і громадського діяча кінця ХІХ – початку ХХ ст. Клеменса Колаковського “В обороні правди” (1886 р.)¹⁰¹. Окрім того, вона містить фактичні і статистичні дані з минулого польської громади буковинських теренів.

Корисними видами джерел є довідкові та енциклопедичні видання. Серед них слід назвати “Малу енциклопедію етнодержавознавства”¹⁰², “Новий орфографічний словник української мови”¹⁰³, архівно-бібліографічні фондові покажчики “Галицьке намісництво (1772–1921)”¹⁰⁴ по ЦДІАЛ, “Особисті архівні фонди відділу рукописів Наукової бібліотеки імені В. Стефаніка НАН України”¹⁰⁵, довідники матеріалів, що зберігаються в центральних державних архівах Польщі і стосуються польської політичної, трудової еміграції 1865–1939 рр., польського національно-визвольного руху другої половини ХІХ – початку ХХ ст., підготовлені відомим дослідником-полоністом Едвардом Колоджеєм¹⁰⁶.

Важливими також є бібліографічні праці, які стосуються історії національно-культурного руху польської громади на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р. Серед них варто виділити бібліографічні збірники “Закордонна Полонія”, видані в Польщі у 1979–1989 рр.¹⁰⁷, і скрупульозні бібліографічні праці знаного німецького дослідника Еріка Бека “Бібліографія буковинського краєзнавства. Література до 1965 р.” (видана у Мюнхені в 1966 р.)¹⁰⁸ і “Бібліографія буковинського краєзнавства. Література з 1965–1975 рр.” (видана в Дортмунді у 1985 р.)¹⁰⁹.

4. Четверту групу джерел формують матеріали періодичної преси, що у численних публікаціях крайових газет, котрі видавалися німецькою (“Bukowina”; “Genossenschafts-und Vereins-Zeitung”),

українською (“Буковина”), польською (“Gazeta polska”) мовами, та часописів з-поза меж Буковини, Східної і Західної Галичини (“Dziennik Ustaw Państwowych”; “Gazeta Narodowa”) стосувалися національно-культурного руху поляків на Буковині та виходили у другій половині ХІХ ст. – 1914 р.¹¹⁰.

Виваженими й об’єктивними у розкритті політико-адміністративного статусу краю в складі монархії Габсбургів, міжнародних відносин на теренах Буковини є статті, які друкувались у 60-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. на шпальтах часописів “Буковина” (“Bukowina”) та “Газети громад і товариств” (“Genossenschafts- und Vereins-Zeitung”), що виходили німецькою мовою. Будучи офіційними виданнями, вони частіше прагнули подати загальні актуальні інформації, утримуючись від її подальшого коментування.

Серед важливих польських періодичних видань, безумовно, слід відзначити друкований орган буковинських поляків загалом і чернівецьких зокрема “Газета польська” (“Gazeta polska”), яка виходила спочатку двічі, а згодом – тричі на тиждень протягом 1883–1913 рр. У її публікаціях містяться матеріали, котрі досить об’єктивно висвітлюють різноманітні аспекти участі польської спільноти регіону в економічному, суспільно-політичному, культурному, мистецькому житті Буковини, починаючи з 80-х років ХІХ ст. і до початку Першої світової війни.

З українських видань ґрунтовним джерелом пізнання характеру польсько-українських стосунків у краї можемо назвати чернівецьку газету “Буковина”, що була створена як двотижневик і стала результатом співпраці Івана Тимінського, Юрія Федьковича та Клеменса Колаковського, редактора “Газети польської” від часу заснування останньої у 1883 р.. Її публікації аж до початку Першої світової війни витримано у толерантному відносно поляків дусі. Більшість українців добре пам’ятали, що активісти польської спільноти краю у відповідний період допомогли українським силам Буковини заснувати однойменний часопис і перетворити його з часом на щоденне видання.

Певну інформативну місію виконують і часописи, які щоденно виходили у Львові та Кракові польською мовою протягом другої половини ХІХ – початку ХХ ст.: “Щоденник державних законів” (“Dziennik Ustaw Państwowych”) і “Національна газета” (“Gazeta Narodowa”).

Підсумовуючи огляд джерел, можемо відзначити, що збереглася велика кількість різноманітних архівних та друкованих матеріалів з історії національно-культурного руху поляків на Буковині в окреслений період. Для залучення їх досить широкого кола довелося провести значну пошукову роботу. Складність її полягала в тому, що документальні джерела розкидані по багатьох архівах і відділах рукописів наукових закладів, розпорошені по різних фондах. Більшість із них носить фрагментарний характер, вимагає доповнення інформацією з інших джерел. Проте використання введених у науковий обіг рукописних і друкованих джерел сприяє комплексному вивченню національно-культурного руху поляків на Буковині другої половини ХІХ ст. – 1914 р..

Отже, незважаючи на критичні зауваги, наявний стан наукової розробки та джерельна база достатні для всебічного розкриття обраної тематики. Водночас, зроблений історіографічний та джерелознавчий аналіз досліджуваної проблеми свідчить про те, що вона потребує висвітлення в українській та європейській історіографіях у межах окремої наукової монографії¹¹.

ПРИМІТКИ:

¹ Див.: Вовк С.Н., Маник О.Н. Неклассическая методология и многофакторный подход. – Черновцы: Прут, 1996. – 292 с.; Вовк С. Методология: сутність, підходи, перспективи розвитку // Буковинський журнал. – 2002. – Ч. 1-2. – С. 148-175.

² Павленко Ю.В. Історія світової цивілізації: Соціокультурний розвиток людства / Відп. ред. С. Кримський. – К.: Либідь, 1999. – 360 с.

³ Касьянов Г.В. Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с.

⁴ Потульніцький В.А. Україна і всесвітня історія: Історіософія світової та української історії ХVІІ – ХХ століть. – К.: Либідь, 2002. – 480 с.

⁵ Огуї О. Пошуки методологічної основи історико-гуманітарних досліджень // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології: Збірник наукових праць. – Чернівці: Прут, 2003. – Том 1 (15). – С. 246-253.

⁶ Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych ХVІІІ-ХХ w. / Pod red. Andrzeja Pilcha. – Warszawa: PWN, 1984. – 539 s.; Dzieje Polonii w ХІХ і ХХ wieku / Red. Marian M. Drozdowski. – Toruń: PTH, 1974. – 133 s.; Mechanizmy polskich migracji zarobkowych / Red. Celina Babińska. – Warszawa: "Książka i Wiedza", 1976. – 218 s.; Employment-Seeking Emigrations of the Poles World-Wide ХІХ and ХХ centuries // Uniwersytet Jagielloński. Zeszyty naukowe 417. Prace polonijne, zeszyt 1. – Warszawa-Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1975. – 194 p.

⁷ Mickiewicz W. Emigracja Polska 1860-1890. – Kraków, 1908. – 172 s.; Babiński G. Więzy etniczna a procesy asymilacji. Przemiany organizacji etnicznych:

zagadnienia teoretyczne i metodologiczne / Uniwersytet Jagielloński. Zeszyty naukowe 783. Prace polonijne, zeszyt 10. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1986. – 174 p.; Eberhardt P. Polska ludność kresowa: rodowód, liczebność, rozmieszczenie. – Warszawa: PWN, 1998. – 242 s.

⁸ Borejsza J.W. Emigracja polska po powstaniu styczniowym. – Warszawa: PWN, 1966. – 488 s.; Florkowska-Francić H. Emigracyjna działalność Agatona Gillera po powstaniu styczniowym. – Wrocław-Warszawa-Kraków: ZniO; PAN, 1985. – 228 s.; Dach K. Osadnictwo polskie w Mołdawii w XIX wieku // Przegląd Polonijny. – R. 5. Z. 2. – Kraków, 1979. – S. 33-51; Dach K. Dyplomacja rumuńska a powstanie styczniowe // Studia z dziejów ZSRR i Europy Środkowej. – Nr. XVIII / 1983. – Wrocław, 1983. – S. 5-43; Kozłowski J. Emigracja okresu schyłkowego RP szlacheckiej i porobiorowa (do 1864) // Emigracja z ziem polskich w czasach nowożytnych i najnowszych (XVIII – XX wiek) / Pod red. A. Pilcha. – Warszawa: PWN, 1984. – S. 23-119; Tyrowicz M. Emigracja polska w Księstwach Naddunajskich po powstaniu styczniowym // Rocznik Naukowo-Dydaktyczny. – 1962. – Kraków, 1962. – S. 177-193.

⁹ Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie / Pod red. Wojciecha Wrzesińskiego. – Cz. 1. – Wrocław: UW, 1981. – 486 s.; Liczba i rozmieszczenie Polaków w świecie / Pod red. Wojciecha Wrzesińskiego. – Cz. 2. – Wrocław: UW, 1985. – 585 s.; Polacy w świecie: Polonia jako zjawisko społeczno-polityczne / Red. nauk. Albin Koprucki, Władysław Kucharski. – Cz. 1. – Lublin: UMCS, 1986. – 308 s.; Polacy w Austrii // Uniwersytet Jagielloński. Zeszyty naukowe 417. Prace polonijne, zeszyt 2. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1976. – 287 s.; Polonia w Austrii / Pod red. Władysława Kucharskiego. – Lublin: Wydawnictwo "Polonia", 1987. – 212 s.; Polonia w Europie: praca zbiorowa / Pod red. Barbary Szydłowskiej-Ceglowej. – Poznań: PAN, 1992. – 745 s.

¹⁰ Kucharski W., Tomkowski Z. Polonia w Austrii. – Lublin: Polonijne Centrum Kulturalno-Oświatowe UMCS, 1976. – 110 s.; Kucharski W. Polacy i Polonia w Austrii. Cz. 1. Zastąpieni. – Lublin-Wiedeń: Multico, 2001. – 187 s.

¹¹ D'Abancourt Fr. Ks. Era konstytucyjna Austro-Węgierskiej monarchii od 1848 do 1881. – Kraków: Z drukarni Wł. Ańczyca i Spółki, 1881. – 340 s.

¹² Popławski J.L. Polityka autonomiczna w Austrii. – Lwów: Z drukarni W.A. Szyjkowskiego, 1898. – 36 s.; Wasilewski L. Austrija współczesna. – Warszawa, 1907. – 82 s.; Wereszycki H. Historia Austrii. – Wrocław: ZniO, 1972. – 379 s.; Fiedor K. Austria: zarys dziejów politycznych. – Łódź: WSSM, 2000. – 374 s.

¹³ Kodeks prawa politycznego czyli Austriackie Ustawy Konstytucyjne 1848-1903 / Systematycznie zestawili, przełożyli i opracowali Dr Stanisław Starzyński. – Lwów, 1903. – 1069 s.; Grzybowski K. Historia państwa i prawa Polski, od uwłaszczenia do odrodzenia państwa / Uzupełnili i przygotowali do druku J. Bardach, S. Grodziski, M. Senkowska-Gluck. – T. IV. – Warszawa: PWN, 1982. – 749 s.; Grodziski S. Franciszek Józef I. – Wydanie trzecie. – Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź: Ossolineum, 1990. – 203 s.

¹⁴ Wereszycki H. Pod berłem Habsburgów: zagadnienia narodowościowe. – Wyd. 2. – Kraków-Wrocław: Wydawnictwo Literackie, 1986. – 352 s.; Frasz Z. Galicja. – Wrocław: Wydawnictwo Dolnośląskie, 2000. – 298 s.; Wandycz P.S. The Poles in the Habsburg Monarchy // Austrian History. – Vol. 3, part 2. – Houston, 1964. – P. 261-286; Wereszycki H. The Nationality Problem in the Habsburg Monarchy in the 19th Century: The Poles as Integrating and Disintegrating Force. – Kraków: (maszynopis), 1965. – 40 s.; Wereszycki H. The Poles as an

Integrating and Disintegrating Factor // *Austrian History*. – Vol. 3, part 2. – Houston, 1964. – P. 287-313.

¹⁵ Karbowiak A. Młodzież polska akademicka za granicą 1795-1910. – Kraków: Nakładem Zjednoczenia TMPzG, 1910. – 435 s.; Paczkowski A. Prasa polonijna w latach 1870-1939: zarys problematyki. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1977. – 162 s.; Kietlicz-Wojnacki W. Polskie osiągnięcia naukowe na obczyźnie: od średniowiecza do II wojny światowej. – Lublin: LZG PKWN, 1980. – 352 s.; Kłossowski A. Historia książki polskiej za granicą: problemy badawcze. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1980. – 84 s.; Szczerbiński M. Zarys działalności sokolstwa polskiego na obczyźnie w latach 1887-1918. – Katowice: Wydaw. AWF, 1982. – 215 s.; Kozłowski E. Wychowankowie Uniwersytetu Jagiellońskiego na emigracji w XIX i XX wieku // *Problemy Polonii Zagranicznej*. – T. 3. 1962-1963. – Warszawa: "Polonia", 1964. – S. 113-120; Michalewska K. Uniwersytet Jagielloński a wychodźstwo w latach 1889-1939 // *Studia Historyczne*. – R. 25. Zesz. 2. – Kraków, 1982. – S. 215-241; Michalski Cz. Akademickie organizacje wychowania fizycznego, sportu i turystyki na przełomie XIX i XX w. we Lwowie // *Львів: місто-суспільство-культура: Збірник наукових праць / За редакцією Мар'яна Мудрого*. – Львів: ЛДУ ім. Івана Франка, 1999. – С. 386-395.

¹⁶ Chotomski B. Opis Bukowiny. – Poznań: Nakładem drukarni Merzbacha, 1880. – 53 s.

¹⁷ Ćwik W. Bukowina. Wzmianka o jej przeszłości i zabytkach. – Czerniowce: Drukarnia Rudolfa Eckhardta, 1884. – 83 s.

¹⁸ Gotkiewicz M. Wspomnienia słowackie, fragmenty dotyczące górali bukowskińskich (opracował i wstępem opatrzył Marek Gotkiewicz) // *Polacy z Bukowiny: ich losy i kultura – źródłem tożsamości narodowej: Materiały z Międzynarodowego Sejmiku Krajoznawczego PTTK*. Żary, 8-10 czerwca 2001 roku. – Żary, 2002. – S. 156-166; Gotkiewicz M. Ruchy migracyjne polskich górali po południowej stronie Beskidu // *Folia Geographica*. – Vol. II. – Kraków, 1969. – S. 5-55; Gotkiewicz M. Migracje górali czadeckich w XIX i XX wieku // *Czasopismo geograficzne*. – Tom XXXVIII. Zeszyt 1. – Wrocław, 1967. – S. 3-22; Gotkiewicz M. O czadeckich repatriantach z Bukowiny // *Etnografia polska. Studia i materiały*. – Kraków: PAN, 1962. – T. VI. – S. 93-133; Gotkiewicz M. Szukamy krewnych na Bukowinie. – Cieszyn, 1939. – 12 s.; Gotkiewicz M., Drozdek B. Pieśni śląskich górali i wesele w Pojanie Mikulie // *Prace i materiały etnograficzne*. – T. 7. – Lublin, 1948. – S. 349-368.

¹⁹ Kryczyński B. Bukowina a Polska // *Nasz kraj (Lwów)*. – 1906, tom II. – Nr 19. – S. 22-27; Nr 20. – S. 24-28; Nr 21. – S. 28-32; Nr 23. – S. 17-22; Nr 24. – S. 16-22.

²⁰ Polek J. Die Armenier in der Bukowina. – Czernowitz: Buchhandlung H. Pardini, 1906. – 43 S.; Theodorowicz L. Nieco o heraldyce i rodach Ormian polskich. – Lwów, 1925. – 24 s.; *Studia z dziejów kontaktów polsko-ormiańskich / Pod red. Mirosławy Zakrzeskiej-Dubasowej*. – Lublin: UMCS, 1983. – 247 s.

²¹ Żukowski O.M. Bukowina pod względem topograficznym, statystycznym i historycznym ze szczególnym uwzględnieniem żywiołu polskiego. – Czerniowce-Lwów, 1914. – 145 s.

²² Biedrzycki E. Historia Polaków na Bukowinie. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1973. – 261 s.; Willaume M. Polacy w Rumunii. – Lublin: PCKO UMCS, 1981. – 112 s.

²³ Bukowina. Wspólnota języków i kultur. – Warszawa: Energeia, 1992. – 79 s.

- ²⁴ Bukowina. Blaski i cienie "Europy w miniaturze". – Warszawa: Energeia, 1995. – 192 s.
- ²⁵ Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – 295 s.; O Bukowinie. Razem czy oddzielnie? – Piła-Warszawa, 2000. – 344 s.
- ²⁶ Huber A. Österreichische Reichsgeschichte. Geschichte der Staatsbildung und des öffentlichen Rechts. – Prag-Wien-Leipzig: Tempskyu Freytag, 1895. – 280 S.; Kann R.A. The Habsburg Empire. A study in integration and disintegration. – New York, 1957. – 227 p.; Kann R.A. Geschichte des Habsburgerreiches 1526-1918 / Aus dem Amerikanischen übertragen von Dorothea Winkler. – Wien: Hermann Böhlaus Verlag, 1977. – 617 S.; Die Habsburgermonarchie 1848-1918 / Hrsg. von A. Wandruszka und P. Urbanitsch. – Band III. 1. Teil (Teilband). Die Völker des Reiches. – Wien: Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, 1980. – 774 S.; Österreichische Geschichte 1804-1914 / Hrsg. von H. Wolfram. Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie. Von H. Rumpler. – Wien: Ueberreuter, 1997. – 672 S.
- ²⁷ Taylor A.J.P. The Habsburg Monarchy 1815 – 1918. A History of the Austrian Empire and Austria-Hungary. – London: Macmillan and Co., 1942. – 315 p.; Тейлор А.Дж.П. Габсбурзька монархія 1809-1918. Історія Австрійської імперії та Австро-Угорщини. – Львів: ВНТЛ-Класика, 2002. – 268 с.
- ²⁸ Probleme der Franzisco-Josephinischen Zeit 1848-1916 / Herausgegeben von Friedrich Engel-Janosi und Helmut Rumpler. – München: Verlag R. Oldenbourg, 1967. – 119 S.
- ²⁹ Kann R.A. The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918: In two volumes. – Volume I. Empire and Nationalities. – New York: Columbia University Press, 1950. – 444 p.; Kann R.A. The Multinational Empire: Nationalism and National Reform in the Habsburg Monarchy 1848-1918: In two volumes. – Volume II. Empire Reform. – New York: Columbia University Press, 1950. – 423 p.; Kann R.A. Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen. – Bd. 2. Ideen und Pläne zur Reichsreform. – Graz: Hermann Böhlaus Verlag, 1964. – 457 S.; Kann R.A. Das Nationalitätenproblem der Habsburgermonarchie. Geschichte und Ideengehalt der nationalen Bestrebungen. – Bd. 1. Das Reich und die Völker. – Graz: Hermann Böhlaus Verlag, 1964. – 472 S.; Kann R.A., David Z.V. The Peoples of the Eastern Habsburg Lands, 1526-1918. – Seattle&London: University of Washington Press, 1984. – 543 p.
- ³⁰ Vaida A. The Nationality Problem in Austria-Hungary. – Leiden: E.J. Brill, 1974. – 188 p.
- ³¹ Weber G. Die polnische Emigration im neunzehnten Jahrhundert. – Essen: Essener Verlagsanstalt, 1937. – 115 S.
- ³² Manteuffel-Szoego, Georg baron. Geschichte des polnischen Volkes während seiner Unfreiheit 1772-1914. – Berlin: Verlag Duncker&Humblot, 1950. – 304 S.
- ³³ Die österreichisch-ungarisch Monarchie in Wort und Bild. – Bd. XII. Bukowina. – Wien, 1899. – 532 S.
- ³⁴ Bidermann H.J. Die Bukowina unter österreichischer Verwaltung. 1775-1875. – Lemberg: Druck von Kornel Piller, 1876. – 87 S.
- ³⁵ Ficker A. Hundert Jahre (1775-1875). – Wien: Verlag der k.k. Statistischen Central-Commission, 1875. – 29 S.
- ³⁶ Armbruster A. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. – Augsburg: Hofmann-Verlag, 1993. – Band II. – 483 S.

³⁷ Turczynski E. Geschichte der Bukowina in der Neuzeit. Zur Sozial- und Kulturgeschichte einer mitteleuropäisch geprägten Landschaft. – Wiesbaden: Harrasowitsch Verlag, 1993. – 260 S.

³⁸ Wagner R. Vom Halbmond zum Doppeladler. Ausgewählte Beiträge zur Geschichte der Bukowina und der Czernowitzer Universität "Francisco-Josephina". – Augsburg: Verlag "Der Südostdeutsche", 1995. – 535 S.; Wagner R. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. – Augsburg: Hofmann-Verlag, 1991. – Band I. – 625 S.; Wagner R. Der Parlamentarismus und nationale Ausgleich in der ehemals österreichischen Bukowina. – München: "Der Südostdeutsche", 1984. – 272 S.

³⁹ Basch-Ritter R. Das Herzogtum Bukowina // Österreich-Ungarn in Wort und Bild: Menschen und Länder. – Graz-Wien-Köln: Verlag Styria, 1989. – S. 151-171; Stourzh G. Der nationale Ausgleich in der Bukowina 1909-1910 // Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart / Hrsg. von Ilona Slawinski und Joseph P. Strelka. – Bern-Berlin-Frankfurt a.M.-New York-Paris-Wien: Lang, 1995. – S. 35-52; Wagner E. Czernowitz // Armbruster A. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. – Band II. – Augsburg: Hoffman-Verlag, 1993. – S. 141-178.

⁴⁰ Polek J. Zur Frage der Errichtung eines römisch-katholischen Bistums in der Bukowina. – Czernowitz: Bukowinaer Vereinsdruckerei, 1909. – 28 S.

⁴¹ Burger H. Mehrsprachigkeit und Unterrichtswesen in der Bukowina 1869-1918 // Die Bukowina: Vergangenheit und Gegenwart / Hrsg. von Ilona Slawinski und Joseph P. Strelka. – Bern-Berlin-Frankfurt a.M.-New York-Paris-Wien: Lang, 1995. – S. 93-127.

⁴² Simiginowicz-Staufe L.A. Die Völkergruppen der Bukowina. – Czernowitz: Druck und Verlag von H. Czopp, 1884. – 203 S.; Wagner R. Die Bukowiner Armenier // Armbruster A. Vom Moldauwappen zum Doppeladler. – Band II. – Augsburg: Hoffmann-Verlag, 1993. – S. 79-85; Wagner R. Geschichte der Polen in der Bukowina // Südostdeutsche Vierteljahres Blätter. – Jg. 25. Folge 4. – München, 1976. – S. 288-289.

⁴³ Wagner R. Das multinationale österreichische Schulwesen in der Bukowina. – Band I. Volksschulen, Lehrer- und Lehrerinnen-Bildungsanstalt nebst einer Beschreibung der Bukowina von Balthasar Hacquet. – München: Verlag "Der Südostdeutsche", 1985. – 200 S.; Wagner R. Das multinationale österreichische Schulwesen in der Bukowina. – Band II. Mittel-, Berufs- und Hochschulwesen. – München: Verlag "Der Südostdeutsche", 1986. – 232 S.

⁴⁴ Die Franz-Josephs-Universität in Czernowitz im ersten Viertel Jahrhundert ihres Bestandes. Festschrift hrsg. von Akademischen Senate. – Czernowitz, 1900. – 160 S.; Norst A. Alma mater Francisco-Josephina. Festschrift zu deren 25-jährigem Bestande. Mit einem Vorwort. – Czernowitz, 1900. – 136 S.; Prokopowitsch E. Gründung, Entwicklung und Ende der Franz-Josephs-Universität in Czernowitz. – Clausthal-Zellerfeld, 1955. – 83 S.; Wagner R. Alma mater Francisco-Josephina. Die deutschsprachige Nationalitäten-Universität in Czernowitz. – München: Verlag Hans Meschendorfer, 1975. – 427 S.; Prelitsch H. Die Korporationen an der Czernowitzer Universität // Buchenland. Hundertfünfzig Jahre Deutschtum in der Bukowina / Hrsg. von Franz Lang. – München: Südostdeutschen Kulturwerks, 1961. – S. 357-380; Turczynski E. Die Universität Czernowitz // Buchenland. 150 Jahre Deutschtums in der Bukowina. – München, 1961. – S. 321-355.

⁴⁵ Bălan T. Emigrantii poloni în Bucovina i Moldova în secolul de XIX-lea. – Cernauti, 1920. – 158 p.; Nistor I. Istoria Bucovinei. – Bucuresti: Humanitas, 1991. – 454 p.

⁴⁶ Kaindl R.F. Das Ansiedlungswesen in der Bukowina seit der Besitzergreifung durch Österreich mit besonderer Berücksichtigung der Ansiedlung der Deutschen. – Innsbruck, 1902. – 538 S.

⁴⁷ Kaindl R.F. Geschichte der Bukowina von den ältesten Zeiten bis zur Gegenwart. Drei Teile in einem Band. – Czernowitz: Buchhandlung von R. Eckhardt, 1904. – 154 S.

⁴⁸ Kaindl R.F. Die Polen // Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild. – Bd. XII. Bukowina. – Wien, 1899. – S. 306-314.

⁴⁹ Prokopowitsch E. Das Ende der österreichischen Herrschaft in der Bukowina. – München: Verlag R. Oldenbourg, 1959. – 70 S.

⁵⁰ Prokopowitsch E. Die rumänische Nationalbewegung in der Bukowina und der Dako-Romanismus. – Graz-Köln: Verlag Hermann Böhlau Nachf., 1965. – 192 S.

⁵¹ Bălan T. Emigranții poloni în Bucovina i Moldova în secolul de XIX-lea. – Cernăuți, 1920. – 158 p.; Dan D. Die orientalischen Armenier in der Bukowina. – Czernowitz, 1890. – 38 S.; Nistor I. Der nationale Kampf in der Bukowina mit besonderer Berücksichtigung der Rumänen und Ruthenen. – București: Institut. De Arte Grafice, 1918. – 227 S.

⁵² Pintescu F., Hrenciuc D. Din istoria polonezilor în Bucovina (1774-2002). – Suceava: ZPwR, 2002. – 248 p.

⁵³ Beck E. "Białe plamy" w badaniach bukowińskich // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 98-104; Gaschler N. Chronik der römisch-katholischen Pfarre Sereth // Analele Bucovinei. – 1997. – An IV, 1. – S. 117-130; Kotzian O. Zwischen Föderalismus und Zentralismus. Die Entwicklung und Bedeutung des Regionalbewußtseins in der Bukowina // Analele Bucovinei. – Tom IV, 3. – București, 1997. – S. 633-642; Turczynski E. Sztuka konsensusu, czyli o kulturze politycznej Bukowiny // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 11-27.

⁵⁴ Buzincu A. Tolerancja na obszarze wieloetnicznym – wiedza, postawa czy ludzka potrzeba // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 78-83; Ciachir N. Aspecte din istoria polonezilor din Bucovina oglindite in arhive românești // O Bukowinie. Razem czy oddzielnie? / Pod red. K. Feleszki. – Piła-Warszawa, 2000. – S. 60-66; Iacobescu M. Împreună împotriva vicisitudinilor istorice: crâmpoie din istoria relațiilor româno-poloneze din Bucovina // O Bukowinie. Razem czy oddzielnie? / Pod red. K. Feleszki. – Piła-Warszawa, 2000. – S. 37-48; Iacobescu M. Kraina buków // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 28-39; Ostafi-Ost G. Etnic si economic în Bucovina // Bukowina. Blaski i cienie "Europy w miniaturze". – Warszawa: Energeia, 1995. – P. 45-62; Trebici V. Relațiile dintre societățile studentesti române si germane de la Universitatea din Cernăuți ca model de înțelegere interetnică (1875-1938) // Analele Bucovinei. – 1997. – An IV, 2. – P. 281-286.

⁵⁵ Ботушанський В.М. Національний склад населення Північної Буковини (др. пол. XIX – поч. XX ст.) // Питання нової та новітньої історії країн Європи та Північної Америки. – Чернівці: ЧДУ, 1993. – Вип. 2. – Ч. 1. – С. 45-54; Ботушанський В., Ботушанська Г., Скорейко Г. Національний і релігійний склад населення Чернівців за урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст. // Вісник центру буковинознавства. Серія історична. Вип. перший. – Чернівці, 1993. – С. 116-130; Добржанський О. Українсько-польські стосунки на Буковині у 80-х – 90-х рр. XIX ст. // Bukowina. Blaski i cienie "Europy w miniaturze". – Warszawa: Energeia, 1995. – С. 113-120; Добржанський О.

Українсько-польські взаємини на Буковині у другій половині XIX ст. // Польська культура в житті України. Історія. Сьогодення: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. Київ, 6-9 листопада 1997 р. / За ред. Ю. Вовка. – К., 2000. – С. 128-135; Kruhlaszow A. Narodowo-kulturalne tradycje Północnej Bukowiny // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 262-268; Макар Ю.І. Українсько-польські взаємини на Буковині за часів Австро-Угорщини: роздуми історика // Історико-політичні проблем сучасного світу: Зб. наук. ст. – Чернівці: Рута, 2001. – Т. 8. – С. 146-154; Макар J., Dobrzański O. Stosunki polsko-ukraińskie na Bukowinie w drugiej połowie XIX wieku // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 111-117; Масан О.М. Нестор Буковинської Полонії // X Всеукраїнська славістична конференція "Духовне відродження слов'ян у контексті європейської та світової культури": Тези доповідей (м. Чернівці, 18-20 травня 1992 р.). – Чернівці: ЧДУ, 1992. – Том II. – С. 162-163; Масан О. Його називали батьком міста... [До 175-річчя від дня народження А. Кохановського] // Чернівці. – 1992. – 20 лист. – С. 4; Masan O. Czernowitz als regionales Zentrum // Czernowitz. Die Geschichte einer ungewöhnlichen Stadt / Hrsg. von H. Heppner. – Wien: Böhlau Verlag, 2000. – S. 145-166; Masan O. Czerniowce. Na rubieżach epok, kultur, cywilizacji // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 70-77; Скорейко Г.М. Деякі особливості проведення переписів населення на Буковині (кінець XVIII – початок XX століття) // З історичного минулого Буковини: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1996. – С. 54-61; Скорейко Г. Релігійний склад населення Буковини в 50-х рр. XIX ст. – 1910 р. // Питання історії, історіографії, джерелознавства та архівознавства Центральної та Східної Європи: Зб. наук. праць. – Київ-Чернівці, 1997. – Вип. 1. – С. 42-50; Скорейко Г.М. Природний рух населення Буковини за урядовими переписами другої половини XIX – поч. XX ст. // Питання історії України: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1998. – Т. 2. – С. 188-200; Струтинський В.Є., Яценюк Ф.С. Поляки на Буковині у XIX – на початку XX ст.: деякі аспекти участі в громадсько-політичному та господарському житті // З історичного минулого Буковини: Зб. наук. ст. – Чернівці, 1996. – С. 62-73; Strutyński W. Kultura polska na obszarze bukowińskiego pogranicza: historia i dzień dzisiejszy // Польська культура в житті України. Історія. Сьогодення: Матеріали II Міжнародної наукової конференції. Київ, 6-9 листопада 1997 р. / За ред. Ю. Вовка. – К., 2000. – С. 115-127; Strutyński W., Jaceniuk F. Polscy Bukowińczycy // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 118-129; Osaczuk S. Narodowe i ponadnarodowe związki studenckie na dawnej Bukowinie // Bukowina po stronie dialogu. – Sejny: Pogranicze, 1999. – S. 89-97; Osaczuk S. Stosunki narodowościowe w Bukowinie i ich rozwój pod panowaniem austriackim // Regiony pograniczne Europy Środkowo-Wschodniej w XVI – XX wieku: Społeczeństwo-gospodarka-polityka / Pod redakcją M. Wojciechowskiego i R. Schatkowsky'ego. – Toruń: POZKAŁ, 1996. – S. 109-114.

⁵⁰ Добржанський О. Національний рух українців Буковини другої половини XIX – початку XX ст. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 574 с.; Кожоляно Г.К. Етнографія Буковини. – Том 1. – Чернівці: Золоті литаври, 1999. – 384 с.; Скорейко Г.М. Населення Буковини за австрійськими урядовими переписами другої половини XIX – початку XX ст.: історико-демографічний нарис. – Чернівці: Прут, 2002. – 220 с.; Осачук С. Німці Буковини. Історія товариського руху (друга половина XIX – початок XX ст.). – Чернівці: Золоті литаври, 2002. – 288 с.

- ⁵⁷ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі – ЦДІАЛ). – Ф. 82. Оп. 1. Спр. 1, 9, 18.
- ⁵⁸ Там само. – Ф. 102. Оп. 1. Спр. 87; Ф. 195. Оп. 1. Спр. 1, 14; Ф. 474. Оп. 1. Спр. 7, 20.
- ⁵⁹ ЦДІАЛ. – Ф. 146. Оп. 25. Спр. 46, 101, 183, 185, 204, 222-223; Ф. 424. Оп. 1. Спр. 3, 46-47, 53; Ф. 466. Оп. 1. Спр. 65, 87; Ф. 841. Оп. 1. Спр. 2, 10.
- ⁶⁰ Державний архів Львівської області (далі – ДАЛО). Ф. 765. Оп. 1. Спр. 1-4, 8-9; Ф. 902. Оп. 1. Спр. 1-3.
- ⁶¹ Державний архів Чернівецької області (далі – ДАЧО). Ф. 3. Оп. 1. Спр. 101, 289, 812, 1932, 3065, 3778, 5925, 6038, 6217, 6219, 6562, 6564, 6829, 6850, 7089, 7411, 7420, 7448-7449, 7452, 7788, 10962, 11607; Ф. 3. Оп. 2. Спр. 1772, 10183, 12224, 13602, 16110, 19292, 24017, 24077, 29074, 29079.
- ⁶² Там само. – Ф. 10. Оп. 1. Спр. 977, 1084.
- ⁶³ Там само. – Ф. 39. Оп. 1. Спр. 5299, 6037; Ф. 39. Оп. 2. Спр. 174; Ф. 39. Оп. 3. Спр. 404.
- ⁶⁴ Там само. – Ф. 147. Оп. 27. Спр. 1, 10.
- ⁶⁵ Там само. – Ф. 211. Оп. 1. Спр. 9758, 12970.
- ⁶⁶ Наукова бібліотека імені В. Стефаніка НАН України (м. Львів). Відділ рукописів. Фонд 9. Фонд Францішка Смольска: Частина I. – 325 арк.; Частина II. – 210 арк.; Фонд 67. Фонд Боберських (Моргенбессерів): Частина I. – 375 арк.; Частина II. – 237 арк.
- ⁶⁷ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (dalej – AAN). Reskrypt Ministra Spraw Wewnętrznych Austro-Węgier z 4 kwietnia 1893 r. – L.5.540.
- ⁶⁸ AAN. Orzeczenie Trybunału Państwa (Austro-Węgier) z 8 lipca 1897 r. – L.214; Orzeczenie Trybunału Państwa (Austro-Węgier) z 14 lipca 1890 r. i 25 października 1890 r. – Hye nr 487, Hye nr 580; Orzeczenie Trybunału Państwa (Austro-Węgier) z 26 października 1877 r. – Hye nr 144; Orzeczenie Trybunału Państwa (Austro-Węgier) z 26 października 1875 r. – Hye nr 37.
- ⁶⁹ AAN. Orzeczenie plenarne Najwyższego Trybunału Sądowego i Kasacyjnego z 25 października 1892 r. – L.12.480; Orzeczenie plenarne Najwyższego Trybunału Sądowego i Kasacyjnego do § 2 ustawy z 15 listopada 1867 r. o prawie zgromadzenia się, wydane 17 lutego 1891 r. – L.864.
- ⁷⁰ Biblioteka Naukowa Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie. Czytelnia Starych Druków. Special Orts-Repertorium der Bukowina. 1893 (streszczenie). – L.III.384089.
- ⁷¹ Ibid. – Czytelnia Zbiorów Graficznych i Kartograficznych. Karte von Herzogthum Bukowina. – Mapa nr 64.
- ⁷² Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu. Dział rękopisów. Sygn. BD 4. 5994/II. Korespondencja Marii Bartusówny z wydawcami i redaktorami pism 1875-1884 ("Gazeta polska" – Czerniowce (Kołakowski), "Przedświt" – Czerniowce (Rychter)). – 126 s.; Dział rękopisów. Sygn. BD 4. 5995/II. Materiały i akty do życiorysu Marii Bartusówny 1854-1885. – 125 s.; Dział zbiorów mikroformowych. Sygn. BD 4. N.2054. Mikroformy. Korespondencja Oswalda Balzera. Lata 1879-1932. Tom XII. – 436 s.; Dział zbiorów mikroformowych. Sygn. BD 4. N.2054. Mikroformy. Korespondencja Oswalda Balzera. Lata 1879-1932. Tom XIV. – 406 s.
- ⁷³ Allgemeines Reichs-Gesetz und Regierungsblatt für das Kaiserthums Oesterreich. 1849. – Wien, 1850. – S. 151-187; Gesetz vom 15. November 1867 über das Vereinsrecht // Reichs-Gesetz-Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. –

Jahrgang 1867. – Wien, 1867. – S. 377-381; Reichs-Gesetz Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. 1868. – Wien, 1868. – St. XVII. – S. 76-79; Reichs-Gesetz Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. 1867. – Wien, 1867. – St. LVIII. – S. 371-389; Reichs-Gesetz Blatt für das Kaiserthum Oesterreich. 1855. – Wien, 1855. – St. XXVII. – S. 521-550.

⁷⁴ Allgemeine Landes-Gesetz- und Regierungsblatt für das Kronland Bukowina. 1850. Stuck XXI. – Czernowitz, 1850. – S. 448-457; Landes-Regierungsblatt für das Herzogthum Bukowina. 1854. – Czernowitz, 1854. – St. IX. – S. 107-220; Landes Regierungsblatt für das Herzogthum Bukowina. 1853. – Czernowitz, 1854. – St. XIII. – S. 516-590.

⁷⁵ Handbuch der Gemeindeverwaltung für das Herzogthum Bukowina. Auftrage des bukowiener Landesausschusses zusammen gestellt vom Landessekretäre Eugen Simiginowicz. – Czernowitz: Druck der R. Eckhardt'schen Universitätsbuchdruckerei, 1900. – 1576 S.

⁷⁶ Bericht des bukowiener Landesausschusses über dessen Gesamththätigkeit seit 1. Sept. 1885 bis Ende Juli 1886. – Czernowitz, 1886. – 68 S.; Bericht des bukowiener Landesausschusses über dessen Gesamththätigkeit seit 1. Sept. 1899 bis Ende Juli 1900. – Czernowitz, 1900. – 57 S.

⁷⁷ Statut towarzystwa polskiego bratniej pomocy i czytelnii polskiej w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1900. – 8 s.; Statut towarzystwa polskiego bratniej pomocy i czytelnii polskiej w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1881. – 11 s.; Statut towarzystwa polskiego bratniej pomocy i czytelnii polskiej w Suczawie. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1907. – 14 s.

⁷⁸ Statut towarzystwa akademików polskich "Ognisko" w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1903. – 12 s.; Statut towarzystwa akademików polskich "Ognisko" w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1880. – 11 s.

⁷⁹ Statut bukowińskiego stowarzyszenia "Koło polskie". – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1890. – 8 s.

⁸⁰ Statut polskiego towarzystwa gimnastycznego "Sokół" w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1912. – 15 p.; Statut polskiego towarzystwa gimnastycznego "Sokół" w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1902. – 13 p.

⁸¹ Statut towarzystwa ormiansko-katolickiej bursy im. Issakowicza w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1897. – 8 s.; Statut towarzystwa bursy polskiej im. Adama Mickiewicza w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1904. – 8 s.; Statut towarzystwa im. Kilińskiego w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1908. – 4 s.

⁸² Regulamin Koła miejscowego Towarzystwa Szkoły Ludowej w Suczawie. – Kraków: Nakładem Towarzystwa Szkoły Ludowej, 1892. – 4 s.; Statut towarzystwa szkoiy ludowej w Krakowie. – Kraków: Nakładem Towarzystwa Szkoły Ludowej, 1905. – 15 s.; Statut Towarzystwa Szkoły Ludowej uchwalony na nadzwyczajnem walnem zgrupadzeniu we Lwowie dnia 2 lutego 1908 roku. – Kraków: TSL, 1908. – 20 s.; Statut des "Volksschul-Vereins", genehmigt vom Ministerium des Inneren mit Erlass vom 21. Jänner 1892 Z. 826. – Krakau, 1902. – 4 S.

⁸³ Statut Towarzystwa oświaty ludowej we Lwowie. – Lemberg: Nakładem Towarzystwa oświaty ludowej, 1902. – 6 s.; Statut Towarzystwa oświaty ludowej we Lwowie. – Lwów: Nakładem Towarzystwa oświaty ludowej, 1890. – 6 s.; Statuten des Vereines Towarzystwo oświaty ludowej we Lwowie. – Lemberg, 1902. – 4 S.

⁸⁴ Statut bukowińskiego polskiego towarzystwa zaliczkowego i oszczędności w Czerniowcach. – Czerniowce: Nakładem stowarzyszenia, 1899. – 29 s.; Statut polskiej kasy rękodzielniczej w Czerniowcach. – Czerniowce, 1911. – 36 k.; Statut związku nauczycieli i nauczycielek polskich na Bukowinie. – Czernowitz, 1907. – 12 s.; Statut der Genossenschaft – Towarzystwo zaliczkowe i oszczędności – Vorschuss- und Sparsverein in Czernowitz. – Czernowitz, 1896. – 24 S.; Statuten des Handverkehrvereines "Gwiazda" für gemeinschaftliche Wissenschaftslehre, Unterhaltungen und Verbesserung der Lage der Handwerker in Czernowitz. – Czernowitz, 1897. – 12 S.

⁸⁵ Statuten des allgemeinen Turnvereins in Czernowitz. – Czernowitz, 1867. – 16 S.; Statuten des Vereines für Landeskultur und Landeskunde in Herzogthume Bukowina. – Czernowitz, 1858. – 15 S.

⁸⁶ Sprawozdania wydziału towarzystwa polskiego bratniej pomocy i czytelnicy polskiej w Czerniowcach za lata 1869-1912.

⁸⁷ Sprawozdanie wydziału towarzystwa akademików polskich "Ognisko" w Czerniowcach za rok administr. (akad.) 1908-1909. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1909. – 15 s.; Sprawozdanie wydziału towarzystwa akademików polskich "Ognisko" w Czerniowcach za rok akad. 1902-1903. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1903. – 34 s.; Sprawozdanie wydziału towarzystwa akademików polskich "Ognisko" w Czerniowcach za rok akad. 1885-1886. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1886. – 15 s.

⁸⁸ Sprawozdanie z czynności wydziału politycznego stowarzyszenia polskiego "Koło polskie" za rok administracyjny 1902-1903. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1903. – 17 s.; Sprawozdanie z czynności wydziału politycznego stowarzyszenia polskiego "Koło polskie" za rok administracyjny 1895-1896. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1896. – 19 s.; Sprawozdanie z czynności wydziału politycznego stowarzyszenia polskiego "Koło polskie" za rok administracyjny 1892-1893. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1893. – 17 s.

⁸⁹ Sprawozdanie wydziału polskiego towarzystwa gimnastycznego "Sokół" w Czerniowcach. Od dnia założenia tow. po 1894. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1895. – 21 s.; Sprawozdania wydziału polskiego towarzystwa gimnastycznego "Sokół" w Czerniowcach za lata 1907-1910, 1912.

⁹⁰ Sprawozdanie wydziału ormiańsko-katolickiej bursy im. Issakowicza w Czerniowcach za rok 1911-1912. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1912. – 12 s.; Sprawozdanie wydziału ormiańsko-katolickiej bursy im. Issakowicza w Czerniowcach za rok 1909-1910. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1910. – 11 s.; Sprawozdanie wydziału ormiańsko-katolickiej bursy im. Issakowicza w Czerniowcach za rok 1904-1905. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1905. – 24 s.; Sprawozdanie wydziału towarzystwa bursy polskiej im. A. Mickiewicza w Czerniowcach za czas od 1 września 1912 do 31 sierpnia 1913. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1913. – 7 s.; Sprawozdanie wydziału towarzystwa bursy polskiej im. A. Mickiewicza w Czerniowcach za czas od 1 września 1911 do 31 sierpnia 1912. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1912. – 11 s.; Sprawozdanie wydziału towarzystwa bursy polskiej im. A. Mickiewicza w Czerniowcach za czas od 1 września 1904 do 31 sierpnia 1905. – Czerniowce: Nakładem towarzystwa, 1905. – 11 s.; Sprawozdanie z działalności towarzystwa im. Kilińskiego w Czerniowcach za czas od 8-go marca 1908 do 15-go maja 1909. – Czerniowce, 1909. – 4 s.

⁹¹ Sprawozdanie dyrekcji bukowińskiego polskiego towarzystwa zaliczkowego i oszczędności za rok 1901-1902. – Czerniowce, 1903. – 14 s.; Sprawozdanie

dyrekcji bukowińskiego polskiego towarzystwa zaliczkowego i oszczędności za rok 1899-1900. – Czerniowce, 1901. – 7 s.; Sprawozdania dyrekcji bukowińskiego polskiego towarzystwa zaliczkowego i oszczędności za lata 1903-1909.

⁹² Sprawozdanie wydziału towarzystwa rękodzielniczego "Gwiazda" w Czerniowcach za rok 1903. – Czerniowce, 1904. – 24 k.

⁹³ Шмедес К. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины. – Спб., 1870. – 147 с.; Worobkiewicz E. Die geographisch-statistischen Verhältnisse der Bukowina. – Lemberg, 1893. – 114 S.; Mittelman H. Bukowiner Vereins-Schematismus. – Czernowitz: Buchdruckerei "Gutenberg", 1911. – 111 S.

⁹⁴ Boroński L. Polacy na Bukowinie. Szkic statystyczny. – Kraków, 1896. – 30 s.

⁹⁵ Die Bevölkerung der Bukowina nach dem Berufe. Die Berufsverhältnisse im Allgemeinen. Die Berufshältige Bevölkerung. – Czernowitz, 1896. – 228 S.; Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für die Periode vom Jahre 1862-1871. Hrsg. von der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer. – Lemberg, 1872. – 421 S.; Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für des Jahres 1861. Hrsg. von der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer. – Czernowitz, 1862. – 285 S.; Hauptbericht und Statistik über das Herzogthum Bukowina für das Jahre 1851. Hrsg. von der Bukowinaer Handels- und Gewerbekammer. – Czernowitz, 1852. – 114 S.; Österreichisches statistisches Handbuch für die im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Ländern. 1901. – Wien, 1902. – S. 28-31.

⁹⁶ Morgenbesser A. Wspomnienia z lwowskiego więzienia / Wstęp i opracowanie Rafał Leszczyński. – Warszawa: Semper, 1993. – 71 s.

⁹⁷ Cicimirski G. Polacy na Bukowinie i zadania oświatowe TSL. – Kraków, 1907. – 32 s.

⁹⁸ Świk W. Przeszość towarzystwa polskiego bratniej pomocy i czytelnicy polskiej w Czerniowcach. – Czerniowce: Drukarnia Rudolfa Eckhardta, 1885. – 67 s.

⁹⁹ Biedrzycki E. Historia polaków na Bukowinie. – Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1973. – S. 9.

¹⁰⁰ [Halban A. von]. Polskość i katolicyzm na Bukowinie. – Czerniowce: Nakładem "Gazety polskiej", 1901. – 23 s.

¹⁰¹ Kołakowski K. W obronie prawdy. Odpowiedź na broszurę grecko-orientalnego mytropolity konsystorza w Czerniowcach. – Czerniowce: Drukarnia Rudolfa Eckhardta, 1886. – 97 s.

¹⁰² Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – 942 с.

¹⁰³ Івченко А. Новий орфографічний словник української мови. – Львів: Кальварія, 2002. – 532 с.

¹⁰⁴ Галицьке намісництво (1772-1921). Архівно-бібліографічний фондний показник (ЦДІАЛ). – К.: ЦДІАЛ; АН УРСР; Археографічна комісія, 1990. – 210 с.

¹⁰⁵ Особисті архівні фонди відділу рукописів Наукової бібліотеки імені В. Стефаніка НАН України. Анотований показник. – Львів: НАН України, 1995. – 271 с.

¹⁰⁶ Emigracja z ziem polskich i Polonia 1865-1939: informator o źródłach przechowywanych w centralnych archiwach państwowych w Polsce / Edward Kołodziej. – Kraków: PWN, 1988. – 236 s.; Kołodziej E. Emigracja z ziem polskich i Polonia 1865-1939: informator o źródłach przechowywanych w Centralnych Archiwach Państwowych w Polsce // Uniwersytet Jagielloński. Zeszyty naukowe

817. Prace polonijne, zeszyt 12. – Warszawa-Kraków: Nakładem Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1988. – 237 s.

¹⁰⁷ Polonia zagraniczna: informator o materiałach źródłowych do 1939 roku przechowywanych w Archiwum Akt Nowych / Oprac. Edward Kołodziej. – Warszawa: Biblioteka Narodowa, 1981. – 57 s.; Polonia Zagraniczna. Bibliografia publikacji wydanych w kraju: 1977-1987.

¹⁰⁸ Beck E. Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina. Literatur bis zur Jahre 1965. – München: Verlag des Südostdeutschen Kulturwerkes, 1966. – 378 S.

¹⁰⁹ Beck E. Bibliographie zur Landeskunde der Bukowina. Literatur aus den Jahren 1965-1975. – Dortmund, 1985. – 378 S.

¹¹⁰ Bukowina. Landes-und Amts-Zeitung (Czernowitz). – 1862; Genossenschafts-und Vereins-Zeitung (Czernowitz). – 1891; Буковина (Чернівці). – 1886, 1904; Gazeta polska (Czerniowce). – 1883-1913; Dziennik Ustaw Państwowych (Lwów). – 1852, 1867; Gazeta Narodowa (Kraków). – 1868, 1870.

¹¹¹ Після успішного захисту у квітні 2004 р. дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук по темі «Становлення, інституалізація та розвиток національно-культурного руху поляків на Буковині (друга половина XIX ст. – 1914 р.)», автор видав восени 2005 р. наукову монографію з обраної проблеми під назвою «Національно-культурний рух поляків на Буковині (друга половина XIX ст. – 1914 р.)».

Оксана ВИННИК

ПОВСЯКДЕННЯ ВІЙНИ:
ЦИВІЛЬНЕ НАСЕЛЕННЯ СХІДНОЇ ГАЛИЧИНИ
ВПРОДОВЖ
УКРАЇНО-ПОЛЬСЬКОГО КОНФЛІКТУ
1918–1919 РОКІВ

Польсько-українська війна 1918–1919 років, боротьба за Львів зокрема, стали однією з найбільш міфологізованих сторінок спільної історії. Насамперед, це пов'язано зі становленням обох народів як модерних націй, процесом державотворення та потребою легітимації своїх прав на територію Східної Галичини. Винайдення традиції та створення пантеону героїв мало забезпечити ідеологічну базу і, відповідно, успішність польського проекту на українських етнічних землях. Натомість пам'ять про героїчний опір і власну, хоча й нетривку, державність допомогла зберегти не лише українську національну ідентичність в умовах належності цих територій до інших держав, а й специфічну галицьку ментальність, складовою частиною якої стала віра у свою виняткову місію у сучасних державотворчих і націотворчих процесах.

Упродовж війни активно працювала пропаганда, що намагалася створити образ ворога, заохотити до боротьби й одночасно легітимізувати право кожної зі сторін на територію Східної Галичини. Тогочасна преса, яка, незважаючи на проблеми комунікації, поганий доступ, невеликий асортимент і відповідно відсутність вибору для читача, фактично залишалась єдиним джерелом інформації і засобом формування громадської думки серед інтелігенції. Українські часописи у Львові у своїх перших відозвах до народу обґрунтовували право на це місто, згадуючи короля Данила, Лева та інших галицьких князів. Поляків закликали стати добрими громадянами в українській державі та запевняли, що вони отримають рівні права з українцями¹. З часом риторика кардинально змінюється. У відозві від 2-го грудня, опублікованій

в «Дрогобицькому листку», можна знайти фрази про «жмінку ворожого племені»², а далі метафори стають усе більш емоційно забарвленими: «ненаситний спокопвічний ворог»³, «історичний і запеклий ворог»⁴. Минуле та майбутнє польське панування описувалося категоріями рабства, муки, смерті, їм протиставлялися воля, земля, демократичний устрій в українській державі. Від громадян вимагалось приєднатися до збройної боротьби, віддати своє багатство, витримати всі труднощі 5-ти років війни.⁵ Ще у грудні запевняли українську громадськість, що для завершення військових дій необхідно лише тиждень або два⁶.

Польська преса трактувала цю війну як боротьбу за свободу вітчизни, закликала виконати свій обов'язок перед нею і боротися до останньої краплі крові⁷. Львів вважався польським містом, оскільки в 40-х роках XIV століття був завоюваний Казимиром Великим і сформувався під впливом саме польської культури⁸. Як підтвердження права на територію Східної Галичини у «Львівському кур'єрі» надрукували статистику, відповідно до якої кількість українців у краї була майже однаковою з кількістю поляків⁹. З часом польська преса стає дедалі брутальнішою у подачі інформації про території, що були або все ще залишаються під українською владою. Звичним явищем стали такі заголовки статей: «Знищення українців з поляків», «Криваве управління в Самборі», «З землі українських вбивств і переслідувань»¹⁰. Уживаються порівняння сучасності з часами Хмельницького, Залізняка та Гонти¹¹, а слова «гайдамака» та «варвар» стали фактично синонімами слова українець¹². В українських часописах також багато місця приділялося розповідям про переслідування цивільного населення під польською окупацією, проте вони були стриманішими в описі подій¹³.

Потреба легітимації свого права на територію Східної Галичини змушувала обидва народи створювати власні національні міфи. Польський міф про мужню боротьбу оборонців Львова виник одразу після закінчення листопадових подій¹⁴. Преса широко висвітлювала історії, пов'язані з їхніми подвигами, а також героїчною смертю¹⁵. Частиною цього міфу стала віра в те, що місто відвоювали в українців польські жінки та діти¹⁶. Натомість у листопаді зі зброєю боролось приблизно 20-30 жінок¹⁷. Ці міфи були закріплені створенням двох вулиць: «Львівських дітей» та «Легіонів» і проектом цвинтаря «Оборонців Львова», відкриттям художньої виставки під назвою «Оборона Львова і Східних

Кресів»¹⁸. Як продовження у 1920 році виходить книжка, в якій розповідається про Божі чудеса, що сталися під час листопадових подій та облоги Львова і які врятували життя польських дітей¹⁹.

Українська сторона проголошувала тяглість традицій від часів Русі, Галицько-Волинського князівства та козацької держави²⁰. Імена польських національних героїв були в назвах вулиць замінені на українські відповідники²¹. Суспільству нав'язувався образ «історичного», «споконвічного» ворога та гнобителя «ляха»²² і одночасно полякам гарантувалися всі громадянські права в ЗУНР. Ще одним засобом, що слугував ствердженню військової могутності держави перед населенням, були військові паради. Вони відбувалися не лише у столиці, а й у менших містах²³.

Незважаючи на агітацію, кількість людей, задіяних з кожного боку у Львові, була не такою значною, як описують польська та українська національні історіографії. Більшість населення була байдужою до цих подій, вони лише заважали звичному плину їхнього життя, створювали нові проблеми, пов'язані з відсутністю достатньої кількості їжі, обмеженням пересування в місті і поза ним²⁴. За свідченнями польського генерала Болеслава Рої, у Львові на боці поляків воювало близько 1000 людей, а легендарна участь у сутичках львівських батярів пояснюється підкупом²⁵. Населення відчувало втому від чотирирічної війни, через що мобілізації до Галицької Армії проходили мляво, а дезертирство, особливо з початком весняних польових робіт, набувало масового характеру. Траплялися випадки, коли для того, щоб ухилитися від військової служби, україномовні чоловіки римо-католицького віросповідання називали себе поляками²⁶. Часом до війська зголошувалися лише для того, щоб отримати новий одяг і взуття, а після цього втекти додому²⁷. Прикладом активного опору відправленню на фронт стала дрогобицька міліція, яка визнавала лише за собою виняткове право на підтримку порядку в місті²⁸.

Автори деяких спогадів підкреслюють розмиту національну ідентичність частини населення краю. Один зі свідків листопадових подій у Львові пише, що траплялися випадки, коли молоді хлопці, українці за походженням, воювали на польському боці. Вони були дітьми львівських передмість, які вчилися у польських школах, не мали чітко означеної національної ідентичності, через те пішли за звичним для них середовищем²⁹. Натомість були також випадки

зголошення польських селян до Галицької Армії³⁰. Не були рідкісним явищем мішані сім'ї, де чоловік був однієї національності, жінка іншої, члени однієї родини перебували у лавах різних військ. Інколи самі люди заплутувались, а в домівках висіли поруч портрети Шевченка і Костюшки, оскільки не знали, яка ревізія може прийти³¹.

Не завжди можна було визначити національну приналежність тієї чи іншої особи лише за зовнішніми ознаками. Автор одного зі спогадів, відповідно до його слів, часто спілкувався з польськими вояками, і вони не підозрювали його українського походження. В. Літинська у своєму щоденнику пише про те, що під час листопадових подій у Львові їй на вулиці допомогли два поляки, які не мали жодних сумнівів щодо її національності, вони прийняли авторку за свою³². Умовою прийому до жіночих військових загонів була рекомендація, що підтверджувала польську національність кандидатки³³. Серед злочинців у листопаді 1918 року поширення набула практика видавати себе за вояків-українців і під приводом обшуків грабувати цивільних мешканців³⁴. Проте, одночасно, незважаючи на проблеми частини населення із самоідентифікацією чи байдужість до цієї обставини, смерть особи для інших (загалу) набувала значущості лише після визначення її національності. Колишній вояк УГА згадує, що він байдуже сприйняв першу цивільну жертву, яку побачив у цій війні, оскільки не знав її національної приналежності³⁵.

Траплялися випадки толерантного ставлення чи свідомої допомоги один одному. Прикладом таких дій може бути надання медиками-українцями перев'язувального матеріалу своїм колегам у листопаді 1918 року або випадки, коли полонений солдат-українець передавав записки до своїх знайомих через поляка-легіоніста³⁶. Колишній староста Самбірського повіту Грабовський виявив бажання допомагати новому комісару, і лише тиск збоку співвітчизників змусив його відмовитися від посади³⁷. Більшість польських службовців у листопаді 1918 року залишилися на своїх постах і присягнули на вірність УНРаді у Заліщиках, Рогатині, Сколе, Снятині, Стрию, Тернополі, Турці³⁸. Одним із найпоширеніших прикладів співпраці була робота жінок у комітетах, що опікувалися російськими полоненими³⁹. Мала вона свої вияви і на побутовому рівні: покидаючи Самбір, повітовий комісар Андрій Чайковський доручив нагляд за своїм майном сусіду-поляку, а

Євген Чикаленко з березня 1919 року винаймав кімнату в Жаб'є у судді-поляка, жінка якого за походженням була україркою. Він залишався з ним у приятельських стосунках і після приходу румунських військ, коли декілька місцевих польських сімей розпочали інтриги, спрямовані проти української інтелігенції⁴⁰.

Для частини населення основним був їхній матеріальний добробут, а не національні ідеали, і вони співпрацювали з тією владою, що його забезпечувала, або займали нейтральну позицію щодо неї⁴¹. Натомість інші вагались у своїх антипатіях. Відповідно до записів Євгена Чикаленка, заможні селяни-гуцули не могли визначитися, хто більший їхній ворог: поляки чи російські більшовики⁴². Ставлення до польського населення інколи залежало також від його класової приналежності. Наприклад, Іван Макух зазначає, що до селян, ремісників і робітників він ставився цілком лояльно, проте польську шляхту хотів виселити на територію Польщі. Депортація мала відбутись у лютому 1919 року, але Державний Секретаріат не погодився з такими діями⁴³. Проте, наприклад, серед робітників національна ідея превалювала над класовою, поляки, що проживали на території ЗУНР, бойкотували святкування 1-го травня, відмовилися приєднатися до своїх українських та єврейських колег⁴⁴.

Прояви негативного ставлення до іншої національності серед цивільних мешканців були різноманітними: від словесних образ до насильства. Троє людей переповідають у своїх спогадах історію, яка сталася у перші дні листопада і вразила їх своїм цинізмом. Кожен із авторів подає дещо різні деталі, але основний зміст залишається однаковим. Удень на одній із центральних, багатолюдних вулиць Львова був убитий власним револьвером український студент-медик⁴⁵. Національне протистояння у деяких місцевостях загострилося настільки, що у своєму зверненні до президії Державного Секретаріату, від 11 травня, відомі діячі Дрогобича вимагають масового виселення польських родин, представники яких не працюють в українських інституціях⁴⁶. Натомість, відповідно до інструкції генерального делегата польського уряду в Галичині Казимира Галецького, що вийшла наприкінці травня 1919 року, метою діяльності повітових старост було зазначено перетворення українців на лояльних громадян Польщі. Їм мали забезпечити всі громадянські права і запобігти помсті з боку польських військ⁴⁷. Проте дійсність розходилася з

інструкціями, і польська армія грабувала не лише українське та єврейське, а й польське населення⁴⁸. Перечитуючи спогади, щоденники і тогочасну публіцистику, можна знайти різні розповіді про польсько-українські відносини впродовж війни: від історії про мирну гру в шахи українського солдата з польським священником до описів підступних інтриг, спроб повстань, відмов працювати на попередніх посадах, арештів, знущань військових із цивільного населення⁴⁹. До свідомих перебільшень при відображенні цих подій вдавалася преса⁵⁰. В українських часописах траплялися заклинки щодо надмірної толерантності до польського населення і заклики до зміни цієї політики⁵¹.

В україно-польському конфлікті був відчутний вплив також третьої сторони – євреїв, які становили 12,4% населення Східної Галичини⁵². У Станіславові та Коломиї їх налічувалося 50%, у Стрию – 40%, у Золочеві та Чорткові – 30%⁵³. Проголосивши нейтралітет, вони фактично викликали незадоволення обох сторін⁵⁴. Оскільки поляки не вважали їх окремою нацією, лише дещо специфічною частиною своєї, вони сприйняли таку позицію як зраду і допомогу українцям. Декілька випадкових сутичок між польськими відділами та міліцією трактувалися як збройний виступ проти всього народу⁵⁵. Про антисемітські настрої та підготовку погромів попереджала українська преса⁵⁶, випадки грабунків єврейських магазинів львівськими батярами зафіксовані ще до 22 листопада⁵⁷, але після відступу українських військ мали місце вже не лише матеріальні, а й людські втрати⁵⁸. Причини погрому полягають не лише в площині пов'язаній з помстою національним зрадникам, а й у бажанні наживи. Генерал Роя у своєму рапорті від 22 листопада зазначає, що у Львові відбуваються «rabunki i mordy rijanego motłochu»⁵⁹. Ішлося не тільки про склади та магазини з харчами, які грабували голодні жителі міста, а й про більш цінне майно. Доказом цього можуть слугувати матеріальні збитки, що становили більш ніж 102 мільйони крон⁶⁰. Надалі зберігалися напружені стосунки між євреями та поляками: грабунки, нічні ревізії та примусові роботи стали звичними явищами з боку останніх⁶¹. Позиція нейтралітету євреїв у польсько-українському конфлікті, на думку Максима Гона, стала на заваді нормалізації їхніх стосунків з українцями⁶². У перших відозвах до населення, 2-го листопада, зазначається: «Жиди йдуть з українцями»⁶³, – проте такий висновок був передчасним⁶⁴. Незважаючи на надання євреям

усіх громадянських прав, створення у різних містах окремої міліції, вони не виправдали сподівань суспільства і часто трактувалися ним двозначно чи негативно⁶⁵. Одні вважали їх прихильними до української державності, а інші сприймали цю «прихильність» як пристосування до нових умов⁶⁶. Цьому часто сприяла причетність єврейських купців до спекуляцій, різноманітних махінацій і прагнення наживи⁶⁷. Наприкінці лютого єврейський погром, спровокований більшовицькою агітацією представників Наддніпрянщини, відбувся у Тернополі. Він завдав лише матеріальних втрат, які було згодом компенсовано державою⁶⁸. Проте відповідно до документів, єврейське населення не завжди було заможним. До Державного Секретаріату звернулись із проханням про допомогу представники Гусятинської та Копичинської єврейських національних рад, оскільки в даній місцевості понад 3000 осіб цієї національності перебувало за межею бідності⁶⁹.

Незважаючи на те, що з кінця січня ЗУНР офіційно стала частиною УНР, ставлення до наддніпрянців серед галицької інтелігенції загалом не було позитивним, їх не вважали своїми, маркували як інших. Причин існувало декілька: вони поширювали в Галичині більшовицькі, анархістські погляди, що були небезпечними в тогочасних умовах для суспільства, армії і відповідно держави⁷⁰, а також дехто з гостей з «України» розпоряджався великими сумами грошей, щедро платив і цим сприяв зростанню цін. Багато хто обіймав перед тим урядові посади або перебував у Галичині з різними місіями, і це давало підстави для чуток про нечесне походження їхніх капіталів. Євген Чикаленко зазначав: «Як ідеш по вулиці і побачиш, що вдивляється в тебе якийсь незнайомий, то так і здається, що на тебе дивляться як на злодія, який накрив в Україні гроші і втік у Галичину»⁷¹.

Однією з найважливіших проблем, з якою зіштовхується цивільне населення під час війни на території його проживання, є взаємодія з військом. Насамперед ітиметься про власну, не ворожу армію. Часті неконтрольовані реквізиції харчів у районах військових дій призводили до голоду серед цивільного населення⁷². У щоденнику однієї людини можна знайти одночасно записи про те, що селяни радо допомагають продуктами харчування, і розповіді про реквізиції, які самовільно вчиняють солдати⁷³. Польське цивільне населення Львова вітає прихід своїх військ 22 листопада, проте згодом траплялися випадки, коли жовніри грабували тих,

кого мали захищати⁷⁴. «За підшептом людей підозрілого походження», 5-6 березня 1919 року збунтувалася частина золочівської залози, випустила з тюрми ув'язнених дезертирів, а вночі пограбувала місцевих євреїв⁷⁵. У Станіславові на одному з місцевих ринків продавці відмовились обслуговувати солдатів і, як наслідок, – грабунки та сутички між ними⁷⁶. У червні 1919 року, також у Станіславові, опубліковано замітку про негостинне ставлення деяких, уже польських, мешканців міста до своїх жовпірів⁷⁷. Обурення у цивільних і військових українців викликала велика кількість старшин, які розважались у кав'ярнях та ресторанах. Очевидці особливо наголошують, що вони часто проводили час із поляками, розмовляли польською мовою в громадських місцях і на вулицях, чим провокували громадське невдоволення⁷⁸. Андрій Чайковський зазначає, що дами часом отримували від офіцерів конфіденційну інформацію про українську армію⁷⁹.

Непорозуміння виникали також між цивільною та військовою владою, і перша не могла запобігти неприємним випадкам. Часто старшини трактували все польське населення, не враховуючи його лояльного чи негативного ставлення, як ворогів. Наслідком цього були незаконні інтернування та переслідування поляків⁸⁰. Траплялися курйози, коли до примусових робіт у Самборі міська команда змушували рабина, доктора філософії чи інтернувала всіх найбагатших поляків та євреїв і намагалася стягти з них контрибуцію. Такі надуживання стосувалися не лише представників національних меншин, а й місцевого українського населення⁸¹. На початку 1919 року, через незгоду з діями військової влади та жандармерії, посаду комісара Станіславського повіту залишив Лев Бачинський⁸². Велика кількість зловживань зафіксована також і з польського боку. Ревізії в українських інституціях і приватних будинках, арешти, інтернування стали звичним явищем для львів'ян-українців⁸³. У січні 1919 року генерал Розвадовський у відкритому листі погрожував навіть главі греко-католицької церкви митрополиту Андрею Шептицькому⁸⁴.

Польсько-українська війна мала й гендерний вимір: вона поставила нові завдання та виклики перед жіноцтвом. Саме війна завершила процес, що розпочався під час Першої світової війни, – перехід жінок у Східній Галичині з приватної у публічну сферу життя. До 1914 року незначна кількість жінок працювала, але через

втрату годувальників багатом було необхідно шукати засобів до життя. Завдяки жіночим організаціям, посередницьким бюро та пільгам, що надавали власникам підприємств, на яких працювали робітниці, частина львів'янок змогла отримати роботу⁸⁵. 19 жовтня 1918 року Українська Національна Рада визнала жінок рівноправними членами держави, надала їм громадянські права. Проте майбутня відома громадсько-політична діячка, посол сейму, перша голова «Всесвітнього союзу українок», Мілена Рудницька, вважала це рішення наслідком боротьби західноєвропейських жінок і здобутком всесвітньої революції. Галичанки-українки не були ще готові отримати політичні права⁸⁶.

Листопад 1918 року став наступним етапом емансипації жінок. Польський часопис «*Robudka*» надрукував відозву, в якій закликав: «Всі чоловіки до зброї, всі жінки на допомогу!»⁸⁷. На неї відгукнулося, за даними різних дослідників, приблизно 300–400 польок, які працювали на кухнях, санітарками, канцеляристками, розвідницями, кур'єрками, телефоністками, служили зі зброєю в руках⁸⁸. Оскільки українські жіночі організації були не такими потужними, рівень освіти нижчим, значно менша кількість жінок-українок брала участь у листопадових подіях. Мілена Рудницька також покладає провину на чоловіків, які не залучали їх до серйозної роботи. Жіноцтво переважно працювало лише на кухнях, санітарками та телеграфістками⁸⁹. У газеті «Діло» була опублікована стаття, де декларувалася, відповідно до нових умов та рівних із чоловіками громадянських прав, необхідність жіночого представництва в «Українській національній раді»⁹⁰. Проте згодом жіноцтво в ній було представлене лише членкинями буковинської делегації Ксенією Добрянською та Михайлиною Левицькою⁹¹. З лютого 1919 року у Львові почав виходити жіночий журнал «Наша мета», ціллю якого було розповісти про права, що здобуло жіноцтво в ЗОУНР⁹².

Один із очевидців описує, що 22 листопада він зустрічав знайомих трамвайних кондукторок-польок, які тепер воювали разом із чоловіками⁹³. Дозвіл працювати у трамваях був однією з вимог спеціальної комісії, що опікувалася вирішенням проблеми працевлаштування жінок після відступу російських військ зі Львова. Перші 22 кондукторки з'явилися у Львові в листопаді 1915 року⁹⁴. Робота, що вимагала постійної комунікації з людьми, могла стати підставою для майбутньої участі в листопадових боях. Більшість жінок, які приєднувалися до війська, були молодими.

Наприклад, відчуваючи потребу прислужитися власному народові, втікає з дому і приєднується до української армії сімнадцятирічна гімназистка В. Літинська⁹⁵. Кількість жінок, котрі брали активну участь у боротьбі за Львів, була незначною. Проте вона стала прецедентом, який польська сторона швидко перетворила на міф⁹⁶.

У грудні Олександра Загурська організувала «Громадянську міліцію жінок» у Львові⁹⁷. У газетах з'явилися заклики до жінок вступати у військо. Кандидатка мала бути не молодшою 17 років і представити рекомендацію, де зазначалося, що вона полька і дотримується моральних норм⁹⁸. Проте вже у лютому було зібране віче, на якому громадські діячки вимагали припинення формування жіночих відділів, відведення вже існуючих з фронту в тил, ліквідації жіночих казарм. Вони вважали, що жіноцтво повинно працювати для своєї вітчизни, але не зі зброєю в руках. Проте такий заклик був запізнілим, оскільки польські жіночі відділи на той час уже на фронті не воювали⁹⁹. Після вступу польських військ до Станіславова в місті організувалася «Громадянська сторожа жінок», але проіснувала вона лише кілька тижнів і на початку червня припинила свою діяльність¹⁰⁰.

Мілена Рудницька зазначає, що не існувало українських жіночих частин, думка про їхнє створення для тогочасного консервативного галицького суспільства залишалася незвичною, і ніхто офіційно не закликав жінок вступати до лав Галицької Армії¹⁰¹. Проте у тернопільській газеті «Українські вісті» у травні 1919 року була вміщена відозва до жінок, у якій їх закликали брати до рук зброю та формувати військові загоони¹⁰². Водночас у часописі «Народ» опублікована замітка, в якій ішлося про сотню, що складалася з сільських дівчат. Основним їхнім завданням стала розвідувальна та вартова служба, але за потреби цю сотню також використовували в боях¹⁰³. У своїх спогадах Олена Степанів зазначає, що наказ організувати жіночий відділ не був нею виконаний, оскільки добровольці, які зголосилися, передумали вступати до війська¹⁰⁴. Наприкінці травня на зборах у Станіславові 100 українок заявили, що готові виконувати військову службу¹⁰⁵. Жіноцтво проявляло активність також і в інших сферах життя. Велику допомогу надали вже згадувані жіночі комітети, які опікувалися російськими полоненими¹⁰⁶. Представниці польських і українських жіночих товариств проводили ревізії в таборах полонених. Для відомої львівської феміністки Марії Дулеб'янки

така поїздка стала фатальною, заразившись тифом, вона померла¹⁰⁷. Завдяки курсам телеграфістів і телефоністів у ЗОУНР з'явилася значна кількість службовців жіночої статі¹⁰⁸. У пресі була опублікована пропозиція про введення обов'язкового року громадянської служби для жінок. Відповідно до неї кожна молода жінка мала обов'язково попрацювати рік у благодійній чи просвітницькій організації і завдяки цьому прилучитися до публічного життя та прислужитися державі¹⁰⁹.

Міжнаціональна польсько-українська війна поставила перед цивільним населенням багато різних викликів. Пропагандою створювались і нав'язувалися певні міфи, що розпалювали міжетнічну ворожнечу й одночасно мали сприяти національному самоствердженню та успішному продовженню війни. Натомість у реальному житті траплялися випадки як проявів насильства, так і лояльного ставлення та мирного співжиття обох народів. Важливим елементом міжнаціональних стосунків була єврейська меншина. Її декларована нейтральна позиція, суспільні стереотипи та діяльність окремих представників викликала негативне ставлення в польського населення і деяку напругу в україно-єврейських взаєминах. Випробуванням для цивільного населення також стала взаємодія з військом та військовою владою. Грабунки, реквізиції та різноманітні зловживання мали місце навіть тоді, коли йшлося про власну армію чи військових. Реалії війни сприяли переосмисленню жінками свого місця в суспільстві та їхньому становленню як активних його членів.

ПРИМІТКИ:

¹ Енергійно і в ладі // УС. – 1918. – 2 листопада. – С. 2; УС. – 1918. – 3 листопада. – С. 3.

² Народі до збруї // ДЛ. – 1918. – 2 грудня. – С. 1.

³ Громадяне // Республіка. – 1919. – 5 лютого. – С. 1.

⁴ Український народі // КЛ. – 1919. – 15 маја. – С. 21.

⁵ Народі до збруї // ДЛ. – 1918. – 2 грудня. – С. 1; Громадяне // Республіка. – 1919. – 5 лютого. – С. 1; Український народі // Республіка. – 1919. – 16 травня. – С. 1; Український народі // ДЛ. – 1918. – 8 грудня. – С. 1; Український народі // ПВ. – 1919. – 13 березня. – С. 1.

⁶ Народі до збруї // ДЛ. – 1918. – 2 грудня. – С. 1.

⁷ Do bronil // КЛ. – 1919. – 29 czerwca. – С. 1; Popisowi pod broń! // КЛ. – 1919. – 14 lutego. – С. 1; Głos polskiego Lwowa // КЛ. – 1919. – 30 stycznia. – С. 1.

⁸ Lwów miasto polskie // КЛ. – 1919. – 22 lutego. – С. 2.

⁹ Кому вірити? // Вперед. – 1919. – 6 лютого. – С. 4; Argumentum ex analogia // Вперед. – 1919. – 6 лютого. – С. 4.

¹⁰ Znęcanie się Ukraińców nad Polakami // KL. – 1919. – 4 maja. – S. 3-4; Krwawe rządy w Sambore // KL. – 1919. – 26 maja. – S.1; Z ziemi mordów i przesładowań ukraińskich // KL. – 1919. – 6 czerwca. – S. 2.

¹¹ Hajdamackie barbarzyństwa // KL. – 1919. – 12 kwietnia. – S. 4; Jak za czasów Chmelnickiego // KL. – 1919. – 20 maja. – S. 1.

¹² Wobec hajdamackiej zbrodni // KL. – 1919. – 15 maja. – S. 2; Rządy ukraińskie w Rudkach // KL. – 1919. – 20 czerwca. – S. 2; Wyrafinowane morderstwa ukraińskie // KL. – 1919. – 20 maja. – S. 2; W sprawie barbarzyńskich metod walki // KL. – 1919. – 1 stycznia. – S. 3.

¹³ Під польським наїздом // Республіка. – 1919. – 14 травня. – С. 1; Вісті з Перемишля // Республіка. – 1919. – 22 травня. – С. 2; Звірства польських легіоністів у Рава-Руському повіті // Республіка. – 1919. – 1 березня. – С. 1-2; У нас инакше // Свобода. – 1919. – 6 травня. – С. 2; Як живеється нашим людям під польським пануванням // Свобода. – 1919. – 20 травня. – С.3-4; "Огнем і мечем" // УВ. – 1919. – 28 червня. – С. 2.

¹⁴ Bohaterstwo Lwowa // KL. – 1919. – 22 stycznia. – S. 3.

¹⁵ Por. Iwo Skalkowski // KL. – 1919. – 2 stycznia. – S. 3; Pogrzeb kap. Wyrwińskiego // KL. – 1919. – 2 stycznia. – S. 3; Sierżant Mieczysław Razik // KL. – 1919. – 3 stycznia. – S. 4; Wyrazy uznania // KL. – 1919. – 3 stycznia. – S. 3; Przeniesienie zwłok // KL. – 1919. – 4 stycznia. – S. 3; Ppor. Adam Garfain // KL. – 1919. – 8 stycznia. – S. 3; Jan Romer // KL. – 1919. – 14 stycznia. – S. 2; W walkach pod Skniłowem // KL. – 1919. – 18 stycznia. – S. 2; Maksymiljan Weinberg // KL. – 1919. – 20 stycznia. – S. 3; Pogrzeb ochotników warszawskich // KL. – 1919. – 22 stycznia. – S. 3.

¹⁶ Tadeusz Leowenstamm // KL. – 1919. – 31 stycznia. – S. 2; W siódmym dniu walki // Pobudka. – 1918. – 8 listopada. – S. 1; Legija kobieca // Znicz. – 1919. – 8 czerwca. – S. 2.

¹⁷

¹⁸ Z Rady miejskiej // KL. – 1919. – 29 maja. – S. 4-5; Cmentarzyki "Orląt lwowskich" // KL. – 1919. – 3 maja. – S. 6; Nicieja S. Cmentarz obrońców Lwowa. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1990. – S. 66-67.

¹⁹ Bruchnalska M. Cuda Boże nad dziećmi. – Lwów, 1921.

²⁰ УС. – 1918. – 3 листопада. – С.3; Український народ! // Республіка. – 1919. – 16 травня. – С. 1; Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін - Львів, 2002. – Т.1. – С. 229

²¹ Zmiana nazw ulic // Znicz. – 1919. – 9 marca. – S.3; Боберський І. Щоденник, 1918-1919 рр. / Упорядник Ю. А. Мищик. – К.: Вид. Дім КМ "Академія", 2003. – С. 187.

²² Громадяне // Республіка. – 1919. – 5 лютого. – С.1; Український народ! // Республіка. – 1919. – 16 травня. – С. 1; Український народ! // Республіка. – 1919. – 22 травня. – С. 1.

²³ Боберський І. Щоденник, 1918-1919 рр. / Упорядник Ю. А. Мищик. – К.: Вид. Дім КМ "Академія", 2003. – С. 94-95; Курдидик А. Пам'ятаю Тернопіль 1918-1919 років // Альманах Українського народного союзу на 1996 рік. – Джерсі-Сіті – Нью-Йорк: Свобода, 1996. – С. 66; Мигович П. При запасній сотні скоростріль в Стрию // Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1938 рік. – Львів, 1938. – С. 146; Цегельський Л. Від легенди до правди: Спогади про події в Україні зв'язані з першим листопада 1918р. – Львів: Свічадо, 2003. – С. 212-214

²⁴ Kieniewicz S. Rudnytsky's Essays in Modern Ukrainian History in the Eyes of Polish Historian // Harvard Ukrainian Studies. – 1987. – Vol. XI. – № 3-4. – P. 525-526; Wygląd miasta // KL. – 1918. – 4 listopada. – S.1; Widmo głodu // KL. – 1918. – 6 listopada. – S.6.

²⁵ Roja B. Legendy i fakty. – Warszawa: Nakładem księgarńi F. Hoeticska, 1931. – S. 200-201, 207.

²⁶ Боберський І. Щоденник, 1918-1919 рр. / Упорядник Ю. А. Мицик. – К.: Вид. Дім КМ "Академія", 2003. – С. 73; Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. – Львів, 2002. – Т.1. – С. 215, 251, 261, 265; Вироки смерті за дезерція // УВ. – 1919. – 7 травня. – С. 3; Макарчук С. А. Українська республіка галичан. – Львів: Світ, 1997. – С. 148-150; Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). – <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/7-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>

²⁷ Чернецький А. Спомини із мого життя. – К.: Основні цінності, 2001.

²⁸ Бірчак В. Дрогобицький бунт // Діло. – 1929. – 23 серпня. – С. 2.

²⁹ Ф. О. Ш. Листопад 1918р. // ЛЧК. – 1937. – №11. – С. 18-21.

³⁰ Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). – <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/7-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>

³¹ Матрітчак Т. На переломі (Щоденник підхорунжого з 1918 року) // ЛЧК. – 1936. – №6. – С. 21; Боберський І. Щоденник, 1918-1919рр./ Упорядник Ю. А. Мицик. – К.: Вид. дім КМ "Академія", 2003. – С. 96-97.

³² Літинська В. Із записок сімнадцятилітньої // ЛЧК. – 1937. – №11. – С. 3

³³ Ochotnicza Legia kobiet // KL. – 1919. – 9 stycznia. – S. 3.

³⁴ Боберський І. Щоденник, 1918-1919рр. / Упорядник Ю. А. Мицик. – К.: Вид. Дім КМ "Академія", 2003. – С. 63-64; Феців І. Українська артилерія у Львові 1-21. ЧИ 1918 // ЛЧК. – 1929. – №1. – С.3; Milicya żydowska w świetle prawdy // Chwila. – 1919. – 10 stycznia. – S. 3.

³⁵ М. Д. Фрагменти боїв на Підзамчу (Спомини б. хор. УГА) // ЛЧК. – 1933. – №6. – С.4.

³⁶ Літинська В. Із записок сімнадцятилітньої // ЛЧК. – 1937. – №11. – С. 3; Гайдучок С. Слідом санітарної служби в 4 золочівській бригаді // ЛЧК. – 1930. – №3. – С. 14; Я. Л. З листопадових переживань // Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1927 рік. – Львів, 1926. – С. 51-52.

³⁷ Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т./ Упор. Б. Якимович та ін. – Львів, 2002. – Т.1. – С. 214.

³⁸ Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). – <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/7-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>

³⁹ W odpowiedzi... // Znicz. – 1919. – 30 stycznia. – S. 1-2; Гірняк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи // Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1938 рік. – Львів, 1938. – С. 133; Цегельський Л. Від легенди до правди: Спогади про події в Україні зв'язані з першим листопада 1918 р. – Львів: Свічадо, 2003. – С.122; Ф. О. Ш. Листопад 1918р. // ЛЧК. – 1937. – №11. – С. 21; Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. – Львів, 2002. – Т.1. – С. 218.

⁴⁰ Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. – Львів, 2002. – Т.1. – С. 261; Чикаленко Є. Щоденник

1919-1920 / Українська вільна академія наук, Національна академія наук України, інститут історії України, Дослідницький інститут історії України; Ред В. Верстюка, М. Антоновича. – К. - Нью-Йорк: Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – С. 51, 89-92.

⁴¹ Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т./ Упор. Б. Якимович та ін – Львів, 2002. – Т.1. – С. 221-222, 238, 251.

⁴² Чикаленко Є. Щоденник 1919-1920 / Українська вільна академія наук, Національна академія наук України, інститут історії України, Дослідницький інститут історії України; Ред В. Верстюка, М. Антоновича. – К. - Нью-Йорк: Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – С. 66.

⁴³ Макух І. На народній службі. Спогади. – К.: Основні цінності, 2001. – С. 225.

⁴⁴ Свято 1-го мая в Станиславові // Република. – 1919. – 3 травня. – С. 3; Свято трудового народу // Република. – 1919. – 6 травня. – С. 3; Святкування 1 мая // Народ. – 1919. – 3 травня. – С. 3.

⁴⁵ Я. Л. З листопадових переживань // Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1927 рік. – Львів, 1926. – С. 51-52; Боберський І. Щоденник, 1918-1919рр. / Упорядник Ю. А. Мицик. – К.: Вид. дім КМ «Академія», 2003. – С. 64, 71; Феців І. Українська артилерія у Львові 1-21. ЧІ 1918 // ЛЧК. – 1929. - №1. – С. 3.

⁴⁶ Звернення відомих діячів м. Дрогобича // ЗУНР 1918-1923. Документи і матеріали. – Т.2. – Державотворчі адміністративно-організаційні процеси / Упор. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 389

⁴⁷ Інструкції генерального делегата польського уряду в Галичині // ЗУНР 1918-1923. Документи і матеріали. – Т.3. – Кн. 1. – Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / Упор. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – С. 111-112.

⁴⁸ З рапорту українського окружного етапного командування // ЗУНР 1918-1923. Документи і матеріали. – Т. 3. – Кн. 1. – Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / Упор. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – С. 134-135; Із протоколу зізнань свідків // Там само. – С. 133-134; Донесення відділу жандармерії в Копичинцях // Там само. – С. 130-131; 3 листа митрополита Андрея Шептицького // Там само. – С.125-126.

⁴⁹ Марітчак Т. На переломі (Щоденник підхорунжого з 1918 року) // ЛЧК. – 1936. – №5. – С. 15; Чикаленко Є. Щоденник 1919-1920 / Українська вільна академія наук, Національна академія наук України, інститут історії України, Дослідницький інститут історії України; Ред В. Верстюка, М. Антоновича. – К. - Нью-Йорк: Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – С. 89-92; Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. - Львів, 2002. – Т.1. – С. 222, 233-234, 249-250; Krysiak F. Z dni grozy we Lwowie (od 1 do 22 listopada 1918 roku). – Rzeszyw, 2003. – S. 99-119.

⁵⁰ Krwawe rządy w Samborze // KL. – 1919. – 26 maja. – S.1; Z ziemi mordów i przesładowań ukraińskich // KL. – 1919. – 6 czerwca. – S. 2; Wyrafinowane morderstwa ukraińskie // KL. – 1919. – 20 maja. – S. 2; W sprawie barbarzyńskich metod walki // KL. – 1919. – 1 stycznia. – S. 3.

⁵¹ У нас інкаше // Свобода. – 1919. – 6 травня. – С.2.

⁵² Od wydawnictwa // Chwila. – 1919. – 10 stycznia. – S.1.

⁵³ Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). – <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/7-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>

⁵⁴ Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах в Галичині 1918-1939 років // Україна модерна. – 2002. – №7. – С. 103-104; O neutralność // Chwila. – 1919. – 12 stycznia. – S. 1.

⁵⁵ Milicya żydowska w świetle prawdy // Chwila. – 1919. – 10 stycznia. – S. 3; O neutralność // Chwila. – 1919. – 12 stycznia. – S.1; Krysiak F. Z dni grozy we Lwowie (od 1 do 22 listopada 1918 roku). – Rzeszów, 2003. – S. 48-49, 165; Інформація газети «Діло» // ЗУНР 1918-1923. Документи і матеріали. – Т. 3. – Кн. 1. – Соціально-економічні відносини і визвольні змагання/ Упор. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – С. 24.

⁵⁶ Інформація газети «Діло» // ЗУНР 1918-1923. Документи і матеріали. – Т. 3. – Кн. 1. – Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / Упор. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – С. 24.

⁵⁷ Боберський І. Щоденник, 1918-1919рр. / Упорядник Ю. А. Мицан. – К.: Вид. Дім КМ "Академія", 2003. – С. 76.

⁵⁸ Prawda o pogromach żydowskich // Chwila. – 1919. – 15 stycznia. – S. 1

⁵⁹ Рапорт польського генерала Роя Інформація газети «Діло» // ЗУНР 1918-1923. Документи і матеріали. – Т. 3. – Кн. 1. – Соціально-економічні відносини і визвольні змагання/ Упор. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – С. 25.

⁶⁰ Prawda o pogromach żydowskich // Chwila. – 1919. – 15 stycznia. – S. 1.

⁶¹ Czy zwrot ku lepszemu? // Chwila. – 1919. – 12 stycznia. – S. 2.

⁶² Гон М. Діалектика державності в українсько-єврейських взаєминах в Галичині 1918-1939 років // Україна модерна. – 2002. – №7. – С. 103-104.

⁶³ Українська національна рада // Українське слово. – 1918. – 2 листопада. – С. 1.

⁶⁴ Жидівський комітет безпечинства // Українське слово. – 1918. – 15 листопада. – С. 3.

⁶⁵ Там само. – С. 103-104; Гіряк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи // Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1938 рік. – Львів, 1938. – С. 137; Лист Гусятинської та Копиченської єврейських національних рад // ЗУНР 1918-1923. документи і матеріали. – Т.3. – Кн. 1. – Соціально-економічні відносини і визвольні змагання/ Упор. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – С. 104.

⁶⁶ Ф. О. Ш. Листопад 1918р. // ЛЧК. – 1937. – № 11. – С.2; Алиськевич М. Переговори з мадярами в 1918р. // ЛЧК. – 1931. – № 7-8. – С. 6; Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. - Львів, 2002. – Т.1. – С.243; Миколаїв В. Куди далі? // Народ. – 1919. – 8 травня. – С. 2-3.

⁶⁷ Коковський Ф. Як ми організувалися (Спомин) // Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1938 р. – Львів, 1938. – С.128; Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. - Львів, 2002. – Т.1. – С.250; Боберський І. Щоденник, 1918-1919 рр. / Упорядник Ю. А. Мицан. – К.: Вид. Дім КМ "Академія", 2003. – С. 210.

⁶⁸ Макух І. На народній службі. Спогади. – К.: Основні цінності, 2001. – С. 229; Жиди у Секретаря Ви. Спр // Република. – 1919. – 1 березня. – С. 1.

⁶⁹ Лист Гусятинської та Копичинської єврейських національних рад // ЗУНР 1918-1923. Документи і матеріали. – Т. 3. – Кн. 1. – Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / Упор. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – С. 102-104.

⁷⁰ Макух І. На народній службі. Спогади. – К.: Основні цінності, 2001. – С. 227-229.

⁷¹ Чикаленко Є. Щоденник 1919-1920 / Українська вільна академія наук, Національна академія наук України, інститут історії України, Дослідницький інститут історії України; Ред В. Верстюка, М. Антоновича. – К. – Нью-Йорк: Видавництво ім. Олени Теліги, 2005. – С. 42, 46; Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. - Львів, 2002. – Т. 1. – С. 227, 257.

⁷² Меморіал керівників і установ Дрогобича і Борислава // ЗУНР 1918-1923. Документи і матеріали. – Т. 3. – Кн. 1. – Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / Упор. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – С. 91-92; Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. - Львів, 2002. – Т. 1. – С. 225; Небезпечний прецедент // Народ – 1919. – 4 травня. – С. 2-3.

⁷³ Марітчак Т. На переломі (Щоденник підхорунжого з 1918 року) // ЛЧК. – 1936. – №3. – С. 21. – № 5. – С. 16.

⁷⁴ Ф. О. Ш. Листопад 1918р. // ЛЧК. – 1937. – № 11. – С. 20; Наказ квартирмейстерства начальної команди // ЗУНР 1918-1923. Документи і матеріали. – Т. 3. – Кн. 1. – Соціально-економічні відносини і визвольні змагання / Упор. О. Карпенко, К. Мицан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2005. – С. 105; Zbrojny parad na piekarnię // Chwila. – 1919. – 14 lutego. – S. 4.

⁷⁵ Ганьба! // Народ. – 1919. – 23 березня. – С. 8.

⁷⁶ Комунікат // Республіка. – 1919. – 27 березня. – С. 1; Ружанковський. Вчорашні події // НЖ. – 1919. – 26 березня. – С. 2.

⁷⁷ Gościnne przyjęcie // Znicz. – 1919. – 22 czerwca. – S. 4.

⁷⁸ Макух І. На народній службі. Спогади. – К.: Основні цінності, 2001. – С. 217; Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 226-227; Боберський І. Щоденник, 1918-1919 рр. / Упорядник Ю. А. Мицан. – К.: Вид. Дім КМ "Академія", 2003. – С. 137, 154; Листи з хирівського фронту // ЛЧК. – 130. – № 11. – С. 18; Бородисвич Є. Українські старшини // Народ. – 1919. – 1 травня. – С. 3.

⁷⁹ Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. - Львів, 2002. – Т. 1. – С. 234.

⁸⁰ Макух І. На народній службі. Спогади. – К.: Основні цінності, 2001. – С. 225; Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. - Львів, 2002. – Т. 1. – С. 234; Листи з хирівського фронту // ЛЧК. – 130. – № 11. – С. 18.

⁸¹ Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 240-242, 250, 257.

⁸² Павлишин О. Організація цивільної влади ЗУНР у повітах Галичини (листопад-грудень 1918 року). – <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um2-3/Statti/7-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>

⁸³ Ревізії // Вперед. – 1918. – 27 листопада. – С. 2; Ревізії // Вперед. – 1918. – 7 грудня. – С. 2; Нічні ревізії Вперед. – 1918. – 12 грудня. – С. 2; Масові арештування // Вперед. – 1918. – 17 грудня. – С. 2; В справі останніх арештованих // Вперед. – 1919. – 2 січня. – С. 2; Арештування і ревізії у Львові // Вперед. – 1919. – 4 січня. – С. 2.

⁸⁴ Генерал Розвадовський до митрополита Шептицького // Вперед. – 1919. – 7 січня. – С. 1.

⁸⁵ O pracę dla kobiet // KL. – 1915. – 10 wrzes. – S. 3; O pracę dla kobiet // KL. – 1915. – 11 wrzes. – S.3; O pracę dla kobiet//KL. – 1915. – 16 wrzes. – S. 7; Komitet pracy kobiet// KL. –1915. – 21 paźdzn. – S. 3; Kobiety w służbie strazy pożarnych// KL. – 1916. –11 kwiet. – S. 5; Komitet pracy obywatelskiej // KL. – 1915. –15 lip. – S.2; Sprawozdanie z działalności Komitetu Pracy obywatelskiej Kobiet we Lwowie (za rok 1916-17) // KL. – 1917. – 9 maja. – S. 3-4.

⁸⁶ Рудницька М. Львівське жіноцтво під час листопадового перевороту // Жінка. – 1935. – Ч. 21(лист). – С.2.

⁸⁷ Odezwa kobiet polskich // Pobudka. – 1918. – 13 listoada. – S. 2.

⁸⁸ M. W rocznicę walki o Lwów // Głos Polek. – 26 listop. – S. 2; Sulimirski W. Grupa "Sokol" – macierz// Obrona Lwowa. – Warszawa,1993. – T. 2: Zródła do dziejów walk o Lwów i wojewódstwa południowo-wschodnie 1918-1920. – S. 454-455, 460-461; Polska akcja sanitarna // KL. – 1918. – 1 grudnia. – S. 3; Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Нью-Йорк, 1960. – С. 438; Statystyka ogólna obrońców Lwowa// Obrona Lwowa. – Warszawa, 1994. – T. 3. – Ewidencja uczestników walk. Lista strat. – S. 431.

⁸⁹ Шипарович О. Листопадові спогади // Жінка. – 1936. – Ч.21-22. – С. 3; Рудницька М. Львівське жіноцтво під час листопадового перевороту // Жінка. – 1935. – Ч. 21(лист). – С.2-4; Літницька В. Із записок сімнацятилітньої // ЛЧК. – 1937. – № 11. – С. 2-3. – № 12. – С. 2.

⁹⁰ Стаття в газеті «Діло» // ЗУНР 1918-1923. Документи і матеріали. – Т.2. – Державотворчі адміністративно-організаційні процеси / Упор. О. Карпенко, К. Мищан. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – С. 19-20.

⁹¹ Павлишин О. Соціально-політичний портрет українського проводу Галичини та Буковини в революції 1918-1919 років. – <http://www.franko.lviv.ua/Subdivisions/um/um4-5/Statti/8-PAVLYSHYN%20Oleh.htm>

⁹² Від редакції // НМ. – 1919. – 1 лютого. – С. 1.

⁹³ Ф. О. Ш. Листопад 1918р. //ЛЧК. – 1937. – № 11. – С. 20

⁹⁴ Komitet pracy kobiet // KL. –1915. – 21 paźdzn. – S. 3.

⁹⁵ Літницька В. Із записок сімнацятилітньої // ЛЧК. – 1937. – № 12. – С. 3.

⁹⁶ Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. – Нью-Йорк, 1960. – С. 438;

Рудницька М. Львівське жіноцтво під час листопадового перевороту // Жінка. – 1935. – Ч. 21(лист). – С. 4; Leguja kobieca // Znicz. – 1919. – 8 czerwca. – S. 2.

⁹⁷ Milicja obywatelska kobiet // KL. –1918. – 4 grudnia. – S. 2.

⁹⁸ Wszystkie kobiety Polki // KL. – 1919. – 3 stycznia. – S. 4; Odezwa werbunkowa do Polek // KL. – 1919. – 4 stycznia. – S. 2; Ochotnicza Legia kobiet // KL. – 1919. – 9 stycznia. – S. 3; O udział w służbie ochotniczej kobiet // KL. – 1919. – 15 kwietnia. – S. 4.

⁹⁹ Wiec kobiet // KL. –1919. – 12 lutego. – S. 3.

¹⁰⁰ Straż obywatelska kobiet // Znicz. – 1919. – 8 czerwca. – S. 4.

¹⁰¹ Рудницька М. Роля жіноцтва у визвольній боротьбі УГА // Рудницька М. Статті. Листи. Документи / Уп. М. Дядюк. – Львів, 1998. – С. 366, 371.

¹⁰² До українського жіноцтва // УВ. – 1919. – 26 травня. – С. 4.

¹⁰³ Жінки в українській армії // Народ. – 1919. – 30 березня. – С. 2.

¹⁰⁴ Степанів О. Жінка-воєк // Степанів О. Наукові праці. Есе. Спогади / Ред. О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр НТШ, 2003. – С. 521-522.

¹⁰⁵ 100 українських жінок // Народ – 1919. – 23 травня. – С. 3.

¹⁰⁶ Чайковський А. Чорні рядки. Спогади, листи, дослідження: у 3-х т. / Упор. Б. Якимович та ін. – Львів, 2002. – Т. 1. – С. 218; W odpowiedzi... //

Znicz. – 1919. – 30 stycznia. – S. 1-2; Гіряк Н. 48 днів на чолі Тернопільської військової округи // Історичний календар-альманах «Червоної калини» на 1938 рік. – Львів, 1938. – С. 133; Цегельський Л. Від легенди до правди: Спогади про події в Україні зв'язані з першим листопада 1918р. – Львів: Свічадо, 2003. – С. 122.

¹⁰⁷ Marja Dulębianka // KL. – 1919. – 8 marca. – S. 8; У Львові // Република. – 1919. – 9 березня. – С. 2; Боберський І. Щоденник, 1918-1919рр./ Упорядник Ю. А. Мицик. – К.: Вид. дім КМ “Академія”, 2003. – С. 138.

¹⁰⁸ Курси для залізничників// Република. – 1919. – 12 березня. – С. 3-4; Почтово-телеграфний курс // ПВ. – 1919. – 5 січня. – С. 3.

¹⁰⁹ Я. Ч. Громадянська служба жінки // НМ. – 1919. – 16 березня. – С. 1-2.

Ольга ДЕНИСЮК

УКРАЇНСЬКІ СТУДЕНТИ ТА ВИПУСКНИКИ КРАКІВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ У 20–30-Х РОКАХ ХХ СТОЛІТТЯ

Краків, поряд із Петербургом, Мюнхеном, Віднем, Прагою та Варшавою, у 20–30-х роках ХХ століття належав до найважливіших художніх центрів, у яких здобували мистецьку освіту українці поза межами батьківщини. Для багатьох митців неабияку роль у формуванні художніх смаків, власного творчого стилю відігравали і такі мистецькі центри, як Париж та багаті традиціями мистецтва міста Італії, куди їхали митці вже переважно з завершеною мистецькою освітою. Потяг українців до цих осередків мистецької освіти залежав від їх історичної долі, політично-державної приналежності, а також від тієї ролі, яку конкретні мистецькі центри відігравали у свій час, відповідно до тенденцій у світовому мистецтві [1, с. 317].

Відомо, що 1920 – 1930-ті роки – надзвичайно складний період в історії нашої батьківщини, адже Україна як держава зникла з карти світу: західно-українські землі відійшли за Ризьким договором у 1921 році до Польщі, а у східній та центральній частинах України в цей час уже існувала радянська влада. Така політична ситуація зовсім не сприяла розвитку мистецтва на українських землях, та й складні соціальні умови українців не дозволяли їм бути покупцями мистецьких творів.

Хто ж міг у тогочасній Україні бути замовником українського мистецтва, хто купував твори українського митця? Бідний український селянин придбати художні твори у професійних митців не міг. Він творив власне народне мистецтво, яке задовольняло його соціальні можливості та духовні потреби. Чи не єдиним реальним замовленням залишалося церковне. Але не кожен митець, вихований у традиціях академічного реалізму чи французького імпресіонізму, спроможний був виконувати такі

замовлення. Правда, між двома світовими війнами з'явилася тонка верства нової української інтелігенції, професіоналів, діячів кооперативної торгівлі та промислу, які мали хоч якусь можливість замовити твори мистецтва. Проте й тут були свої особливості, що їх дуже влучно схарактеризував один із активних співтворців українського мистецтва ХХ століття П. Андрусів у ґрунтовній статті «Українська мистецька культура». Він аргументовано називає основні причини певної обмеженості української інтелігенції у сприйнятті нею художніх явищ: «...Цей сучасний мистецький рух проходив у релятивно короткому часі двох десятків літ між двома світовими війнами. Це був вистарчальний відтинок для того феноменального вибуху нової творчої енергії в нашому мистецтві, але на тривкіше діяння цього мистецтва на ментальність і психічне засвоєння його українською інтелігенцією, цей час був надто короткий...» [2, с. 7].

Варто зазначити, що у цей час також почала активно розвиватися українська преса, а з нею – графічне оформлення книжки. Побачили світ нові періодичні мистецькі видання, які пропагували сучасне українське мистецтво, з'явилася когорта професійних граверів: П. Ковжун, М. Бутович, Я. Музика, С. Гордишський, Р. Лісовський, О. Сорохтей та інші. Загалом у 1920–1930-ті роки відбувся спалах української графіки у Києві, Харкові, Львові, Празі. Однак усього цього було надзвичайно мало для прилучення більшості населення до мистецтва.

У трохи кращих умовах перебував польський народ, який зберіг провідну шляхту, матеріально незалежну верству населення, готову підтримувати культурні процеси своєї спільноти.

Проте, попри такі складні соціальні умови, на безперспективність професії митця для молоді, серед неї все ж знаходилися таланти, які, незважаючи на труднощі, здобували мистецьку освіту, ставали професійними художниками, прославляли батьківщину в світі. Чимало з них отримали кваліфіковану мистецьку освіту у Краківській академії мистецтв.

Говорячи про навчання українських митців у КАМ як про один із факторів українсько-польських мистецьких взаємин, перш за все варто визначити, хто саме з українських митців був студентом академії у 1921–1939 роках.

На підставі опрацювання різноманітних джерел, у результаті дослідницької роботи під час написання дисертаційної теми

складено список із 55 українських студентів і випускників КАМ, які навчалися в академії у міжвоєнний період. До нього увійшли такі митці, як М. Анастазієвський, М. Білінський, Є. Божик, С. Борачок, П. Бурачок, О. Винницький, В. Гаврилюк, М. Гарасовська, Л. Гец, Д. Горняткевич, Б. Гумецький, В. Добрянський-Демкович, М. Зорій, Д. Іванцев, О. Карпенко, О. Касараб, В. Кивелюк, Ю. Кірієнко, М. Кміт, Н. Кисілевський, В. Козлов, Я. Красневич, В. Крижанівський, Г. Крук, Ю. Кульчицький, Л. Левицький, В. Левченко, С. Литвиненко, В. Лопушняк, Р. Лук'янів, Я. Лукавецький, Н. Мілян, П. Обаль, І. Онишкевич, В. Перебійніс, Л. Перфецький, Н. та Ю. Попель, В. Продан, М. Раїх, В. Савуляк, М. Сагайдаківський, Р. Сельський, М. Соколовський, Б. Стебельський, М. та О. Стовбуненко, О. Третьяків, Р. Турин, Л. Турчин, О. Харків, В. Хмелюк, Л. Хміль, Н. Хурамович, С. Цегельський.

Варто розглянути три найвагоміші джерела, що стали підґрунтям для такого висновку й укладання цього списку. Передусім це «Матеріали до історії Академії мистецтв у Кракові, 1895–1939» за редакцією Й. Дуткевича [3], в яких опубліковано детальний список усіх студентів цього мистецького закладу, але без уточнення національності, віросповідання чи рідної мови. Тому на базі цих оприлюднених даних можна лише виділити тих українських митців, які пізніше, завдяки своїй активній творчій діяльності, стали відомими й увійшли до історії українського мистецтва ХХ століття. Але таких менша кількість. Більша частина українських студентів КАМ, продовживши навчання далі у мистецьких центрах Європи, розселилася по різних країнах світу, не повернувшись на батьківщину. У зв'язку з цим відомі лише поодинокі фрагментарні дані з життя і творчості цієї групи митців.

Наступним важливим джерелом для дослідження кількості українських студентів КАМ стала стаття Д. Горняткевича «Спис українців, студентів Академії мистецтв у Кракові у хронологічному порядку» [4, с. 88], де автор публікує список студентів тільки з роками їхнього навчання та кількістю пройдених семестрів. Цей список був ним складений на підставі «Матеріалів...» Л. Ренгоровича [5], а також опрацювання архівних матеріалів КАМ, про що відомо з його спогадів [6]. Важливо зазначити, що, будучи студентом Краківської академії мистецтв, автор дослідження особисто мав можливість бути знайомим з багатьма українськими митцями у Кракові. Пізніше мистецтвознавець Б. Стебельський у

статті «Краківська Академія мистецтв і українці» [1] доповнює список, складений Д. Горняткевичем, до 1939 року, мабуть, керуючись особистими спогадами з часів навчання у КАМ¹.

Дослідження чисельності українських студентів у КАМ у 1921–1939 роках базуються, крім вищезгаданих джерел, головним чином на збережених до наших днів архівних матеріалах академії [7]. Серед знайдених в архіві КАМ документів – вступні анкети студентів, їхні родоводи, на підставі яких можна стверджувати про навчання тих чи інших осіб в академії. У вступних анкетах містяться такі відомості про студента, як ім'я та прізвище, імена батьків, місце народження, місце проживання (держава), віросповідання, рідна мова, попередня освіта та на якому відділі (малярство, різьба, архітектура) і в якого професора хотів би навчатися студент. Новіші анкети, від 1925 року, містять ще й другу частину – про зарахування студента на навчання до КАМ. У більшості анкет – фотографії абітурієнтів, які є унікальними з огляду на те, що, можливо, існують тільки в одиничному екземплярі і дають можливість уявити митця у його студентському віці.

Критеріями ідентифікації українців серед студентів академії хоча й слугують достовірні анкетні дані про місце народження, віросповідання та зазначення рідної мови, проте вони не є універсальними. Адже національна ідентифікація, особливо в Галичині, звідки походила більшість студентів, була досить розмитою і невизначеною, що зумовлювалося суспільно-політичними обставинами. Враховуючи цей факт, до складеного списку не зараховано осіб, які, хоча і народилися на території сучасної України, та, згідно з анкетними даними, визнавали себе, наприклад, за поляків чи євреїв.

Таким чином, зіставивши та проаналізувавши фактичні дані з усіх відомих джерел, результатом дослідження став список українських студентів і випускників КАМ у 1921–1939 роках, який оформлено у таблицю.

Окрім років навчання українських студентів у КАМ, у таблиці зазначено дату та місце народження, спеціалізацію, яку обирали студенти при вступі до навчального закладу, та прізвища основних педагогів, у чиїх майстернях вони навчалися².

До таблиці увійшли прізвища тільки тих українських студентів, навчання яких в академії підтверджено незаперечними фактами. Без сумніву, у складеному списку, мабуть, не вистачає декількох

прізвищ, але їхня відсутність для даного дисертаційного дослідження є несуттєвою, бо це студенти, які навчались в академії короткий час або свою майбутню діяльність не пов'язали з мистецтвом.

Висвітлення теми дисертаційного дослідження передбачає необхідність розв'язання низки питань, з'ясування яких є суттєво важливим моментом для подальшого розкриття теми, а саме: якими були причини та обставини, що така кількість майбутніх митців із різних куточків України навчалася саме в КАМ; що притягувало молодих творчих людей до цього мистецького закладу у такій складній в історії період, як міжвоєнне двадцятиріччя.

Українських студентів, які навчались у 1921–1939 роках у КАМ, умовно можна поділити на дві групи за місцем походження: молодь Галичини та Наддніпрянської України. Причини, обставини, за яких студенти цих виділених груп опинились у стінах краківського мистецького закладу, були також різні.

Найбільша група українських студентів походила, звичайно, зі Східної Галичини. Адже так історично склалося, що саме ці землі в окресленій дисертаційною темою період належали до Польської республіки і причина територіальної близькості була тут визначальною. Крім того, на західноукраїнських землях не існувало в той час вищого мистецького навчального закладу. Після Першої світової війни у Львові діяли три мистецькі навчальні заклади: Державна художньо-промислова школа³, Вільна академія красних мистецтв⁴ і Мистецька школа О. Новаківського⁵. Вони давали добру початкову мистецьку освіту, отримавши яку, молоді художники здебільшого продовжували навчання у вищих художніх навчальних закладах за кордоном. Львів як освітній центр був на той час, так би мовити, проміжною ланкою для українських студентів, щоб помандрувати далі — на Краків, Прагу, Відень, Варшаву, Мюнхен, Париж тощо. «Вдома, у Львові, було затісно для нас, українців. Ми не були господарями «на нашій, на своїй землі». Український університет у Львові з рідною мовою навчання ще на початку 1920-х років був загнаний у підпілля, а згодом виявлений і заборонений. В Західній Україні ми не мали й своєї академії мистецтв — ані під австрійським, ані під польським пануванням» [8, с. 3]. Тому таку роль для багатьох українських митців, вихідців із західних земель України, у міжвоєнний період відігравав Краків.

Отже, основними обставинами, що зумовили навчання такої численної групи українських студентів із Галичини у КАМ, були: територіальна близькість, історико-культурна спільність двох народів, політичні обставини та відсутність вищого мистецького закладу у Львові.

Інша група українських студентів, значно менша за чисельністю, – студенти з Наддніпрянської України, на території якої в окреслений період уже існувала УРСР. Чимало українських митців не сприйняли панівної більшовицької системи. Після поразки визвольних змагань змушені були емігрувати П. Ковжун, П. Холодний (старший), В. Хмелюк, М. Бутович та ін. Частина з них поживала художнє життя Львова, інші подалися далі на Захід. Ті, хто залишалися на землях новоствореної УРСР, здобували професійну мистецьку освіту в Українській академії мистецтва у Києві⁶, у Художньому інституті Харкова⁷. Найавторитетнішим мистецьким закладом для багатьох залишалась академія мистецтв у Ленінграді.

Домінуючою, основною причиною існування численної групи українських студентів з Наддніпрянської України, яка опинилася 1921 року в Кракові, була політична. Молоді люди потрапили туди після воєнних дій. Фактично більшість із них були в Українській галицькій армії: С. Литвиненко, В. Перебийніс, Л. Перфецький, О. Карпенко, В. Крижанівський, О. Третьяків, О. Стівбуненко, Ю. Кирієнко, О. Харків, В. Козлов. Легалізація перебування на чужині, а також велике бажання стати митцями були визначальними для цієї групи студентів.

Спільною причиною для обох груп українських студентів (із Галичини та Наддніпрянської України) була добра репутація Краківської академії як мистецького закладу, в якому отримали освіту на зламі століть їхні попередники – М. Бойчук, М. Бурачек, І. Труш, О. Новаківський, М. Жук та інші. Чималу роль відігравали тут і відомі імена художників-педагогів КАМ, особливо тих, котрі у творчості оспівували красу України та український народ. Наприклад, Я. Станіславський, який своїм «талантом і персональністю мав визначний вплив на розвиток не лише польського мистецтва, але й на своїх земляків-українців» [1, с. 329]. Не дивно, що одразу після закінчення мистецької освіти в академії Я. Станіславський повернувся в Україну і пізніше написав: «...навчився дивитися повними очима на природу. На

Україні вся природа довкола мене співала, люди співали і я разом з ними» [9, с. 24].

В Україні прожив десять років і відомий польський художник, професор Краківської академії Л. Вичулковський, який до кінця життя залишився великим прихильником українства. Крім цього, чимало професорів за місцем народження походили із земель Східної Галичини, наприклад, Ю. Мегоффер (1869 р. н., с. Ропчиці біля Дрогобича – тепер Львівська обл.), Ф. Паутч (1877 р. н., смт. Десятин – тепер Івано-Франківська обл.), В. Яроцький (1879 р. н., с. Підгайці – тепер Тернопільська обл.), К. Сіхульський (1879 р. н., Львів) [3]. Останній був добре знаний молодими українськими митцями як довголітній викладач Львівської художньо-промислової школи, інші – В. Яроцький, Ф. Паутч – тематикою своїх творів, захопленням гуцульськими мотивами та краєвидами Східних Карпат. Погляди цих митців на Україну та українців, оспівування ними краси українських земель і народу мали привабливу силу, що принадажувала до КАМ студентів-українців.

Вагомою спільною причиною тяжіння української молоді до краківських вищих навчальних закладів була наявність там чималої української громади, яка гуртувалася навколо краківської філії «Просвіти» та греко-католицької церкви св. Норберта. Особливістю краківської громади було те, що, крім великої чисельності, провідну роль у ній відігравала інтелігенція, серед яскравих представників якої були Б. Лепкий, В. Кубійович, І. Зелінський, Ю. Генік-Березовський, І. Фещенко-Чопівський, Р. Коритовський, С. Добрянський та інші. Існувала також «Українська студентська громада», яка у міжвоєнний період відіграла важливу роль у згуртуванні українського студентства вищих навчальних закладів міста. Наявність такого потужного українського осередку в Кракові, на чію підтримку можна було розраховувати, ставала вирішальною у виборі місця навчання.

Таким чином, з тих чи інших зазначених причин на початку 1920-х років чимало молодих осіб з України опинились у стінах Краківської академії. Висвітлюючи навчання українських студентів у КАМ, варто розглянути характер українсько-польських взаємин на теренах цього навчального закладу. Він передусім проявився у відносинах між українцями та поляками, їхній спільній участі у мистецьких об'єднаннях, виставках, особистій дружбі митців тощо.

Говорячи про стосунки між українцями і поляками у Краківській академії, можна взяти за основу диференціацію, яку у своєму дослідженні запропонував мистецтвознавець Д. Горняткевич, а саме:

- ставлення секретаріату до студентів-українців;
- взаємини між професорами та студентами-українцями;
- взаємовідносини поміж самими українськими та польськими студентами [6, с. 1193].

Щоб краще і більш влучно висвітлити таку форму взаємин, необхідно звернутися до спогадів українських митців – студентів КАМ у цей період. Найбільше таких спогадів залишив В. Перебийніс, який свої перші враження від навчання описав так: «Ректорат і професори зустріли нас щиро і відверто, а студентська громада (організація польських студентів)⁸ нам допомагала матеріально, не роблячи жодної різниці. Рада професорів оцінювала студентів на основі здібностей кожного зокрема і відповідно до цього давала конкурсні нагороди – грошеві або малярські матеріали» [10, с. 205]. Із вище наведеного випливає, що керівництво академії не робило ніякої різниці між студентами за національною ознакою, а, навпаки, всіляко сприяло, заохочувало митців до творчої праці.

Подібне сприяння українські студенти відчували від професорського складу академії. Більшість становила групу висококультурних людей, які не поділяли студентів за їх національною чи релігійною приналежністю, а ставилися до всіх однаково, цінуючи духовні якості та здібності студента. «Іншими словами, ті професори не піддавались ніколи, бодай назовні, якимось вузько національним упередженням, а трактували других осіб щиро і гарно. Але траплялися з-поміж них і такі, що піддавалися шовіністичним настроям мас, поводити себе не зовсім коректно по відношенню до студентів», – відзначав Д. Горняткевич [6, с. 1193]. Зі спогадів останнього також відомо, що «...із професорів відділу малярства тільки С. Дембіцький та І. Пеньковський не симпатизували українським студентам. І хоча С. Дембіцький працював (біля 1909 року) в Українському національному музеї у Львові як консерватор ікон, то все-таки він відносився до своїх учнів українців доволі нещиро. Дуже живо пам'ятаю, наприклад, таку подію: історичного дня 1 листопада 1918 року Дембіцький прийшов до робітні своїх учнів (до яких я тоді належав) та з

пафосом сказав до нас: «Що, ви сьогодні тут, в Академії, коли треба здобувати Львів?» [6, с. 835].

Спогади про викладачів академії залишив також Г. Крук: «На відділі різьби у професора Ляшки знайшов я не лише фахову мистецьку освіту, але й батьківську. Майже всі наші професори виховані були на французькій культурі високого мистецького рівня, а зокрема, щодо відношення до студентів. На лекції вечірніх рисунків професор Казімеж Сіхульський побачив у мене рисунок, не випозичений, мій власний, мною нарисований. Був ним такій зденерований і такий обурений, що ...вицідив: «Слухай, чоловіче, хто і якими дверима впустив тебе до академії»... Після того довго я не рисував, а весь час присвячував різьби в мого, гідного пошани професора Ляшки» [11, с. 58].

Приязне ставлення протягом усього періоду навчання в КАМ відчував до себе митець Д. Іванцев з боку професора живопису Ф. Паутча. Він навіть запропонував художникові, по закінченні академії, бути його асистентом (що означало одержати академічну майстерню, а згодом і стипендію на однорічне студіювання в Париж), на яку митець із особистих причин не погодився [12, с. 9].

Нерідко самі студенти любили критикували професорів, особливо за «консерватизм» і «закостенілість» їхніх поглядів. Яскравим прикладом «консерватизму» професора академії може слугувати один із випадків, який наводить митець Б. Стебельський у своїх спогадах: «Студіюючи в класі професора Войцеха Вайса вже на четвертому році, я дуже захоплювався колористичними розв'язками Ван Гога і Гогена. Щоб побачити оригінал Гогена з білим конем у образі..., поїхав аж до Варшави... Повернувшись... дуже хотілось перейти в скалю кольорів від теплих до холодних, від жовтих до фіолетних. Було малювання акту і я заклав кольори по Ван-Гогівськи. У найясніших місцях кричали жовті барви, а в найтемніших темні Віолети. Довго стояв над «твором» професор і мовчав. Успокоївшись, промовив: «Де ви бачите такі кольори на моделі, я їх такими не бачу. Мій зір нотує радше скалю кольорів від білого до чорного» [1, с. 338]. До конфліктних ситуацій, через несприйняття «нав'язливого» академізму професором С. Дембіцьким, доходило й у маляра-баталіста Л. Перфецького: «Професор Дембіцький вважав, що в працях Перфецького не вистачає академізму. Через це, деколи, доходило в них до конфлікту», – стверджував приятель митця [10, с. 301].

Отже, загалом з боку професорів академії українські студенти відчували неупереджене ставлення, підтримку, допомогу та опіку.

Стосунки поміж українськими та польськими студентами теж були здебільшого приятними, товариськими. Щоб краще проілюструвати характер таких взаємин, варто процитувати уривок зі спогадів В. Перебийноса: «Переважна частина з них відносилась до нас наскрізь коректно. Ми, українці,... здобували собі загальні симпатії колег... Пам'ятаю одну таку гарну хвилину. Одного дня, під час вечірніх рисунків, мої колеги-поляки почали співати «Реве та стогне». В першій хвилині я майже призабув, що я в Кракові, в академії мистецтв. Звуки рідної, а такої гарної пісні перенесли мене на мою рідну землю. Я тоді глибоко відчув, що опинився серед молодих, культурних людей, для яких поняття шовінізму було низьке і чуже» [10, с. 302].

Прикладом дружби українських та польських студентів були, зокрема, творчі взаємини засновників і членів «Краківської групи», знаних як у Польщі, так і в Україні митців Й. Штерна та Л. Левицького. Художників поєднало спільне навчання у майстерні професора Ф. Паутча, спільна участь у пленерах, виставках, спільні мистецькі та політичні погляди, зацікавлення, аналогічні сентименти до дитячих років: у Штерна – до Калуша, де він народився і провів дитячі роки; у Левицького – до рідного с. Бурдяківці. Це пізніше наклало відбиток на їхню творчість. Неодноразово впродовж навчання друзі портретували один одного – з тих часів зберігся олійний «Портрет художників Станіслава Коханка та Йонаша Штерна» пензля Л. Левицького⁹. Ця дружба збереглася і надалі, після переїзду Л. Левицького до Львова: листування, відвідини були тим життєдайним вогником, що підтримував їхній зв'язок до останніх днів.

Дружні стосунки, які зав'язалися між студентами під час навчання в академії, продовжувалися між митцями і після закінчення КАМ. Так, відома переписка С. Борачка з колегами-капістами, що збереглася в архіві сім'ї Цибісових¹⁰. Деякі спогади про українських митців, з якими він разом навчався в КАМ, залишив у своїх щоденниках Я. Цибіс [13, с. 349].

У Кракові український митець Л. Перфецький приятелював із відомим маляром-баталістом В. Коссаком, часто відвідував його майстерню, що засвідчують спогади його приятелів-українців з КАМ [10, с. 205].

Про тісні творчі взаємини між студентами свідчить також їхня спільна участь у мистецьких організаціях. Характерною рисою художнього життя Кракова у міжвоєнний період є утворення чималої кількості мистецьких груп. Студенти та випускники академії були організаторами і членами багатьох із них, наприклад, швидко стали популярними і знайшли своїх прихильників у групах «Єднорог» і «Зворнік», «Паризький комітет», «Краківська група» та інших. Українські студенти не могли стояти осторонь цих подій, активно включались у мистецьке життя Кракова. Частина з них належала до польських мистецьких організацій, інші – до українських організацій Львова (ГДУМ, «Артес», АНУМ). Були також створені українські мистецькі об'єднання студентів КАМ у Кракові, наприклад, «Зарево». Участь українських студентів у польських мистецьких організаціях є важливою складовою українсько-польських стосунків, формою взаємозбагачення та взаємопроникнення культур братніх українського та польського народів¹¹.

Узагальнюючи взаємини, що склалися в українських студентів КАМ із викладачами та польськими студентами, можна відзначити, що вони були нормальними, цивілізованими, здебільшого позбавленими впливів політичних нашарувань та упереджень, що було добрим підґрунтям для здобуття мистецької освіти, формування творчих уподобань.

Наступним питанням, що є не менш важливим для розкриття теми дисертаційного дослідження, стає визначення фахового рівня, який набували українські митці у КАМ. Його якнайкраще характеризують самі студентські роботи. В архіві Краківської академії збереглося лише декілька студентських праць українських студентів академії з досліджуваного періоду. Проте окремі праці були знайдені у вітчизняних музеях, а також у приватних колекціях. Ці нечисленні студентські твори окремих українських студентів академії є важливим джерельним матеріалом для дослідження. Вони дозволяють оцінити рівень знань, умінь і навичок, який отримали студенти у майстернях професорів. З огляду на це необхідно детальніше зупинитися на їхньому аналізі.

Перш за все, привертають увагу академічні рисунки, створені митцями у класах професорів, до яких вони належали, а також, можливо, під керівництвом К. Сіхульського, котрий, як відомо,

проводив вечірні заняття з рисунку, обов'язкові для студентів усіх шкіл. Найбільше таких рисунків – авторства М. Зорія¹², який навчався у класі В. Яроцького.

Для рисунків митця характерні чітка лінія, пластичність форми, досконале знання анатомії. Особливо загострена увага автора до пластики форм, яку підкреслює виразна, пливка лінія, що ніби розчиняється у формі і не губиться на її тлі. Крім того, митець дбає про осяжність форми і грамотно вирішує масштабно-просторові співвідношення. Моделями рисунків слугують як чоловіча, так і жіноча фігури. Всі рисунки виконані вуглем та здебільшого мають завершений характер. На рисунку №1, окрім моделі, знаходимо портретні зарисовки колег по навчанню.

Одна з більш зрілих праць – академічний рисунок №7, створений в останній рік навчання митця в академії, є зразком високого рівня передачі академічної постановки. Адже М. Зорій не просто зобразив фігуру літнього чоловіка, він, завдяки детальній прорисовці обличчя моделі, передав характер старого: відчувається досвід і мудрість, пережиті роки, які відклали свій слід на обличчі моделі.

Серед інших збережених досі навчальних робіт українських студентів є рисунки оголеної моделі О. Харкова, С. Литвиненка та Б. Стебельського.

Рисунок О. Харкова, датований 1927 роком, створений уже наприкінці навчання в академії. Тому не дивно, що своєю майстерністю він виділяється серед інших збережених робіт. У ньому добре помітно вже характерно вироблену манеру митця, власний стиль, індивідуальність. Водночас він простий і досконалий, академічно правильний.

Зовсім в іншій манері вирішений рисунок С. Литвиненка¹³. Він більш конструктивний, митець ліпить форму площинами, практично не використовує лінію і штрих. У нього ясно відчувається джерело та напрямок освітлення, хоча світлотінь ще не опрацьована в деталях і несе в собі учнівські риси. Обидва рисунки композиційно правильно побудовані, немає в них і суттєвих анатомічних помилок.

Помітно слабше виконаний рисунок Б. Стебельського (1936). У ньому помітна невпевненість молодого митця у лінії і формі, слабке володіння технікою рисунку. Можливо, тут дається взнаки недосвідченість іще молодого художника (III рік навчання у КАМ), а звідси – брак виконавської майстерності.

Усі зазначені праці виконані вуглем, який найбільше використовувався в академії для навчального рисунку.

Із малярських творів тільки декілька збереглося в архіві КАМ: «Оголена лежача модель» В. Лопушняка, «Оголена жіноча модель» О. Третякова та «Сидяча жіноча постать на тлі пейзажу» В. Перебийноса¹⁴. Важко достовірно сказати, під керівництвом якого професора вони були написані – Ю. Мегоффера чи В. Яроцького (студенти навчалися в обох – авт.), адже студентські праці не датовані. Привертає увагу те, що сама модель і рівень виконання цих навчальних робіт свідчить про високу майстерність їхніх авторів.

Наприклад, «Оголена жіноча модель» О. Третякова написана у теплій насиченій гамі. У ній відчувається професіоналізм молодого митця як у рисунку, композиції, так і в колористичному вирішенні. Щодо навчальної праці «Оголена лежача модель» В. Лопушняка, то передусім увагу привертає вправність передачі драперії, на яку, очевидно, був зроблений основний акцент.

Серед академічних праць українських студентів зберігся «Півакт жінки» В. Крижанівського, написаний у майстерні професора С. Дембіцького. До академії В. Крижанівський вступив уже зрілим митцем, і це відчувається у роботі. Він досконало моделює форму, розкладає світлотіні, komponує модель. У живописі помітний нахил до тонких, майже пливких ритмічних ліній, що вдало підкреслюють форми жіночого тіла. Молодий митець також віртуозно володів рисунком, про що згадував його колега по студіях В. Перебийніс: «Рисунки Крижанівського були свого роду шедеврами, тонко виконаними, наче б твердою голкою в міді» [10, с. 428].

Високий рівень підготовки з графіки, який здобували студенти в академії, можна простежити, аналізуючи кілька графічних творів українських студентів, наприклад, Л. Левицького та Д. Іванцева, що були виконані під керівництвом професора Я. Войнарського. І хоча обидва митці навчались у КАМ на живописців, заняття з графіки у Я. Войнарського були чи не найулюбленішими. Це передусім заслуга педагога, якому вдалося з допоміжного предмету (тільки у 1923 році в КАМ була створена спеціальна школа графіки) розвинути цілу графічну школу та виплекати плеяду відомих графіків. Одним із них став Л. Левицький. З його студентських робіт, що були виконані в останній рік навчання в академії, своєю

професійністю та оригінальністю відзначаються «Адам і Єва» (за гравюрою Рембрандта), «У містечку» та «Бабуся»¹⁵.

Офорт «Адам і Єва» у творчому доробку митця з'являється не випадково. Відомо, що у класі професора Я. Войнарського широко практикувалося, згідно з програмою, вивчення графічних технік на основі репродукованих старих зразків, передусім Рембрандта. «Адам і Єва» – навчальна робота, про що говорять незавершені фрагменти, не цілком визначене освітлення тощо. Проте в офорті присутня динаміка, розвиток дії, що підкреслюється експресивними штрихами та світловими контрастами.

«У містечку» та «Бабуся» – яскраві та влучні соціальні образи.

В офорті «Бабуся» художникові вдалося передати за допомогою ліній узагальнений психологічний портрет змороженої працею та непростим життям української жінки, в очах якої можна побачити і сум, і жаль, і прохання, і заклик.

В іншому жіночому образі, молодій дівчині, з офорту «У містечку» можна простежити подібні мотиви. Підкреслено грубі невиразні руки та ноги, заковані рукави, простий селянський одяг, відра з водою в обох руках – усе це вказує на важку щоденну працю. Такий соціальний зміст графічних праць ще раз доводить, що автор у різний спосіб намагався загострити увагу громадськості на цілій низці соціальних проблем, які його турбували, за розв'язання яких він боровся. Обидва офорти виконані в експресіоністичній манері, що вже зі студентських років була помітна у більшості його графічних творів.

Цікавими є графічні твори студентського періоду Д. Іванцева, збережені завдяки родині митця. Виконані графічні аркуші у різноманітних техніках: мідьориту, офорту, деревориту, літографії. Особливо багатий на графічні праці 1934 рік, коли Д. Іванцев активно відвідував клас професора Я. Войнарського. Так, у техніці мідьориту виконані навчальні аркуші «Транспозиція з фрески Мелюдцо де Форі», «Ранній туалет», «Алея ніччю».

Сюжетом, оригінальною композицією з філософським забарвленням серед перелічених робіт виділяється офорт «Алея ніччю» (1934). Д. Іванцев зображує зі спини трьох людей у капелюхах, котрі йдуть по алеї у парку до яскравого світла вдалині. Два джерела освітлення, мабуть, ліхтаревого, є центром композиції. Від них бере початок і штрихова лінія, що коловими рухами розходить до країв аркуша. Це дає можливість митцю скон-

центрувати ще більшу увагу на світлі, з яким контрастують темні стовбури дерев і силуети людей. Усе це створює відчуття загадковості, таємничості і навіть містики.

Варто відзначити і численні портрети товаришів по навчанню Д. Іванцева, що виконані у різних графічних техніках. Здебільшого вони носять ескізний характер. Але навіть у цих миттєвих етюдах митцеві вдається передати характер моделі, її індивідуальність. Серед збережених портретів – «Портрет художника Штерна», «Товариш Здарський», «Товариш Женкіжик», «Янек Гураль» та інші. Вони вирізняються лаконічністю ліній, простотою виконання.

Трохи інший характер серед згадуваних портретів має рисунок «Янек Гураль», виконаний літографічною крейдою. Це один із найвдаліших і найзавершеніших портретних образів, створених митцем під час навчання у КАМ. Художник за допомогою коротких і довгих штрихів вдало моделює форму, підкреслює важливі моменти, це все загалом створює один цілісний образ.

Серед збережених графічних робіт 1933–1935 років Д. Іванцева є також графічні аркуші, в яких присутні улюблені мотиви рідного села – церква та дзвіниця с. Делева: «Делівська церква» (офорт, 1933), «Дзвіниця в Делеві» (дереворіз, 1934), а також мотиви сільського побуту та пейзажні краєвиди, наприклад, дереворіз «Коні» (1935). Лаконічний і точний рисунок, винесений митцем з класу графіки Я. Войнарського, став однією з важливих складових творення образу у пізніших композиціях митця.

Узагальнюючи розглянуті графічні твори Л. Левицького та Д. Іванцева, можна зробити висновок, що, навчаючись у КАМ, українські студенти мали можливість пройти добру школу графіки, засвоїти на високому рівні різні графічні техніки та застосовувати свої знання у найрізноманітніших тематичних композиціях.

Варто згадати декількома словами плакат, який на початку ХХ століття в усіх європейських країнах, зокрема у Польщі, набуває свого розвитку. Плакат став тим новаторським, універсальним, доступним і зрозумілим мистецтвом, що поєднувало унікальність графічної справи з техніками масової репродукції. Польський плакат у міжвоєнний період перебував під впливом французького. Плакати, створені викладачами та студентами КАМ у цей період, були квінтесенцією «консервативного модернізму», в якому

помітна спроба поєднати сучасність із традицією, не вдаючись до крайнього авангардизму.

Серед українських студентів КАМ на цій сфері найбільше працював В. Лопушняк. В архіві академії навіть зберігся один із його плакатів – «Свято Гуцульщини» (7-8 липня 1934, Ворохта – Жаб'є)¹⁶. Художник на першому плані плакату зображує на повний зріст гуцула, що грає на трембіті. На другому, що слугує і фоном, – карпатський пейзаж з видом на гуцульське село. Важливим елементом композиції є дерев'яна церква, позаду якої тече в далечинь потічок. Унизу плакату розміщено тогочасну карту Гуцульщини. Композиція проста, лаконічна, витримана в теплій гамі, насичених жовтогарячих тонах, притаманних цьому краю. У зображенні гуцула помітний вплив професора В. Яроцького, у якого навчався В. Лопушняк. Наприклад, якщо порівняти з плакатом педагога «Поляки на Гуцульщині» 1924 року [14], то простежується та ж манера трактування образу гуцула, моделювання форми, кольорове вирішення.

Загалом рівень виконання студентських праць українськими студентами був достатньо високим. Про це свідчить хоча б той факт, що на конкурсних виставках, які проходили в академії наприкінці кожного навчального року, більшість із них здобувала нагороди та грошові премії. Такі моменти закарбувались у пам'яті В. Перебийноса. Він згадував: «На річних виставках картин в академії Третяків і я здобули перші премії. Нас обидвох прилучили до польських студентів і вислали на зимовий пейзаж на три місяці, – дали матеріали і повне утримання. На весняній виставці 1926 року Третяків і я заповнили одну залю виключно нашими працями. Художні критики Кракова дуже прихильно писали про нас. Ми обидва знову здобули перші нагороди за випускні картини, пейзажі, курсові праці, студії акту і вечірні рисунки. Також отримали заграничну поїздку, з правом відвідувати один рік відділ Краківської академії в Парижі» [10, с. 209].

Окрім В. Перебийніса та О. Третякова, у Паризькій філії КАМ з українських студентів навчалися С. Борачок, Д. Горняткевич, Л. Левицький, В. Лопушняк, С. Литвиненко, Л. Перфецький.

Відділ Краківської академії у Парижі став важливим етапом у навчанні та творчості українських студентів. Сумлінно засвоюючи суворі академічні правила рисунку, живопису та композиції,

молоді митці були певною мірою ізольовані від новітніх художніх напрямів і течій, що вирували поза стінами академії. Тому не дивно, що їх вабив до себе Париж. Продовження навчання у Паризькій філії академії дозволяло їм активно включитись у загальноєвропейський культурно-мистецький процес, виявити повніше власну творчу індивідуальність, експонуватися на паризьких виставках та салонах. Саме у Парижі багато хто з них визначив особисту манеру, стиль, шлях ідейно-мистецьких пошуків, а повернувшись, зміг активізувати творчу атмосферу того мистецького середовища, в якому перебував.

У 1921–1939 роках у Краківській академії мистецтв кваліфіковану мистецьку освіту отримали десятки українців, більша частина яких у майбутньому стала професійними митцями. За результатами навчання українські студенти були одними з найкращих, про що свідчать не тільки їхні навчальні праці, а нагороди, відзнаки, які вони за них отримували. Молоді митці органічно вписались у студентський колектив, що підтверджується нормальними, цивілізованими, позбавленими впливів політичних нашарувань українсько-польськими відносинами у КАМ. Для багатьох Краківська академія стала добрим початком фахової освіти, дала змогу продовжити її в інших мистецьких центрах, зокрема Паризькій філії академії.

1. Стебельський Б. Ідеї і творчість: збірник статей та есе. – Торонто, 1991. – 341 с.

2. Яців Р. Ідеали повертаються, або Львівський клуб українських митців // Мистецькі студії: журнал клубу українських митців. – Львів, 1991. – № 1. – С. 7.

3. Dutkiewicz J., Jaleniewska-Ślesińska J., Ślesiński W. Materiały do dziejów Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, 1895-1939 / Red. Dutkiewicz J. – Wrocław-Warszawa-Kraków, 1969. – 491 s.

4. Альманах українського студентського життя в Кракові / Ред. колегія: Ничай В., Бажанський М., Салук Я., Крайник І. – Краків: Українська студентська громада, 1931. – 34 с.

5. Ręgorowicz L. Dzieje krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych. – Lwów, 1928. – 127 s.

6. Горняткевич Д. Ще про Краківську Академію мистецтв // Визвольний шлях. – 1956. – №7. – С.946-950; №8. – С. 982-948; №10 – С. 1191-1195.

7. Rodowody studentów. – Archiwum ASP w Krakowie. – T. A-78.
8. Іванцев Д. Український демостен. Спомини про Б. Лепкого // Комсомольський прапор. – 29 липня 1989. – С. 3.
9. Światowid (Numer poświęcony krakowskiej Akademii Sztuk Pięknych). – Kraków 1933. – 32 s.
10. Перебийніс В. Академія мистецтв у Кракові // Визвольний шлях. – 1956. – №2. – С. 203-209; №3. – С. 302-316; №4. – С. 426-428.
11. Крук Г. Мій шлях до різьби // Перевал. – 1993. – №2. – С. 56-71.
12. Денис-Лев Іванцев відповідає на питання Юрія Андруховича // Перевал. – 1993. – № 1. – С. 3-15.
13. Cybis J. Notatki malarskie. Dzienniki 1954-1966. – Warszawa, 1980. – 349 s.
14. Plakat z Krakowskiej ASP: Katalog wystawy. – Muzeum Narodowy w Krakowie. – Kwiecień, 2004. – 112 s.

ПРИМІТКИ:

¹ Це, звісно, припущення, на основі того, що Д. Горняткевич навчався в КАМ у 1934–1939 роках, від 1936 року керував мистецьким гуртком «Зарево» і мав можливість особисто знати всіх українських студентів КАМ.

² Педагогів у таблиці подано згідно з «Матеріалами...» за редакцією Й. Дуткевича [3].

³ Державна художньо-промислова школа існувала з перервами до 1944 року.

⁴ Заснована архітектором Л. Підгорецьким 1912 р., проіснувала до 1924 року.

⁵ Мистецька школа О. Новаківського діяла в 1922–1935 роках.

⁶ Українська академія мистецтва у Києві відкрита у грудні 1917 року, пізніше перейменована на Художній інститут.

⁷ Художній інститут у Харкові заснований 1921 року.

⁸ Мова йде про «Товариство братньої допомоги» – студентську організацію, що діяла на терені Краківської академії в 1895–1939 роках.

⁹ Портрет художників С. Коханка та Й. Штерна (1932, олія, полотно) зберігається у Гурношльонському музеї м. Бутом (sygn., nr inw. MGB/Sz 5969) і становить частину сталої експозиції музею.

¹⁰ Архів було передано Г. Рудською-Цибісовою Краківській філії Польської академії наук. Там листи зберігаються і допши.

¹¹ Детальніше про участь українських студентів КАМ у мистецьких організаціях пишу в своїй кандидатській роботі.

¹² Рисунок М. Зорія були передані родиною художника кілька років тому Івано-Франківському художньому музею.

¹³ Рік створення рисунку автором не зазначений.

¹⁴ Картон зберігся вкрай погано, тому його репродукція відсутня. З цієї ж причини не можна дати аналіз твору.

¹⁵ Ширший аналіз графічних творів Л. Левицького див.: Підрозділ 3.2.

¹⁶ Цей плакат був виставлений на «Виставці плакату з фондів КАМ», що проходила у квітні 2004 року в Національному музеї м. Кракова. Репродукція вміщена у каталозі виставки [14].

Василь СТЕФАНІВ

УКРАЇНСЬКО-ПОЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД: ІНТЕГРАЛЬНИЙ УКРАЇНСЬКИЙ ТА ПОЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ, МІЖКОНФЕСІЙНА СИТУАЦІЯ У ВИСВІТЛЕННІ ПОЛЬСЬКОЇ ТА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

1. Польська історіографія

За останні два десятиліття польська історіографія зробила значний поступ у дослідженні українсько-польських відносин і ролі релігійного фактора в них. Тут ми розглянемо основні напрацювання польських істориків, які досліджують польсько-українські відносини міжвоєнного періоду. Нас найбільше цікавитимуть монографії, що стосуються міжнаціональних взаємин у Галичині та на Волині в контексті дослідження українського та польського інтегрального націоналізму, а також релігійної ситуації, оскільки УГКЦ та Римо-Католицька (польська) Церква в цей період відігравали роль національного ідентифікатора населення як на Волині, так і в Галичині.

До найпомітніших праць, що досліджують українсько-польські відносини та роль УГКЦ у них, належать монографії Флорентини Жеменюк “Політична боротьба греко-католицького духовенства за незалежність України в період II Речі Посполитої (1918–1939)”¹ та “Ставлення греко-католицького духовенства до постанов Конкордату в період II Речі Посполитої (1918–1939)”². Проте ці два твори дослідниці є прикладом саме одностороннього висвітлення історичної проблеми українсько-польських стосунків. У зазначених працях авторка твердить, що її дослідження має на меті закрити “білі плями”³ в польській історіографії щодо вивчення українсько-польських відносин. Натомість Ф. Жеменюк закидає сучасній українській історіографії, що українські автори досліджують це питання упереджено, необ’єктивно та створюють негативний імідж

Польщі як держави⁴. Така думка наявна в обох працях дослідниці, однак, жодного прізвища “упередженого” українського історика чи назви “необ’єктивних” праць вона не подає. Отож на цю тему із Ф. Жеменюк важко дискутувати предметно.

Розглядаючи ситуацію в Галичині, авторка робить висновок, що українці лише наприкінці I Світової війни з допомогою австрійців розпочали боротьбу за власну державу, до того ж планували утворити її на польських землях⁵. Важко сказати, чому дослідниця вважає, що на польських землях, оскільки, ідучи за її власною логікою, краще було б сказати – на австро-угорських. Тоді ця думка мала б хоч якийсь сенс та історичне підґрунтя, оскільки більшість держав, які отримали незалежність після Першої світової війни, зокрема й Польща, територіально розмістилися на колишніх землях країн, які програли війну, зокрема й на теренах Австро-Угорської імперії.

Також авторка вважає, що після 26 січня 1934 року, коли було підписано пакт про ненапад між Польщею та Німеччиною, українська сторона в особі ОУН побачила “в Польщі сильну державу”⁶. Не зрозуміло, правда, чому для підтвердження своєї думки дослідниця залучає пастирський лист митрополита А. Шептицького від 15 серпня 1934 року. Ще дивніше, що митрополита А. Шептицького Ф. Жеменюк таким чином практично вважає прихильником або й членом ОУН. Мабуть, у такому разі доцільніше було б зацітувати когось із членів чи ідеологів ОУН. Проте, вочевидь, у середовищі ОУН не знайшлося особи, висловлювання якої допомогли б Ф. Жеменюк аргументувати свою думку. Також авторка негативно ставиться до того, що Український Католицький Союз, лідером якого був А. Шептицький, пропагував серед української молоді “розумний націоналізм”⁷. Щодо Української Національної Обнови, лідером якої був Станіславівський єпископ Г. Хомишин, Ф. Жеменюк твердить, що ця організація виступала за збройну боротьбу з польською державою⁸. Як у випадку УКС та митрополита А. Шептицького, так і щодо УНО авторка не підтверджує своїх висновків жодними фактами чи документами. Якщо й говорити, що А. Шептицький був прихильником “розумного націоналізму”, то аж ніяк не коректно, особливо в працях, які претендують називатися науковими дослідженнями, висловлювати власне емоційне ставлення.

Дивує також трактування УНО як майже військової пропагандистської організації. Однак твір Г. Хомишина "Українська проблема"⁹, якого авторка чомусь не використала, зводить нанівець усі закиди щодо УНО та єпископа Станіслава.

В іншій своїй праці дослідниця твердить, що ОУН перейняла фашистську ідеологію¹⁰, знову ж таки не наводячи жодного факту, підкріпленого аргументами та документами. Попри те, що це питання дискусійне і в українській історіографії, аргументи на користь висловленої у Ф. Жеменюк думки можна знайти в Донцова чи, наприклад, Сціборського. Частина українських істориків також вважає, що ідеологія ОУН у міжвоєнний період була подібною до фашистської, проте вони зауважують велику відмінність між фашизмом, що творився в націй, які мали свою державу, та українським націоналізмом, що формувався у важких соціально-політичних та економічних умовах українського бездержав'я.

Ф. Жеменюк вважає, що акції пацифікації 1922 та 1930 років були необхідні¹¹. Всю провину за ситуацію, яка склалася в українсько-польських стосунках міжвоєнного періоду, покладає на провідників УВО, ОУН та частину греко-католицьких священників на чолі з митрополитом А. Шептицьким¹².

Загалом праці Ф. Жеменюк необ'єктивні й перебільшено підтримують лише одну сторону конфлікту. Дослідниця некритично ставиться до документів, навіть не припускає думки, що державна документація міжвоєнного періоду може бути недостовірною з огляду на складність ситуації. Також у працях Ф. Жеменюк практично не фігурують документи ОУН, матеріали українських пресових органів. Авторка досліджує погляди і діяльність митрополита А. Шептицького, греко-католицьких священників, проте не подає практично жодних офіційних документів УГКЦ. Вузька джерельна база, мала кількість опрацьованих документів та літератури – все це не дозволило авторці повною мірою дослідити поставлене питання.

Одним із найновіших досліджень ідеології українського інтегрального націоналізму міжвоєнного періоду є ґрунтовна праця Томаша Стриєка "Українська національна ідея міжвоєнного періоду"¹³.

Історик дотримується думки, що український інтегральний націоналізм в особі Дмитра Донцова сформував українську національну ідею, і саме праця Д. Донцова в ній була визначаль-

ною¹⁴. Погляди Д. Донцова з тридцятих років ХХ ст. протягом Другої світової війни найбільше впливали на молодь Галичини¹⁵.

Т. Стрик вважає, що Д. Донцов у теорії нації був прихильником фашистської ідеології¹⁶. Така думка не нова ні для польської, ні для сучасної української історіографії. Такі сучасні дослідники, як К. Бондаренко, О. Зайцев, також вважають, що ідеологія українського націоналізму сформувалася під значним впливом популярної у міжвоєнний період фашистської ідеології.

У своїй праці Т. Стрик використав велику кількість документів та ідеологічних творів провідників інтегрального українського націоналізму, тому цей твір є одним із найкращих досліджень українського інтегрального націоналізму в польській історіографії.

Також важливим є дослідження Мацея Мроза "Католицизм на пограниччі"¹⁷, в якому автор підтримує думку тих науковців, котрі вважають, що Греко-Католицька Церква стала основною площинною національної ідентичности українців і сприяла розвиткові національного руху в міжвоєнний період¹⁸. Проте сильне zaangażування українських греко-католицьких священників, на чолі з митрополитом А. Шептицьким, у політичні справи не сприяло реалізації унійних планів Ватикану на Сході¹⁹. Також важливою є теза автора про те, що Ватикан за Пія XI (1922–1925) обрав політику захисту католицизму на Сході від СРСР²⁰. Відтак з утворенням польської держави Ватикан плекав надію, що за допомогою польського Костелу вдасться поширити католицьку віру²¹ на Схід.

Мацей Мроз досліджує стосунки між католиками та греко-католиками. Вважає, що з утворенням Польської держави як Римско-Католицька Церква, так і українська Церква набувають національного забарвлення²². З конфліктом міжнаціональним також наростав і конфлікт міжрелігійний. Українське греко-католицьке духовенство брало щонайактивнішу участь у громадській роботі. Священники організовували культурно-освітні осередки, працювали над освітою молоді²³ – тобто для українців Галичини УГКЦ частково виконувала державні функції, які мала б виконувати Польська держава щодо національних меншин або ж новостворена Українська держава.

Розглядаючи позицію духовенства та митрополита А. Шептицького, історик зазначає, що духовенство чітко стояло на патріотичних позиціях²⁴. Греко-католицькі священники, будучи прихильниками Української держави під час боротьби 1918–1919

років, від 1923 року пристосували духовне життя народу до нових реалій – у межах Польської держави²⁵. Попри те, що згадана праця лише частково відповідає нашій проблематиці, вона цінна тим, що досліджує джерела українсько-польських конфліктів саме з огляду на аналіз діяльності двох із найвпливовіших соціальних інститутів: Римо-Католицької Церкви та Греко-Католицької Церкви. Праця Мацея Мроза не є ідеологічно заангажованою (принаймні відверто) і висвітлює позиції обох сторін конфлікту.

Серед праць польської історіографії, які частково стосуються нашої проблематики, варті уваги дослідження Володимира Міха, передусім такі його праці, як “Проблеми національних меншин у політичній думці польського консервативного руху (1918–1939)”²⁶ та “Чужі в польському домі”²⁷. У першій праці історик подає своє бачення різниці між націоналізмом та консерватизмом і досліджує ставлення консерватизму до національних меншин. На його думку, консерватизм розглядає події під кутом зору історичної динаміки: чи це зміна подій, чи це тяглість, наступність; натомість, націоналісти концентрують увагу на ідеї народу²⁸.

Автор висуває тезу про те, що польський консерватизм мав націоналістичні вкраплення, і саме під таким кутом зору він розглядає міжетнічні стосунки у II Речі Посполитій²⁹. Дослідник аналізує стосунки між державою та національними меншинами, а також те, як до проблем національних меншин ставилися польські консервативні націоналістичні політичні сили. Наприклад, Chrzescijanscy gólnicy (ChNSR) вважали, що громадянами Польської держави є лише етнічні поляки³⁰. Партія також боролася за те, щоб не допустити до уряду представників національних меншин³¹.

Попри те, що автор розглядає проблеми національних меншин у II Речі Посполитій, він подає окремим розділом дослідження українського питання. Наголошує, що польська консервативна націоналістична думка у 20-30-ті роки ХХ ст. не бажала визнавати українців як окрему від польської національність³².

В іншій своїй праці, “Чужі в польському домі”, Володимир Міх аналізує ставлення націоналістичного польського руху до між-національних питань. Його думка збігається з думками багатьох українських дослідників: польські націоналісти, попри різні їхні групи, були єдині в тому, що українське питання можливо вирішити єдиним шляхом – асиміляцією української меншини³³. Праці

Володимира Міха, попри не стовідсоткову відповідність темі нашого дослідження, заслуговують на увагу, оскільки автор використав широку джерельну базу.

Іншою працею, яка висвітлює взаємозв'язок між релігією та націоналізмом, є монографія Богуміла Гротта "Націоналізм і демократія..."³⁴. Для нашої теми цей твір цікавий передусім методологією; він також дозволяє частково порівняти процеси, які відбувались у польському та українському націоналізмі у ставленні до релігії. Автор досліджує католицький фактор і його вплив на формування ідеології партії Національної Демократії. Він слушно підкреслює, що націоналістична молодь Польщі у своїй ідейній декларації 1922 року вважала націю за найбільшу цінність³⁵. Проте зі зростанням критики щодо такої ідеї, зокрема з боку католицького духовенства, молоді націоналісти змінили свою думку і через три роки вже наголошували на важливості духовних цінностей для сили народу³⁶. Така ж ситуація спостерігалася з формуванням ідеології ОУН, про що йтиметься далі. Також у польському націоналізмі існували язичницькі віяння, за які ендеків критикували католики³⁷. Своєю чергою, самі націоналісти під тиском громадської думки намагалися узгодити свою позицію з християнством.

Дослідник слушно формулює проблему, що стояла перед націоналістами в Польщі у міжвоєнний період: намагання витворити своє оригінальне світобачення, духовну систему, шкалу цінностей³⁸. Проте націоналісти натрапили на несприйняття таких ідей у тій частині суспільства, яка визнавала християнські цінності. Націоналісти зрозуміли, що слід узгодити свою модерну націоналістичну ідеологію з універсальним наднаціональним католицизмом³⁹.

Богуміл Гротт також вважає, що для польського міжвоєнного націоналізму характерне зацікавлення фашистськими ідеями⁴⁰, яке спричинилося до творення антиліберальних поглядів⁴¹. Від себе додамо, що в міжвоєнний період саме фашистська ідеологія розвивалася найбільш стрімко та прогресивно. Тому націоналісти, які підтримували радикальні ідеї та прагнули швидкого реформування і реорганізації власних держав, часто вдавалися до запозичення фашистських поглядів і методів проведення змін.

Попри те, що праця не порушує українського питання та нашої проблематики, вона є ґрунтовним дослідженням польського націоналізму у ставленні до католицизму, а деякі ідейні моменти

польського й українського націоналізму подібні та навіть ідентичні.

На цю ж тему, однак ширше, Б. Гротт опублікував свою наступну працю – про релігійне питання в доктринах польських націонал-радикальних угруповань міжвоєнного періоду⁴². Автор досліджує католицькі аспекти націонал-демократичних концепцій на початковому етапі творення ідеологій⁴³, зокрема торкається антисемітизму в ідеологіях польських націоналістів. Праці Б. Гротта базуються на досить широкій джерельній базі і, попри час написання (1980-ті роки), не є ідеологічно заангажованими.

Широко досліджено питання релігії в політичних силах міжвоєнного періоду в праці “Релігія і Римо-Католицька Церква у польській політичній думці 1919–1993 рр.”⁴⁴ за редакцією Яна Яхимка.

Єва Май досліджує відносини між двома головними цінностями для національної демократії, а саме між нацією та релігією. Вона вважає, що Національна Демократія розглядала питання віровизнання як один із головних чинників національної ідентичності⁴⁵.

Володимир Міх у статті “Церква і католицька релігія в політичній думці польського консервативного руху 1918–1939 рр.”⁴⁶ дотримується думки, що консерватори були прихильниками польської національної держави, де католицька віра відігравала б важливу роль у політичному житті, у вихованні молоді та сім’ї⁴⁷. Проте консерватори не хотіли допускати духовенства до міжпартійної боротьби⁴⁸.

Вальдемар Парух, досліджуючи ставлення до релігії у партії, яка підтримувала Пілсудського, твердить, що партія негативно ставилася до Греко-Католицької церкви і вважала її такою, що може завадити польським національним інтересам у Галичині та на Волині⁴⁹.

Ця збірка статей, окрім часткового порушення українського питання, цінна ще й тим, що в ній підбрано науково вартісні розвідки та дослідження ролі релігії в політичних ідеологіях різних польських партій. Український націоналістичний і католицький рух дуже часто змушений був творити свою ідеологію та діяти у відповідь на політику польських політичних сил.

Про історію УГКЦ у рамках II Речі Посполитої у міжвоєнний період писав Тадеуш Сліва у статті “Греко-Католицька Церква в Польщі в 1918–1939 роках”⁵⁰. На його думку, намагання греко-

католицького духовенства національно просвітити лемків після Першої світової війни призвело до масового переходу населення у православ'я⁵¹. Проте ця думка автора не підтверджена фактами. Також Т. Сліва зазначає, що в 1930 році зріс рівень освіти та громадянської свідомості сільського населення, оскільки при парафіях діяли релігійні організації та братства⁵².

Автор розглядає основні конфліктні питання, що виникали між польським урядом і духовенством УГКЦ. Серед них він виокремлює проблему повернення митрополита А. Шептицького з закордону в 1923 році⁵³. Іншою проблемою було невизнання на належному законодавчому рівні польською владою парохів, які виступали з обороною національних інтересів української меншини у II Речі Посполитій⁵⁴. Також були проблеми з вимогами польської влади використовувати в парафіяльних актах латинську мову, з чим не погоджувалось українське духовенство⁵⁵.

Загалом Т. Сліва вважає, що греко-католицькому духовенству у II Речі Посполитій вдалося втримати свої позиції в межах Галицько-Львівської митрополії, а також домогтися певного поступу в таких сферах діяльності, як преса та релігійні видавництва, богословські науки, розвиток монаших чинів, поглиблення духовного життя мирян⁵⁶. Це дослідження польського науковця заслуговує на увагу завдяки своїй неупередженості та об'єктивному підходові автора до опрацювання джерел та літератури.

У 2005 році вийшла праця Їжегоша Гриціока⁵⁷, в якій автор досліджує міжнаціональну ситуацію в Східній Галичині та на Волині. Він зазначає, що з 1921 року польська влада здійснювала політику анексії колишніх австро-угорських земель. Першим відкритим проявом такої політики було трактування імперських земель інтегральною частиною Польської держави. До офіційного рішення міжнародної спільноти польський уряд здійснив загальний перепис населення Польщі, що тривав від 30 вересня 1921 року⁵⁸. Українська сторона сприйняла такі кроки Польської держави як незаконні дії загарбника і, як зауважує автор, всіляко намагалася протидіяти державним органам⁵⁹. Досліджуючи дані перепису 1921 року, історик ставить під сумнів їхні результати. З порівняння перепису населення 1921 року і перепису 1910 року, що його проводили ще за Австро-Угорщини, випливає, що українська спільнота протягом 11 років, з яких 6 припадають на воєнні роки, втратила набагато більше населення, ніж поляки⁶⁰. У чотирьох

воєводствах, котрі належали до Австро-Угорщини, греко-католики втратили 357. тис. осіб (10,56%), а поляки 50 тис. осіб (1,28%)⁶¹. Відтак дослідник вважає, що польська влада таким чином намагалася применшити кількість українців у Східній Галичині.

У наступному переписі, який відбувся 9 грудня 1931 року, українська спільнота, завдяки широкій пропаганді українських національних сил, взяла активну участь. Автор зазначає, що широку агітацію за те, аби українці взяли активну участь у переписі, провело греко-католицьке духовенство⁶².

Науковець наводить факти та аргументовано доводить, що і другий перепис населення також був сфальсифікований державними органами. Зокрема влада не дозволила публікувати матеріали перепису в селах та малих округах, оскільки виявити фальсифікацію було б дуже легко⁶³.

Стосовно Волині автор зазначає, що Православна Церква в цьому регіоні не відіграла відповідної ролі й не стала чинником, на який могла б зіпертись українська спільнота⁶⁴.

Г. Грицюк опрацював велику кількість архівних матеріалів, джерел і літератури з цих питань. Праця містить детальні відомості щодо кількості населення різних етнічних груп у Східній Галичині та на Волині у міжвоєнний період.

На тему ситуації на Волині у міжвоєнний період одним із найвагоміших є дослідження Володимира Менджецького. Його праці "Воєводство Волинське 1921–1939..."⁶⁵ та "Польська інтелігенція на Волині у міжвоєнний період"⁶⁶ для дослідження українсько-польських стосунків та творення державницької ідеї в ідеології ОУН і католицького табору досить важливі.

У першій праці автор досліджує зміни в політичному, суспільному житті Волинського воєводства, що відбулися протягом міжвоєнного періоду. Автор перелічує всіх воєвод, які у міжвоєнний період були при владі на Волині. Важливо, що всі воєводи були поляками і мали дуже широкі повноваження, зокрема щодо використання воєнної сили та міліції⁶⁷. Тут важливо зазначити, що широкі повноваження воєводи, який практично контролював основну владу у воєводстві, не могли забезпечити інтереси національних меншин. В. Менджецький пише також про те, що таку ж владу мали старости як представники влади у повітах⁶⁸. Вони також затверджували результати виборів війтів у гмінах і мали право не визнавати їхніх результатів⁶⁹. Науковець зазначає, що

“попри те, що понад 80% мешканців воєводства були іншої, ніж польська, національності, адміністративний апарат був, як правило, без винятку польським. Жоден українець, чех чи німець, не кажучи про євреїв, не виконував у міжвоєнний період функцій старости”⁷⁰. У цій праці також наведено цікаву статистику про те, скільки некатоліків, неполяків брало участь в управлінні воєводством. Зокрема в уряді воєводства та у повітах на 1923 рік із 283 осіб, які були на державній службі, 264 були католиками, а 274 самоідентифікували себе як поляки⁷¹. Така сама ситуація була і в органах правопорядку. Із 38-ми найбільших поліцейських чинів 36, як зазначає В. Менджецький, були католиками, а 2 – євангелістами⁷².

Попри значну перевагу українського населення більшість шкіл на Волині були польськими, і лише 25% шкіл були українськими та єврейськими⁷³.

Автор також досліджує український суспільний та політичний рух. Український національний рух на Волині підтримував контакти з Галичиною, зокрема з ОУН, з українцями з Холмщини⁷⁴. В. Менджецький вважає, що у міжвоєнний період активність українців на Волині дуже зросла, проте слабка національна свідомість⁷⁵ не дозволяла на повну силу реалізувати національні ідеї в цьому регіоні.

У дослідженні про польську інтелігенцію на Волині у міжвоєнний період⁷⁶ В. Менджецький описує політичне, громадське, культурне та освітнє життя поляків на Волині. Як український, так і польський громадський рух у міжвоєнний період активно розвивався, утворювалися нові громадські організації⁷⁷, що призводило до конкуренції та до посилення боротьби за національні права з обох боків.

Підсумовуючи, варто зазначити, що для польської історіографії досить популярним напрямом дослідження є українсько-польські стосунки у міжвоєнний період. Більшість вищепроаналізованих праць мають значну цінність для українських істориків, які досліджують подібну проблематику.

Важливо також сказати, що тенденційні праці, як правило, базуються на обмеженій та однобічній джерельній базі.

Загалом дослідження українсько-польських стосунків міжвоєнного періоду, інтегрального націоналізму, позиції Церкви у цей період потребує зваженого та обережного підходу. Це стосується

як аналізу документів, так і трактування безпосередньої діяльності польського уряду, українських націоналістів, представників Греко-Католицької Церкви в Галичині, Православної Церкви на Волині та польського католицького духовенства. У багатьох згаданих працях польських дослідників ми побачили саме такий зважений підхід і тому при дослідженні нашої теми будемо покликатися на ці праці.

2. Сучасна українська історіографія

Українська історіографія, яка досліджує питання співпраці та протистояння українського націоналізму та УГКЦ в контексті боротьби з польською державою, налічує досить мало позицій. Така ситуація склалася під впливом кількох причин. Найголовніша, безперечно, та, на якій наголошують усі науковці, котрі опрацьовують історію ОУН та УГКЦ, а саме неможливість об'єктивно досліджувати цю тему в радянський період.

Іншим, на нашу думку, слушним поясненням є те, що історики після розвалу СРСР намагаються спішно «залатати» білі плями в історії України, передусім найбільші або очевидні, які добре надаються для швидкого опрацювання. Тема ж стосунків Церкви та українського інтегрального націоналізму складна, оскільки історикам потрібно працювати одразу на кількох полях і шукати межу перетину цих, на перший погляд, кардинально різних площин.

У ділянці історії творення ОУН та її ідеології серед надбань української історіографії найвідомішими є праці А. Кентія з історії УВО⁷⁸ та історії ОУН⁷⁹. Зокрема, у своїй другій праці автор згадує про конфлікт ОУН та УНДО⁸⁰, про що мова йтиме далі. Тут лише коротко зазначимо, що прихильником діяльності УНДО був митрополит А. Шептицький.

Серед найновіших праць на тему дослідження формування ідеології українського інтегрального націоналізму міжвоєнного періоду зауважуємо монографії В. В'ятровича "Ставлення ОУН до євреїв..."⁸¹, М. Мандрик "Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу"⁸², статті О. Зайцева "Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.)"⁸³ та Г. Касьянова "До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів (ОУН)..."⁸⁴. Цікавим для нашого дослідження є погляд на проблему типології українського інтегрального націоналізму К. Бондаренка у статті "Ми просто стоїмо не на тому березі ріки..."⁸⁵.

Попри те, що вищезгадані праці лише дотично стосуються нашої теми, варто все-таки розглянути їхні позиції. Для нашого дослідження важливо простежити, наскільки ідеологія ОУН формувалася під впливом фашизму, оскільки італійський фашизм мав чітко сформоване ставлення до релігії, а саме до католицизму. Позицію фашизму, що її сформував і сформулював Б. Муссоліні у своїй праці “Доктрина фашизму”, ми розглянемо в наступних розділах⁸⁶.

Праці цих авторів свідчать про своєрідну дискусію серед дослідників українського інтегрального націоналізму щодо природи походження націоналізму та щодо впливу інших соціально-політичних рухів, зокрема фашизму, на формування ідеології українського націоналізму та місця ідей Д. Донцова у міжвоєнному націоналістичному русі.

Хронологічно найновішим твором зі згаданих вище досліджень є праця М. Мандрик. Авторка, зокрема, розглядає важливі питання формування організованого українського інтегрального націоналізму та формування його ідеології у міжвоєнний період. Щодо причин радикалізації українського націоналістичного руху М. Мандрик погоджується з думкою, яка є найпоширенішою в українській історіографії: “М. Сціборський, як один із фундаторів ідеології націоналізму, у статті “Шлях націоналізму” визначив цілий ряд причин оформлення руху українських націоналістів, які зводяться до таких: анархія і безлад у національно-політичній роботі різних “центрів” та партій; необхідність переоцінити вартості і ясно усвідомити собі майбутні шляхи, завдання та методи їх досягнення; повна зневіра в “старих божках” тощо”⁸⁷.

Г. Касьянов вважає, що ідеологію українського інтегрального націоналізму не варто ототожнювати лише з доробком Д. Донцова, оскільки “між донцовським “чинним націоналізмом” і так званім “організованим націоналізмом”, хоча вони й були спорідненими явищами, принаймні у 1930-і роки, існували досить серйозні розбіжності, передусім у тому, що “організований націоналізм” з усіма його крайнощами пропонував певну конструктивну політичну програму, мав риси систематизованого світогляду, політичної доктрини, тимчасом як “чинний націоналізм” Д. Донцова був передусім зразком тотальної критики, нігілізму, йому бракувало елементів конструктивної програми і він не являв собою виробленої світоглядної системи – будувався на публіцистичних

посилках"⁸⁸. Г. Касьянов також покликається на аналогічну думку дослідника ідеології Д. Донцова М. Сосновського⁸⁹.

Г. Касьянов, розглядаючи вплив фашизму на ідеологію українського інтегрального націоналізму, вважає, що "ототожнення тогочасного ОУН з італійським фашизмом та німецьким націонал-соціалізмом було ситуативним" у середовищі ідеологів ОУН. Для опонентів, які звинувачували ОУН у фашизмі, така позиція слугувала «тоді і тривалий час залишалася зняряддям ідеологічної та політичної боротьби ... засобом плямування політичних противників»⁹⁰. Щодо того, що частина науковців, а також противників ОУН у міжвоєнний час та й сьогодні, закидають цій організації зовнішню і функціональну подібність до інших фашистських організацій міжвоєнного періоду, Г. Касьянов слушно зауважує, що такі ознаки, як культ вождя, бажання до однопартійної структури політичної влади та диктатури, чітка ієрархічна партійна організація, культ дії, надання націоналістичній ідеології релігійного світогляду (на нашу думку, тут варто було б сказати «нерелігійного світогляду», оскільки, хоча нові цінності формувалися на основі традиційної релігійної системи, на місце Бога було поставлено націю), цілком достатні для того, аби «з не меншим успіхом ... ототожнювати ОУН, наприклад, з ідеологією та практикою радянського тоталітаризму 1930-х років чи з фундаменталістськими релігійними течіями»⁹¹.

О. Зайцев, досліджуючи вплив фашизму на український націоналізм міжвоєнного періоду, доходить висновку, що «фашизм (включно з нацизмом) та український інтегральний націоналізм (поряд з іншими аналогічними рухами недержавних націй) належали до відмінних типів одного суспільного феномена, який умовно можна назвати тоталітарним націоналізмом»⁹². Український націоналізм, як слушно зауважує історик, не був механічним пересадженням на український ґрунт чужих зразків, він виріс на власному корінні та відрізнявся від фашизму в засадничих питаннях. Головною із цих відмінностей О.Зайцев вважає таку: «Фашизм був націоналізмом державних, панівних націй, його енергія була спрямована на тоталітарну реорганізацію держави і на підкорення інших народів. Український інтегральний націоналізм був ідеологією недержавної, поневоленої нації, а отже, в першу чергу, національно-визвольним рухом, а вже потім – різновидом тоталітаризму»⁹³. Таку ж думку, суголосну зі словами історика

О. Зайцева, можемо прочитати в часописі українських націоналістів «Заграда» за травень 1923 року: «...з двох головних цілей, які ставляє собі каждая непануюча нація: визволення соціального і політичного, на першім пляні ставляємо ми це останнє»⁹⁴. Попри те маємо також свідчення симпатій українських націоналістів до фашистського руху в Італії. У часописі «Заграда» за 15 квітня 1924 року в піднесеному тоні повідомляється про те, що «минулі два тижні принесли перемогу націоналізму в Італії і в Баварії. Вибори до італійського парламенту скінчилися рішучою перемогою фашизму»⁹⁵.

На іншій позиції, відмінній від позиції О. Зайцева, перебуває К. Бондаренко. Він вважає, що український інтегральний націоналізм був складовою частиною європейського «ультраконсервативного» фашистського руху поряд із німецьким націонал-соціалізмом та іншими націоналістичними рухами в Центральній-Східній Європі⁹⁶. Називаючи український інтегральний націоналізм «ультраконсервативним» рухом, К. Бондаренко не дає чіткого пояснення цього новаторського терміна, особливо в стосунку до ОУН. На нашу думку, К. Бондаренко не до кінця дослідив і зіставив основні цінності, що їх проголошували фашисти в Італії та націоналісти в Центральній-Східній Європі. Зокрема авторові варто було б звернутися до праці Б. Муссоліні, який чітко говорив, що є основним у доктрині фашистів стосовно держави, її суті, завдання та цілі⁹⁷.

В. В'ятрович у своїй монографії досліджує ідеологію ОУН щодо національних меншин, особливо щодо євреїв. Цей аспект ідеології ОУН малодосліджений, і навіть у сучасному українському суспільстві обговорення цієї теми не відбувається без її політизації.

Історик підтримує думку, що конфлікт між двома народами існував у кількох площинах: національній, соціальній, політичній, економічній тощо⁹⁸. З цього погляду цікавою є така теза В. В'ятровича: модернізація українського суспільства у міжвоєнний період призвела до посилення міжетнічного протистояння, оскільки український народ почав відтісняти євреїв із традиційно єврейських сфер діяльності⁹⁹.

Основна думка розділу, присвяченого аналізу єврейського питання в міжвоєнній ідеології ОУН, така: позиція УВО, згодом ОУН, щодо єврейського питання була жорстка, проте не мала расового, антинаціонального, антисемітського, дискримінаційного

характеру. Автор вважає, що позиція українських націоналістів щодо євреїв не відрізнялася від позиції щодо поляків, росіян, румунів¹⁰⁰.

Підсумовуючи, зазначимо, що ми підтримуємо позицію О. Зайцева та В. В'ятровича, яку коротко можна сформулювати так: вплив фашизму на ідеологію ОУН був значний, проте ідеологи українського націоналізму витворили власну модель українського інтегрального націоналізму¹⁰¹. Зважаючи на аргументовану позицію В. В'ятровича щодо ставлення ОУН до єврейської спільноти, ми не можемо погодитися з точкою зору К. Бондаренка, який прирівнює ОУН до фашистських рухів Європи, зрештою й через малу джерельну базу, використану в його статті¹⁰².

Отож питання стосунків українського інтегрального націоналізму, оформленого в організації УВО, згодом ОУН, та Греко-Католицької Церкви щодо зазначеного питання слід розглядати, беручи до уваги специфіку політичного, соціального та духовного розвитку Галичини у міжвоєнний період. Зокрема позицію УГКЦ щодо націоналізму в Галичині представляли в суспільстві як безпосередньо духовні лідери – митрополит А. Шептицький та єпископ Станіславов Г. Хомишин, так і політичні та громадські об'єднання, котрі підтримували їхні погляди. Відповідно митрополита А. Шептицького – Українське Народнo-демократичне об'єднання (УНДО), Український Католицький Союз (УКС) та молодіжна громадська організація Українська Молодь Христові (УМХ) тощо. Погляди єпископа Г. Хомишина підтримували передусім члени Української Народної Католицької Партії (УНКП), згодом Українська Народна Обнова (УНО).

Варто, однак, зважати на політичні, соціальні та інші події цього періоду як у Центрально-Східній Європі, так і у світі загалом.

Серед праць українських істориків, які безпосередньо досліджують питання стосунків УГКЦ та ОУН, варто відзначити статті О. Лисенка¹⁰³, М. Москалика¹⁰⁴, В. Марчука¹⁰⁵, О. Єгрешія¹⁰⁶, І. Пилипіва¹⁰⁷ та публікацію групи дослідників Г. Гладкої, М. Когутяка, М. Москалика, Б. Руслова¹⁰⁸.

Щодо конфлікту між українським інтегральним націоналізмом та УГКЦ цікавим є твердження О. Лисенка: основний світоглядний конфлікт полягав у тому, що Церква (і релігія) у своїй суті є антропоцентричною, а націоналізм – націоцентричним¹⁰⁹. Проте, на нашу думку, тут варто було б уточнити, що релігія не тільки

антропоцентрична, а більшою мірою теоцентрична. Тобто для християнства найбільшою цінністю є Бог, а вже потім людина як особа, сотворена на образ і подобу Божу. Проте це не суперечить тезі О. Лисенка, що конфлікт між націоналістами та духовенством мав світоглядний характер. Зокрема дослідник слушно, як на нашу думку, вважає, що Д. Донцов «...здійснив деконструкцію поняття добра і зла, заявляючи, що для кожного суспільного типу є свої критерії цих імперативів»¹¹⁰. Автор доходить висновку, що ОУН не вважала питання Церкви та християнства важливим під час боротьби за українську незалежність, і лише після її здобуття ОУН погоджувала вбачати у Церкві партнера¹¹¹ – релігійні інституції мали б виховувати на моральних принципах національно свідому молодь.

Стаття О. Лисенка заслуговує на увагу, оскільки автор визначив основні моменти перетину ідеології інтегрального націоналізму з поглядами українського духовенства Західної України та загалом християнства. У статті також використано багато архівних документів.

М. Москалюк у своїй статті¹¹² досліджує історію становлення суспільно-політичної позиції християнських демократичних партій Галичини. Він вважає, що до розпаду Австро-Угорської імперії галицькі клерикали виступали за автономію Галичини та за соціальні реформи в цьому регіоні, проте великою мірою провадили угодовську політику щодо Австрії та щодо місцевої польської адміністрації. На думку історика, клерикали змінили свою позицію після Першої світової війни і стали на «державно-самостійницькі позиції»¹¹³.

М. Москалюк також слушно зауважує, що «...український консерватизм остаточно сформувався в умовах боротьби за незалежність 1917–1920 рр. і має головним змістом розробку шляхів і форм побудови української держави»¹¹⁴. Отож, як бачимо, дослідження стосунків УГКЦ та ОУН у міжвоєнний період – це також дослідження двох різних поглядів щодо шляху здобуття української національної незалежності. З одного боку, маємо клерикалів, які намагаються за допомогою демократичних, поміркованих засобів реалізувати державотворчу ідею, з іншого – ОУН, яка бачить шлях до успіху в революційній боротьбі з польською владою.

Проблема була і в тому, що самі клерикали, на відміну від УВО, а тим більше від ОУН, не були єдині у баченні розвитку укра-

їнського галицького суспільства цього періоду. Варто зазначити, що клерикали мали вагомий вплив у галицькому суспільстві і їхні державотворчі ідеї «...вплинули на формування ідеології національно-політичного руху міжвоєнної Галичини»¹¹⁵.

Про взаємини між лідерами орієнталістів та окциденталістів на чолі відповідно з митрополитом А. Шептицьким та єпископом Станіславом Г. Хомишином, опублікував коротку наукову розвідку О. Єгрешій¹¹⁶. Конфлікт між двома духовними лідерами мав декілька площин. Проте нас цікавить саме національно-політична площина. Якраз тут єпископ Хомишин чітко виступав проти того, щоб клерикали об'єднувалися навколо УНДО. Іншої позиції дотримувався А. Шептицький, який підтримував практичну діяльність УНДО, хоча й критикував його за ліберальну ідеологію. Історик також пише про те, що А. Шептицький негативно ставився до утворення УКНП, неформальним лідером якої був єпископ Г. Хомишин¹¹⁷.

Про вагомий вплив духовенства, а особливо митрополита А. Шептицького, згадано у статті «У боротьбі за церкву, націю й державу»¹¹⁸. Автори вважають, що «силою обставин у центрі проблем і суперечностей опинився митрополит Шептицький. З цього часу жодне політичне питання в житті галицьких українців не вирішувалось без його активної участі»¹¹⁹. Зі свого боку, ми цілком погоджуємося з цією думкою – вона ще раз підтверджує актуальність нашого дослідження для української історіографії. Питання стосунків УГКЦ та ОУН – це не лише з'ясування ідейних подібностей та протиріч між ідеологією ОУН, ідеологією клерикалів та поглядами греко-католицького духовенства, це також дослідження діяльності обох сторін над реалізацією спільної мети – утворення незалежної національної української держави.

Суть діяльності митрополита А. Шептицького і той факт, що його метою є посилення національної єдності, розуміла польська влада та намагалася перешкодити цьому. Ставлення до митрополита з боку польської влади було негативне. Як зазначає В. Марчук, польська влада вважала, «що він (А. Шептицький – В. С.) дестабілізує політичне і релігійне життя»¹²⁰ і що він є непримирним ворогом Польської держави.

Щодо питань взаємин УВО та митрополита А. Шептицького маємо коротку розвідку В. Штокала, який слушно зауважив, що однією з вагомих причин, чому духовенство виступало проти

радикальних націоналістів, була їхня тактика боротьби: «Українська церква та її духовний провід з Митрополитом Кир Андреем Шептицьким на чолі не могли вітати застосування сили, яке призводило до пролиття крові – це було те, що природно роз'єднувало УГКЦ та УВО»¹²¹. Проте автор вважає, що тиск влади на УГКЦ сприяв зближенню УВО та Церкви ще у 1920-х роках, і саме в цей час УГКЦ змінила своє ставлення до радикальних націоналістів на позитивне. Ця думка є більше бажанням самого В. Штокала, щоб так було, ніж реальною ситуацією того часу. Крім цього, автор не подає жодних підтверджень своєї думки.

Підсумовуючи огляд найвагоміших історичних праць сучасної української історіографії, які тією чи іншою мірою стосуються відносин УГКЦ та радикального українського націоналізму, можемо констатувати:

По-перше, українська історіографія не має значної кількості наукових праць, котрі досліджували би стосунки таких суспільних інститутів, як Церква та інтегральний український націоналізм, оформлений в ОУН.

По-друге, більшість українських дослідників сходяться на думці, що УГКЦ, її діяльність та діяльність її лідера міжвоєнного періоду митрополита А. Шептицького були спрямовані на національне самовираження українського народу в політичному житті, тобто на здобуття незалежності.

По-третє, більшість науковців вважає, і про це також згадує В. Марчук¹²², що у міжвоєнний період УГКЦ остаточно викристалізувала свій національний український характер і продовжувала бути одним із головних стрижнів українськості у Галичині.

2.1. Українська діаспорна історіографія

Серед українських діаспорних істориків, які досліджують історію ОУН, на найбільшу увагу заслуговує праця О. Мотилія¹²³. У ній автор наголошує на тому, що український націоналістичний рух творився у радикально налаштованих колах, а саме в середовищі українських офіцерів австрійської армії, серед молоді та студентства¹²⁴.

Для українського міжвоєнного націоналізму важливим елементом ідеології була концепція зовнішнього та внутрішнього ворога нації. О. Мотиль вважає, що першими в 1924-му році почали вводити в ідеологію своє бачення національного ворога члени Групи

Української Національної Молоді¹²⁵. Саме в цей час між різними українськими громадськими об'єднаннями та загалом у суспільстві відбувається дискусія щодо питання: «Хто справжній українець, а хто ні»¹²⁶. Прибічники одних не визнавали інших за справжніх національно свідомих громадян.

О. Мотиль є прихильником тої думки в українській історіографії, згідно з якою український інтегральний націоналізм міжвоєнного періоду творився під значним впливом фашистської ідеології. На підтвердження цієї думки історик наводить ті ідеологічні засади ОУН, які є спільними для фашизму та націоналізму. Зокрема це культ нації, потреба в лідері, «вождизм», антилібералізм та антидемократизм, контроль над громадською думкою та намагання витворити свою систему цінностей¹²⁷.

Також дослідник не оминув проблеми Церкви та релігії в ідеології українського націоналізму. О. Мотиль слушно зауважує, що українські націоналісти вважали за потрібне «націоналізувати Церкву» для того, щоб вона виховувала національно свідому молодь¹²⁸.

Зважаючи на масив опрацьованих документів і на об'єктивне ставлення до ролі ОУН в українській історії, ця праця для висвітлення нашої теми досить важлива, особливо в ділянці, що стосується політичних, соціальних передумов виникнення українського інтегрального націоналізму та місця і ролі Церкви в його ідеології.

Відомим дослідником історії ОУН із середовища націоналістів є П. Мірчук. У своїй праці¹²⁹ автор обстоює позицію, згідно з якою ідеологія ОУН творилася незалежно від інших популярних у міжвоєнний період політичних течій, зокрема й фашизму.

Іншої думки дотримується І. Лисяк-Рудницький: «...родичів українського націоналізму слід шукати не так у німецькому нацизмі чи італійському фашизмі – продуктах індустріальних і урбанізованих громадянств, як скорше серед партій цього типу в аграрних, економічно відсталих народів Східньої Європи: хорватські усташі, румунська Залізна Гвардія, словацькі глінківці, польський ОНР (Obóz Narodowo-Radykalny) тощо»¹³⁰.

Кардинально іншої думки щодо ОУН дотримується В. Поліщук. Протягом 1990-х років науковець опублікував декілька праць з історії ОУН. У нашому огляді історіографії передусім звернемо увагу на його працю «Інтегральний націоналізм як варіант фашизму»¹³¹.

Автор вважає, що творцем українського інтегрального націоналізму був Д. Донцов¹³². Українські історики також наголошують на визначальній ролі Д. Донцова для українського радикального націоналізму, проте, на нашу думку, не можна відкидати інших ідеологів ОУН, які часто не погоджувалися з низкою ідей Д. Донцова. Зокрема сам В. Поліщук, перед тим як сформулювати вищезазначену тезу, згадує про те, що Д. Анрієвський та Д. Демчик на Конгресі ОУН 28 січня – 3 лютого 1929 року обстоювали думку, що український націоналізм не повинен відмовлятися від демократичних ідей у своїй політиці.

Праця В. Поліщука притаманна тенденційність та однобічна, викривлена інтерпретація документів. Зокрема, автор вважає, що «Націоналізм» Д. Донцова був програмовим документом ОУН, хоча фактів того, що українські націоналісти дотримувалися лише «Націоналізму» Д. Донцова і керувалися лише ним, не наводить. Також автор чомусь не вважав за потрібне згадати той факт, що Д. Донцов ніколи не був членом ОУН. Далі автор аналізує «Націоналізм» як політичну програму ОУН і приписує Організації такі ідеї з книжки Д. Донцова, як, скажімо, експансія¹³³, хоча про якусь зовнішню експансію в документах ОУН не йшлося – лише про поширення на етнічних територіях.

Для того, щоб запобігти звинуваченням в однобічному підході до дослідження, варто було б зацитувати також М. Сціборського, який теж мав значний вплив у середовищі ОУН, оскільки був її активним членом та ідеологом, але В. Поліщук цього не робить, адже тоді його праця втратила б логічний стрижень. М. Сціборський вважав, що, «визнаючи благодіючі впливи диктаторського правління в певних обставинах і засадничо заступаючи устійнені принципи авторитарності нормального державно-політичного режиму, – ми водночас задивляємося на деякі засади диктатури фашизму з певною критичністю. Перманентна диктатура ... схильна позначати життя надмірним урядовим етатизмом і відтворювати культ своєманітної "поліційної держави", що гальмують розвиток суспільства та індивідуальності. Гадаємо, що цих прикмет не позбавлений і устрій фашизму»¹³⁴.

Підсумовуючи дослідження ідеї фашизму, М. Сціборський зауважує, що «слабкість фашизму в надмірному урядовому централізмі його системи, що утрудняє процес творчої індивідуалізації громадянина. Було б трагічно, коли б ця прикмета

загальмувала його розгоновий поступ»¹³⁵. Як бачимо, М. Сціборський попри те, що визнає і позитиви «фашизму», також наголошує на тому, що для націоналістів, на відміну від фашистів, він є неприпустимим.

Віктор Поліщук також вважає, що ОУНові був притаманний расизм. Автор наводить аргументи із твору «Націоналізм», проте ігнорує працю того ж таки М. Сціборського «Український націоналізм і жидівство»¹³⁶. М. Сціборський вважав, що «...обов'язком державної влади буде витворити для жидівства такі умови, при яких би воно, заховуючи свої органічні расові, культурні, релігійні властивості, одночасно втяглося б як чинник рівноправний у коло загальних суспільно-державних інтересів та позитивної творчости»¹³⁷.

Зважаючи на сильну заангажованість, вибіркове використання документів, працю В. Поліщука у цій роботі коментуємо лише як приклад псевдонаукового твору і в подальшому не будемо її використовувати.

Висновки

У польській історіографії наявні різні погляди щодо того, як вплинула політика Другої Речі Посполитої на формування радикальних ідей українського інтегрального націоналізму. Передусім польська історіографія підкреслює значну політизацію українського греко-католицького духовенства у міжвоєнний період і той факт, що воно відіграло важливу роль під час значущих подій для населення Галичини. Особливо польська історіографія відзначає роль українського духовенства під час двох переписів населення у міжвоєнний період, а також під час пацифікації.

В українській історіографії існує кілька точок зору щодо формування ідеології ОУН у міжвоєнний період та щодо ролі релігії в цій ідеології. Проте ні в кого з українських істориків не викликає сумніву той факт, що у міжвоєнний період в українському галицькому суспільстві були дві соціально-політичні сили, які формували світогляд людей та мали значний вплив на широкі маси суспільства. Цими силами були ОУН, котра в основі мала модерну націоналістичну ідеологію, та УГКЦ, яку підтримували клерикальні партії та організації, що в основі своєї ідеології мали християнське вчення та консервативну політичну позицію.

ПРИМІТКИ:

¹ Florentyna Rzemieniuk "Walki polityczne greckokatolickiego duchowieństwa o niepodległość Ukrainy w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)", Siedlce, 2003. 222 s.

² Florentyna Rzemieniuk "Stosunek Greckokatolickiego duchowieństwa do postanowień Konkordatu w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)". Siedlce 2004. 384 s.

³ Там само. – С. 7.

⁴ Florentyna Rzemieniuk "Stosunek Greckokatolickiego duchowieństwa do postanowień Konkordatu w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)". Siedlce 2004. S. 7.

⁵ Там само. – С. 79.

⁶ Florentyna Rzemieniuk "Stosunek Greckokatolickiego duchowieństwa do postanowień Konkordatu w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)". Siedlce 2004. S. 85.

⁷ Florentyna Rzemieniuk "Stosunek Greckokatolickiego duchowieństwa do postanowień Konkordatu w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)". Siedlce 2004. S. 85.

⁸ Там само.

⁹ Хомішин Г. Українська проблема. – Станіславів. – 1932. – С. 57.

¹⁰ Florentyna Rzemieniuk "Walki polityczne greckokatolickiego duchowieństwa o niepodległość Ukrainy w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)", Siedlce, 2003. С. 40.

¹¹ Florentyna Rzemieniuk "Walki polityczne greckokatolickiego duchowieństwa o niepodległość Ukrainy w okresie II Rzeczypospolitej (1918–1939)", Siedlce, 2003. С. 106.

¹² Там само. – С. 106.

¹³ Stryjek T. "Українська idea narodowa okresu międzywojennego". Wrocław, 2000. 450 s.

¹⁴ Там само. – С. 110.

¹⁵ Stryjek T. "Українська idea narodowa okresu międzywojennego". Wrocław, 2000. S. 111.

¹⁶ Там само. – С. 149.

¹⁷ Mroz M. "Katolicyzm na pograniczu". Toruń 2003. 311 s.

¹⁸ Там само. – С. 51.

¹⁹ Там само. – С. 51.

²⁰ Там само. – С. 77.

²¹ Там само.

²² Maciej Mroz "Katolicyzm na pograniczu". Toruń 2003. С. 78.

²³ Там само. – С. 80.

²⁴ Там само. – С. 85.

²⁵ Там само. – С. 101.

²⁶ Mich W. "Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939)". Lublin, 1992. 306 s.

²⁷ Mich W. "Obcy w polskim domu". Lublin 1994. 143 s.

²⁸ Mich W. "Problem mniejszości narodowych w myśli politycznej polskiego ruchu konserwatywnego (1918–1939)". Lublin, 1992. S. 12.

²⁹ Там само.

³⁰ Там само. – С. 17.

³¹ Там само.

³² Там само. – С. 181.

³³ Włodzimirz Mich "Obcy w polskim domu". Lublin 1994. S. 92.

³⁴ Bogumił Grott "Nacjonalizm i religia". Kraków 1984, 177 s.

³⁵ Там само. – С. 16.

³⁶ Там само.

³⁷ Там само.

³⁸ Bogumił Grott "Nacjonalizm i religia". Kraków 1984. S. 17.

³⁹ Там само. – С. 21.

⁴⁰ Там само. – С. 31.

⁴¹ Там само. – С. 62.

⁴² Grott B. "Katolicyzm w doktrynach ugrupowań narodowo-radykalnych do roku 1939"/ Kraków 1987, 141 s.

⁴³ Grott B. "Katolicyzm w doktrynach ugrupowań narodowo-radykalnych do roku 1939"/ Kraków 1987. S. 8.

⁴⁴ "Religia i kościół Rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993" Pod red Jachymka J. Lublin 1995. 221 s.

⁴⁵ Maj E. "Religija i Kościół rzymskokatolicki w myśli politycznej Narodowej Demokracji 1918–1939". Pod red Jana Jachymka "Religia i kościół Rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993" Lublin 1995. C. 47.

⁴⁶ Mich W. " Kościół i religia Katolicka w myśli politycznej polskiego ruchu Konserwatywnego 1918–1939". Pod red Jana Jachymka "Religia i kościół Rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993" Lublin 1995. 221 s.

⁴⁷ Mich W. " Kościół i religia Katolicka w myśli politycznej polskiego ruchu Konserwatywnego 1918–1939". Pod red Jana Jachymka "Religia i kościół Rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993" Lublin 1995. C.96.

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Paruch W. "Religia i kościół Rzymskokatolicki w myśli politycznej Obozu Pilsudczykowskiego w latach 1926–1939". Pod red Jana Jachymka "Religia i kościół Rzymskokatolicki w polskiej myśli politycznej 1919–1993" Lublin 1995. C. 117.

⁵⁰ Sliwa T. "Kościół Greckokatolicki w Polsce w latach 1918-1939". Pod red. Zygmunta Zielinskiego, Stanisława Wilka "Kościół w II Rzeczypospolitej". Lublin 1980. C. 149.

⁵¹ Ks. Tadeusz Sliwa "Kościół Greckokatolicki w Polsce w latach 1918-1939". Pod red. Zygmunta Zielinskiego, Stanisława Wilka "Kościół w II Rzeczypospolitej". Lublin 1980. C. 150.

⁵² Там само. – С. 159.

⁵³ Ks. Tadeusz Sliwa "Kościół Greckokatolicki w Polsce w latach 1918–1939". Pod red. Zygmunta Zielinskiego, Stanisława Wilka "Kościół w II Rzeczypospolitej". Lublin 1980. S.161.

⁵⁴ Там само. – С. 162.

⁵⁵ Там само. – С. 162.

⁵⁶ Там само. – С. 162.

⁵⁷ Hryciuk G. "Przemiany narodowosciowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948". Toruń 2005, 422 s.

⁵⁸ Hryciuk G. "Przemiany narodowosciowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948". Toruń 2005. S. 59.

⁵⁹ Там само. – С. 60.

- ⁶⁰ Там само. – С. 62.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² Там само. – С. 65.
- ⁶³ Там само. – С. 84.
- ⁶⁴ Grzegorz Hryciuk "Przemiany narodowosciowe i ludnościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1931–1948". Torun 2005, 422 s.
- ⁶⁵ Мędrzecki W. "Wojewodztwo wołyńskie 1921–1939". Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz 1988, 202 s.
- ⁶⁶ Мędrzecki W. "Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym". Warszawa-2005. 331 s.
- ⁶⁷ Мędrzecki W. "Wojewodztwo wołyńskie 1921–1939". Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz 1988, S. 20.
- ⁶⁸ Мędrzecki W. "Wojewodztwo wołyńskie 1921–1939". Wrocław-Warszawa-Krakow-Gdansk-Lodz 1988, S. 20.
- ⁶⁹ Там само. – С. 22.
- ⁷⁰ Там само. – С. 22.
- ⁷¹ Там само. – С. 22.
- ⁷² Там само. – С. 22.
- ⁷³ Там само. С. 33.
- ⁷⁴ Там само. – С. 114.
- ⁷⁵ Там само. – С. 114.
- ⁷⁶ Мędrzecki W. "Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym". Warszawa-2005. 331 s.
- ⁷⁷ Там само.
- ⁷⁸ Кентій А. Українська Військова Організація (УВО) в 1920-1928 рр Короткий нарис. – Київ, 1998. – 81 с.
- ⁷⁹ Кентій А. Нарис історії Організації Українських Націоналістів (ОУН) 1929-1941 рр.), – Київ, 1998. – 200 с.
- ⁸⁰ Там само. – С. 25.
- ⁸¹ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи. – Львів: "Мс", 2006. – 144 с.
- ⁸² Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – Київ, 2006. – 388 с.
- ⁸³ Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.)// <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/zajzev.htm>
- ⁸⁴ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів: аналітичний огляд. – К., 2003 <<http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>>.
- ⁸⁵ Бондаренко К. Ми просто стоїмо не на тому березі ріки// <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/bondar1.htm>
- ⁸⁶ Муссоліні Б. Доктрина фашизму// <http://white-society.org/index.php?name=Files&op=view_file&lid=3>
- ⁸⁷ Мандрик М. Український націоналізм: становлення у міжвоєнну добу. – Київ, 2006. – с. 38.
- ⁸⁸ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів аналітичний огляд. – К., 2003. – <<http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>>.
- ⁸⁹ Цит. за: Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів: аналітичний огляд. – К., 2003. – <<http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>>.

⁹⁰ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів: аналітичний огляд. – К., 2003. – <<http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>>.

⁹¹ Касьянов Г. До питання про ідеологію Організації Українських Націоналістів: аналітичний огляд. – К., 2003. – <<http://litopys.org.ua/kasian/kas2.htm>>.

⁹² Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.)// <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/zajzev.htm>

⁹³ Там само.

⁹⁴ Чи ми фашисти? Заграва. Львів. – 1 липня 1923 р. – № 13. – С. 99.

⁹⁵ За два тижні. Заграва. Львів. – 15 квітня 1924 р. №8. – С. 125.

⁹⁶ Бондаренко К. Ми просто стоїмо не на тому березі ріки// <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/bondar1.htm>

⁹⁷ Муссоліні Б. Доктрина фашизму// <http://white-society.org/index.php?name=Files&op=view_file&lid=3>

⁹⁸ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи, – Львів: "Мс", 2006. – С. 28.

⁹⁹ Там само. – С. 29.

¹⁰⁰ В'ятрович В. Ставлення ОУН до євреїв: формування позиції на тлі катастрофи, – Львів: "Мс", 2006. – С. 35.

¹⁰¹ Зайцев О. Фашизм і український націоналізм (1920-30-ті рр.) // <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/zajzev.htm>

¹⁰² Бондаренко К. Ми просто стоїмо не на тому березі ріки // <http://www.ji.lviv.ua/n16texts/bondar1.htm>

¹⁰³ Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХст. // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С. 29–50.

¹⁰⁴ Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920-1939 рр.): Історико-політологічний аналіз // Галичина. – № 4. – 2000. – С. 97–101.

¹⁰⁵ Марчук М. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальній устрій // Галичина. – № 5-6. – 2001. – С. 302–307.

¹⁰⁶ Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомишина // Галичина. – №5-6. – 2001. – С. 315–320.

¹⁰⁷ Пилипів І. Екуменічна діяльність митрополита Андрея Шептицького у міжвоєнний період // Галичина. – № 5-6. – 2001. – С. 308–313.

¹⁰⁸ Гладка Г., Когуцяк М., Москалюк М., Хруслов Б. У боротьбі за Церкву, націю й державу // Галичина. – №1. – 1998. – С. 67–72.

¹⁰⁹ Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С. 29–50.

¹¹⁰ Лисенко О. Релігійне питання у теорії та практиці українського націоналізму в першій половині ХХ ст. // Український історичний журнал. – 2000. – №6. – С. 32.

¹¹¹ Там само. – С. 49.

¹¹² Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920-1939 рр.): Історико-політологічний аналіз // Галичина. – № 4. – 2000. – С. 97–101.

¹¹³ Там само. – С. 97.

¹¹⁴ Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920-1939 рр.): Історико-політологічний аналіз // Галичина. – № 4. – 2000. – С. 97.

¹¹⁵ Москалюк М. Державотворча концепція українських християнських суспільників у міжвоєнній Галичині (1920-1939 рр.): Історико-політологічний аналіз // Галичина. – № 4. – 2000. – С. 101.

¹¹⁶ Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомішина // Галичина. – №5-6. – 2001. – С. 315-320.

¹¹⁷ Єгрешій О. Взаємовідносини митрополита Андрея Шептицького і єпископа Григорія Хомішина // Галичина. – №5-6. – 2001. – С. 317.

¹¹⁸ Гладка Г., Когутяк М., Москалюк М., Хруслов Б. У боротьбі за Церкву, націю й державу // Галичина. – №1. – 1998. – С. 67-72.

¹¹⁹ Там само. – С. 67.

¹²⁰ Марчук М. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій // Галичина. – № 5-6. – 2001. – С. 302.

¹²¹ Штокало В. Відносини Андрея Шептицького з УВО // <http://maidan.org.ua/static/lvivmai/1167405955.html>

¹²² Марчук М. Греко-католики в Другій Речі Посполитій: суспільний чин та конфесійно-територіальний устрій // Галичина. – № 5-6. – 2001. – С. 303.

¹²³ Motyl A. The Turn to the right: the ideological origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1918 – 1929. – N.Y. – 1980. – 212 p.

¹²⁴ Там само. – С. 94.

¹²⁵ Там само. – С. 131.

¹²⁶ Там само. – С. 131.

¹²⁷ Motyl A. The Turn to the right: the ideological origins and Development of Ukrainian Nationalism, 1918 – 1929. – N.Y. – 1980. – S. 134.

¹²⁸ Там само. – С. 161.

¹²⁹ Мірчук П. Нарис історії Організації Українських Націоналістів. – Мюнхен – Лондон – Нью-Йорк, 1968. – С. 514.

¹³⁰ Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К., 1994. – Т.2. – С. 251-252.

¹³¹ Poliszczuk W. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 1. Toronto-1998. S. 232.

¹³² Там само. – С. 29.

¹³³ Poliszczuk W. Integralny nacjonalizm ukraiński jako odmiana faszyzmu. T. 1. Toronto-1998. S. 59.

¹³⁴ Сціборський М. "Націократія", http://www.run.org.ua/component/option,com_remository/Itemid,54/func,startdown/id,10/ С. 29.

¹³⁵ Там само. – С. 30

¹³⁶ Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 11-12. – С. 226-273.

¹³⁷ Сціборський М. Український націоналізм і жидівство // Розбудова нації. – 1930. – Ч. 11-12. – С. 226-273.

Андрій СМІРНОВ

СТЕПАН СКРИПНИК:
РЕЛІГІЙНО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
У 30-х – НА ПОЧАТКУ 40-х РОКІВ ХХ СТОЛІТТЯ

Біографічні історико-церковні студії залишаються одним із пріоритетних напрямів сучасної української історіографії. Серед знакових постатей в історії українського православ'я виділяється Степан Скрипник – посол до польського сейму від Волині в 30-х рр. ХХ ст., першоієрарх Української православної церкви у США, перший патріарх Київський і всієї України Мстислав. Чи не найменш вивченим періодом його діяльності залишаються 30–40-ві рр. ХХ ст. Найбільш плідною в міжвоєнні роки була участь С. Скрипника у національно-церковному русі за дерусифікацію церкви на Волині.

Етноконфесійна політика в міжвоєнній Польщі була зорієнтована на національну асиміляцію і релігійну інтеграцію православних українців з польською нацією і католицькою церквою. Активізований цією політикою протилежний український національно-церковний рух стимулювався усвідомленням національного начала в духовних, релігійних, звичаєвих виявах українського народу. Головним гаслом цього руху стала вимога дерусифікації Православної церкви, яка підсилювалася патріотичними настроями значної частини православних мирян, усвідомленням духовенством потреби в тіснішому зв'язку з паствою. Одночасно серед прихильників українізації виділилися радикальне і помірковане крило. Радикальне, що становило меншість і орієнтувалося на Українську автокефальну православну церкву (УАПЦ) в Радянській Україні, було приречене на поразку. Поміркована частина виступала за «внутрішню автокефалію» в межах Православної церкви в Польщі.

Українізація церкви, яка особливого розмаху набула на Волині, після її тривалого зросійщення в ХІХ – на початку ХХ ст. і спроб

полонізації протягом усього міжвоєнного періоду, виявилася, по-перше, у відновленні соборного устрою Української православної церкви (УПЦ), сприяла тому, що всі парафіяни, а не лише одне духовенство, брали активну участь у церковно-релігійному житті; по-друге, у відродженні українських обрядів, звичаїв у культово-обрядовій сфері, що водночас сприяло очищенню церкви від інонаціональних та іновірних елементів; по-третє, у свосередній інкультурації православ'я, тобто впровадженні у церковно-релігійну сферу національної культури, української духовності, рідної мови як богослужбової.

Зацікавлення церковними справами у С. Скрипника виникло ще під час співпраці з Симоном Петлюрою у революційні роки¹. Існують відомості, що він у жовтні 1921 р. був присутній на Волинському єпархіальному зібранні духовенства і мирян у Почаївській лаврі, що закріпило основні вимоги національно-церковного руху². Перебуваючи в червні 1927 р. у Луцьку на Першому самоурядовому курсі для гмінних урядовців³, С. Скрипник паралельно брав участь у відомому церковному з'їзді, який виступив за українізацію Православної церкви на Волині⁴.

Ставши послом, С. Скрипник почав підтримувати гасло боротьби за «внутрішню автокефалію» православних українців у межах Православної церкви в Польщі. Помірковане крило, репрезентоване УПРВ, залишалось на чолі руху аж до початку Другої світової війни. В одному з своїх листів посол С. Скрипник так оцінив роль українського православ'я в краї: «Церква взагалі, а на Волині спеціально, повинна стати чинником дальшого зросту національної свідомості нашого многострадального народу, а по-друге, – елементом, консолідуючим громадське життя та впроваджуючим до нього засади чесної етики, які єдині дадуть можливість розвіяти мряку короткозорого політиканства, що закриває не раз перед людьми навіть доброї віри остаточну ціль цілої нації»⁵. В обмін на політичну лояльність санаційна влада дозволила українцям проводити розмосковлення Православної церкви⁶. Розроблена Генриком Юзевським «волинська програма» передбачала проведення реформ «православної церкви на Волині у напрямку повернення до традицій соборності й зміни російського національного складу єпископату»⁷.

Свої погляди на проблему дерусифікації православ'я С. Скрипник виклав у інтерв'ю краківській газеті «Ilustrowany Kurjer

Codzienny» за 1932 р.: «Мушу спочатку спростувати популярну назву "українізація церкви". Українці мають на увазі не українізацію церкви, але дерусифікацію Православної церкви на землях, заселених вірними української національності, а також повернення тих прав і традицій, які мала Православна церква в давній Речі Посполитій аж до кінця XVIII століття»⁸. Посол наголошував на тому, що УПЦ набагато старша від московської церкви, яка є її меншою сестрою. Він також окреслив основні вимоги руху за розмосковлення:

1. Якнайшвидше скликання Собору Православної церкви в Польщі за участі духовенства і мирян для юридичного врегулювання внутрішньоцерковних і державно-церковних відносин.

2. Збільшення кількості ієрархів української національності та призначення правлячим архієреєм Волинської єпархії єпископа-українця. Усунення росіяни з церковної адміністрації на Волині і Поліссі.

3. Ведення місійної праці українськими священиками.

4. Викладання релігії українською мовою для дітей українців⁹.

Першою великою перемогою лідерів дерусифікації православ'я стала висвята українця Полікарпа (Сікорського) на вікарного єпископа Луцького. Адже єдиний український ієрарх у Православній церкві в Польщі архієпископ Олексій (Громадський) перебував на Гродненській кафедрі, і Волинь, 70% якої становили православні українці, не мала жодного свого архіпастиря.

На запрошення митрополита Варшавського Діонісія (Валединського) 10 квітня 1932 р. С. Скрипник взяв участь у єпископській хіротонії архімандрита Полікарпа у варшавському соборі св. Марії Магдалини¹⁰. За дорученням Української парламентської репрезентації Волині (УПРВ) посол особисто виїхав до Жировицького монастиря і супроводжував єпископа до Луцька¹¹. Так зав'язалися дружні стосунки двох відомих осіб в історії українського православ'я.

Значну роль у релігійному житті краю відіграло Товариство імені митрополита Петра Могили, яке було засноване 19 листопада 1931 р. у Луцьку. Документи свідчать, що запрошення № 1 на установчі збори Товариства було адресоване саме послу С. Скрипнику¹². 14 грудня 1936 р. на загальних зборах відділу Товариства Могили в Рівному посол запропонував виробити план духовних бесід за участю духовенства, поширити діяльність організації серед

духовенства і мирян повіту, відкрити бібліотеку релігійної літератури, відновити видання часопису «За Соборність»¹³. Він брав активну участь у духовно-просвітницьких акціях рівненської філії, виступав із доповідями про український церковний рух у Другій Речі Посполитій, про долю Почаївської лаври¹⁴.

Найбільш резонансною акцією С. Скрипника, без сумніву, стала організована ним зі згоди Г. Юзевського так звана «Почаївська маніфестація» 10 вересня 1933 р.. З нагоди ювілею митрополита Діонісія (Валединського) у день св. Йова в Почаєві зібралось близько 20 тис. прочан. Українські парламентарі вирішили використати цю нагоду і провели контракцію. Під час мітингу, на якому виступали члени УПРВ, було розгорнуто жовто-блакитні прапори і транспаранти з вимогами українізації церкви та призначення українських єпископів. «Для вдумливого глядача було ясно, що ця маніфестація була добре наперед підготовлена, але вона ніколи не вдалася б, коли б не було для неї сприятливого ґрунту в самому тодішньому церковному житті, а головні – в його проводі... – писав митрополит Іларіон (Іван Огієнко). – Можна різно дивитися на цю протимосковську маніфестацію, але 15–20.000 учасників говорили про поважність її. Це справді був поважний протест проти московства на Волині, а його розвелось тут аж надто багато. Маніфестація відразу захопила всю Волинь і повторилася й потім по кількох катедральних містах, але в меншому розмірі. Стало ясно: не хочемо насильного москвофільства в Церкві! І це було рішуче домагання всієї Волині»¹⁵.

Безпосередній свідок тих подій М. Сивіцький писав: «Я не маю звички перед кимсь фіміамам кадити, але ж годі й правди не казати, що найбільше припала мені до душі соковита полтавська мова посла Скрипника...»¹⁶. У зв'язку з почаївськими подіями закономірно виникає запитання: хто ж був головним ініціатором маніфестації? На це питання спробував відповісти сам владика Мстислав: «Годі було чекати, аж Юзевський мене покличе і запропонує влаштування демонстрації. Насправді з'явилося до нього з власної волі аж трьох рабів Божих: інж. Сергій Тимошенко – голова Товариства ім. митрополита Петра Могили, проф. Іван Власовський, секретар цього ж Товариства, та посол Степан Іванович “другий” Скрипник... Я почав з того, що без контрдемонстрації тут не обійтись. Як звичайно, людей в Почаєві збереться багато, але все переважно з холодною кров'ю, треба її дещо підігріти. Це може зробити лише

молодь, тільки що вона до Почаєва не дуже рветься, радше обминає гніздо білогвардійщини, яке десятками літ калічило душу українського населення Волині й Полісся. Над участю молоді розгорнулася довгенька дискусія. Припинилася вона після моєї заяви, що відповідальність за спокійний перебіг української контрдемонстрації беру на себе»¹⁷. Зазначимо, що синьо-жовтий прапор, який майорів на лаврській дзвіниці, пошла дружина посла Іванна.

Резюмуючи, можна зробити висновок, що ініціатором Почаївської маніфестації виступило Товариство ім. Петра Могили, безпосередньою організацією займався Скрипник за сприяння воеводи Юзевського. У результаті, як згадував останній, «Діонісій програв. Триумфував Скрипник і Українська репрезентація до сейму і сенату»¹⁸. У березні 1934 р. Синод призначив владика Олексія (Громадського) архієпископом Волинським і Кременецьким, що значно активізувало процеси розмосковщення. С. Скрипник став членом Митрополичої ради, очолюваної предстоятелем Православної церкви в Польщі¹⁹.

Варто підкреслити, що посол неодноразово зустрічався з волинським архієреєм з приводу українізації церкви. Зокрема, наприкінці серпня 1936 р. голова УПРВ просив С. Скрипника зустрітися з Громадським, який буде 1 вересня у Рівному, й «обговорити з владикою всі церковні справи, що вплинули до репрезентації і знаходяться у Вас»²⁰.

Митрополит Діонісій ще довго не міг змиритись із втратою найбільшої Волинської єпархії і виношував плани її повернення. УПРВ в одному з меморіалів до воеводи Г. Юзевського наводила численні факти втручання митрополита у внутрішнє життя єпархії. Крім того, українські парламентарі прагнули створити проукраїнську більшість у Св. Синоді через призначення владика Полікарпа на гродненську кафедру. Однак це їм не вдалося. Юзевський не був зацікавлений у посиленні українських елементів у всій Православній церкві, обмежившись волинським регіоном²¹.

Боротьба за українізацію церковного життя вимагала від посла неабиякої сміливості та рішучості. Періодично у нього траплялися конфлікти з зрусифікованим духовенством рівненського собору. С. Скрипник намагався перешкодити о. Н. Рогальському, який збирав підписи проти висвяти Полікарпа (Сікорського) на

єпископа. Щодо цього 3 квітня 1932 р. відбулися надзвичайні збори філії Товариства ім. Петра Могили в Рівному, на яких Степан Іванович охарактеризував архімандрита Полікарпа як «пастиря твердої віри, широкої богословської ерудиції та високої моральної якості, людину з широкими організаторськими здібностями та добрим серцем»²². Через антиукраїнську діяльність протоєрей Рогальський того ж року був переведений у Вільно.

На жаль, його наступник дотримувався таких самих поглядів. 19 червня 1934 р. у Рівненському соборі стався такий випадок: московські фанатики, відповідно налаштовані настоятелем храму о. Дмитром Сайковичем, ледь не кинулися на С. Скрипника з вигуками: «Убить его!» УПРВ негайно відреагувала на цю провокацію, провівши в Рівному посольське справоздавче зібрання, на якому посол склав звіт про події в соборі. З цього ж приводу була видана одноразовка «Волинські дзвони»²³. В окремих випадках послу доводилося боронити рідну церкву у судових інстанціях. 11-12 квітня 1933 р. він виступив свідком у Рівненському повітовому суді на захист парафіянина П. Колесника, який наважився співати в церкві с. Колоденка українською мовою²⁴.

Спочатку С. Скрипник окреслив стан православ'я у Польщі, 70% вірних якого становлять українці. Посол говорив про переважно російський характер ієрархії та вищого духовенства Волині, хоча Православна церква в Польщі є автокефальною. І далі продовжував: «Сама справа автокефалії Православної Церкви в Польщі, себто відділення її від колишньої Російської Церкви, окупилася кров'ю найшляхетнішого її ієрарха бл. пам'яті митрополита Юрія, який заплатив своїм життям лише за те, що був рішучим прихильником автокефалії, а за національністю був українцем». Він знову зупинився на вимогах руху за дерусифікацію церкви, зокрема, відзначивши «наближення церкви до народу, між іншим через добровільне, на бажання вірних, впровадження відправ у рідній мові українській, замість змосковщеної церковнослов'янської, не зрозумілої для нашого народу». Потім він висловив своє ставлення до інциденту в соборі, висновуючи, що «поведінка Колесника в церкві була пристойною, гідною святині»²⁵.

У 479 фондї (Волинське українське об'єднання, м. Рівне) Державного архіву Рівненської області є справа, в якій зберігаються численні скарги православних віруючих до посла Скрипника на священнослужителів, які перешкождали українізації богослужінь.

Так, парафіяни с. Дерев'яне Клеванської гміни просили «допомогти виполоти московські бур'яни, які глибоко запускають своє коріння на родючій українській ниві та вносять в українське національне життя нелад і неспокій... Досить московській гязі бути паразитом на живому українському тілі»²⁶.

Як справедливо стверджує В. Борщевич, «тривала боротьба призвела до перелому в першій половині тридцятих років. Тоді українцям удалося закласти основи національної ієрархії, українізувати богослужіння у 2/3 парафій єпархії, створити й відновити авторитетні церковно-громадські інституції, взяти керівництво єпархіальним життям у свої руки. ...Жодна інша сила на Волині не змогла здійснити того, що зробила УПРВ у міжвоєнний період у національно-церковному відродженні»²⁷.

Ревно захищаючи православ'я, Скрипник інколи робив досить нетолерантні заяви щодо інших конфесій. Зокрема, у серпні 1937 р. під час посольських віч у Тучині і Степані він негативно висловився про adeptів євангельського реформатського руху, назвавши їх зрадниками. Тоді він обстоював максимум «для одного народу – одна віра»²⁸.

Православні українці впродовж 30-х років чекали реалізації задекларованої грамотою президента у 1930 р. ідеї врегулювання устрою Православної церкви, але так і не дочекались. Після проголошення грамоти скликання Собору відкладалося на далеку перспективу. Тому одна з головних вимог Почаївської резолюції 1937 р., прийнятої з ініціативи православних парламентарів, стосувалася помісного Собору²⁹. Посол С. Скрипник 10 липня 1938 р. склав «Інтерпеляцію Голові Ради Міністрів у справі неврегульованого дотепер правного становища Православної церкви в Польщі», в якій звернув увагу на важливість Грамоти президента Польщі про скликання першого помісного Собору. На його думку, цей акт був «висловом признання державою поваги й значення православного віросповідання в Польщі»³⁰. С. Скрипник детально зупинився на негативних наслідках насильницької конверсії українців на католицизм: «Усі ці явища зміцнили серед православного населення переконання, що акція навернення на католицтво, яку проводять деякі чинники і для успішності якої використовують не раз представників адміністрації на місцях, має за ціль не тільки збільшення числа римо-католиків, але й руїну та внутрішню дезорганізацію Православної церкви в Польщі.

Джерелом цих усіх жалюгідних явищ, згідно із загальним переконанням, є, в першу чергу, дотепер правно нерегульоване становище Православної церкви в Польщі, що використовують різні чинники із шкодою для держави і Православної церкви»³¹. Зрештою, автор дійшов висновку, що «уряд не має наміру в найближчому часі спрямовувати опрацьований проект статуту на законодавчий шлях»³².

У березні 1937 р. С. Скрипник узяв участь у кількогодичній нараді Г. Юзевського з архієпископом Олексієм та членами УПРВ. Предметом обговорення стало рішення Синоду, спрямоване проти українізації Служби Божої на користь полонізації. У зв'язку з цим ВУО видало меморіал волинському воєводі, а рівненське віче під проводом Скрипника ухвалило резолюцію з проханням скасувати ухвалу. Саме тоді він заявив, що на Волині українізовано 200 парафій³³. Завдяки громадському опору вдалося перешкодити реалізації ідеї «польського православ'я» на Волині³⁴.

Однією із найганебніших сторінок в історії Польщі – «форпосту християнства у Східній Європі» – стали безпрецедентні ревіндикаційні акції на Волині, Холмщині й Підляшші, під яких припав на 1937–1939 рр.³⁵. Вони були логічним продовженням урядової політики насильницької національної асиміляції, полонізації і пацифікації українців. Найгучнішою стала справа ревіндикації с. Гриньки на Кременеччині за участю військових. Реалізація заходів щодо трансформації українського православ'я одразу викликала широкомасштабний протест українських парламентарів із виходом на закордонні мас-медіа.

1 лютого 1938 р. на засіданні сейму С. Скрипник першим вніс інтерпеляцію міністру внутрішніх справ. Повідомивши про ситуацію в Гриньках, він також наголосив на продовженні примусового навернення православних українців у католицизм у Ланівецькій та Білозірській гмінах Кременецького повіту, що «викликає велике занепокоєння серед місцевої православної людності, загроженої в основному своєму праві – свободі визнання». Населення ж запевняло, що «душі наші зістануться православними й українськими»³⁶. Посол просив перевірити всі факти і зробити відповідні розпорядження.

21 березня 1938 р. УПРВ видало 20000 листівок за редакцією С. Скрипника «В обороні свободи сумління» накладом Волинської духовної консисторії. У тексті містилась інформація про ревіндика-

ції і методи діяльності Корпусу охорони пограниччя (КОП). У цьому польська влада побачила ознаки злочину і за постановою суду листівки були конфісковані³⁷. На сьогодні дослідники сперечаються про те, хто ініціював масове навернення православних українців на католицизм. Ситуація ускладнюється тим, що не вдалося віднайти документів за підписом особи, яка санкціонувала ревіндикацію. Більша частина польських істориків схильна все пояснювати перегинами військових на місцях, українці вбачають у діях КОП цілеспрямовану політику керівництва держави. Принаймні, можна погодитись із думкою російського науковця Г. Матвєєва, який доводить, що наказ віддавали у найвищих військових колах Польщі³⁸.

У черговій сеймовій промові у лютому 1939 р. С. Скрипник знову порушив церковне питання: «20 років безправ'я і події в житті Православної церкви, які передували виданню декрету 1938 р., свідчили, що Православна церква в Польщі знаходиться зараз у стані цілковитої організаційної руїни»³⁹. Високо оцінивши факт прийняття декрету президента Польщі, який врегулював статус Польської автокефальної православної церкви, посол все ж назвав його одностороннім, оскільки він не привів до скликання помісного Собору. Раніше під час виступу у Бюджетній комісії Скрипник розцінив декрет як некорисний, бо він не створював умов для розвитку національних елементів у церкві, а це, у свою чергу, на думку посла, сприяло переходу українців на католицизм. Одночасно він пропонував створити самостійну Українську католицьку дієцезію⁴⁰.

Незважаючи на таку загрозливу ситуацію, можливості Скрипника захищати інтереси Православної церкви та українського населення були досить обмежені та зводилися до усних або письмових протестів під час засідань сейму, у бюджетних комісіях, на зустрічах з представниками державної влади. Зокрема, 9 травня 1938 р. у складі волинської делегації він був прийнятий головою Ради міністрів генералом Ф. Славою-Складковським, якого докладно поінформував про ревіндикацію на Волині і вручив йому меморіал. У перші дні липня 1938 р. посол Скрипник виступив проти підписання антиправославного договору Польщі з Ватиканом, знову вимагав імплементації грамоти президента 1930 р. Він навіть зауважив, що православ'я у нацистській Німеччині почувається краще, ніж у санаційній Польщі⁴¹. Проте всі меморан-

думи, протести та інтерпеляції до влади у кращому разі трохи стримували окатоличення, але зупинити його не могли. І річ зовсім не в тому, що Скрипник належав до угодовського табору, як пише греко-католик о. Орест Купранець⁴². Адже на протести самостійників з УНДО уряд теж не реагував. Повна відповідальність за ревіндикацію лежить на польських державних чинниках. Така недалекоглядна політика невдовзі обернулася «Волинською трагедією» для обох народів.

Прагнув вплинути своїм авторитетом на припинення примусового прозелітизму і митрополит Діонісій. Під час архіпастирської візитації Волині 31 травня 1938 р. в Рівному йому влаштували небачену зустріч. За іронією долі з привітальною промовою до владики звернувся організатор Почаївської маніфестації. Скрипник висловив «велике задоволення й почуття радості, що митрополит прибув на Волинь, щоби своєю присутністю й авторитетом першоієрарха Церкви в Польщі зміцнити серця вірних, дати їм потіху й надію, зцементувати їх душі в любові та відданості до прадідівської віри, до рідної православної церкви»⁴³. Очевидно, небезпека втратити свою етноконфесійну ідентичність змусила тоді об'єднуватися разом православних і греко-католиків, українців і росіян. Свою роль відіграв той факт, що Варшавська митрополія того року виділила земельну ділянку для будівництва будинку Рівненської гімназії⁴⁴. 9 червня того ж року у Почаївській лаврі Скрипник брав участь у нараді під головуванням митрополита Діонісія у справі оборони православ'я, а 10 вересня особисто зустрічався з владикою у Варшаві, де вони погодились об'єднувати всіх православних для боротьби з ревіндикацією⁴⁵.

У цей день С. Скрипник планував провести вже традиційне для почаївських прочан посольське віче, але повітовий староста його заборонив. Тому посол обмежився виголошенням короткої промови, закликаючи шанувати релігію, в якій були виховані. Останні слова були доволі символічні: «Хай живе Річ Посполита Польська Маршала Пілсудського!»⁴⁶ У Почаєві С. Скрипник поширив кількасот своїх інтерпеляцій у справі статусу церкви.

У пам'яті владики Мстислава назавжди залишилися сотні знищених поляками церков. І хоча митрополит Андрей Шептицький у всьому звинувачував масонів⁴⁷, посол розумів, що це була цілеспрямована акція польського режиму⁴⁸. Це стало одним із головних факторів, які вплинули на перехід С. Скрипника на

платформу УНДО у грудні 1938 р.⁴⁹ Урядову політику нищення православних церков зупинила тільки Друга світова війна.

Після анексії Західної України радянськими військами у вересні 1939 р. С. Скрипник змушений був разом з іншими українськими парламентарями залишити Львів і опинився в окупованому німцями Кракові, де працював у Допомоговому комітеті⁵⁰. Про цей період життя С. Скрипника до початку німецько-радянської війни маємо фрагментарні відомості, базовані переважно на паративних джерелах, а не на документах. У 1940 р. Степан Іванович проживав у Холмі і, за словами В. Кубійовича, «багато допомагав українській справі, використовуючи свій пост інспектора самоврядування...»⁵¹.

Перебуваючи у Холмі, С. Скрипник став членом Архієпископської ради при владиці Іларіонові (Огієнкові). Ця рада була створена ним 7 листопада 1940 р. як консультативно-дорадчий орган у важливих церковних і національних питаннях за участю духовенства і відомих світських осіб. Серед них – М. Мостович, Ф. Пекарський, В. Островський, Н. Квітка, А. Павлюк, І. Лютий, Н. Кибалюк, В. Соловій та інші. Засідання ради відбувалися під головуванням владики Іларіона. Секретарем був В. Квасницький. На засіданнях 10 і 18 листопада, 1 грудня обговорювалися такі актуальні питання:

1. Залучення парафіяльного духовенства до культурно-освітньої праці на селі.
2. Підвищення національної свідомості кліру і парафіян через патріотичне проповідництво.
3. Заснування шкіл при монастирях, духовної академії в Холмі.
4. Поступова українізація богослужінь.
5. Створення правової комісії для розв'язання юридичних питань, зокрема, майнового характеру⁵².

Пізніше владики Іларіон у своїх спогадах про цю інституцію писав: «Складалась вона з 25-30 найвидатніших духовних і світських осіб Холмщини й Підляшшя. Усі без виключення важливі справи йшли на розгляд Архієпископської ради як органа дорадчого. Це була дуже важлива інституція, так би мовити, церковний парламент, інституція, яка міцно зв'язала мене з нашою інтелігенцією, а інтелігенцію зв'язала з Церквою. Ані однієї важливої церковної справи не було в мене, яку я не віддавав би на попередній розгляд цього поважного органу, який завжди піддавав

мені цінну думку. Німці кілька разів наказували мені не збирати Архієпископської ради, але їхнього зарядження, щодо цього, я ніколи не виконував, – Рада й далі збиралася раз на 1-2 місяці»⁵³.

Важливою справою, до якої долучився С. Скрипник, стали спроби холмського громадсько-церковного осередку врегулювати юридичний статус Православної церкви в польському Генерал-губернаторстві. Річ у тім, що після початку війни Варшавська митрополія формально продовжувала жити за декретом президента Польщі від 18 листопада 1938 р. «Про ставлення держави до Польської автокефальної православної церкви» та розпорядженням Ради міністрів від 10 грудня 1938 р. «Про визнання Внутрішнього статуту Польської автокефальної православної церкви»⁵⁴.

Делегація від Холмщини у складі С. Скрипника і журналіста Володимира Островського 29 квітня 1941 р. надіслала до Собору єпископів Православної церкви в Генерал-губернаторстві меморіал щодо розробки проекту нового статуту церкви. Православна громадськість зверталася до митрополита Діонісія з проханням прилучити до цього процесу світських представників пропорційно від кожної єпархії. В усній розмові з архієпископом Краківським і Лемківським Палладієм (Видибідою-Руденком) автори меморіалу висловили пропозицію сформувати комісію з п'яти православних українців. «Маючи на увазі ту обставину, що православне громадянство виявило велике заінтересовання справами Православної церкви і в відбудові автокефалічного устрою нашої Св. Православної церкви в Генерал-губернаторстві, було безперечно чинником конструктивним, і що всім православним українцям своя церква, відроджена на українських підвалинах, є дорога, немає перешкод, аби оминути громадський чинник в роботі по опрацюванню проекту внутрішнього статуту нашої Св. Автокефальної православної церкви», – писав Палладій до Діонісія⁵⁵.

Як бачимо, колишній посол намагався використати свої багатий досвід законотворчої роботи і боротьби за врегулювання статусу православ'я в Другій Речі Посполитій в нових умовах, пропонував свої послуги для церковних чинників у розробці проекту статуту Православної церкви в Генерал-губернаторстві. Невідомо, наскільки ці пропозиції були враховані митрополитом, але новий статут був прийнятий архієрейським Собором 30 листопада 1942 р. і затверджений окупаційною владою 19 січня 1943 р.⁵⁶

Безжальний «червоний терор» та переслідування релігії не могли викликати у західноукраїнського населення прихильного ставлення до радянської влади. Саме через це прихід німецьких військ сприймався спочатку як визволення. Особливо великі надії українська церковна еліта поклала на проголошене 30 червня 1941 р. відновлення Української Держави у Львові. Архієпископ Луцький Полікарп 10 липня 1941 р. звернувся з посланням до православного населення: «Оце на наших очах справедливість Божя сповнилася. Царство сатани валиться. По нашій звільненій українській землі несеться радісний гомін. В цю радісну хвилину український народ із наболілої душі шле ширу молитву-подяку Всевишньому за своє визволення від більшовицької влади і за своє спасіння. Перед нами у блискучому промені сходячого сонці сяє велика ідея – Один Бог, одна нація і спільна краща будучність. Сповнилась наша відвічна мрія. У городі князя Льва з радіовисильні несеться над нашими горами, нивами, ланами, над нашою так густо зрошеною кров'ю землею радісна вістка: проголошено самостійну Українську державу. Разом з українським народом радіє наша многотраждальна Церква. Відроджена у вільній Українській державі – Українська вільна Православна церква буде з народом одною нерозривною цілістю»⁵⁷.

Ейфорія перших місяців німецької окупації активізувала національно-церковні процеси, відкрилося широке поле діяльності для української інтелігенції. С. Скрипник одразу ж по відступі більшовиків поринув у активне церковне життя. Ідею автокефалії Православної церкви в Україні підтримала Українська рада довір'я на Волині (УРДВ). Зокрема, на засіданні 31 серпня – 1 вересня 1941 р. одним із головних було питання про стан православ'я на Волині та землях, «звільнених уже від безбожницької влади Москви». Учасники наради прийняли ухвалу, в якій наголошували, що стоять на тій непорушній основі, що церква в Україні, як могутній фактор національно-релігійного і морального виховання народу, має бути церквою національною й українською. Такою Православна церква може бути тільки тоді, коли вона буде незалежною, автокефальною⁵⁸. Стоячи на ґрунті закону 1 січня 1919 р. як державного акту, яким встановлено автокефалію Української православної церкви, УРДВ стверджувала, що осередок церковної влади незалежної церкви не може перебувати в руках чужої за кров'ю ієрархії та поза межами національної території. А

тому Рада рішуче виступала проти будь-яких спроб залишити УПЦ в юрисдикції Московського патріархату, а також «проти спроб підпорядкувати українську церкву чужій Варшаві й сумної пам'яті Варшавській митрополії». До часу скликання Всеукраїнського церковного собору учасники наради вважали за необхідне обрати Тимчасову адміністрацію УПЦ на звільнених теренах, яка вела б справи Церкви з забезпеченням національного її характеру та скликала б Собор у Києві⁵⁹. Як впливає з цієї ухвали, С. Скрипник у перші місяці окупації виступав за незалежність Української церкви від будь-яких релігійних центрів і, правдоподібно, сподівався на допомогу німецької влади в імплементації ідеї помісної церкви.

Рівненський часопис «Волинь», засновником якого був С. Скрипник, значну увагу приділяв релігійно-церковним процесам в Україні. 7 грудня 1941 р., одночасно з публікацією інтерв'ю з окружним комісаром В. Беєром, у якому той декларував нейтральність німецької влади щодо «розв'язки церковних справ», що вона «вповні залишала українському громадянству», «Волинь» помістила передовицю С. Скрипника «На часі», де йшлося про відродження УАПЦ. Автор висловив стурбованість тим, що в «Україні не існує досі єдиний правнодіючий зверхній церковний орган, який відповідав би потребам і стремлінням українського народу»⁶⁰.

Степан Іванович виступив із гострою критикою діяльності архієпископа Кременецького і Рівненського Олексія (Громадського) і засудив рішення українських єпископів Російської православної церкви, які 18 серпня 1941 р. на таємному Обласному соборі у Почаївській лаврі ухвалили залишитися в канонічній єдності з Московським патріархатом на правах автономії. Свою позицію С. Скрипник аргументував, покликаючись на постанови єпископської ради при владиці Полікарпові та Рівненської церковної ради, які наприкінці листопада того ж року засудили створення Автономної православної церкви (АПЦ).

Автор переконував, що «оздоровлення відносин у церковному житті прийде тільки тоді, коли негайно, згідно зі святими канонами нашої Церкви й у порозумінні з німецькими державними чинниками, буде створений на Україні авторитетний церковно-адміністративний орган на чолі з єпископом-українцем, що користатиме з довір'я цілого українського громадянства. До

обов'язків того єпископа належатиме: утримання зв'язку з Православною автокефальною церквою в Генеральному губернаторстві як найближчим нам правнодіючим церковним центром, що серед своєї ієрархії має двох архієпископів українців, унормування відносин у самій церкві в Україні, очищення її від шкідливого елементу та допровадження до скликання Собору незалежної Української автокефальної православної церкви, бо тільки й тільки таку церкву прийме український народ»⁶¹. Останні слова Скрипника свідчать про зміну підходів до юрисдикційно-канонічного статусу УПЦ, яка тепер повинна була б перебувати під омофором варшавського митрополита Діонісія.

Стаття Скрипника викликала широкий резонанс у суспільстві, передруковувалася в інших періодичних виданнях, знайшла підтримку серед волинського духовенства. Зокрема, настоятель млинівської парафії о. Соловій повністю погоджувався з думками автора і закликав розбудовувати рідну церкву під омофором владики Полікарпа⁶². Варто відзначити, що поки прихильники автокефалії дискутували і з великим запізненням засуджували діяльність АПЦ, найбільш сприятливий час для відродження УАПЦ було втрачено. Натомість його продуктивно використали автономісти для інституалізації своєї церкви.

Необхідно зауважити, що Степан Іванович як видавець «Волині» намагався всіма можливими засобами підтримати відродження Української церкви. Так, у двадцятих числах лютого 1942 р. він дістав подяку за підписом члена Луцької духовної консисторії протоієрея М. Малюжинського та її секретаря Є. Тиравського за пожертву 5 тисяч карбованців на діяльність Адміністрації УАПЦ⁶³. Іншою важливою справою був задум видання сакральних текстів українською мовою для потреб церкви на Сході. Про це у листі 17 квітня нагадував С. Скрипнику владика Полікарп: «Ще раз пишу Вам і прошу Вас – друкуйте св. Євангелію. Це важніше навіть ніж «Волинь». Мушу Вас запевнити, як єпископ-українець, котрому на серці лежить духовний добробут українського народу. Крім того, поспішіть з кліше для св. Антимінсів, бо з Києва кричать гвалт – давайте антимінси. Взагалі треба з цим поспішити, бо і так ідуть нарікання, що нічого нема і дістати, мовляв, неможливо, а українські діячі і ухом не ведуть»⁶⁴. Однак жорсткий контроль нацистів над роботою видавництва та відхід С. Скрипника від керівництва ним завадили реалізувати вкрай необхідну справу.

Організація УАПЦ пов'язана з активною діяльністю української інтелігенції, яка відкидала можливість підпорядкування православних парафій України Московській патріархії. Відразу після встановлення німецької окупаційної влади в багатьох місцевостях України почали стихійно виникати самодіяльні громадсько-церковні організації, які найчастіше називалися парафіяльними ініціативними групами чи церковними комісіями. У великих містах вони, як правило, називалися церковними радами. Наприкінці 1941 р. у містах України функціонувало вже 8 єпархіальних церковних рад. Колишні церковнослужителі та православні інтелігенти, котрі переважали в їхньому складі, дбали про приміщення для богослужінь, а також про все інше, необхідне для організації повноцінного парафіяльного життя⁶⁵.

Восени 1941 р. виникла Українська церковна рада в Рівному під керівництвом уенерівця адвоката Івана Карнаухова. Активний учасник тих подій Юрій Мулик-Луцик доволі скептично ставився до його діяльності на цій посаді⁶⁶. Сам С. Скрипник називав себе заступником голови ради і зв'язковим із Київською церковною радою, очолюваною М. Рибачуком, а згодом – П. Руденком⁶⁷.

Отже, з самого початку німецької окупації України в середовищі української інтелігенції виник потяг до створення Української автокефальної православної церкви, яка була би повністю незалежна від будь-якого закордонного релігійного центру.

На сьогодні більша частина дослідників пов'язує виникнення УАПЦ формації 1942 р. з так званим декретом митрополита Діонісія від 24 грудня 1941 р.. Разом із тим, цей важливий документ ще не був введений до наукового обігу. Під час архівних пошуків у Варшаві автору вдалося віднайти копію листа владика Діонісія до архієпископа Полікарпа, в якому повідомлялося: «На просьбу православних Церковних Рад Волині від 14 грудня ц.р., я постановив утворити Тимчасову Адміністрацію нашої Св. Автокефальної Православної Церкви на визволених українських землях. Тимчасовим Адміністратором призначаю Ваше Високопреосвященство і прошу Вас співпрацювати з Високопреосвященнішим Архієпископом Александром. Про всі Ваші проекти її розпорядження прошу негайно мене сповіщати для надання їм остаточної канонічної санкції»⁶⁸. Як бачимо, це розпорядження митрополита Діонісія вважається безпосереднім відгуком на рішення «Всеукраїнського церковного собору», що відбувся 13

грудня 1941 р. (інша назва – «Нарада представників церковних рад Волині»). Насправді йшлося про нашвидкуруч зібрану конференцію Рівненської церковної ради, на якій було засуджено діяльність архієпископа Олексія, ухвалу Почаївського собору щодо автономного статусу Православної церкви в Україні, прийнято звернення до митрополита Діонісія⁶⁹.

Із авторитетних свідчень Ю. Мулика-Луцика, який був свідком подій, пов'язаних зі встановленням Адміністрації, та виявлених в останні роки архівних документів стає зрозумілим, що проблеми українського православ'я надзвичайно турбували діячів УНР на чолі з Андрієм Лівичим, які у Варшаві мали великий вплив на митрополита Діонісія. Вони уважно стежили за всіма подіями православного церковного життя на теренах рейхскомісаріату «Україна» і, знаючи, що Діонісію заборонено втручатись у церковні справи поза Генеральним губернаторством, доклали чимало зусиль для того, щоб отримати у Берліні дозвіл включити до його юрисдикції православні громади з українських земель. Хоча 2 листопада 1941 р. такий дозвіл ними був отриманий, але вже 21 листопада членам делегації Варшавської митрополії у Берліні єпископу Люблінському Тимофію (Шреттеру) і професору Олександру Лапинському роз'яснили, що, по-перше, встановлюється лише «Тимчасова Адміністрація», а, по-друге, її діяльність повністю залежатиме від волі й відповідних розпоряджень Е. Коха⁷⁰.

Нарада уенерівців 30 листопада у Варшаві за участю А. Лівичького і владики Палладія (Видибіди-Руденка) прийняла рішення про підтримку кандидатури архієпископа Луцького і Ковельського Полікарпа (Сікорського) на Адміністратора. Він був єдиним в Україні архієреєм-українцем, який залишився вірним митрополиту Діонісію⁷¹. Важливо відзначити, що останній іще 13 листопада на прохання Київської церковної ради благословив Полікарпа здійснити архіпастирський візит у Київ і навіть висвятити разом з Олександром нового єпископа⁷². Оскільки діячами УНР у Варшаві було визнано, що «незручно» призначати його «не з волі свого народу», то й було організоване засідання «Наради представників церковних рад Волині» в Рівному 13 грудня⁷³.

На початку засідання голова Рівненської церковної ради І. Карнаухов намагався висунути на Київську митрополічу кафедру кандидатуру архієпископа Іларіона (Огієнка), якого підтримували холмські церковні організації, Київська церковна

рада і навіть митрополит А. Шептицький⁷⁴. Але окупанти, керуючись директивами своїх керівників про недопущення утворення єдиної церкви, не дозволили Іларіону (як і решті ієрархів) переїздити з Генерал-губернаторства в Україну. Тому після тривалого обговорення С. Скрипник, який «вже мав досить тієї нереальної “дискусії” над питанням, чи було “канонічно”, чи “неканонічно”, встав і експромтом заявив трохи зденерованим тоном: “Що це балачка? Берлін не пустить Іларіона на Україну. Якщо це всім ясно, то я пропоную замкнути дискусію на цю тему!”»⁷⁵. Після цього кандидатуру Полікарпа підтримала більша частина учасників наради.

У результаті була створена комісія у складі С. Скрипника, Н. Кибалюка, М. Середюка та Ю. Мулика-Луцика, яка 14 грудня 1941 р. підготувала лист уповноважених від церковних рад Волині до митрополита Діонісія, в якому висловлювалося прохання: «1) вжити всієї своєї влади в церкві і всіх можливих засобів до припинення розкладкової в церкві діяльності архієпископа Олексія, цілковито до усунення його з кафедри та приділення до якогось з монастирів, при чому запевнюємо Ваше Блаженство, що в своєму рішенні Ви можете опертися на однозгідну думку українського православного громадянства, організованого в церковних радах Рівного, Дубна, Кременця, Луцька; 2) доручити тимчасове адміністрування Православною церквою на українських землях, звільнених від більшовицької влади, архієпископові Луцькому і Ковельському Полікарпові, при якому зараз вже є і надалі повинна бути єпископська рада з представників духовенства і мирян, голос якої, згідно давніх соборних українських традицій в церкві, мусить мати все своє значення в питаннях церковно-адміністративного характеру; 3) поблагословити архієпископам Полікарпові і Олександру Поліському висвячувати єпископів українців для делегації їх в цілі виконання архіпастирських обов'язків на Схід»⁷⁶.

Дізнавшись про те, що 8 грудня 1941 р. єпископи Автономної православної церкви запросили владу Іларіона на київську кафедру, керівники Рівненської церковної ради 22 грудня прийняли постанову про підтримку цього рішення і просили варшавського митрополита благословити виїзд Огієнка до Києва⁷⁷. Однак цим прагненням, доводить Н. Стоколос, завадила не стільки конкуренція серед українських ієрархів, скільки політика німецької

окупаційної влади, яка не тільки не дала дозволу на приїзд архієпископа Іларіона в Україну, але й зробила все можливе, щоб жоден із православних владик не посів цієї кафедри⁷⁸.

Зі створенням Адміністрації Варшавської митрополії в українських землях було започатковано процес конституювання УАПЦ. В українській церковній історіографії на означення цієї еклезіальної структури утвердився термін «УАПЦ формації 1942 р.». Його часто використовував у своїх працях І. Власовський на противагу «УАПЦ формації 1921 р.»⁷⁹. Ю. Мулик-Луцик вважав, що ці поняття вперше вжив о. д-р М. Соловій у додатку до праці митрополита В. Липківського «Відродження церкви в Україні 1917–1930» (Торонто, 1959 р.)⁸⁰. Однак поділ УАПЦ на дві формації зустрічається у лексиці автокефального духовенства ще з другої половини 40-х років ХХ ст.⁸¹.

Дозволимо собі не погодитись із твердженням О. Хомчук, що «ніде в документах того часу не йдеться інакше, як про “Святу Православну Автокефальну Церкву на визволених українських землях”... Отже, митрополит Діонісій розбудував єпархію для українців на території України. Про жодне *створення* єпископами від АПЦ Польщі Української автокефальної православної церкви в Україні не йшлося. Це була легенда, вигадана лояльними істориками для нового проводу Української автокефальної православної церкви вже після війни»⁸². Дослідниця дотримується думки про те, що в роки окупації УАПЦ діяла відповідно до внутрішнього статуту Православної церкви в Генерал-губернаторстві. Фактичну самостійність Адміністрації заперечували С. Савчук і Ю. Мулик-Луцик⁸³.

На наш погляд, більш переконливою виглядає позиція І. Власовського, який дійшов висновку, що юрисдикція митрополита Діонісія «зводилася властиво до духовної опіки над Українською автокефальною (*de facto*) церквою»⁸⁴. Він також зазначає, що 28 липня 1942 р. Адміністрація УАПЦ надіслала у рейхскомісаріат «Тимчасовий Статут Православної Автокефальної Української Церкви», і дає детальну характеристику цього документа⁸⁵. Копія статуту, яким керувалась УАПЦ у своїй діяльності до скликання першого помісного Собору, збереглася в Архіві Варшавської митрополії. Заслужують на увагу деякі положення документа, які оминув І. Власовський. По-перше, як зазначалось у ньому, церква «в своїм внутрішнім житті користується з цілковитої вільності

управління в межах праводавства державного, а зокрема цього статуту». По-друге, владика-адміністратор «має права обласного митрополита, себто являється згідно 34 прав[ила] апостольського першим єпископом, зверхнім управителем і представником у всіх зовнішніх і внутрішніх відносинах церкви»⁸⁶. Отже, останнє дозволяє стверджувати, що лідери національно-церковного руху бачили рідну церкву помісною, оскільки без незалежного архієрея не може бути автокефалії.

При цьому владики розуміли вразливість статусу УАПЦ, яка потребувала визнання Вселенського православ'я. Через це 18 грудня 1942 р. архієпископ Никанор писав митрополиту Діонісію: «Чи не вважали би Ви, Ваше Блаженство, за своєчасне і слушне занотифікувати Українську православну церкву у інших сестер-церков як рівнорядну автокефальну одиницю. Одночасно, річ очевидна, прийшлося б Вам, як первоієрарху і голові матірної церкви нашої, поблагословити Українську православну церкву на автокефальне життя, поки ще дорогою радіовою «червоний патріарх» не поблагословив на таке життя нашого московського одламу»⁸⁷. Ще наприкінці грудня 1941 р. владика Палладій заявив, що у зв'язку з відсутністю української державності Фанар не зможе надати автокефалію УПЦ. Допомогти у цьому питанні зможе тільки владика Діонісій, проголосивши себе митрополитом Київським і всієї України⁸⁸.

У свою чергу митрополит Варшавський повідомляв, що Константинопольський патріархат з великим зацікавленням спостерігає за подіями в церковному житті України і підтримує «церковно-канонічну лінію» Діонісія. Останній наполягав на тому, що автокефалія повинна здобуватися винятково канонічним шляхом на основі патріаршого і синодально-канонічного Томосу Вселенської патріархії 1924 р., але не запропонував жодної моделі конституювання помісності Української церкви, чекаючи на завершення війни⁸⁹. До речі, як вважає о. Т. Міненко, саме різні погляди православних ієрархів на автокефалію Польської церкви стали центром розбіжностей і справжньою причиною інституційного розколу в українському православ'ї, що виявилось в антагоністичних концепціях церковного відродження в Україні владик Діонісія, Іларіона й Олексія⁹⁰.

Термін «УАПЦ» у різних варіаціях (УПАЦ, ПАУЦ, УАЦ) був домінуючим не тільки у публіцистиці того часу, а й у документаль-

них джерелах німецького й українського походження. Не випадково в «Акті поєднання» автокефалістів і автономістів від 8 жовтня 1942 р. фігурувала назва «Українська автокефальна православна церква»⁹¹. Офіційний предстоятель Української церкви владика Діонісій не мав можливості здійснювати будь-які канонічно-ієрархічні функції. Тому, незважаючи на те, що формально УАПЦ перебувала у складі Православної церкви в Генерал-губернаторстві, можна вважати її самодостатнім еклезіальним організмом зі своїм собором єпископів на чолі з Полікарпом (Сікорським). Головні обмеження в діяльності церкви виходили не від варшавського митрополита, а від рівненського рейхскомісара. Таким чином, декрет Діонісія від 24 грудня 1941 р. став першим кроком на шляху до організаційного оформлення УАПЦ як помісної церкви з канонічним єпископатом. Іншого варіанту розвитку подій, враховуючи відсутність власної державності, в тих умовах просто не існувало. Це було значне досягнення українського автокефального руху після неоднозначних спроб започаткувати власну ієрархію у 1921 р..

С. Скрипник брав активну участь не тільки в конституюванні Української церкви, а й був прилучений до екуменічного діалогу. Наприкінці 1941 р. глава Греко-католицької церкви А. Шептицький окреслив своє ставлення до розділення українських християнських конфесій, його негативний вплив на суспільно-політичну ситуацію й особисте бачення шляхів виходу з гострої кризи. Митрополит так і не отримав конструктивних відгуків на свої архієрейсько-пастирський лист до православних владик з приводу церковного поєднання. Тому після цього він звернувся з подібними пропозиціями до ряду провідних українських світських діячів з тим, щоб цей заклик був доведений до широких верств населення.

У листі від 20 січня 1942 р. до «Високоповажного Добродія» С. Скрипника А. Шептицький запрошував його до співпраці у справі церковно-релігійного порозуміння між греко-католиками і православним. Митрополит убачав його у формі створення патріархату в Києві на чолі з православним архієреєм, «з'єднаним вселенською церквою, і наша ціла церковна провінція Галицька була б йому підчинена»⁹². Цього листа, на думку Н. Стоколос, яка віднайшла і опублікувала епістолярій, С. Скрипник тоді не дістав, і тому українська громадськість про наміри, зусилля та сподівання митрополита Андрея щодо об'єднання Церков-сестер дізналася лише через десятиріччя⁹³. Разом із тим, німецький історик Ф. Гейер

наводить слова С. Скрипника, який не міг не знати про ініціативи святоюрського владики: «Акція була передчасна і залишиться безрезультатною; постріл у повітря. Шептицький втратив багато зі свого авторитету. Він не знав України і вважав, що тут після більшовицького знищення залишилось вільне поле. Але так не було»⁹⁴. Православні не вірили у щирість митрополита і трактували його зусилля як замасковану спробу використання розходжень у послабленій радянською владою УПЦ.

Отже, С. Скрипник брав активну участь у національно-церковному русі за дерусифікацію Православної церкви в Польщі. Він постійно виступав на захист прав православних українців, був одним із організаторів Почаївської маніфестації і активним захисником православ'я під час ревіндикаційної акції. Беззаперечною є заслуга посла у тих успіхах, яких пощастило досягти в українізації церкви у середині 30-х років ХХ ст.. Вони заклали підвалини для інституалізації українського православ'я в період Другої світової війни. С. Скрипник приділяв значну увагу релігійним питанням, одразу виступив за необхідність відродження УАПЦ і став безпосередньо причетним до появи декрету митрополита Діонісія про створення Адміністрації Варшавської митрополії в українських землях, очолюваної владикою Полікарпом. Тому, мабуть, не випадково А. Шептицький запрошував С. Скрипника як авторитетного громадсько-політичного діяча долучитися до справи поєднання церков київської традиції. Попереду його чекав нелегкий шлях архіпастирського служіння. Втім, це вже тема окремого дослідження...

ПРИМІТКИ:

¹ Мстислав, митрополит. Квітка на могилу Олександра Лотоцького // Лицар праці і обов'язку: Зб., присвячений пам'яті проф. О. Лотоцького-Білоусенка. – Торонто; Нью-Йорк, 1983. – С. 117.

² Zięba A. Skrupnyk Stepan // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa; Kraków, 1998. – Т. 38. З. 3 (158). – С. 410; Ткачук А., Петрів І. Мстислав – Патріарх Київський і всієї України: історичний портрет. – К., 1993. – С. 6.

³ Скрипник Ст. Прогулка до Чарукова // Народний Вісник (Луцьк). – 1927. – Ч.10. – С. 11.

⁴ Державний архів Волинської області (далі – ДАВО). – Ф. 46. – Оп. 9. – Спр. 699. – Арк. 91-92.

⁵ Державний архів Рівненської області (далі – ДАРО). – Ф. 479. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 32.

⁶ Борщевич В. Українське церковне відродження на Волині (20-40-ві рр. ХХ ст.). – Луцьк, 2000. – С. 76.

⁷ Kęsik J. Zaufany Komendanta: Biografia polityczna Jana Henryka Józewskiego 1892–1981. – Wrocław, 1995. – S. 76; Papierzyńska-Turek M. Między tradycją a rzeczywistością. Państwo wobec prawosławia: 1918–1939. – Warszawa, 1989. – S. 95.

⁸ Ilustrowany Kurjer Codzienny (Kraków). – 1932. – № 258. – S. 2.

⁹ Там само.

¹⁰ ДАРО. – Ф. 479. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 6; Українська нива (Луцьк). – 1932. – Ч. 17. – С. 1.

¹¹ Українська нива. – 1932. – Ч. 18-19. – С. 2.

¹² Борщевич В. Метислав I – Патріарх Київський і всієї України та Волині // Велика Волинь: минуле й сучасне. – Хмельницький; Ізяслав; Шепетівка, б.р. – С. 215.

¹³ ДАРО. – Ф. 30. – Оп. 20. – Спр. 851. – Арк. 26.

¹⁴ Борщевич В. Українське церковне відродження... – С. 86-87.

¹⁵ Огієнко І. Свята Почаївська Лавра. – К., 2004. – С. 407-409.

¹⁶ Сивіцький М. Записки сірого волиняка. – К., 2002. – С. 55.

¹⁷ Цит. за: Там само. – С. 61.

¹⁸ Józewski H. Zamiast pamiętnika // Zeszyty Historyczne (Paryż). – 1982. – Т. 60. – С. 70.

¹⁹ Скрипник Степан // Довідник з історії України. – Київ, 1999. – Т. 3 (Р-Я). – С. 192; Zięba A. Skrupnyk Stepan... – S. 411.

²⁰ ДАВО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 5. – Арк. 280.

²¹ Archiwum Akt Nowych w Warszawie (далі – ААН). – Z. Ministerstwo spraw wewnętrznych. – Sygn. 1048. – K. 1-5.

²² Українська нива. – 1932. – Ч. 15-16. – С. 3.

²³ ААН. – Z. Urząd Wojewódzki Wołyński (далі – UWW). – Sygn. 979/21. – К. 26, 31; ДАВО. – Ф. 60. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 1-11; ДАРО. – Ф. 479. – Оп. 1. – Спр. 6. – Арк. 3.

²⁴ Борщевич В. Українське церковне відродження... – С. 77.

²⁵ Українська нива. – 1932. – Ч. 18-19. – С. 4.

²⁶ ДАРО. – Ф. 479. – Оп. 2. – Спр. 1. – Арк. 9.

²⁷ Борщевич В. Українське церковне відродження... – С. 52.

²⁸ ААН. – Z. UWW. – Sygn. 979/36. – К. 128; Волинське Слово. – 1937. – Ч. 28. – С. 3.

²⁹ ААН. – Z. UWW. – Sygn. 979/36. – К. 148-149; Волинське Слово. – 1937. – Ч. 27. – С. 1; Савчук Б. За Українську церкву. Національно-церковний рух на Волині у 20-30-ті роки ХХ ст. – Івано-Франківськ, 1997. – С. 55.

³⁰ ДАРО. – Ф. 479. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 1.

³¹ Там само. – Арк. 2.

³² Там само. – Арк. 1.

³³ ААН. – Z. UWW. – Sygn. 979/36. – К. 38.

³⁴ Церква і Нарід (Кременець). – 1937. – Ч. 8. – С. 304; Власовський І. Нарис історії Української православної церкви: В 4 т., 5 кн. – К., 1998. – Т. 4: (ХХ ст.), Ч. 2. – С. 159-163.

³⁵ Детальніше про це див.: Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (ХІХ – перша половина ХХ ст.). – Рівне, 2003. – С. 219-236.

³⁶ Власовський І. Нарис... – С. 141, Мартирологія Українських Церков: У 4 т. – Торонто; Балтимор, 1987. – Т. 1: Українська Православна Церква. – С. 556-559.

³⁷ ААН. – Z. UWW. – Sygn. 979/40. – К. 61.

- ³⁸ Matwiejew G. Akcja "rewindykacji" na Wołyniu w końcu lat 30-tych XX wieku // Przegląd Wschodni. – 1999. – T. V.Z. 4. – S. 686-687.
- ³⁹ Sprawozdanie stenograficzne z posiedzeń Sejmu RP (далі – SSS). 13 posiedzenie z dnia 20 lutego 1939 r., i. 142.
- ⁴⁰ Centralne archiwum wojskowe w Warszawie (далі – CAW). – Z. Generalny inspektorat sii zbrojnych. – Sygn. I 302.10.24. – K. 61.
- ⁴¹ SSS, 85 posiedzenie z dnia 6 lipca 1938 r., i. 29-32.
- ⁴² Купранець О. Православна церква в міжвоєнній Польщі: 1918–1939. – Рим, 1974. – С. 130.
- ⁴³ Цит. за: Власовський І. Нарис... – С. 146.
- ⁴⁴ Слово (Варшава). – 1938. – № 17-18. – С. 1.
- ⁴⁵ Кучерепа М., Давидюк Р. Волинське українське об'єднання (1931–1939 рр.). – Луцьк, 2001. – С. 140.
- ⁴⁶ CAW. – Z. DOK II. – Sygn. I 371.2.174. – Z. 10, S. 24.
- ⁴⁷ Пастернак Є. Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). – 2-ге вид. – Вінніпер; Торонто, 1989. – С. 402.
- ⁴⁸ ДАРО. – Ф. 479. – Оп. 1. – Спр. 8. – Арк. 2.
- ⁴⁹ Zarowski Z. Wołyńskie Zjednoczenie Ukraińskie. – Lublin, 2000. – S. 96.
- ⁵⁰ Кубійович В. Українці в Генеральній Губернії: 1939–1941. – Чикаго, 1975. – С. 414–415.
- ⁵¹ Там само. – С. 390.
- ⁵² Рада Архієпископа Холмського й Підляського // Краківські вісті (Краків). – 1940. – Ч. 146. – 17 груд. – С. 3.
- ⁵³ Іларіон. На Голготі. Українська Православна Церква на Холмщині під німцями: Спогади. 1939–1945 // Віра й Культура (Вінніпер). – 1967. – Ч. 6-7. – С. 5.
- ⁵⁴ Детальніше про це див.: Derdej P. Status prawny Polskiego Autokefalicznego Kościoła Prawosławnego w III Rzeczypospolitej. – Warszawa; Białystok, 2005. – S. 25-27; Urban K. Kościół prawosławny w Polsce 1945–1970 (rys historyczny). – Kraków, 1996. – S. 83-91.
- ⁵⁵ Archiwum Warszawskiej Metropolii Prawosławnej (далі – AWMP). – Sygn. 1029-RII-6D (Prawosławna Cerkiew w General-Gubernatorstwie).
- ⁵⁶ Ibidem; Sziling J. Kościoły chrześcijańskie w polityce niemieckich władz okupacyjnych w Generalnym Gubernatorstwie (1939–1945). – Toruń, 1988. – S. 90.
- ⁵⁷ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 2; Савчук С., Мулик-Луцк Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: У 5 т. – Вінніпер, 1984. – Т. 1: Київська церковна традиція українців Канади. – С. 476.
- ⁵⁸ Саган О. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К., 2004. – С. 654.
- ⁵⁹ Волинь (Рівне). – 1941. – Ч. 2. – 7 верес. – С. 2.
- ⁶⁰ Скрипник С. На часі // Волинь. – 1941. – Ч. 22. – 7 груд. – С. 1.
- ⁶¹ Там само.
- ⁶² ДАРО. – Ф. Р-280. – Оп. 1. – Спр. 2. – Арк. 19-24.
- ⁶³ Там само. – Спр. 3. – Арк. 52; Хроніка // Волинь. – 1942. – 5 берез. – С. 4; Борщевіч В. Волинський пом'яник. – Рівне, 2004. – С. 303.
- ⁶⁴ ДАРО. – Ф. Р-280. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 53.

- ⁶⁵ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 317.
- ⁶⁶ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 498.
- ⁶⁷ Мартирологія... – С. 737.
- ⁶⁸ АWMР. – Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
- ⁶⁹ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 506.
- ⁷⁰ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 318.
- ⁷¹ Міненко Т., о. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939–1945 (Волинський період). – Вінніпег; Львів, 2000. – Т.1. – С. 299-301.
- ⁷² ДАКО. – Ф. 2412. – Оп. 2. – Спр. 199. – Арк. 29-31, 75.
- ⁷³ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 503-509.
- ⁷⁴ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 321.
- ⁷⁵ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 507.
- ⁷⁶ Лист підписали І. Карнаухов, Ф. Кульчицький, Б. Козубський, І. Власовський, У. Самчук, прот. М. Малюжинський, Ф. Польовий, П. Бульба, Ф. Мороз; АWMР. – Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
- ⁷⁷ ДАРО. – Ф.Р-281. – Оп. 1. – Спр. 10. – Арк. 11; АWMР. – 1931-RII-6D (Generalna Gubernia. Cerkiew ukraińska).
- ⁷⁸ ЦДАВО України. – Ф. 4398. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 42; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 322.
- ⁷⁹ Власовський І. Нарис... – С. 365, 371.
- ⁸⁰ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 546.
- ⁸¹ Див., наприклад, епістолярії владки Сильвестра (Гаєвського): Листування Митрополита Іларіона (Огієнка) / о. Ю. Мищик (упоряд.). – К., 2006. – С. 452.
- ⁸² Хомчук О. Церква поза церковною огорожею: розколи і руйнація Української православної церкви в пошуках «константинопольського визнання». – Чикаго, 2002. – С. 297.
- ⁸³ Савчук С., Мулик-Луцик Ю. Історія... – С. 539.
- ⁸⁴ Власовський І. Нарис... – С. 226.
- ⁸⁵ Там само. – С. 226-227.
- ⁸⁶ АWMР. – Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
- ⁸⁷ Там само.
- ⁸⁸ ЦДАГО України. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 341. – Арк. 28-30.
- ⁸⁹ АWMР. – Sygn. 1151-RII-6D (Cerkiew ukraińska w latach 1939–1944).
- ⁹⁰ Про це детальніше див.: Міненко Т., о. Православна Церква в Україні. – С. 11, 217-240; Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 301-311.
- ⁹¹ Мартирологія... – С. 730.
- ⁹² «Треба нам єдності...» // Людина і світ. – 1993. – № 4-5. – С. 2-3; ДАРО. – Ф.Р-281. – Оп. 1. – Спр. 17. – Арк. 34.
- ⁹³ Стоколос Н. Конфесійно-етнічні трансформації... – С. 330.
- ⁹⁴ Heyer F. Die Orthodoxe Kirche in der Ukraine: von 1917 bis 1945. – Köln-Braunsfeld, 1953. – S. 179.

Христина ЧУШАК

ДИСКУСІЇ НАВКОЛО
ІСТОРІЇ ПОЛЬСЬКО-УКРАЇНСЬКИХ ВЗАЄМИН
НА СТОРІНКАХ ПОЛЬСЬКИХ ОПОЗИЦІЙНИХ
ВИДАНЬ (1976–1989)

Пропонована стаття – частина ширшого дослідження про ставлення польської опозиції¹ до українського питання, головним джерелом якого є видання, що виходили у Польській Народній Республіці у так званому другому обігові². Історичні питання дуже часто з'являлися на сторінках нелегальних видань часів ПНР. Польські опозиціонери, з одного боку, намагалися ліквідувати «білі плями», що існували в офіційному дискурсі, з іншого ж, декларували очищення від фальшивих інтерпретацій і пояснень подій, які, на їхню думку, перекручувалися в офіційній історіографії. Відтак, опозиція у 1976–1989 роках здійснювала власний досить потужний освітній історичний контрпроект – опозиціонери навіть видавали свої підручники та посібники для вчителів³. Його розцінювали як дуже важливий, оскільки вважалося, що історична наука в ПНР підпорядкована інтересам СРСР або Росії⁴, а задля об'єктивності історії слід відкинути ті неправди, які їй було нав'язано ідеологією та контролем СРСР. Цим мали займатися видання другого обігу – як періодика, так і окремі книжки, як праці польських авторів, так і перекладна література. У цьому контексті була мова і про історію українсько-польських взаємин. У першій же книжці, що торкнулася проблеми історичних викривлень в офіційному обігові, згадувалася Україна та федеративні плани Пилсудського⁵.

Для польського суспільства часів ПНР було характерне дуже трепетне ставлення до історії та віра в неї. Сентименталізація історії була спрямована на підтримку опозиції та опору суспільства владі. Вона так само мала виправдовувати те, що опозиціонери використовували старі, ще міжвоєнні, ідеології⁶. Разом із характерним для

позитивістської свідомості переконанням у можливості віднайдення єдиної правди, це становило справді вибухову суміш, з якою опозиційним публіцистам, прихильникам України, поводитися було нелегко. Зрештою, вони самі у переважній більшості перебували у тій самій модерно-позитивістській парадигмі мислення, яка означала віру в те, що історія може чогось навчити, й у те, що історичні тенденції можна прослідкувати, а відтак робити висновки на майбутнє. Досить чітко це можна побачити при аналізі статей про польсько-українські взаємини, написаних особами, котрі були успішно соціалізовані (чи ре-соціалізовані) у західних суспільствах – на відміну від еміграційних діячів, які продовжували варитися у власному еміграційному соку і ввійшли до тамтешніх академічних спільнот⁷. Саме тексти на історичну тематику дуже добре показують цей конфлікт між модерними та постмодерними уявленнями. Деякі емігранти, правда, усвідомлювали це й писали про необхідність зміни у ставленні до історії⁸. Частина опозиціонерів теж це розуміла.

Найчастіше формально суперечки між різними ідеологічними таборами опозиціонерів виглядали як дискусії (доволі гострі) навколо оцінки минулого Польщі. Так, націоналістично зорієнтовані групи вважали, що уроки минулого вчать, що полякам розмаїття й різnorodність надто дорого коштує, тож слід цього уникати⁹. Інший табір застерігав від такого національного егоїзму і показував, що, навпаки, Польща програвала в ті моменти, коли переставала звертати увагу на інших, а найбільше – своїх безпосередніх сусідів¹⁰. Проте, як зауважив знаний польський історик-медієвіст Януш Тазбір, насправді ніхто не пише про історію. Вона слугує лише прикриттям, своєрідною езоповою мовою для того, щоб писати про сучасність¹¹. Тому всі ці заглиблення в минуле насправді були розмовами про дійсність, яка оточувала авторів, а також способом висловити своє бачення майбутнього.

Фактично, боротьба навколо оцінки минулого була конститутивною частиною становлення самих опозиційних угруповань – через постійну постановку питань про історію ці групи позиціонували себе у теперішньому¹². Опозиціонери вносили дискусії навколо культури й історії до публічного простору. Суперечки, що точилися навколо історії серед опозиціонерів, попри всю їхню недосконалість, сприяли формуванню політичних постав різних опозиційних груп. Кожна група намагалась історично обґрунту-

вати цінності, які визнавала: для одних це була національна мартирологія, етос жертви, для інших – багатокультурність і толерантність.

Потреба приділяти багато уваги минулому аргументувалася тим, що комуністична влада не давала можливості вивчати чи шанувувати певні події з минулого. Це, звісно, була правда (хоч і не остаточна – досить-таки багато тем можна було в певний спосіб вивчати офіційно), проте варто у цьому контексті зважити й на психологічний аспект цього явища – люди знаходили необхідну їм впевненість у *минулому* на протигагу незрозумілості й невпевненості часів, у яких вони жили.

Через усі ці причини історичні матеріали становили ліву частку і тих опозиційних публікацій, що стосувались України та українців. Серед опозиціонерів дуже сильним було переконання, що зображення польсько-українських взаємин та української історії було викривленим і неправдивим¹³. Лунали заклики припинити ці викривлення історії колись підпорядкованих народів, тому що така поведінка – це наслідування російського імперіалізму¹⁴. Крім того, вважалося, що саме брак історичних знань про Україну серед поляків (і навпаки) є однією з найбільших перешкод на шляху до поважної дискусії над українсько-польськими взаєминами¹⁵.

Паралельно, у виданнях другого обігу точилися свого роду мета-дебати про те, наскільки історичні питання взагалі важливі в польсько-українському поєднанні. З точки зору більшості польських опозиціонерів, вони були надзвичайно важливими. В їхніх публікаціях робився великий наголос на історії польсько-українських взаємин. Лише одиниці намагалися говорити про сучасне чи майбуттє цих стосунків без надмірних акцентів на минулому¹⁶.

Стосовно розмов про історію польсько-українських взаємин Єжи Гедройць висунув тезу, що поляки мають говорити про свої провини перед українцями, а українці – про свої провини перед поляками, і ніколи навпаки¹⁷. Редакційна політика паризької «Культури» трималася на цьому принципі. Більшість польських опозиційних осередків теж намагалася йому слідувати¹⁸. Потребу такого підходу А. Камінський аргументував тим, що «поляк, який вказує українцям на помилки та гріхи, утверджує своїх у тому, що вони мають рацію, а тих, кого звинувачує, схиляє цим не до роздумів, а до злості й образ»¹⁹.

Такий підхід базувався на ще одному принципі – вважалося, що не можна замовчувати минулих подій, навіть тих, які були найболючішими. Слід було використати ці негативні досвіди для уникнення їхнього повторення у майбутньому²⁰. Проте бувало так, що статті, написані з найліпшими намірами, які, власне, й описували провини поляків перед українцями, викликали реакцію зворотню щодо тієї, яку хотів викликати автор. На неї могли з'являтися обурені відгуки інших поляків, котрі у відповідь перелічували всі злочини українців проти поляків.

Принцип «кожен сам про своє» передбачав, що українці також мали б активно взяти участь в обговоренні спільного минулого – й поляки очікували на це. Проте українці не надто охоче визнавали свої помилки та провини, і багато польських опозиціонерів висловлювали своє незадоволення цією ситуацією.

Історичним текстам про українсько-польські відносини загалом бракувало конкретики. Дуже багато авторів, намагаючись їх оцінити, вдавалися до цивілізаційних підходів та історіософії. При цьому звичною справою було писати про «весь» досвід польсько-українського співіснування, узагальювати у статті кілька століть історії. Найчастіше це робилось у контексті дихотомії Схід-Захід, що нерідко зводилося до цивілізаційної вищості Польщі. Проте у 1980-их роках значно більше, ніж у 1970-их, порушувалися болючі та дражливі теми у взаєминах: з'явилися публікації про операцію «Вісла», Волинську трагедію тощо²¹.

Можна виділити вузлові моменти, навколо яких в опозиційних виданнях було найбільше дебатів: перегляд очорнених сторінок в історії України чи польсько-українських взаємин; перегляд «провин» поляків щодо українців (найперше – операції «Вісла»); перегляд ставлення до Речі Посполитої та II Речі Посполитої; а також спроби поговорити про провини українців щодо поляків (найперше – трагічні події на Волині наприкінці Другої світової війни).

Однією з умов, необхідних для того, щоб розібратися з такими моментами історії, на думку опозиціонерів, було існування вільних, демократичних України та Польщі. Тоді могли б відбуватися відкриті та щирі розмови про оцінку історії взаємин, які позитивно вплинули б на ці взаємини та допомогли позбутися баласту історії²².

Публікації на історичну тематику мали підпорядковуватися чіткій дидактичній меті – показувати «моменти співпраці, які можна було б нині вжити як символи перед лицем спільного

ворога»²³. Себто, досить багато статей було спрямовано на те, аби сказати, що в українсько-польській минувшині були приклади взаємовигідної співпраці: «Нехай забудеться ворожість..., відно-вімо давні традиції співпраці та приязні»²⁴. Крім цього, вони містили застереження перед повторенням конфліктів та суперечок²⁵ і вказували, що польсько-українська співпраця має крокувати до майбутнього – «У широкому масштабі, масштабі, від якого перехоплює подих, майбутнє братання польської та української нації становить справді історичне завдання, духовно споріднене з сьогоднішнім зближенням французів та німців. Цього не зробить одне покоління, наступні будуть мати, що захищати і що додати від себе»²⁶.

Нижче подається аналіз того, яким чином у польській опозиційній пресі відбувалися дебати щодо вищезгаданих вузлових проблем польсько-українських взаємин і які висновки робили з цього різні опозиційні сили.

Почнемо з найвіддаленішого в часі періоду – з Речі Посполитої. Опозиційні публікації щодо характеру Речі Посполитої можна поділити на дві групи. Одна – це тексти, в яких описувалися провини щодо східних сусідів з боку поляків²⁷. Скажімо, можна зустріти визнання, що Польща часом вела надто експансіоністську політику (хоча при цьому одночасно стверджувалося, що загалом Річ Посполита базувалася на добровільності)²⁸, а в одній із публікацій автор навіть опосередковано, проте прямо цього слова не вживає, говорить про колоніальну політику щодо українських земель, яку провадила Польща²⁹. Публіцисти скрушно писали про невдачу з запровадженням положень Гадяцького договору в життя³⁰, й ширше – перетворення Речі Посполитої двох народів на Річ Посполиту трьох народів, яка б включала русинів як рівноправний третій елемент. У цьому вони бачили витоки українського питання.

Автори другої групи текстів ставили перед собою складніше завдання – вони намагалися запропонувати нове бачення та інтерпретацію історії Речі Посполитої. Цей рух існував також в офіційному науковому обігові. Розпочалося все з публікації трилогії Павла Ясенці «Річ Посполита Обох народів», яка вийшла у 1967–1972 рр³¹. Вона мала великий формотворчий вплив на багатьох опозиціонерів³². Опозиційні публіцисти, котрі працювали в цьому напрямку, робили більший наголос не на історії польського народу

чи польської державності, а на багатокультурності Речі Посполитої, толерантності та взаємовпливах народів, які там мешкали³³.

Проблемою, однак, було те, що така переоцінка відбувалася тільки серед поляків – українців вона не зачепила. Анджей Суліма Каменський писав: «В очах українців ми, поляки, це загарбники та окупанти. Вражені таким несподіваним твердженням, ми всі свої зусилля прикладаємо на те, щоб показати чудові досягнення, толерантність та добровільність Речі Посполитої». Автор сам одразу ж ідентифікує проблему, через яку виникають такі розходження – адже в ті часи переважно писалася політична історія, про і з точки зору шляхти, керівників держави, полководців тощо. Тож про руського селянина, мешканця тих територій, просто забували³⁴. При цьому він засуджує використання подвійних стандартів, коли в принципі така сама поведінка польських і українських/руських селян оцінювалася по-різному: протистояння поляків німецьким впливам було подвигом, натомість протистояння українців/русинів колонізації – глупотою³⁵.

Так само цікаво прослідкувати, як з часом змінювалося поняття «Польщі Ягеллонів». Перед Другою світовою війною прихильники «ягеллонської традиції» вважали, що Польщі слід радше займатися експансією на Схід та утримувати свої східні території, ніж понімецьчені, а відтак майже втрачені, західні³⁶. А для польських опозиціонерів ягеллонська Польща перетворилася на символ толерантності та мирного, дружнього співжиття зі східними сусідами, терпимості до інших релігій тощо³⁷. Однак для східних сусідів вона була символом їхнього підневільного становища³⁸. Для них те, що Польща пішла зі Львова та Вільнюса (хоч і під примусом) та повернулася до «Польщі П'ястів», було позитивом, відходом від «помилкової політики»³⁹. Тому коли польські опозиціонери декларували повернення до політики Ягеллонів, українці розуміли одне, а поляки мали на увазі зовсім інше.

Загалом оцінки Речі Посполитої, що з'являлись у публікаціях другого обігу можна назвати анахронічними. Автори вкладали в них свої знання про недавні для них історичні події та фрустрації з їхнього приводу. Крім того, щоб надати цінностям, які вони проголошували, більшого авторитету, опозиціонери часто зверталися до минулого. Скажімо, прихильники міжнародного примирення зверталися до Речі Посполитої як до прикладу потужної держави, що була сильною не завдяки імперськості, а

через полікультурність і толерантність. Звичайно, тепер історики можуть сперечатися про те, чи це було так, чи інакше. Але в цих публікаціях, власне, йшлося не стільки про історію чи «історичну правдивість», скільки про проголошення власних цінностей і спробу переконати інших у їхній правильності.

Ще одним дуже добрим прикладом такої функції історичних дискусій є обговорення договору 1920 року між маршалом Пілсудським та Симоном Петлюрою. Він показує, як часом одна й та сама подія давала підстави для зовсім різних інтерпретацій і висновків.

Фактично, кожне періодичне видання, яке опублікувало хоча б кілька матеріалів на українську тематику, своїм обов'язком вважало згадати про цей договір. У частині видань інформація про нього подавалась у позитивному світлі – як приклад того, що поляки та українці могли об'єднати свої зусилля заради спільної мети⁴⁰, нерідко це було також і приводом для глорифікації українців, їхньої військової майстерності, патріотизму тощо⁴¹. Для «незалежницької» опозиції, яка у своїх текстах не цуралася закликів до збройних дій, ця історична подія була дуже важливою, навіть знаковою. Тож на 60-ту річницю підписання договору, у 1980 році, було видано низку декларацій і резолюцій⁴².

Водночас лунали й голоси, які критикували саму угоду. Частина польських авторів писала про те, що польська сторона не виконала взятих на себе зобов'язань⁴³. Мовляв, підписавши Ризький мирний договір, поляки перекреслили союзний договір з Україною та віддали її на поталу радянській Росії⁴⁴. При цьому було навіть проведено паралель між вчинком II Речі Посполитої, яка залишила Україну на поталу Росії, та вчинком західноєвропейських держав, які майже двадцятьма роками потому залишили Польщу на поталу Німеччині та СРСР⁴⁵. Проте деякі автори говорили й про те, що насправді український внесок у цілу справу теж не був задовільним, наприклад, було залучено недостатньо людських ресурсів⁴⁶.

Відтак для частини опозиції цей епізод аж ніяк не був взірцем для майбутньої польсько-української співпраці, тому що, на їхню думку, договір та ситуація навколо нього не свідчили «про те, що Польща справді була зацікавлена у федеративній реконструкції Східної Європи на засадах рівних із рівними. Натомість вона свідчить про наше загарбництво щодо України»⁴⁷. Що ж до

польсько-української війни, яка передувала цим подіям, то публіцисти видань другого обігу визнають її трагічні наслідки для обох народів, а частина навіть визнає, що та війна стала причиною поразки української національно-визвольної боротьби, а це згодом мало дуже негативні наслідки для поляків⁴⁸.

Крім того, неоднозначним було сприйняття ключових осіб тієї події – Ю. Пілсудського та С. Петлюри. Як зауважив у своїй статті один із польських опозиціонерів, Пілсудський означав для українців не київський похід, спрямований на відбудову української державності, а пацифікації 1930-их, табір у Березі Каргузькій тощо⁴⁹. Тим не менше, польська опозиція намагалася переконати українців у благородстві намірів маршала і пояснити, що не з його волі ситуація склалася так, як вона склалася⁵⁰.

У своїх публікаціях польські опозиціонери намагалися писати про Петлюру й подавати його постать як відповідника Пілсудського для України й українців. Для цього було використано, наприклад, соту річницю з дня його народження⁵¹. У принципі, поляки докладали зусиль і до міжнародної реабілітації цього українського діяча, організували з нагоди річниці урочистості в Парижі й навіть залучили до них онуку Пілсудського⁵².

Оцінки наступного періоду – II Речі Посполитої, були дуже складним випробуванням для польських опозиціонерів. Адже, з одного боку, це була польська незалежна держава, з іншого ж боку, міжвоєнна Польща була далеко не демократичною у сучасному опозиціонерам розумінні цього поняття, особливо з точки зору прав меншостей. Отож, часи слави та ідеалізованого буття для поляків були часом, про який українці, котрі мешкали на території II Речі Посполитої, згадували без особливого ентузіазму. До того ж період цей був, за оцінкою тих же опозиціонерів, апогеєм польсько-українського конфлікту, коли разом зійшлося кілька чинників: національний, релігійний, класовий, культурний та територіальні претензії⁵³. Тож не дивно, що саме про цей період з'являлося найбільше публікацій⁵⁴.

У виданнях другого обігу було зроблено спробу зведення поррахунків поляків із власною історією, спробу її об'єктивної оцінки. Тому часописи та газети опозиції вмещували багато критичного матеріалу про національну політику польського уряду і становище національних меншин (зокрема української) в 1918–1939 рр⁵⁵. Вони починають пояснювати поширення націоналістичних і

екстремістських тенденцій в українському русі недоглядами та прорахунками тієї політики. Статті про II Річ Посполиту в цьому контексті переважно перелічують провини поляків перед українським / русинським / лемківським населенням (полонізація, пацифікація, перешкоди культурному життю та суспільній організації, економічні утиски, політичні переслідування тощо⁵⁶).

Головною проблемою міжвоєнної Польщі, на думку опозиціонерів, було те, що поляки в цей період не помітили творення та зміцнення української нації, не розуміли ваги процесів, що відбувалися в українському/русинському суспільстві, ставилися до нього як до етнографічної маси, сприймали на рівні фольклору⁵⁷. Загальноприйнятим у польському суспільстві часів II РП було переконання, що України «нема, не було і не буде», через що, на думку поляків у 1980-их, було втрачено можливість створити федерацію рівноправних народів, яка б, можливо, запобігла багатьом наступним прикрим для Польщі подіям⁵⁸. Особливо погіршилася ситуація після 1920–1921 років, коли припинилися всі спроби польсько-української співпраці, а Україна остаточно втратила свою незалежність. Проте, хоча Польська держава в цілому тоді провадила антиукраїнську політику, були особистості, які намагалися змінити цю ситуацію, і про них опозиціонери теж писали⁵⁹, хоча загалом, на відміну від еміграційних видань, статей про спроби польсько-української співпраці у цей період фактично немає⁶⁰.

В одному з текстів, серед авторів якого був і Адам Міхнік, міжвоєнна Польща порівнювалася з Росією – їх зближувало імперіалістичне бажання домінувати над сусідніми територіями та народами: «У часи II Речі Посполитої ми на рівні з радянською Росією брали участь у політиці поділу України, Білорусі і Литви»⁶¹. Ще один текст навіть більше б'є по самолюбству поляків – Анджей Камінський робить висновок, що у 20-30-их роках ХХ століття, до початку сталінського терору, українська наука та культура були в ліпшій ситуації «під владою Кремля», ніж у Польщі у той же час⁶² (сказати, що в СРСР щось було ліпше, демократичніше тощо, ніж у Польщі, було справді великим ляпасом польській громадській думці).

Отож, коли в публікаціях опозиціонерів мова заходить про українське питання у II Речі Посполитій, відбувається руйнування міфу ідеальної держави. У них можна знайти найбільше критичизму щодо режиму Речі Посполитої – його авторитарності, браку

чіткої політики в певних питання тощо⁶³. Це дуже виділяє такі тексти з загалу текстів про міжвоєнну Польщу. Можна ризикнути і ствердити, що саме через аналіз ситуації з українською меншиною, й ширше – ситуації з національними меншинами загалом, поляки вийшли на більш критичне ставлення до власної держави.

У своїх публікаціях деякі представники польської опозиції намагалися деміфологізувати Креси – розповісти, з одного боку, про їхню форсовану полонізацію, з іншого ж – про небажання поляків працювати там, зволікання з переїздом на східні території II Речі Посполитої (наприклад, в одній зі статей цитується Тадеуш Голувко, який назвав Креси польським Сибіром)⁶⁴. Також з'явилися критичні голоси щодо маршала Пілсудського та політики, яку він провадив. Таким чином, публікації в другому обігові намагалися подати й українське бачення цього періоду, а не лише точку зору інтересів Польщі.

Описавши всі злигодні, які терпіли українці у II Речі Посполитій, опозиціонери намагалися викликати ще більший ефект твердженнями, що все одно «українці, воюючи у вересні 1939 року в польських рядах, показали, що вони вміють «з ляхами вмирати»⁶⁵. Найбільше польсько-українську співпрацю у військовій сфері у час між війнами, а також хоробрість українських військових під час вересневої кампанії підкреслювали видання, пов'язані з Конфедерацією Незалежної Польщі.

Крім того, існувала ще одна риса, яка об'єднувала тексти правих «незалежницьких» осередків про міжвоєнну Польщу – це те, що вони охоче й часто пояснювали польсько-українські конфлікти втручанням і підбурюванням третіх сил – здебільшого у цій ролі фігурувала Росія, також Німеччина, а інколи й Австрія⁶⁶. Це пояснення вони застосовували до всіх історичних епох – аж до сучасності.

Паралельно існувала й інша лінія розповіді про II Річ Посполиту, з інакшим сюжетом оповіді – вона виникла як реакція на дискурс комуністичної влади, котра, використовуючи націоналістичну риторичку, підкреслювала, що невдачі та слабкість міжвоєнної Польщі пояснювалися її багатонаціональністю (таким чином комуністи хотіли підкреслити, що майже однорідне етнічне суспільство, яке мешкало в Польщі після Другої світової війни, частково і завдяки політиці комуністичної влади, було позитивом)⁶⁷. Тож польські опозиціонери відчували потребу реабілі-

тації цього аспекту історії II Речі Посполитої. Тому у частині публікацій, хоч і не значній за кількістю, знаходимо спроби зобразити картини мирного співжиття та взаємних впливів багатьох націй і культур, мов і релігій у міжвоєнній Польщі⁶⁸, хоча загалом це було характерніше для публікацій, що виходили на еміграції (це, проте, було викликане зовсім іншою причиною, а саме – ностальгією за втраченим «раєм» Кресів).

Загалом, завдяки такому більш критичному погляду на історію, поляки починали розуміти, що мусять наново завоювати довіру українців, яку вони, як це подавалося, втратили у результаті своєї загарбницької політики ще з часів Казимира Великого – й аж до угоди між Пілсудським та Петлюрою. Тому у публікаціях опозиціонерів помітні спроби постфактум залагодити минулі кривди. Якщо впродовж дуже тривалого часу поляки не хотіли визнавати можливості існування незалежної України, то у 1980-их вони заявляють: «...Україна буде. Нашій культурі й тим, хто прийдуть після нас, ми винні твердження, що Україна – незважаючи на нас – була»⁶⁹.

Крім загальних оціночних статей певних історичних періодів, у пресі другого обігу точилися дискусії навколо конкретніших подій та явищ новітньої історії польсько-українських взаємин. Ідеться передовсім про події Другої світової війни та відразу після неї. Нижче буде проаналізовано зображення в польській опозиційній пресі УПА, трагічних подій на Волині та операції з переселення української меншини – «Вісла».

Образ українця-бандерівця, який вирізає невинне польське населення, був одним із найбільш усталених стереотипів українця серед поляків. Саме тому спроби розібратися з тим, що таке насправді Українська Повстанська Армія, були дуже важливими для польсько-українських стосунків – адже діяльність українських та польських збройних сил під час Другої світової війни, хоч і не мала реального впливу на загальний її хід, проте міцно закарбувалась у польській та українській колективній пам'яті⁷⁰. Інше питання, наскільки вдалося розібратися з цим польським опозиціонерам на сторінках видань другого обігу. Звісно, що в ті часи мови не могло бути про якісь ґрунтовні дослідження подій часів Другої світової війни, тож авторам, які писали на тему УПА, залишалася тільки інтерпретація знаних і досить загальних речей. Проте навіть зачіпаючи цю болючу тематику, опозиціонери не

забували писати про співпрацю між УПА й АК та ВіН-ом і висловлювали жаль, що ця співпраця не принесла очікуваних результатів⁷¹.

Справа ця ускладнювалася ще й тим, що в самій українській спільноті – чи то в ПНР, чи еміграційній – ставлення до УПА було різне. Серед емігрантів, наприклад, були радикальні анти-націоналісти, а серед української меншини були особи, що більше схилялися до комунізму, ніж до націоналістичного світогляду (особливо серед лемків)⁷².

Цікаво те, що більш схильними до виправдання дій УПА були поляки зі світоглядом, який можна окреслити як націоналістичний. Видається, що для них була більш зрозуміла мотивація дій упівців. Достатньо було тільки зрозуміти/пояснити, що представники іншого народу мислять так само – тільки про свою націю. Саме цим прийомом – і то досить успішно – користувалися⁷³. За порівняння УПА й АК показувалося, що упівці теж воювали чесно, їх не можна вважати винятково за бандитів, які нападають на беззахисне мирне населення.

Проаналізувавши публікації на тему УПА в польській опозиційній пресі, український еміграційний діяч Ярослав Пеленський стверджує, що в цілому автори польської опозиційної публіцистики намагаються зрозуміти цю складну проблематику і досить чесно представити її польській спільноті. Щоправда, їхня інформація не завжди докладна, трапляються непорозуміння, а також образливі оцінки та повторення певних історичних міфів. На його думку, «[у деяких справах] польська опозиційна публіцистика прийняла певною мірою офіційну інтерпретацію»⁷⁴. Здається, це зауваження було не зовсім справедливе. Поляки, які писали про УПА, часто вважали, що мусять узяти на себе роль захисників української точки зору на ці справи, оскільки українці не можуть мати голос у цій дискусії⁷⁵. Отож, багато польських видань представляли українську точку зору. Скажімо, часопис «Контакт» вмістив спогади упівця⁷⁶, часопис «АБЦ» – розмову з упівцем-емігрантом⁷⁷, а часопис «Обуз» передрукував його статтю про співпрацю між польськими та українськими збройними силами наприкінці й одразу після Другої світової війни⁷⁸.

Щодо текстів українців про УПА та події Другої світової війни, то частина авторів-українців визнавала провини української сторони, проте тільки частково й зазвичай одразу ж наводила

приклади подібних дій з боку поляків⁷⁹. Ці публікації часто зводили дискусії про події Другої світової війни до суперечок навколо цифр – кількості жертв, співвідношення загиблих українців і поляків тощо, себто просто заперечували польські дані⁸⁰.

Загалом можна сказати, що ця дискусія все-таки дала певний результат. Наприклад, у словнику опозиції Якуба Карпінського, що вперше був виданий у 1985, гасло «бандерівці» дуже виважене, позбавлене ідеологічних кліше, проти яких воювали польські опозиціонери⁸¹.

Про операцію «Вісла» у публікаціях другого обігу писали досить багато, особливо з середини 1980-их, найбільше у 1986–1987 роках, адже у 1987 минало 40 років з часу її проведення. Писали про неї самі українці, а також поляки⁸². Підкреслювалося, що польське суспільство до цього часу не знає правди про операцію «Вісла», єдина інформація, яку воно має, йде з офіційних джерел, а відтак вона дуже перекручена⁸³. Загалом, цю подію описували в трагічних тонах – як таку, що була вирішальною для української меншості в Польщі, визначила її долю, а також долю південно-східних теренів Польщі після Другої світової війни⁸⁴. Робився наголос і на тому, що від «Вісли» постраждали люди, які справді хотіли залишитися в Польщі, почували себе її громадянами, бо не виїхали перед тим до УРСР⁸⁵. Багато писалося про важку ситуацію переселених українців, які потрапляли на західні землі останніми, коли всі найліпші обійстя були зайнятими, відтак вони були приречені починати своє нове життя з дуже низької соціально-економічної позиції⁸⁶, а їхня поява тільки викликала додаткове роздратування у місцевих мешканців (які здебільшого походили з колишньої Східної Польщі, що стала Західною Україною). Проте це переселення ніхто не розглядав у ширшому контексті – разом із подіями, що відбувались у той же час в інших країнах (єдиний раз її порівняли з переселенням кримських татар – і то для того, щоб показати значно більші масштаби операції «Вісла»⁸⁷) чи навіть у тій самій Польщі стосовно, наприклад, німців.

Частина польських публіцистів, близьких до католицького інтелектуального середовища, писала про «Віслу» в категоріях вини поляків перед українцями, як про останній польський гріх щодо українських співвітчизників⁸⁸. Позаяк виходило, що у низці взаємних образ і злочинів проти іншого народу поляки виявилися останніми, хто скривдив, то вони мусять першими розпочати процес

примирення та каяття: «Без цього ми нічого не збудуємо. Нам треба перестати ходити навколо проблеми переселення і ясно, без відмовок назвати цей злочин злочином. Як з моральних, так і з політичних приводів»⁸⁹.

А у середовищі української меншості паралельно проходив відмінний процес. Молодше покоління українців у 1980-их почало переосмислювати ситуацію, і якщо покоління виселених дуже болісно сприймало операцію «Вісла», то вже народжені на північно-західних землях дозволяли собі певний скептицизм, іронію, зрештою, беземоційний аналіз наслідків переселення. Тож коли польські публіцисти у 1980-их тільки почали відкривати для себе ці події та писати про них⁹⁰, а їхні тексти переважно були дуже сильно емоційно навантаженими, то українці, навпаки, намагалися виробити раціональне ставлення до цієї події. Тому можна зустріти незрозуміння з боку поляків щодо відсутності емоцій в українських публікаціях у справі переселень⁹¹. У відповідь з боку українців можна зустріти закиди щодо того, чому поляки так пізно звернули увагу на ці переселення⁹². Натомість українці могли сказати про ці переселення те, що поляки самі ніколи б не наважилися зробити. Скажімо, один із представників української меншини у своєму інтерв'ю польському часопису «Нова Коаліція» вказує, що йому «... здається, вивезення як українців з Бескидів, так і поляків з України, було справжньою трагедією, але її наслідки були позитивними для майбутнього, тому що врешті вирішилися ці дурні вічні суперечки про обійстя, школу, клаптик землі...»⁹³.

Дуже багато текстів, що з'являлись у другому обігові, відкидають офіційне пояснення потреби проведення переселенської акції (тоді говорилося про боротьбу з українським націоналістичним підпіллям, яке мало підтримку з боку місцевих мешканців; відтак, щоб ліквідувати підпілля, слід було зробити щось із українським населенням на сході Польщі). Публікації опозиціонерів підкреслювали лицемірність і неправдивість таких заяв⁹⁴. Натомість висувалася версія, що головною причиною операції було «остаточне вирішення» українського питання у Польщі, виселення автохтонів з їхніх земель і створення умов для їхньої якнайшвидшої асиміляції⁹⁵. Підкреслювалося, що постраждало дуже багато невинних людей, які не мали нічого спільного з УПА⁹⁶, що кількість постраждалих внаслідок вивезення була несумірною з кількістю жертв під час боротьби з

українським підпіллям⁹⁷, що до українського населення Польщі було застосовано дискредитований нацизмом і сталінізмом принцип колективної відповідальності⁹⁸.

Опозиціонери писали про операцію «Вісла» й описували її як жорстоку, антигуманну, злочинну акцію ще й тому, що у її проведенні замолоду брали участь Войцех Ярузельський і багато інших людей, які потім зробили непогані кар'єри у ПОРП⁹⁹. Такими чином, вину за ці події перекладалося на комуністів та СРСР. Участь поляків у операції пояснювалася примусом, наказом радянської влади. Лише кілька осіб з польських опозиційних осередків мали достатньо сміливості, щоб такі визнати безпосередню причетність поляків до цих подій. Богдан Скарадзінський у своїй дуже важливій книжці «Білоруси, литовці, українці» не посилається на жодні «зовнішні інтриги», а відверто заявляє, що «ми [поляки] відповідаємо щонайменше за ненависть... за співучасть у злочині» й що «операція «Вісла» не виглядала б інакше навіть тоді, коли Польща зберегла б свою незалежність»¹⁰⁰. Про плани переселення українців, які мав некомуністичний польський екзильний уряд, пишуть також у статті, оприлюдненій часописом «Критика»¹⁰¹. Це підтверджується сучасною історіографією¹⁰².

Українці, натомість, зовсім не поспішали визнавати свою вину чи просити вибачення. Ще Єжи Гедройць хотів, щоб на сторінках «Культури» з'явився якийсь текст про події кінця Другої світової війни на Волині, проте він так і не зміг знайти жодного українського історика, який би погодився про це написати¹⁰³. Схожа ситуація була й у виданнях другого обігу. Слід сказати, що у другому обігові взагалі було досить мало посилань на волинську трагедію, а окремих текстів узагалі не було. Зрозуміло, що польська опозиція не була зацікавлена у роз'ятрюванні і без того болючої для поляків теми з огляду на своє завдання творення позитивного іміджу українця. А з українського боку й далі не було бажаючих писати на цю тему.

Проблему становило те, що ці події, разом із операцією «Вісла», були найостаннішими спалахами польсько-українського конфлікту, викресленими з офіційного публічного дискурсу і в Польщі, і в Україні. Проте це не викреслило їх із колективної пам'яті. Тож ці криваві та трагічні події дуже сильно вплинули на взаємне бачення та сприйняття – причому не лише безпосередніх учасників, свідків чи сучасників подій, а й наступних поколінь¹⁰⁴.

Польські опозиціонери ставили собі питання, як довго ставлення поляків до українців визначатиметься спогадами про Волинь¹⁰⁵, і зі свого боку намагалися зробити все, що могли, щоб якось розв'язати цю проблему. Проте, звичайно, вони не могли зовсім скинути з рахунку ці криваві події. Скажімо, дуже позитивно налаштований до українців подвижник польсько-українського зближення Богдан Скарадзінський називає їх «злочином геноциду»¹⁰⁶.

Польські опозиціонери просто використовували тактику замовчування цієї проблеми. Наприклад, дуже цікаво те, що в часописі «Нова Коаліція» з'являється розповідь про своє життя поляка з Волині, записана кимсь, хто, можна припустити, належав до редколегії часопису. Ця розповідь цілком зосереджена на подіях та процесах минулих років 10–20, не більше. У ній нема й слова про воєнні події, хоч особа ця належала до АК¹⁰⁷.

Деякі польські опозиційні осередки (наприклад, Конфедерація Незалежної Польщі, товариство «Поміст») спробували вирішити «волинську проблему», звинувачуючи у трагедії треті сторони – Німеччину та СРСР¹⁰⁸.

Що ж на все це українці? Я. Пеленський досить евфемічно називає волинські події «українською спробою примусового виселення польського населення», проте пише про екстермінації, які її супроводжували. Крім того, він вказує на те, що у цьому разі відбутися заувагами про «чужинецькі інтриги» не вдасться, та закликає до детальнішого дослідження подій, особливо – документів українських націоналістичних організацій, що діяли впродовж війни¹⁰⁹. Проте з українського боку не було таких сильних заяв, як, наприклад, з польського боку в справі операції «Вісла». Скажімо, представники української еміграції у тексті, який активно передруковувався у виданнях другого обігу й трактувався як своєрідна декларація намірів українців, пишуть: «Ми не маємо наміру захищати тих з наших предків, які вбивали поляків на Волині чи де-небудь ще». Проте вони також наголошують на українських жертвах операцій, які були проведені у відповідь на події на Волині (хоч і зазначають їхню значно меншу кількість)¹¹⁰. А Я. Пеленський у своїй статті досить швидко переходить від волинських подій до польських акцій помсти та дискусії з різними авторами щодо кількості жертв¹¹¹, уникаючи тим самим однозначної оцінки волинської трагедії, якої, певно, польська опозиція все ж таки очікувала від українців.

На підставі аналізу публікацій другого обігу можна сказати, що польські опозиційні видання пропонували кілька стратегій виходу з заплутаного лабіринту польсько-українських історичних конфліктів. Перший з них пропонував їх забути, ба навіть зробити це свідомо, з огляду на «спільний інтерес» або для того, щоб вийти з глухого кута, в який завела польсько-українські взаємини Друга світова війна (мовляв, гіршого вже не трапиться)¹¹². Частина опозиціонерів вважала, що польське та українське суспільства вже встигли забути погане у польсько-українських взаєминах (не в останню чергу – через спільний досвід радянського гніту)¹¹³.

Інша група опозиціонерів наполягала на ретельному й докладному вивченні історії обох народів. Їм ішлося про «правильне» вивчення історії взаємин. Вони вірили, що, позбавивши її фальшивих нашарувань, накинутих офіційною владою (або польськими помилками в минулому), вдасться об'єктивно висвітлити «проблемні» історичні події. Цей підхід мав найбільше прихильників. Вони були переконані в тому, що якщо не знати минулого, то польське й українське суспільство не будуть у стані домовитись, укласти такі стосунки, які були б корисні для обох (а не для «російського імперіалізму»). Вони й чути не хотіли про заклики перестати жити минулим, а натомість дивитися у майбутнє, тому що вважали це нереалістичним¹¹⁴. Їхнє сприйняття історії було типово позитивістським.

І нарешті останній, найбільш амбітний, підхід пропонував переосмислення історії українсько-польських взаємин. Цей підхід вимагав від авторів значної саморефлексії та відходу від певних аксіом модерністичного світосприйняття. Вони висунули пропозицію перегляду загального підходу до історії України, спробували запропонувати погляд на неї з боку українців. Лунали голоси про те, що слід покінчити з двоєдушністю, подвійними стандартами в оцінці історії – адже поляки століттями шанували відстоювання незалежності, пролиття крові (втім, безрезультативне) за власну державу, тому слід усвідомити, що не можна називати такі самі дії з боку українців бунтом, політичною незрілістю, помилкою тощо¹¹⁵. Такий підхід був викликом для історичної освіти – на думку його прихильників, вона повинна була навчати поляків не лише на їхній історії, а й на історії їхніх сусідів. Відкритість такої освіти мала би бути противагою домінуючому «закоріненню» у власній історії, з якого виходила ксенофобія і національна мегаломанія¹¹⁶. При-

хильники цього підходу найближче стояли до сучасного розуміння сконструйованості, а відтак – множинності та умовності істин.

ПРИМІТКИ:

¹ У політичних науках інтерес до вивчення опозиції з'явився у державах, де формувалася демократичний режим. Тому вона розглядалася передовсім як інституціоналізований елемент політичної системи. Таке розуміння не підходить для вивчення опозиції в авторитарних і тоталітарних режимах. Навколо визначення опозиції в соціалістичних державах загалом і в Польщі зокрема існувало й існує багато дискусій (про це див., напр.: Friszke Andrzej, Paczkowski Andrzej, red. *Opozycja i opór społeczny w Polsce (1945-1980)*. Materiały konserwatorium z 20 lutego 1991. – Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, 1991; Friszke Andrzej. *Opozycja polityczna w PRL 1945-1980*. – Londyn: Aneks, 1994; Łabędź Krzysztof. *Spory wokół zagadnień programowych w publikacjach opozycji politycznej w Polsce w latach 1981-1989*. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1997; Falk Barbara. *The Dilemmas of Dissidence in East-Central Europe*. Citizen Intellectuals and Philosopher Kings. – Budapest: CEU Press, 2003 та ін.). У цій статті прийнято, що опозиція – це всі ті формалізовані та неформалізовані організації, рухи та групи, які протиставляли себе діям влади і не легалізували своєї діяльності.

² У широкому розумінні це поняття включає ті польські видання, які публікувалися нелегально, в обхід державної цензури, й не входили до офіційної мережі розповсюдження друкованої продукції. У вузчому розумінні дослідники вживають це поняття стосовно суспільно-політичних, історичних, публіцистичних, літературно-мистецьких, культурних видань, в яких висловлювалися погляди, що суперечили офіційній партійній ідеології. Така підпільна видавнича діяльність, спрямована проти Радянського Союзу та політичних сил, що користувалися його підтримкою, тривала з кінця Другої світової війни. Детальніше про явище другого обігу див. *Drugi obieg wydawniczy w Polsce w latach 1976-1990 w zbiorach biblioteki Jagiellockiej*. – Kraków: Księgarnia Akademicka, 1994; *Drugi obieg. Zbiór referatów wygłoszonych na seminarium poświęconym niezależnemu ruchowi wydawniczemu w Łodzi*. – Łódź, 1991; *Piśmiennictwo – system kontroli – obiegi alternatywne*. Tom 1, 2. – Warszawa, 1992; *Papierowa rewolucja. 1976-1990. Les éditions clandestines en Pologne communiste*. Undergroundverlage in kommunistischen Polen. Underground Publishing in Communist Poland, ed. Fedrigo C. and Sygnarski J. – Bibliotheque cantonale et universitaire Fribourg (Suisse), 1992 та ін.

³ Cywiński B. *Zatruta humanistyka. Ideologiczne deformacje w nauczaniu szkolnym w PRL*. – Warszawa: Głos, b.r. [1978-9]; Lubin J. *Historia dla szkół. Fałsze – mity – polemiki. Poradnik niezależnego nauczyciela*. – Kraków: Wydawnictwo Myśli Nieinternowanej, 1986. – 56 s.; кілька видань і передруків книжки *Czego niema w podręcznikach do historii*.

⁴ Cywiński B. *Zatruta humanistyka. Ideologiczne deformacje w nauczaniu szkolnym w PRL*. – Warszawa: Głos, b.r. [1978-9]. – S. 4.

⁵ Там само. – S. 19.

⁶ Przystczyppkowski K. *Opozycja polityczna w Polsce – wyzwania dla edukacji*. – Poznań-Toruń: Edytor, 1993. – S. 24.

⁷ Hanp.: Łysiak-Rudnyckij I. Ukraina między wschodem i zachodem // Dialog. – 1986. – № 1. – S. 2-12 ; Szporluk R. Polityka 1978 – Spojrzenie w przeszłość i przyszłość // Obóz. – 1981. – № 1. – S. 20-32; Szporluk R. Współczesna Ukraina: problemy i perspektywy // Obóz. – 1981. – № 3. – S. 27-34.

⁸ Dobriańskij M. W trójkącie polsko-ukraińsko-rosyjskim // Nowa Koalicja. – 1985. – № 2. – S. 5-9.

⁹ Staniszkis J. Ontologia socjalizmu. – Warszawa: In Plus, 1989. – 108s.; Toruńczyk B. Narodowa demokracja. – Warszawa: Nowa, 1981. – 226 s.

¹⁰ Hanp.: Lipski J. J. Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków) // Tunika Nessosa. Szkice o literaturze i nacjonalizmie. – Warszawa: Wydawnictwo PEN. – 1992. – S. 139-164 (wперше опубліковано у 1981); Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Białystok: Zakłady Wydawnicze "Versus", 1990. – 151 s.

¹¹ Tazbir J. Powieść historyczna jako źródło współczesne // Krytyka. – 1980. – №7. – S. 103.

¹² Giroux H. A. Pedagogika pogranicza w wieku postmodernizmu // Spory o edukację. – Toruń: Edytor, 1993. – S. 153.

¹³ Redakcja "Spotkań". Do braci Ukraińców // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 313 (wперше опубліковано у 1979)

¹⁴ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 368.

¹⁵ Dialog Polsko-Ukraiński // KOS. – 1984. – № 62. – S. 4.

¹⁶ Hanp.: S-ka. Zapiski z "obłązonego miasta", czyli o przyczynach braku dialogu polsko-białoruskiego // Bez Debitu. – 1987. – № 2. – S. 2-7.

¹⁷ Giedroyc J. Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982. – Warszawa: Czytelnik. 2004. – S. 34-39.

¹⁸ Ukraińcy // Opinia Krakowska. – 1987. – №32. – S. 17-18.

¹⁹ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 357.

²⁰ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. Wschód // Krytyka. – 1983. – № 15. – S. 159.

²¹ Kowal P. Przyczynki do dziejów "sprawy ukraińskiej" w Polsce // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 25.

²² Program Polskiego Porozumienia Niepodległościowego // Hemmerling Z., Nadolski M. Opozycja demokratyczna w Polsce 1976-1980. Wybór dokumentów. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Nauk Politycznych, 1994. – S. 43-60. (wперше опубл. у травні 1976 р.); Waclaw Wojenny. Dalekowzroczne myślenie // Niepodległość. – 1985. – № 47-48. – S. 8-10.

²³ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S.355.

²⁴ E. G. Ukraina. Cz. 1 // Metrum. – 1984. – №19. – S. 3.

²⁵ Redakcja "Spotkań". Do braci Ukraińców // Nie jesteśmy ukrajinofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 313.

²⁶ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. Wschód // Krytyka. – 1983. – № 15. – S. 159.

²⁷ Unia Polski z Litwą - próba bilansu // Niepodległość. – 1985. – № 47-48. – S. 2-5.

²⁸ Program Polskiego Porozumienia Niepodległościowego // Hemmerling Z., Nadolski M. Opozycja demokratyczna w Polsce 1976-1980. Wybór dokumentów. – Warszawa: Uniwersytet Warszawski. Instytut Nauk Politycznych, 1994. – S. 43-60.

²⁹ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrajinofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 361-362.

³⁰ Dobriański M. W trójkącie polsko-ukraińsko-rosyjskim // Nowa Koalicja. – 1985. – № 2. – S. 7.

³¹ Jasionica P. Rzeczpospolita Obojga Narodów. Cz.1-3. - Warszawa: PIW, 1967-1972.

³² Kuroń J. Gwiazdny czas. "Wiary i winy" dalszy ciąg. – Londyn, 1991. – 255 s.

³³ Hanp., Nowicki J. Jaka niepodległość? // Niepodległość. – 1984. – № 27. – S. 1-5.

³⁴ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrajinofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 357-358.

³⁵ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrajinofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 358.

³⁶ Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах // Українська державність у ХХ столітті (Історико-політологічний аналіз). – Київ: Політична думка, 1996. – <http://litopys.narod.ru/ukrxx/r08.htm>

³⁷ Bakula B. Emigracje "Miedzymorza" - czy początek dialogu? // Almanach Humanistyczny. – 1987. – № 7. – S. 40-41; Poland After World War II: native conservatism and the return to Central Europe // Ilya Prizel ed. National Identity and Foreign Policy. Nationalism and Leadership in Poland, Russia, and Ukraine. – Cambridge: Cambridge UP, 1998. – P. 97.

³⁸ Tarka K. Trudny dialog. Rząd RP na uchodźstwie i Ukraińcy // Zeszyty Historyczne. – 2002. – № 139. – S. 88-89.

³⁹ Ukraińcy w powojennej Polsce // Obóz. – 1981. – №3. – S. 37.

⁴⁰ O pamiętnym roku 1920 w nietypowej książce wydanej w PRL // Zomorzadność. – 1985. – № 241. – S. 4.

⁴¹ Hanp., Darski J. Towarzysze broni. Cz. I // Kontakt. – 1986. – № 3. – S.59-65; Darski J. Towarzysze broni. Cz.II // Kontakt. – 1986. – № 6. – S.60-70; Darski J. Towarzysze broni. cz. III // Kontakt. – 1986. – № 7. – S. 63-69.

⁴² Hanp., KPN. Rezolucja o prawie Ukrainy do niezawisłego bytu // Nie jesteśmy ukrajinofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 327-328; Redakcja

Rzeczpospolitej. Pisma Komitetu Porozumienia na Rzecz Samostanowienia Narodu Ukraina i Polska. Wolni z wolnymi – równi z równymi // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 335-336 (вперше опубліковано у 1980).

¹³ Charaszkiewicz E. Przebudowa Wschodu Europy. Materiały do polityki wschodniej Józefa Piłsudskiego w latach 1893 – 1921. – Warszawa: In Corpore, 1983. – 34 s.

⁴⁴ Markowicz P. Współpraca cy sojusz // Zomorządność. – 1988. – № 156. – S. 2.

⁴⁵ Pełeńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // Kultura niezależna. – 1986. – № 26. – S. 61.

⁴⁶ Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. – Białystok: Zakłady Wydawnicze "Versus", 1990. – 151 s.

⁴⁷ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 363.

⁴⁸ Pełeńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // Kultura niezależna. – 1986. – № 26. – S. 61.

⁴⁹ Jan Łukaszów. Przyszłość ważniejsza niż przeszłość // Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego. Zeszyt 1. – Warszawa: Przedświt, 1986. – S. 172.

⁵⁰ Łojek J. Idea federacyjna J. Piłsudskiego // ABC. – 1987. – № 5. – S. 13-24.

⁵¹ Redakcja "Spotkań". Do braci Ukraińców // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 313.

⁵² Giedroyc J. Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982. – Warszawa: Czytelnik, 2004. – S. 38-39.

⁵³ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. Wschód // Krytyka. – 1983. – № 15. – S. 158.

⁵⁴ A. G. Przyczynek do dialogu z Ukraińcami // ABC. – 1987. – № 5. – S. 86.

⁵⁵ Pełeńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // Kultura niezależna. – 1986. – № 26. – S. 62.

⁵⁶ Нап., Ukraińcy w powojennej Polsce // Obóz. – 1981. – №3. – S. 34-46.

⁵⁷ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. Wschód // Krytyka. – 1983. – № 15. – S. 157.

⁵⁸ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 356-363.

⁵⁹ "Puskaj, bat'ku, z Lachami umiraty" // Zomorządność. – 1985. – № 101. – S.4.

⁶⁰ Єдиний виняток - Биuletyn z 1932 roku, Dialogi // Биuletyn Polsko-Ukraiński. – 1987. – № 1-2. – S. 1-4.

⁶¹ Kuroń J., Macierewicz A., Michnik A. Sprawa polska – sprawa rosyjska // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 327.

⁶² Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 365.

- ⁶³ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. *Wschód // Krytyka*. – 1983. – № 15. – S. 157.
- ⁶⁴ Там само, S. 157.
- ⁶⁵ "Puskaj, bat'ku, z Lachami umiraty" // *Zomorzadność*. – 1985. – № 101. – S. 4.
- ⁶⁶ Там само.
- ⁶⁷ Nowicki J. Jaka niepodległość? // *Niepodległość*. – 1984. – № 27. – S. 2.
- ⁶⁸ Hanp., Mokry W. Polaków i Ukraińców dziś, wczoraj, jutro // *Artykuły usunięte przez cenzurę ze Znak nr 367 z czerwca 1985 roku*. – *Respublica*. – 1988. – S.25-43; S-ka. *Zapiski z "oblężonego miasta", czyli o przyczynach braku dialogu polsko-białoruskiego // Bez Debitu*. – 1987. – № 2. – S. 2-7.
- ⁶⁹ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // *Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 368.
- ⁷⁰ Wnuk R. Stosunek polskiego podziemia niepodległościowego i legalnej opozycji do mniejszości ukraińskiej w latach 1944-47 // *Akcja "Wisła"*. – Warszawa: IPN, 2003. – S. 108.
- ⁷¹ Markowicz P. Współpraca cy sojusz // *Zomorzadność*. – 1988. – № 156. – S.2; Sawa. *Rzecz o polsko-ukraińskich próbach pojednania. Cz I // Zomorzadność*. – 1986. – № 121. – S. 2-3; Sawa. *Rzecz o polsko-ukraińskich próbach pojednania. Cz II // Zomorzadność*. – 1986. – № 122. – S. 2-3.
- ⁷² "Być może powinniśmy być większymi egoistami..." (Rozmowa z przedstawicielem młodzieży ukraińskiej w PRL) // *Nowa Koalicja*. – 1985. – № 2. – S. 11.
- ⁷³ "Solidarność" a Ukraińcy i inne mniejszości w Polsce. Z Romanem Łabą rozmawiał Bohdan Strumiński // *Polacy i Ukraińcy. Trudny dialog*. – Wrocław: Wydawnictwo Kret, 1987. – S. 22.
- ⁷⁴ Pełeńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // *Kultura niezależna*. – 1986. – № 26. – S. 64.
- ⁷⁵ Ukraińcy w powojennej Polsce // *Obóz*. – 1981. – №3. – S. 40.
- ⁷⁶ Dmytryk Iwan, W lasach Łemkowszczyzny (Fragmenty wspomnień strzelca Ukraińskiej Powstańczej Armii) // *Kontakt*. – 1986. – № 3. – S. 54-59.
- ⁷⁷ Konflikt mamy już za sobą. Rozmowa z J. Stenderą // *ABC*. – 1988. – № 7. – S. 63-68.
- ⁷⁸ Sztendera J. Współpraca WiN i UPA w latach 1944-1947 // *Obóz*. – 1988. – № 14. – S. 36-47.
- ⁷⁹ Beskid A., Aksijenko M., Łebed D., Stećko I., Ustrzycki R., Wasylko M. *Wy i my // Contra*. – 1987. – № 2. – S. 8.
- ⁸⁰ Там само; Pełeńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // *Kultura niezależna*. – 1986. – № 26. – S.67-68.
- ⁸¹ Karpiński J. *Polska. Komunizm. Opozycja. Słownik*. – Misto: Most, 1988. – S. 25.
- ⁸² Hanp., Oświadczenie Ruchu "Wolność i Pokój" w 40 rocznicę akcji "Wisła" / *Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński*. – 1987. – № 5-6. – S. 10.
- ⁸³ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. *Wschód // Krytyka*. – 1983. – № 15. – S. 158-159.
- ⁸⁴ Leskowski M. "Rozwiązanie" kwestii mniejszości ukraińskiej w Polsce 1944-1947 // *Walka*. – 1985. – № 2. – S. 35-47.

- ⁸⁵ "Być może powinniśmy być większymi egoistami..." (Rozmowa z przedstawicielem młodzieży ukraińskiej w PRL) // Nowa Koalicja. - 1985. - № 2. - S. 10-11.
- ⁸⁶ Там само; Ukraińcy w powojennej Polsce // Obóz. - 1981. - № 3. - S. 36.
- ⁸⁷ Ukraińcy w powojennej Polsce // Obóz. - 1981. - № 3. - S. 36.
- ⁸⁸ Niluk J. "Zustriczi" znaczy "Spotkania" // Obóz. - 1989. - № 16. - S. 123.
- ⁸⁹ Jan Łukaszów. Przyszłość ważniejsza niż przeszłość // Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego. Zeszyt 1. - Warszawa: Przedświt, 1986. - S. 172.
- ⁹⁰ Pylenko B. [Wypowiedź o akcji "Wisła"] // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński. - 1987. - № 7-8. - S. 12.
- ⁹¹ Hanp., Niluk J. "Zustriczi" znaczy "Spotkania" // Obyz. - 1989. - № 16. - S. 123.
- ⁹² Pylenko B. [Wypowiedź o akcji "Wisła"] // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński. - 1987. - № 7-8. - S. 12.
- ⁹³ "Być może powinniśmy być większymi egoistami..." (Rozmowa z przedstawicielem młodzieży ukraińskiej w PRL) // Nowa Koalicja. - 1985. - № 2. - S. 15.
- ⁹⁴ Leskowski M. "Rozwiązanie" kwestii mniejszości ukraińskiej w Polsce 1944-1947 // Walka. - 1985. - № 2. - S. 35-47; Pylenko B. [Wypowiedź o akcji "Wisła"] // Dialogi. Biuletyn Polsko-Ukraiński. - 1987. - № 7-8. - S. 11-12.
- ⁹⁵ Ukraińcy w powojennej Polsce // Obóz. - 1981. - № 3. - S. 35; Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. - Białystok: Zakłady Wydawnicze "Versus". 1990. - 151 s.
- ⁹⁶ Karpiński J. Polska. Komunizm. Opozycja. Słownik. - Misto: Most, 1988. - S. 25.
- ⁹⁷ Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. Wschód // Krytyka. - 1983. - № 15. - S. 158-159.
- ⁹⁸ Tar J. Nasza polityka narodowościowa // Przedświt. - 1988. - № 19. - S. 4.
- ⁹⁹ Pojednanie // Grizzly. - 1987. - № 3. - S. 10-11; Załęski J. Pogromca bandytów // KOS. - 1986. - № 87. - S. 8; Załęski J. Z Jaruzelskim przeciw UPĄ? // KOS. - 1986. - № 93. - S. 3.
- ¹⁰⁰ Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. - Białystok: Zakłady Wydawnicze "Versus", 1990. - S. 128.
- ¹⁰¹ Seret J. Rząd polski w Londynie a kwestia ukraińska (1943) // Krytyka. - 1987. - № 26. - S. 93-111.
- ¹⁰² Hanp., в Snyder T. Akcja "Wisła" a homogeniczność społeczeństwo polskiego // Akcja "Wisła". - Warszawa: IPN, 2003. - S. 49-54.
- ¹⁰³ Giedroyc J. Emigracja ukraińska. Listy 1950-1982. - Warszawa: Czytelnik. 2004. - S. 36.
- ¹⁰⁴ Jan Łukaszów. Przyszłość ważniejsza niż przeszłość // Argumenty do dialogu polsko-białoruskiego. Zeszyt 1. - Warszawa: Przedświt, 1986. - S. 170.
- ¹⁰⁵ A. G. Przyneczek do dialogu z Ukraińcami // ABC. - 1987. - № 5. - S. 86.
- ¹⁰⁶ Skaradziński B. Białorusini, Litwini, Ukraińcy. - Białystok: Zakłady Wydawnicze "Versus", 1990. - S. 66-67.
- ¹⁰⁷ Życie pod strachiem (Relacja Polaka - Wołyń 1985) // Nowa Koalicja. - 1985. - № 2. - S. 17-27.
- ¹⁰⁸ Polska polityka wschodnia // Zomorzędność. - 1984. - № 94. - S. 3-4; Kapitan Gołębiewski - żołnierz Międzymorza. - Wydawnictwo Krakowskiego Oddziału POMOST, 1993. - 9 s.

- ¹⁰⁹ Peleńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // *Kultura niezależna*. – 1986. – № 26. – S. 66.
- ¹¹⁰ Beskid A., Aksijenko M., Łebed D., Stećko I., Ustrzycki R., Wasylko M. *Wy i my* // *Contra*. – 1987. – № 2. – S. 7-8.
- ¹¹¹ Peleńskij J. Ukraina w polskiej publicystyce opozycyjnej // *Kultura niezależna*. – 1986. – № 26. – S. 67.
- ¹¹² Janusz Sobczak, Piotr Lewicki. *Wschyd* // *Krytyka*. – 1983. – № 15. – S. 158.
- ¹¹³ "Puskaj, bat'ku, z Lachami umiraty" // *Zomorządność*. – 1985. – № 101. – S. 4.
- ¹¹⁴ Dobriańskij M. W trójkącie polsko-ukraińsko-rosyjskim // *Nowa Koalicja*. – 1985. – № 2. – S. 6.
- ¹¹⁵ Sulima Kamiński A. W kręgu moralnej i politycznej ślepoty: Ukraina i Ukraińcy w oczach Polaków // *Nie jesteśmy ukrainofilami. Polska myśl polityczna wobec Ukraińców i Ukrainy. Antologia tekstów*. – Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2002. – S. 360.
- ¹¹⁶ Lipski J. J. Dwie ojczyzny, dwa patriotyzmy (uwagi o megalomanii narodowej i ksenofobii Polaków) // *Tunika Nessosa. Szkice o literaturze i nacjonalizmie*. – Warszawa: Wydawnictwo PEN. – 1992. – S. 145.

Володимир КУЧЕР

ВИКОРИСТАННЯ ДОСВІДУ ПОЛЬЩІ В ПРОЦЕСІ ІНТЕГРАЦІЇ УКРАЇНИ В ЄВРОПЕЙСЬКИЙ СОЮЗ

Вступ

Використання досвіду країн, котрі не так давно вступили до ЄС, є дуже актуальним у процесі інтеграції України в Союз. Адже останніми роками в Україні багато говориться про вступ до Європейського Союзу. І Союз після змін, які настали в Україні після Помаранчевої революції, теж почав більше думати над цим питанням. Проте, щоб цей інтеграційний процес, про який говориться в Україні, відбувався ефективно, слід подивитися, як наші сусіди здійснили це. І в цьому аспекті найбільш прийнятним для України, безсумнівно, є досвід Польщі. Адже за всіма параметрами Польща найбільш схожа на Україну з усіх держав Центрально-Східної Європи (ЦСЄ), які не так давно стали членами Союзу. Однак, з іншого боку, питання інтеграції України до Союзу дуже складне з огляду на ситуацію в самій Україні. По-перше, невідомо, чи дійсно українська влада просувається в напрямку ЄС, а, по-друге, саме українське суспільство ще не дало однозначної відповіді, чи дійсно воно хоче, щоб Україна стала членом ЄС.

У таких складних умовах не можна, отже, говорити однозначно, що та або інша дорога найкраща й остаточно визначена для України, а варто говорити лише про можливі варіанти розв'язання питання інтеграції. З цього принципу виходить мета роботи:

- показати шлях Польщі до ЄС, а особливо, як Польща проводила процес інтеграції, як вона вела переговори, що було в політиці Польщі у цій сфері ефективно і які були причини такого швидкого вступу;

- порівняти ситуацію в Україні з ситуацією в Польщі в усіх сферах життя держави і зробити висновки – наскільки у порівнянні зі станом справ у Польщі перед вступом Україна підготована до цього процесу;

- поміркувати, що з досвіду Польщі може перейняти Україна у впровадженні політики інтеграції і взагалі, в якому напрямку цю політику провадити.

Розділ І.

Дорога Польщі до Європейського Союзу

§ 1. Початок відносин

а) Договір про асоціацію

З розпадом комуністичної системи в Центральній-Східній Європі тут створився певний вакуум. І, щоб цей вакуум чимось заповнити, Польща й інші країни ЦСЄ ухвалили знову «повернутися в Європу», тобто інтегруватися в Європейське співтовариство. Що це повинно було означати? Спочатку мало відбутися повернення до демократії, а разом із цим і до ринкової економіки. З розпадом Ради Економічної Взаємодопомоги (РЕВ) 1990 року Польща була змушена реорганізувати торгівлю, орієнтуючись на Захід. Окрім того, після остаточного розвалу Варшавського Договору 1 липня 1991 року виникло питання про безпеку держави. Тому постала необхідність входження в європейські організації безпеки.

Перші неформальні контакти між Європейським Союзом (ЄС) і Польщею розпочалися 25 липня 1989 р., коли до Польщі прибула делегація Європейської Комісії. На засіданні йшлося про підписання договору про асоційоване членство. Польща пропонувала встановлення митного союзу з ЄС. Але позиція ЄС була така, що митний союз є вищою формою інтеграції й означає повне членство, що до Польщі застосувати ще не можливо. Натомість найкращим для Польщі Комісія вважала створення зони вільної торгівлі. Це однак не завадило Польщі 25 травня 1990 р. розпочати переговори про асоційоване членство з Європейським Союзом. 18 грудня 1990 р. Європейська Комісія визнала мандат переговорів, що розпочалися чотирма днями пізніше. У переговорах най-

запекліша дискусія точилася навколо преамбули. Польща хотіла, щоб було записано, що асоційоване членство буде мати тимчасовий характер, а остаточною метою є членство дійсне. Після тривалих дискусій Польща за допомогою Чехословаччини й Угорщини, з якими теж велися переговори з боку ЄС, одержала запис у преамбулі, що *«кінцевою метою Польщі є членство в Союзі, а асоціація, на думку договорних сторін, допоможе Польщі досягти цієї мети»*.

22 грудня 1990 р., підчас перших переговорів Польща зажадала включення в договір фінансового протоколу, що встановлював структуру допомоги Польщі з боку ЄС. Сторони вели тривалі переговори, але жодний проект протоколу так і не був схвалений, узгодили єдине, що в договорі фігуруватиме запис про фінансову допомогу Польщі.

Для прискорення перемовин між уповноваженими 2 квітня 1991 р. Польща представила меморандум щодо створення зони вільної торгівлі. На пропозицію уповноваженого з боку ЄС Франка Андріссена, Європейська Комісія погодилася, щоб країни Центральної Європи трактувалися в переговорах як асоційовані члени. Однак компроміс у політичній сфері не означав компромісу в економічній сфері. Головною проблемою була справа експорту т.зв. «вразливих продуктів», тобто сільськогосподарської продукції, сталі, вугілля, текстилю. З іншого боку, Польща в переговорах виборолала т.зв. «принцип асиметрії», що означає швидше відкриття для польських товарів ринків ЄС, аніж польського для продуктів з ЄС. Це повинно було дати кращу позицію польським фірмам на ринках ЄС, спонукати польський експорт і конкуренцію. Після тривалих переговорів ЄС погодився із пропозицією Польщі, хоча до кінця переговорів (8 листопада 1991 р.) були певні застереження щодо сталі. Наприклад, з боку Іспанії з'явилася ініціатива, щоб держави Вишеградської Групи (ВГ) підписали додатково т.зв. «сталевий протокол», який обмежував їхні можливості на ринку. Але Польща заперечувала, аргументуючи, що в цілому текст договору про асоційоване членство вже схвалений сторонами.

Угода про Асоційоване членство між РП та ЄС була укладена 16 грудня 1991 р. у Брюсселі. Договір було ратифіковано Польським парламентом у липні 1992 р., і він набрав чинності 1 лютого 1994 р. Тривала процедура ратифікації договору державами ЄС призвела

до того, що чинності спочатку набрала торговельна частина договору (1 березня 1992 р.). Договір було підписано на неокреслений термін, він міг бути відхилений кожною зі сторін і тоді втрачав силу протягом 6 місяців від дня такої нотифікації. Сам період асоційованого членства повинен був тривати 10 років. Після підписання Договору між Польщею та ЄС із 16 грудня 1991 р. Польський парламент 4 липня 1992 р. зобов'язав уряд розробити програму, метою якої було би пристосування законодавства й економіки Польщі до стандартів ЄС. У січні 1993 р. уряд презентував «Програму дій», яка її започаткувала таке пристосування.

Варто підкреслити, що сподівання, які Польща пов'язувала з договором в галузі економіки, повністю справдилися: польська торгівля переорієнтувалася на ринки ЄС, у Польщу прийшов закордонний капітал, а разом з ним – сучасні технології, зріс рівень якості послуг. Хоча виявилися й невідповідні аспекти: зростання безробіття, переважання імпорту над експортом тощо. Однак не варто забувати, що тоді в країні відбувалася велика реорганізація й були певні економічні проблеми (пов'язані з реформами Бальцеровича).

б) Внесок Німеччини і Франції

Варто заакцентувати, що на початку відносин з Європейським Союзом Польщі надзвичайно пощастило з сусідом. Німеччина від початку трансформації в Польщі зробилася промоутером польських інтересів в Європі, головним чином у процесі інтеграції. Дехто вважає, що це робилося через почуття провини, яку Німеччина відчуває після всіх заподіяних у ХХ столітті злочинів. Проте зрозуміло, що головним чином тут ішлося про інтереси. Німеччина, перш за все, керувалась інтересами безпеки, прагненням стабілізації економіки й суспільної ситуації сусіда, що повинно було сприяти стабілізації й у самій Німеччині.

Уже 28 листопада 1989 року Гельмут Коль представив парламентові ФРН план уніфікації Німеччини, в 7 з 10 пунктів якого було записано, що Співтовариство «не може закінчитися на Лабі й повинне обов'язково розширитися на Схід»¹. Німці, щоправда, знали, що цей процес буде важким і тривалим, тому що ЄС в той

час якраз підписав Маастрихтський Трактат і був змушений вживати заходи для глибшої інтеграції всередині Союзу, а не за межами його кордонів. Німеччина, крім того, саме намагалася пристосувати до стандартів ЄС економіку колишньої НДР.

Незалежно від цього, стосунки між Польщею й Німеччиною міцнішали. 17 червня 1991 р. у Бонні була підписана польсько-німецька угода про «добросусідство й дружнє співробітництво». Так почалася робота Німеччини у справі інтеграції Польщі. У ст. 8 договору було недвозначно записано, що ФРН ставиться позитивно до перспективи вступу РП до ЄС. Намагання Німеччини в цьому напрямі підтримувала Великобританія. До супротивників ідеї належали найбільш важливі країни Євросоюзу: Португалія, Греція, Іспанія, Ірландія, які не хотіли ділитися з Польщею структурними фондами.

Німецьку допомогу Польщі підтримала Франція. 11 квітня 1991 р. на запрошення чільного у Франції соціаліста Ф. Міттерана в Парижі перебував Л. Валенса. Було підписано польсько-французький Трактат про дружбу й солідарність, у якому йшлося, що Франція підтримує польські зусилля щодо набуття членства. Спершу поляки були дещо розчаровані Францією, що без ентузіазму поставилася до ідеї інтеграції Польщі. Але коли Франція побачила дії Німеччини як всередині країни, так і зовні, то збільшила й свої зусилля на міжнародній арені. Тому й почала підтримувати намагання Польщі щодо вступу в НАТО з огляду на власну місію як гаранта політичної стабільності в регіоні. Але й тут Франція не мала такого впливу як Німеччина, тому що частково вийшла з натівських структур.

Хоча Франція була налаштована негативно до розширення ЄС, але вона позитивно ставилася до самої Польщі і допомагала їй. Коли утворився уряд Тадеуша Мазовецького (12 вересня 1989 р.), у Варшаву прибув Ролан Дюма, керівник МЗС Франції. З його ініціативи була створена програма PHARE, підписаний торговельний договір між Польщею та ЄС (19.IX.1989), а також створено ЄБРР. Потім Польщу відвідав президент Франції Жіскар Д'Естен, котрий представив проект економічної допомоги ЄС для Польщі. Було також засновано *Fundacion France-Pologne*, що до 2001 р. надала на розбудову демократії в Польщі понад 300 млн. франків. Саме завдяки Франції, за активної участі Німеччини в 1989 р. (14 липня) на саміті G – 7 була представлена програма PHARE.

в) PHARE

PHARE [Допомога Польщі й Угорщині для реконструкції їхньої економіки] – програма допомоги для країн Центрально-Східної Європи. Рішення про призначення програми Європейська Рада прийняла 8–9 грудня 1989 р. Координатором програми мала бути Європейська Комісія. На початку, в 1990 р., програмою було охоплено 7 країн (хоча вона була створена нібито тільки для двох): Польща, Угорщина, Чехословаччина, Болгарія, Румунія, Югославія та НДР². Реформи в цих державах за програмою мали проводитись у таких галузях як постання правової держави, дотримання прав людини й політичного плюралізму, вільноринкові відносини. Запровадження програми PHARE, як відзначають фахівці, відбувалося в п'ять етапів³. На першому етапі, 1989–1991 р. виконувалися заходи, які сприяли економічній стабілізації й процесові реформування. Другий етап почався в 1991 р. і тривав майже до 1994 р.. Тоді фінансувалися проекти, пов'язані з модернізацією основних секторів економіки й створенням підстав ринкової економіки. На цьому етапі важливою була допомога консультантів і експертів із Заходу, котрі допомагали складати бізнес-плани та стратегічні плани розвитку секторів економіки. Крім того, пріоритет надавався таким змінам як ліквідація монополій, реструктуризація й приватизація державних підприємств, модернізація ринку капіталів, запровадження системи страхування й податкової системи, розвиток малих і середніх підприємств (МСП). Велика увага приділялася реформуванню сільського господарства, а також модернізації системи охорони довкілля. В 1992 р. ЄК вирішила частину технічної допомоги замінити внесками у розвиток регіонів Польщі – на самоврядування, на модернізацію інфраструктури.

У 1994 р. розпочався третій етап, коли майже 30% коштів виділялися органам управління й судовій системі держави. Однак у 1996 р. ЄК вирішила більшість внесків вкласти у великі інфраструктурні проекти: розвиток мережі телекомунікації, розширення сектору енергетики, модернізацію інфраструктури на селі, проекти, пов'язані з охороною довкілля.

Четвертий етап, що розпочався в 1997 р., започаткував підготовку держав-кандидатів до членства в ЄС. У 1998 р. 70% фонду призначалося на пристосовування інфраструктури до

стандартів ЄС, 30% – на організацію громадянського суспільства (посилення демократичних інституцій, юридичної бази, адміністрації). Значна частина фондів призначалася на транскордонне співробітництво з Німеччиною й Данією. Проте тут варто зазначити, що того року ЄК відкинула 14 польських проектів, які не відповідали процедурним вимогам ЄС, і з цієї причини Польща недоотримала 34 млн. екю⁴.

П'ятий етап розпочався в 2000 р. і тривав до вступу Польщі до ЄС. На цьому етапі програма надавала підтримку національній стратегії підготовки до членства.

Щоб побачити в цілому цінність допомоги, заперелюю до цифр. У 1990–1994 роках увесь бюджет програми PHARE становив 4,2 млрд. екю, з яких 1011 млн. одержала Польща. Якщо подивитися, як це виглядало по роках, то в 1990 р. Польща одержала 180,8 млн. екю, в 1991 р. – 197 млн., у 1992 р. – 200 млн., у 1993 р. – 224 млн., у 1994 р. – 208,8 млн.⁵. Тут варто зазначити, що в цей час гроші використовувалися не надто ефективно, рівень використання коштів становив близько 68%. До кінця 1999 р. Польща одержала від PHARE 2 млрд. євро, в 2000–2001 р. ще 1 млрд. євро⁶. У 2002 р. було прийнято рішення про поступове закриття програми у зв'язку зі вступом країн ЦСЄ у ЄС. Загалом, за даними Яна Кулаковського, західна допомога для Польщі в 90-х роках становила 4,9 млрд. євро. З одного боку, це багато, хоча в порівнянні з трансфертами ЄС на розвиток у Іспанії, Греції, Португалії й Ірландії, що становили 82,7 млрд., або з трансфертами ФРН у 1990–2000 роках на колишню НДР – 877,9 млрд.!!! – це не така вже велика сума⁷.

§ 2. Від асоціації до членства

а) Співробітництво заради вступу

Від 1992 р. в польсько-європейських відносинах з'явилися певні проблеми. Союз після Маастрихтського Трактату працював над створенням Спільного ринку, а, крім того, вів переговори про вступ з Австрією, Фінляндією, Швецією та Норвегією. Тому проблеми країн Центрально-Східної Європи відійшли на другий план. У відповідь на це Польща й інші країни ЦСЄ розпочали інтеграцію між собою. 17 квітня 1992 р. Польща, Чехословаччина й Угорщина підписали документ про створення Комітету Центрально-

європейського Співробітництва, метою якого було закріплення контактів та економічної кооперації між Вишеградською Групою та ЄС. Ці країни повинні були організувати між собою зону вільної торгівлі протягом 5–10 років – т.зв. Центральноевропейське Товариство Вільної Торгівлі – СЕФТА. (В 1995 р. до організації приєдналася Словенія, а в 1997 р. – Румунія.)

Наприкінці жовтня 1992 р. у Люксембурзі на зустрічі з головою Ради Міністрів ЄС, Джоном Мейджером і головою ЄК прем'єр-міністри країн Групи поставили вимогу про те, щоб країни «дванадцятки» офіційно запевнили, що співробітництво закінчиться повним членством, і разом із тим, щоб були сформульовані критерії вступу. Напередодні Саміту Європейської Ради в Копенгагені, 2 червня 1993 р., прем'єр Польщі Ганна Сухоцька написала листа прем'єрам країн "12", в якому порушувала 3 питання: 1) чітка декларація з боку ЄС про бажання прийняти нових членів, 2) встановлення преференцій у торгівлі ЄС із Польщею, 3) перенесення акценту допомоги PHARE з технічної й дорадчої на допомогу малим і середнім підприємствам (МСП). У відповідь на лист, 8 червня керівники дипломатичних відомств країн ЄС після дискусій зважилися на ширше відкриття своїх кордонів для товарів із країн ЦСЄ. Результатом розмов на самому саміті (21–22 червня 1993 р.) Польща була дещо розчарована, тому що не було затверджено жодних термінів початку переговорів про входження в ЄС. Польща хотіла, щоб це був 1996 рік. Данія, яка очолювала на той час ЄС, запропонувала 1997 р., а деякі держави Союзу (Франція) не хотіли взагалі визначати жодних термінів. Однак був і значний прогрес – Європейська Рада вперше відкрито визнала право держав-асоційованих членів на повне членство в Європейському Союзі, але на умовах, *«тільки коли країна з асоційованим членством зможе виконати обов'язки, які випливають із членства, виконувати економічні й політичні умови»*⁸. Найважливішим на саміті було встановлення т.зв. «копенгагенських критеріїв», від виконання яких надалі залежало майбутнє членство в ЄС. Установили три групи критеріїв: 1) сталість установ, які гарантують демократію, дотримання прав людини й нацменшин, 2) добре функціонуюча ринкова економіка, здатна до конкуренції, 3) здатність до виконання зобов'язань, які випливають із членства. Однак Європа запропонувала країнам ВГ тим часом перехідну фазу, під час якої ці країни могли би включитися в такі галузі політики

ЄС, як: 1) вільний рух товарів, послуг і капіталу, 2) спільна зовнішня торговельна політика (за винятком сільськогосподарських продуктів), 3) політика конкуренції, 4) Економічний і Валютний Союз, 5) Спільна Закордонна Політика й Політика Безпеки⁹. Все-таки після цього саміту, 5 квітня 1994 р., Польща подала формальну індивідуальну заяву щодо членства в ЄС¹⁰. При чому, робилося це тоді, коли в країні відбулася зміна уряду й прем'єром став Вальдемар Павляк з партії PSL, яка прохолодно ставилася до перспективи членства. Крім того, країна на той час боролася з великими економічними проблемами: безробіттям, маргіналізацією значної частини суспільства. І все це показувало, що членство в ЄС практично нереальне. Однак заява все-таки була подана!!!

У цьому ж часі значно активізувалася Німеччина. 21 травня 1993 р. міністр оборони Німеччини, Фолькер Рюе, на форумі Північноатлантичної Ради в Берліні позитивно висловився щодо членства країн Центральної Європи в ЄС і НАТО. На той момент це була дуже важлива підтримка. Роком пізніше, у квітні 1994, прем'єр Польщі В. Павляк у Бонні почув від Коля, що для ФРН відносини з Польщею мають «життєво важливе значення» і що без Польщі немає Європи. У другій половині 1994 р., коли Німеччина обійняла керівництво в ЄС, схоже висловився міністр закордонних справ Німеччини Клаус Кінкель, переконуючи голів держав Союзу: «Європа, якої ми прагнемо, не може бути побудована без реформаторських країн Центральної й Східної Європи. Не буде добре на Заході, якщо не буде добре на Сході. Такий напрямок німецької європейської політики»¹¹.

18 липня 1994 р. у Брюсселі відбулася зустріч міністрів закордонних справ «дванадцятки», де почалися дискусії щодо стратегії підготовки держав ЦСЄ до членства. Проти швидкої інтеграції виступили середземноморські країни. Франція, наприклад, твердила, що варто спочатку виконати план реформування союзних установ, а тільки тоді думати про розширення. Незважаючи на це, була прийнята пропозиція, щоб Комісія до грудня представила докладний план стратегії. 4 жовтня того ж року на черговому засіданні Ради Міністрів німці запропонували, щоб у майбутніх засіданнях Ради Європейського Союзу (щоправда, без права голосу) брали участь керівники дипломатичних відомств Угорщини, Польщі, Чехії та інших країн регіону. Не варто навіть говорити, як це було важливо для країн ЦСЄ, яких в ЄС почали

вважати за "своїх". Позиція німців все-таки перемогла, і вже 28–29 жовтня на засіданні Ради ЄС брали участь міністри закордонних справ т.зв. "шістки" (Польща, Чехія, Словаччина, Угорщина, Румунія й Болгарія).

Наприкінці 1994 р. на зустрічі Європейської Ради в Ессені (9–10 грудня) було прийняте суттєве рішення щодо держав-кандидатів. За дорученням ЄК відповідні установи розробили документ під назвою "Стратегія інтеграції держав-асоційованих членів Центральної й Східної Європи", яка містила п'ятирічний план інтеграції з Союзом Польщі, як і інших країн ЦСЄ. До Стратегії пізніше була приєднана т.зв. "Біла Книга", підготована ЄК, в якій містився докладний план запровадження принципів спільного ринку і юридичного доробку Союзу в державах, що хочуть вступити в нього.

"Біла Книга. Приготування асоційованих членів Центральної й Східної Європи до інтеграції з Внутрішнім Ринком Європейського Союзу" була прийнята 3 травня 1995 р.. Цей документ був спрямований на виконання трьох істотних функцій: 1) представляв законодавчі засоби для чіткого функціонування внутрішнього ринку, 2) підкреслював значення адміністративних структур для втілення в життя юридичних актів, що стосуються Спільного Ринку, 3) показував можливості кращого використання засобів з фонду PHARE. У вступному слові до "Книги" було ясно сказано: "Комісія вважає, що головним викликом під час здобуття права дійсного членства у Внутрішньому Ринкові асоційованими членами є не технічне пристосовування юридичних текстів так, щоб зробити їх ідентичними з союзними, а пристосовування адміністративного апарату й суспільства до умов, необхідних для виконання цього права"¹². Аналіз цієї книги стосується 23 сфер права. "Книга" не містила жодних конкретних зобов'язань з боку ЄС, не мала юридичної сили, не подавала також термінів закінчення процесів адаптації законодавства. Вона становила радше такої собі різновид інформатора про принципи реформування внутрішнього ринку. "Книга" була поділена на дві частини. Перша являла собою політичний вступ і вказувала на потенційну користь від виконання вимог книги. Друга частина була докладним поданням законодавства ЄС у сфері Спільного Внутрішнього Ринку. "Книга" була дуже потрібна Польщі, як і іншим країнам, що хотіли вступити, щоб пристосувати своє законодавство до законодавства ЄС – т.зв.

asquis communautaire. Рада ЄС оголосила про відповідну допомогу для кандидатів. Окрім PHARE, можливістю для співробітництва стало створення Комісією Бюро у справі обміну інформацією, що діяло як «рахункова палата», поєднуючи пропозиції про допомогу з дорадчими можливостями.

У червні 1995 р. на зустрічі голів урядів польський прем'єр Йозеф Олекси говорив про "Книгу", що хоча вона й свідчить про готовність Союзу до подальшого розвитку взаємних стосунків, це не ті стосунки, яких Польща чекала після рішень в Ессені¹³. Він скритикував "Книгу" також за її недопрацювання. Наприклад, Олекси зауважив, що асоційованим членам ставилися такі вимоги, яких не виконували навіть деякі члени ЄС, або подавалися юридичні акти ЄС, які мали бути змінені, або включалися не прийняті ще в ЄС акти. Польща трактувала це як спробу накинути їй вищі вимоги, ніж ті, які були обов'язковими для країн-членів. У "Книзі" також не було докладно представлено політику в сфері сільського господарства й руху робочої сили. У Польщі інтерпретували це як небажання для створення будь-яких полегшень у доступі на ці ринки. Критика стосувалася й питання недоліку календаря – якщо не дати вступу, то принаймні дати початку переговорів. Однак політиків Брюсселя можна було зрозуміти – ЄС мав досить своїх проблем, а тут ще й нові, дуже амбітні держави почали диктувати якісь свої умови. Брюссель не хотів обтяжувати себе остаточними деклараціями, щоб максимально віддалити в часі справи чергового розширення ЄС.

У 1995 р. на листопадово-грудневих виборах у Польщі переміг соціаліст Олександр Квасневський. Він, однак, продовжував інтеграційний процес, але більшої підтримки шукав уже у Франції. Туди він і поїхав з першим офіційним візитом 9–10 січня 1996 р., а потім, у вересні, приймав уже Ширака. Ширак, перебуваючи в Польщі, зокрема сказав, що Франція гаряче підтримує вступ Польщі у НАТО і ЄС. При цьому головний акцент він поставив на вступі в НАТО, але констатував також, що бажає, щоб Польща стала членом ЄС близько 2000 року! Схоже, Коль, перебуваючи у Варшаві роком раніше (у липні 1995), сказав, що 2000 р. повинен бути датою прийому Польщі до ЄС! Була це не просто важлива підтримка, то була надзвичайна декларація, що свідчила, що Польща, незважаючи на жодні обставини, все ж стане членом ЄС. І навіть відомо – коли!

На саміті в Дубліні 13–14 грудня 1996 р. для Польщі й інших країн ЦСЄ, а також країн Середземного Моря було дано сигнал, що перші розмови з цими країнами на предмет їхнього членства в ЄС почнуться, ймовірно, в лютому 1998 р.

Відповідно до процедури *Трактату про Європейський Союз* Рада (15 грудня 1995 р.) звернулася до Комісії з проханням про початок підготовки «Міркувань» (*avis*) щодо складених кандидатами аплікаційних внесків. Вони мали бути представлені Раді відразу після закінчення Міжнародної Конференції в Турині 29 березня 1996 р. Готуючи *avis*, Комісія у квітні 1996 р. направила у Варшаву 160-сторінкову анкету, де було кількасот питань, що стосувалися 23 галузей. Відповіді повинні були дати Комісії повну картину справ у Польщі, яка мала бути закладена в *avis*-і. Узгодження позицій між установами й подача погоджених відповідей польською стороною стали певним викликом для Польщі. Це засвідчило, як пізніше висловився один із міністрів Польщі, що переговори про вступ у ЄС – це на 90% – узгодження позицій в середині країни й тільки на 10% – переговори з Європейською Комісією. Повний пакет відповідей Рада Міністрів РП затвердила 15 липня 1996 р. (26 томів, 2664 сторінки!), а 16 липня 1997 р. в Європейському Парламенті було представлено «Міркування» на тему внеску Польщі і пропозиції щодо членства в Союзі. Пізніше Комісія рекомендувала Раді почати переговори про це з п'ятьма країнами: Польщею, Чехією, Угорщиною, Естонією та Словенією. Крім цього, на зустрічі голів урядів держав уже «п'ятнадцатки» 16–17 червня 1997 р. в Амстердамі, після дискусій на тему розширення, узгодили перелік 10 держав, з якими ухвалили розпочати офіційні переговори протягом найближчих 6 місяців.

У грудні 1997 р. на черговій зустрічі голів урядів у Люксембурзі вирішили, розпочати офіційні переговори з Польщею й ще п'ятьма країнами наприкінці першого кварталу 1998 р..

Головним елементом передвступної стратегії була підготовка Комісією індивідуального для кожної країни-кандидата плану «Партнерства заради членства». Цей документ, названий «Road map» («Дорожня карта»), був прийнятий Радою ЄС 30 березня 1998 р. Він містив усі необхідні пріоритетні заходи для виконання критеріїв членства. «Європейська Рада ухвалила, що «Партнерство заради членства» є новим інструментом і одночасно основним елементом довершеної дочленської стратегії», – говорилося в

документі¹⁴. Рада запропонувала Польщі опрацювати Національну програму підготовки Польщі до членства. Програма мала б встановлювати часові рамки для виконання пріоритетних заходів і цілей, які містились у “Партнерстві заради членства”. Програма була розроблена польським урядом у квітні 2000 р. і називалася “Національна Програма Підготовки до Членства” (NPPC). Польща представляла в ній свою стратегію набуття членства, хоча ефективністю розробки цієї програми Комісія не була задоволена, про що говорила вже в Поточному Звіті зі 2000 рік: “У НППЧ і надалі помітна тенденція до обговорення радше справ, які вже здійснені, або принаймні прийнятих рішень, напр., у контексті програмування PHARE, ніж сфер, які вимагають роботи в майбутньому. Це послаблює ефективність документу як інструменту політики програмування майбутньої допомоги в межах PHARE, ISPA чи SAPARD”¹⁵.

Важким для країн-кандидатів виявився саміт у Відні наприкінці 1998 р.. Тоді було відкинута пропозицію представників Польщі, Чехії, Естонії й Словенії про визначення конкретної дати прийняття нових членів. Окрім того, виникла ще одна проблема. Німеччина, підтримана іншими держави ЄС, зажадала, щоб бюджет 2000–2006 був заморожений на рівні 85 млрд. євро, що становило загрозу виплаті обіцяної ЄК допомоги кандидатам у розмірі 25 млрд.. Претензії Німеччини базувалися на тому, що її внесок до союзного бюджету (22,5 млрд.) був найбільшим і канцлер Німеччини пригрозив, що якщо проблема занадто високого внеску Німеччини не буде розв’язана, ФРН не погодиться на розширення Союзу. Врешті-решт під час німецького керівництва (від 1 січня 1999 р.) було схвалено таку фінансову політику Союзу, яка передбачала кошти і для держав-кандидатів.

б) Переговори

31 березня 1998 р. почалися переговори про вступ до ЄС з Польщею й іншими державами-кандидатами. Від квітня 1998 до листопада 1999 проходив т.зв. скринінг (*screening*) – процес перегляду законодавства Польщі задля приведення у відповідність з *acquis*. З боку ЄС це робила ЄК (*DG ELARG* – Комісія з розширення), з боку Польщі – група уповноважених і міжвідомча комісія. Перегляд відбувався на спеціальних сесіях у Брюсселі.

Їхній порядок був наступним: тривали багатосторонні засідання, на які запрошували всіх кандидатів, і там приймалися рішення; а, також двосторонні сесії, тобто сесії ЄС–Польща, де вирішувалися питання, які вимагали подальшої роботи з узгодження правових норм. Сама Польща питання в тій чи іншій сфері права вирішувала на спеціальних «узгоджувальних зустрічах» за участі: секретаря групи уповноважених, члена групи уповноважених, котрий відповідав за дану сферу, представників і фахівців з міністерств і відомств, зацікавлених суспільних груп. Перегляд права починала ЄК, що готувала відповідний перелік правових актів, які йому підлягали: список А, головні документи, і список В, документи інформаційного характеру. Після того, як відбувався повний перегляд правових актів, розроблявся відповідний перелік розбіжностей між польськими та європейськими правовими нормами, що обіймав позиції Польщі в 31 сфері. Ці позиції й зробилися предметом переговорів (щоправда, остаточно переговори велися з 29 позицій), включно з терміном проведення переговорів. 1 вересня 1998 р. Польща представила свою позицію в 7 сферах, і 10 листопада розпочалися безпосередні переговори. Останньою була представлена позиція щодо сільського господарства – 16 грудня 1999 р.. Загалом по всіх позиціях переговори велися від 14 червня 2000 р.. При цьому найбільш незручною сферою вважалося польське сільське господарство – важко було виконати союзні ветеринарні і фітосанітарні норми. ЄК зажадала від польського уряду структурних змін на селі – зросту продуктивності господарств, модернізації. Наступним кроком Комісія висунула ліквідацію допомоги держави неприбутковим підприємствам і їхню приватизацію (зокрема це були: Телекомунікація Польська АТ, верфи, вугільна промисловість, фармацевтика, авіаційний транспорт, торгівля алкоголем тощо). Комісар Євросоюзу у зовнішніх справах Ганс фон ден Брок, оцінюючи можливості Польщі у транспортній галузі, телекомунікаціях, енергетиці, торгівлі газом, банківській системі, зокрема вимагав лібералізації торгівлі з Євросоюзом і гостро висловився на тему необхідності прийняття союзних норм охорони довкілля. Додатково, на його думку, належало відкоригувати функціонування адміністрації, судової системи та зміцнити східний кордон.

У березні 1999 р. Польща стала членом НАТО. Сприяли цьому знову ж таки Франція, що у Співдружності найбільше переймалася

питаннями безпеки, і Німеччина. Очевидно, що без підтримки наймогутнішого учасника Північноатлантичного Союзу – США – не обійшлося теж. Немає сумніву, що у справі позитивного розв'язання інтеграційних прагнень Польщі факт входження в НАТО був дуже корисним. Адже, будучи вже в європейській системі безпеки, Польщі після 1999 р. залишалося тільки ввійти до спільної політичної й економічної системи.

Від другої половини 2000 р., за французького головування, у політиці ЄС знову стали переважати справи внутрішньосоюзні. Ширак на кожній зустрічі акцентував, що розширення можливе лише після інституційного посилення ЄС. Наприкінці головування Франції відбувся саміт у Ніцці (7–11 грудня 2000 р.). На саміті головна увага була зосереджена на реформуванні установ ЄС, а особливо – функціях ЄК, Європейського Парламенту, нового розподілу голосів у Раді ЄС. Однак головною для країн ЦСЄ була заява Ширака, що 2004 р. стане датою прийняття нових членів.

У 2001 р. у переговорах почали обговорюватися найважливіші і разом з тим найскладніші питання. Великі побоювання Європейської Комісії стосувалися позиції Польщі у справі вільного пересування осіб, зокрема, таких питань як відкриття європейського ринку праці, взаємного визнання кваліфікації (особливо медичних фахівців: стоматологів, лікарів і медсестер), а також питання опосередкованого й прямого виборчого права, яке охоплює всіх громадян Союзу, що вимагало внесення змін до Конституції Польщі. У цій сфері країни ЄС, а головним чином Німеччина й Австрія, зажадали, щоб у справі вільного пересування осіб жодних поступок для Польщі не було. Відповідно до цього, країни ЄС запрагли від Польщі 7-літнього перехідного періоду для повного відкриття своїх ринків.

Іншу проблему становила купівля землі. Польща зі свого боку попросила про 18-літній перехідний період у питанні купівлі землі іноземцями, побоюючись німецької експансії на польські землі. Було й багато інших зауважень з боку ЄК щодо Польщі. Особливо Комісія піддавала критиці те, що польський уряд не виявив відповідного зацікавлення у справі пристосування фіскальної сфери до союзних стандартів. Це стосувалося головним чином швидкого зростання державного боргу й надмірних державних витрат. Комісія також звернула увагу на незначний прогрес Польщі

у реформуванні важкої промисловості, сільського господарства її розподілу електроенергії.

Відносно адміністрації й суду ЄК акцентувала, що їхній потенціал достатній для впровадження «доробку», але одночасно Комісія пропонувала поліпшити координацію в межах цивільної служби. На думку Комісії, це було необхідно, щоб на час вступу існувала вже незалежна, навчена, відповідно підготована й добре оплачувана цивільна служба. Крім того, була визнана пріоритетною подальша робота щодо прозорості й ефективності судових органів, а також боротьби з корупцією. Адже, як писалося в одному зі звітів Комісії за 2002 рік: «Корупція, як і раніше, є приводом для серйозного занепокоєння. Необхідні значні дії, які принесли б реальний ефект. Особливо у сфері розвитку політичної, адміністративної й економічної культури, яка зуміла б протистояти корупції»¹⁶.

Однак Комісія підкреслювала також високий рівень пристосування Польщі до юридичного доробку Союзу в усіх сферах, щоправда, підкреслювала, що в певних сферах потрібні ще значні зусилля, щоб завершити процес підготовки до вступу. Це стосувалося таких сфер, як: державні замовлення; бізнесові права, банківська справа, страхування, інвестиційні послуги і ринок цінних паперів; посилення боротьби з відмиванням «брудних грошей»; державна допомога; робітниче право, безпека і гігієна праці; поштові послуги; промислові відходи й охорона природи; зовнішній кордон, боротьба з наркоторгівлею тощо. Крім того, у сфері енергетики Комісія вказувала на необхідність дальшого пристосування до європейського юридичного доробку, особливо у сфері внутрішнього ринку енергії, зокрема газу¹⁷.

Наприкінці червня 2001 р. на саміті в Гетеборгу було ухвалено завершити переговори з кандидатами до кінця 2002 р. так, щоб вони змогли взяти участь як повноправні члени у виборах до Європейського Парламенту 22 червня 2004 р.. Однак, незважаючи на запевнення прем'єра Польщі Є. Бузька, що Польща здатна в запропонований термін закінчити переговори, у сфері пристосування польського законодавства до *acquis* залишалось ще багато проблем. Так, на квітень 2000 р. у Сеймі чекало на розгляд ще понад 150 проектів законів, які стосувалися гармонізації польського та союзного права. Тим не менш, у грудні 2001 р. на саміті в Лаекені пролунала важлива заява, що до Союзу в 2004 р. вступить 10 держав, серед яких і Польща.

У першій половині 2002 р. Польща вже мала добрі результати на шляху до ЄС. До кінця 2001 р. завершилися переговори по 19 пунктах, а у квітні 2002 р. – іще по чотирьох. 10 жовтня 2002 р. у спеціальному звіті ЄК рекомендувала Раді ЄС прийняти 10 нових членів. Комісія визнала, що Польща виконує копенгагенські критерії. Однак дискусії з одного питання – сільського господарства – тривали далі. Стан польського сільського господарства викликав побоювання з боку ЄС. І це не дивує, якщо взяти до уваги принаймні його обсяги. На той час у польському сільському господарстві нараховувалося близько 4 млн. працівників, тобто стільки, скільки було хліборобів у Німеччині, Франції, Італії та Великобританії разом узятих. Польські хлібороби становили 26% всіх працюючих поляків, а створювали менш як 5% польського ВВП¹⁸. Окрім того, в цей час проблематичним було питання фінансування Спільної Аграрної Політики (САР). Німеччина прагнула її змін, але проти виступила Франція, яка зуміла переконати канцлера, що принципи функціонування САР не слід змінювати до 2006 р. І тільки після цього було узгоджено, що в перший рік перебування в ЄС Польща та інші нові члени одержать 25% дотацій на сільськогосподарське виробництво, починаючи від 2007 р. – 40% таким чином, щоб у 2013 р. дотації становили 100%. Польщі й іншим країнам обіцяли, що їхній внесок у союзний бюджет у 2004–2006 р. не буде вищим від одержуваної допомоги. Крім того, було визначено суму бюджету структурних фондів, які мали становити 23 млрд. євро.

Хоча Європейська Комісія вказувала на велику кількість проблем, але від початку переговорів Польща продемонструвала значний прогрес. Це стосувалося як успіхів у пристосуванні правових норм, так і економічного зростання. Про останнє можуть свідчити макроекономічні показники, що підтверджують якість змін, а одночасно – необхідність тих змін, на котрих наполягала ЄК. Отож, – ВВП Польщі в 1998 р. становив 141,3 млрд. євро, або 3,7 тис. євро на особу. У 2001 р. цей показник дорівнював уже 196,7 млрд., тобто 5,1 тис. на особу. У 1998 р. внесок сільського господарства у загальний обсяг становив 4,8 % ВВП, у той час, коли в 2002 р. – уже 3,4 %, послуги, відповідно, склали 59 і 63,8 %. Рівень інфляції зменшився з 11,8 % у 1998 р. до 5,3 % у 2001 р.¹⁹.

Кінець переговорів Польщі щодо членства був драматичним. 12 грудня в Брюссель прибула польська делегація, у складі прем'єра,

віце-прем'єра, міністрів закордонних справ і в європейських справах, а також чималий переговорний колектив. Наступного дня відбувся багатогодинний тур переговорів, на якому Польща твердо захищала свої інтереси. Перелом у переговорах настав лише тоді, коли канцлер Шрöder дав зрозуміти, що розширення ЄС без Польщі буде неможливим. Цього дня переговори й були завершені. Остаточна угода, підписана у Копенгагені, задовольнила обидві сторони. У питанні фінансів ЄС обіцяв, що дотації для Польщі будуть поступово зростати, а внесок Польщі в 2004–2006 роках становитиме в цілому 6,5 млрд. В останній день переговорів вдалося дійти згоди, що дотації для хліборобів у перший рік членства становитимуть 55%, потім – 60% і т.д. Відповідно до прийнятих раніше рішень, протягом 12 років іноземці не могли купувати в Польщі землю. Було погоджено, що в 2004–2006 роках Брюссель призначить на допомогу Польщі в рамках структурних фондів 13,8 млрд. євро. На охорону найпротяжнішого зовнішнього кордону ЄС (1100 км) Польщі також призначалася суттєва фінансова допомога. Залишився 7-річний перехідний період у питанні отримання поляками роботи в союзних країнах, хоча багато країн, як, наприклад, Данія, Греція, Іспанія, Голландія, Ірландія, Великобританія, Швеція, погодилися відкрити ринок праці відразу. На додачу Польща одержала багато інших перехідних періодів:

4 роки – для м'ясних підприємств м'ясо-молочної промисловості для їхнього пристосування до стандартів ЄС, 10 варіантів відтермінування для охорони довкілля (найдовший – до 2015 року), 7% ПДВ у будівництві, харчовій промисловості – до 2007 року. На цих умовах Польща і вступила до ЄС.

с) Вступ

Трактат про вступ Польщі до ЄС, т.зв. Акцесійний Трактат, обговорювався одночасно з переговорами про вступ іще з весни 2002 р.. Трактат був затверджений Європейським Парламентом 9 квітня 2003 р., і 16 квітня в Афінах 15 членів ЄС і 10 кандидатів урочисто підписали цей Трактат. Польща повинна була його затвердити підписом Президента за згоди народу. Згода народу могла бути двоякою – через референдум або через прийняття закону в парламенті. Днем пізніше після підписання Трактату Сейм РП прийняв рішення, згідно з яким 7–8 червня повинен був

відбутися референдум щодо вступу. При цьому 29 травня 2003 р. Конституційний Суд висловився за припустимість схвалення входження до ЄС парламентом у ситуації, коли на референдумі більшість виборців проголосує “за”, але явка виборців не досягне 50 процентів. Побоювання були не безпідставні, адже поляки не надто цікавилися євроінтеграцією. Наприклад, за результатами одного з опитувань громадської думки в 2002 р.: “Більшість людей насправді так і не знає, чому Польща повинна вступити до Європейського Союзу”, – 76% поляків відповіло ствердно²⁰. Однак референдум приніс успіх. Участь у референдумі взяли 58,85 % поляків. Питання формулювалося так: “Чи висловлюєте Ви згоду на вступ Польської Республіки до Європейського Союзу?”. На це питання 77,45 % голосуючих відповіло “так”, а 22,55 % – “ні”. Тим самим Президент РП дістав згоду на ратифікацію Акцесійного Трактату. 23 липня Олександр Квашневський ратифікував Акцесійний Трактат, а від 1 травня 2004 р. цей Трактат набув чинності – Польща стала членом ЄС.

Розділ II.

Порівняння ситуації в Польщі й Україні

Порівняння ніколи не є простою і вдячною справою. А у випадку порівняння становища Польщі перед вступом до ЄС із нинішньою ситуацією в Україні – виглядає ще більш невдячним. Причини цього багато. Головна, як на мене, це історично зумовлена різниця як економічного, політичного, так і ментального характеру, і це все перешкоджає проведенню такого порівняння об'єктивно.

Однак, з іншого боку, Польща й Україна сусідять. Ці дві держави історично дуже міцно пов'язані, а це вже дає підстави вважати, що вони, попри розбіжності мають між собою багато спільного. Адже, загалом в обох державах схожий державний лад, майже ідентичні форми влади, багато в чому схожі економіки, культура й суспільне життя. Все це вказує, що все ж порівняння ситуації в цих державах можна проводити.

Передусім варто зазначити, що це порівняння стосується ситуації в названих країнах у різні періоди: Польщі – в 1998 року, України – в 2006 році. Незважаючи на розбіжність у часі, таке порівняння можна вважати повністю обґрунтованим з кількох причин. По-перше, не можна робити порівняння з ситуацією в

Польщі на сьогодні, це було би просто безглуздо, адже Польща вже є членом ЄС, а нас цікавить, яка ситуація була в Польщі напередодні вступу. Тому рік 1998 – найвідповідніший, адже саме того року почалися переговори про членство Польщі в ЄС. Це означає, що в разі докладного порівняння, з нього можна зробити майже однозначний висновок – чи Україна сьогодні готова так, як Польща в 1998 р., розпочати принаймні уявні переговори з Союзом про членство. Разом із тим, не можна порівнювати з ситуацією в Україні в 1998 р., тому що тоді ще мало говорилося про вступ, а впливало це з того, що ситуація в Україні була тоді настільки катастрофічною, що порівняння знову ж було би недоречним. Тому таке порівняння має сенс, якщо почати з політичної сфери обох держав. Адже політичні показники держави: рівень демократії, забезпечення прав людини, вільна преса – це найважливіші умови розгляду заявки на вступ до Євросоюзу.

§ 1. Політична сфера

Якщо говорити про політичну сферу функціонування держав, то між обговорюваними країнами простежується, ймовірно, найбільше розбіжностей. Простіше буде навіть сказати, що ми спостерігаємо повну протилежність ситуації. Річ у тім, що (беручи до уваги пропозиції Європейської Комісії) у Польщі демократія була настільки сталою, що це дозволяло вступити до ЄС. За звітом Комісії, нормально працювали парламент і уряд, не порушувалася свобода слова, дотримувалися права громадян і права меншин. В Україні навіть у цій сфері є недоліки (не говорячи вже про ситуацію в економіці й управлінні, про які мова буде далі). Проблеми наявні на кожному кроці. Однак тут зупинимося на найважливіших і почнемо з влади.

До так званої “Помаранчевої революції”, коли, можна вважати, в країні перемогла демократія, ситуація в політичній сфері була дуже складною. Тому в аналізі буду спиратися на “післяпомаранчеву” дійсність у країні. А дійсність така, що влада в Україні повністю відсторонена від народу. Що це означає – “відсторонена”? Це означає, що українська влада зовсім не веде діалогу з народом, невідповідна, неконтрольована, ба навіть свавільна. Це принцип, що, як на мене, зберігся ще з радянських часів (адже багато сьогоднішніх владоможців виховувалися за компартійними принципами). Такий

характер влади особливо загострився під час президентства Кучми, проте "революцією" був зламаний. І хоча тепер влада більше зважає на "vox populi", та все ж до кінця такий характер влади не зник²¹.

Серед головних проблем: нестабільність владних органів – парламенту, уряду, інституту президентства й судової гілки. Нестабільність іще більше загострилася з набуттям чинності змін до Конституції (з першого січня 2006 року), які стали наслідком політичних інтриг й "заштункових ігор" в часі революції 2004 р. Зазначу, що ці зміни надають більше повноважень парламенту (особливо його голові) й уряду – фактичним керівником країни стає прем'єр-міністр, позбавляючи президента важелів впливу.

Криза існує навіть у царині захисту самого конституційного ладу, адже головний контролюючий орган у цьому питанні – Конституційний Суд – через політичні інтриги не міг працювати з вересня 2005 року і до серпня 2006. Майже рік країна була без головного тлумача Конституції, що загрожувало не тільки правам та інтересам громадян, а навіть і самому існуванню держави.

Свобода слова – інше болюче питання. Хоча після революції вона й запрацювала, проте є ще надто слабкою. Часто трапляються випадки її порушення, на які влада реагує мляво. Показником рівня свободи слова може бути щорічний звіт Freedom of the Press 2005 (Freedom House), де Україна перебуває на 124 місці серед 194 учасників моніторингу на рівні зі С'єра-Леоне як "частково вільна"²². У цьому питанні принциповим залишається вирішення судової справи у зв'язку з загибеллю журналіста Георгія Гонгадзе. Відомо, що цей журналіст загинув саме через свою професійну діяльність, проте сьогоднішня влада, попри запевнення довести справу до кінця, всіляко гальмує її.

Великі прогалини Україна має у справі розвитку громадянського суспільства й дотримання прав людини. На сьогодні немає законодавчого забезпечення розвитку громадянського суспільства, громадськість зовсім або майже зовсім не залучається до процедури прийняття рішень і контролю за владою; профспілки майже не виконують своїх обов'язків, бо в переважній більшості є радянським пережитком. Держава, хоч і намагається дотримуватися приписів конвенції щодо захисту прав людини, має великі проблеми, особливо коли йдеться про утримання людей під вартою, поводження з затриманими й підсудними тощо. Уповноважений з прав людини в Україні – посада більше

політична, яка використовується як розмінна монета при розподілі посад і фактично не має реального значення. Крім того, слід наголосити на проблемі з правами меншин. Недосконале законодавство в цій сфері привело до негативних наслідків – росіяни, які проживають на території України, підтримувані антиукраїнськи налаштованими політиками з Росії, починають виступати за збільшення своїх прав, хоча права російського населення (питання тут іще полягає в тому, чи є воно меншиною, на що держава поки ще не дала відповіді) ніяк не порушуються. Проте зараз гостро постало питання з російською мовою, яку багато хто хоче бачити другою державною, а в деяких областях її навіть незаконно оголошено регіональною. Отож, загалом ситуація в політичній сфері України виглядає не найкращим чином і далеко відстає від аналогічної в Польщі.

§ 2. Економічна сфера

В економічній ситуації України й Польщі є багато спільного. І хоча Польща мала розвинену ринкову економіку, а Україна тільки отримала статус держави з ринковою економікою, в обох країнах залишалося й залишається багато проблем. Назагал, якщо порівнювати ці проблеми (детальніший огляд буде подано нижче), то спільним є невирішене питання головним чином у реформуванні галузей економіки, приведення їх до сучасних ринкових стандартів, щоб зробити їх високотехнологічними, енергоощадними й екологічно безпечними. Проте, якщо в Польщі були проблеми з реформуванням, перш за все, вугільної галузі й оборонної сфери, то України це стосується в цілому – практично кожна з галузей, за незначним винятками, потребує істотної реорганізації. Спільною є також необхідність приватизації, та якщо Польщі необхідно всього лише продовжити цей процес, то в Україні питання стоїть у площині прозорості й чесності проведення приватизації. Тут наочним прикладом є підприємство “Криворіжсталь”, яке за часів президентства Кучми в червні 2004 року приватизували (його зять!) за майже 800 млн. доларів, тоді як у жовтні 2005 року повторно приватизували вже за 4,8 млрд. доларів!

На відміну від Польщі, в Україні “кульгає” законодавство, що стосується вільного розвитку ринку – наприклад, тільки в цьому році планується доопрацювати законодавство, що дозволить

Україні вступити в СОТ. Важливим питанням залишається також урівноваження розвитку регіонів, як це свого часу було важливо й для Польщі – необхідно врівноважити економічний розвиток, соціальну складову, інфраструктуру тощо. І як для Польщі 8 років тому, для України зараз дуже важливим залишається питання екології.

Якщо поглянути на галузі економіки обох країн, то найбільше проблем як в однієї, так і в іншої накопичилось в чотирьох галузях: промисловості, сільському господарстві, енергетиці й транспорті. Але при цьому слід наголосити, що проблеми України в цих галузях економіки набагато гостріші, глибші й потребують значно більших зусиль, часу й фінансів для вирішення. Для прикладу – **промисловість**. Головною проблемою промисловості Польщі, на думку Європейської Комісії, було (крім реформування галузей і приватизації, про які йшлося вище) викорінення неконкурентної політики дотації галузей. В Україні ж, окрім цієї проблеми, яка стосується загалом усіх галузей економіки, створюючи підозри про нечесну конкуренцію, є низка інших проблем. Серед них і питання гарантій для інвесторів (особливо майнових під час реприватизації, яка активізувалася в 2005 році), і загальна реєстрація компаній, і законодавство для нормального розвитку малих та середніх підприємств. Схожа ситуація і в **сільському господарстві** – якщо в Польщі були проблеми зі стандартами якості, в галузі санітарного, фітосанітарного й ветеринарного контролю та з інвестиціями в галузь, то в Україні, на додачу до цих, є ще й купа інших проблем. Зокрема, нагальним залишається питання реструктуризації галузі, заохочення фермерства, збільшення інвестиційної привабливості галузі. Важливим залишається питання землі, адже досі не запрацював ринок землі, тоді як у Польщі це давно вже норма. Підвищення безпеки продуктів харчування, акредитація стандартів ISO, модернізація лабораторій – це також нагальні для України питання, які Польща давно вирішила.

Болючим місцем України залишається **енергетика**. Найперше через високий рівень споживання енергії й одну з найбільш енерговитратних економік у світі. Якщо говорити про спільні для обох країн проблеми, то це тільки питання реструктуризації вугільної галузі, в усьому іншому проблеми кардинально різняться. У Польщі вони обмежуються питаннями більшої аварійно-

спроможності (з 60 до 90 днів – на випадок утрати джерел постачання нафти й газу з-за кордону) та стандартів палива. Для України такі проблеми здаються мізером порівняно з іншими, які є тут. Головна з них – енергозалежність від російського газу. Необхідність стабільного існування ринку газу й нафти змушує керівництво країни замислюватися над питанням енергозбереження, встановлення стабільних цін на енергоносії та конвергенції ринку, диверсифікації джерел газу й нафти тощо. Окрім питання ефективного використання газу й нафти, залишається велика кількість проблем у галузі ядерної енергетики, які Україна сама не може розв'язати. Тому на підтримку в галузі ядерної безпеки (зокрема, щодо виконання Меморандуму про закриття Чорнобильської АЕС) прийшов Захід, який надає кошти для будівництва укриття над четвертим енергоблоком ЧАЕС. У цьому питанні важливими залишаються проблеми добудови кількох енергоблоків на двох АЕС і зберігання відпрацьованого ядерного палива. До слова, слід наголосити, що проблема з Чорнобильською АЕС забрала в Україні багато зусиль і коштів, які, за відсутності цієї проблеми, могли би значною мірою покращити ситуацію в країні. Для підтвердження наведу цифри: на потреби ЧАЕС і ліквідацію наслідків аварії на ній у 1992–2005 роках було витрачено 7,35 млрд. доларів США, а, як оцінюють українські спеціалісти, сумарні економічні збитки для України до 2015 року становитимуть 179 млрд. дол. США!²³

Транспорт – іще одна больова точка України, на відміну від Польщі. Це не означає, правда, що в останньої проблем із транспортною галуззю не було – але в порівнянні з українськими вони маліють. Зауваження Європейської Комісії щодо Польщі стосувалися тільки покращення й вдосконалення транспортної сфери – це й покращення якості дорожнього й залізничного транспорту, безпека на транспорті й відкритість ринку. Що ж до України, то в Плані Дії з 2004 р. зауваження/пропозиції для України значно суттєвіші. Претензії стосуються погано розвинутої транспортної інфраструктури і пристосування її до стандартів ЄС, безпеки на дорогах, для чого найперш самі шляхи слід довести до рівня європейських. Потрібне значне реформування в залізничному і морському (водному) транспорті: в першому – надання ефективних і якісних послуг; в другому – безпека перевезень. Отож, слід підкреслити, що по всіх галузях економіки, серед яких були

наведені чотири приклади, і за всіма показниками Україна дуже відстає від Польщі.

§ 3. Внутрішні справи

Порівнюючи внутрішні справи обох країн, також можна відчутти дуже велику різницю між Польщею та Україною. Помітно це в порівнянні їх ринків, інноваційності цих ринків, соціальної, внутрішньої, фіскальної, фінансової політиці, політиці у сфері охорони довкілля й зовнішньоторгівельних відносин. Практично в усіх цих питаннях Україна далеко позаду Польщі, а особливо якщо порівнювати проблеми ринку України й Польщі, його інноваційність, соціальну, фіскальну, фінансову й внутрішню політику. Тому саме на цих сферах внутрішнього життя обох країн зупинюся детальніше.

У *питанні ринку* спільними для Польщі й України є питання стандартизації. Як у Польщі вісім років тому, так і в Україні зараз стандарти, метрологія, акредитація, визнання авторських прав перебувають у повній невідповідності до європейських стандартів. Також спільними для обох країн залишається питання дискримінаційної політики щодо іноземних товарів і капіталів. Проте в Україні, крім цього, є великі проблеми взагалі зі створенням сприятливого середовища для іноземних фірм. Окрім того, погано працюють аудиторські служби, контролюючі органи й антимонопольне законодавство. У державі ще не визначились із законодавством у сфері державної допомоги, щоб створити справді конкурентне середовище, а державні закупівлі тільки-но почали провадити на основі відкритих тендерів.

Щодо *інноваційності*, то Україна, на відміну від Польщі, дуже відстає. Найновіші технології мало застосовуються як у державному секторі, так і в приватному, дуже низький рівень використання Інтернету, немає реального ґрунту для розвитку технологій і наукових досліджень. Як і в Польщі, в Україні значні проблеми як у законодавстві, так і в практичній діяльності аудіовізуальної сфери. Ще одна спільна проблема – відповідність освітнього рівня європейським стандартам, чи простіше – взаємне визнання дипломів.

У *соціальній сфері* України великі прогалини в питанні зайнятості (мова не про безробіття, рівень якого, якщо брати

офіційні цифри, значно нижчий, ніж у Польщі, а про законодавче регулювання сфери). Перш за все, це стосується безпеки на виробництві, захисту прав робітників, соціального забезпечення, рівного доступу до праці, охорони її безпеки на виробництві. В Україні значна частина населення перебуває поза межею бідності, не кажучи вже про порівняння зі стандартами життя в ЄС. За офіційними даними, аж 27,1% громадян перебуває поза межею бідності, тобто є злидарями, а загалом 47% громадян вважає себе бідними людьми²⁴! У Польщі, для порівняння, в 1998 р. 15,8% громадян перебувало за межею бідності²⁵.

Спільним для обох країн є досить низький рівень розвитку регіонів і регіональної політики влади. І якщо кроки Польщі в цьому напрямку на 1998 рік уже були відчутними, їй залишалося лише оформити їх законодавчо, укріпити адміністрацію регіонів з наданням їм більших прав, то Україна в цьому плані мусить починати з чистого аркуша, оскільки на сьогодні є повністю централізованою державою. Це викликає щораз більшу критику з боку регіонів, місцевих влад, особливо, коли йдеться про сферу фінансів, адже місцеві бюджети повністю залежать від центрального.

Фіскальна сфера України також значно відстає від польської, перш за все, через неефективність податкової системи. Негайно необхідно як законодавчо, так і практично реформувати податкову сферу й діяльність податкової адміністрації, змінювати систему ПДВ, акцизів, викорінювати податкові пільги, амністії, боротися з корупцією. А поки цього не робиться – податкова сфера України абсолютно не співвідносна з вимогами ЄС. Також є значні прогалини в Україні в роботі Державного комітету статистики та об'єктивності статистичних даних, щоправда, і в Польщі свого часу була схожа проблема.

Схожі з фіскальними проблеми України й у **фінансовій сфері** – а саме, неефективність її функціонування. Перш за все, це стосується контролю за фінансами. У Польщі теж була схожа проблема – не було головного контролюючого органу, як і законодавства про контроль за видатками, але в Україні ця проблема глибша. Тут поняття контролю за бюджетними коштами дуже розмите, цей процес дуже закритий і недоступний для відстеження громадськістю. Відсутність прозорості контролю породила значну корупцію, яку викорінити зі сфери фінансів дуже важко. До того ж не досить ефективно працює головний

орган аудиту – Рахункова палата. Щоб усе це змінити на краще, необхідні зміни в законодавстві й значне реформування. Крім того, слід подолати адміністративні бар'єри для діяльності компаній: створити прозорі умови для ведення бізнесу, спростити всі процедури реєстрації компаній, розробити законодавче забезпечення діяльності й управління компаній. Подібних проблем Європейська Комісія в Польщі не спостерігала, саме тому там ринок і насичення іноземними інвестиціями розвинулися набагато швидше.

Іще одна болюча для України справа – *кордони*. У пропозиціях для Польщі Європейська Комісія також закликала покращити роботу прикордонних служб, проте проблеми цієї країни були не такими складними, як в Україні. Найбільша проблема України в цьому плані – східний кордон, чи, радше, майже повна його відсутність, адже в деяких місцях російсько-український кордон досить умовний. Показником тут може бути проблема навколо коси Тузла, яка призвела два роки тому до міжнародного скандалу²⁶. Інше болюче питання – Крим, на який Росія продовжує висловлювати претензії. Роз'ятрює проблему те, що договір про взаємне визнання кордонів між Україною і Росією закінчується в 2007 році, й Росія, ведучи політичну гру, демонструє, що не має бажання його продовжувати. А це означає, що питання з російсько-українським кордоном, який, до речі, має найбільшу протяжність з усіх українських кордонів, становлячи понад 1500 кілометрів, ще довго буде пекучою проблемою.

Пов'язане з кордоном також дуже важливе питання щодо *митниць*. На відміну від польських, українські митниці потребують значного вдосконалення як технічно (комп'ютеризація, модернізація лабораторій), так і з практичної точки зору – підвищення кваліфікації працівників, підвищення ефективності роботи (процедура «одне вікно»). Тут також часто, зрештою, як і для Польщі, постає питання боротьби з міжнародною злочинністю: нелегальним продажем зброї, наркотиків, відмиванням «брудних грошей», торгівлею людьми, нелегальною міграцією. Як в одній, так і в іншій державі актуальним залишається зміцнення кордонів для перешкодження як переліченим вище явищам, так і у зв'язку з поширенням тероризму, а отже, для посилення безпеки країни континенту. Що ж до інших проблем у внутрішній політиці, то обидві країни мають дві однакові та взаємопов'язані проблеми:

низька ефективність роботи поліції й низька ефективність боротьби з організованою злочинністю.

У сфері охорони довкілля проблеми обох країн ідентичні. Як у Польщі, так і в Україні охорона довкілля перебуває на дуже низькому рівні й цьому приділяється дуже мало уваги. Тому в цій галузі потрібна велика робота.

У підсумку можна сказати, що в економічній сфері Україна ще більше відстає від Польщі. Адже політичну сферу можна реформувати значно швидше, а ті зміни в економіці, які потрібно запровадити в Україні для того, щоб наздогнати принаймні Польщу (не кажучи вже про Західну Європу), потребують, по-перше, багато часу, а, по-друге, дуже великих капіталовкладень і зусиль.

§ 4. Адміністрація (бюрократія)

Ну, й насамкінець – адміністрація. Ця сфера життя країни, котра хоче вступити до ЄС, також прискіпливо оцінюється керівництвом ЄС. Можна сказати, що незгірш, ніж політична чи економічна сфери. А подекуди на адміністрацію зважають навіть більше, адже в самому ЄС адміністрації приділяється дуже велика увага – ефективна робота установ і добре вишколені чиновники – це запорука стабільного існування громіздкої машини під назвою Європейський Союз.

Як для однієї країни тоді, так і для іншої тепер спільною є необхідність проведення адміністративної реформи, навіть не стільки якісного її проведення, скільки приведення її у відповідність до стандартів ЄС. В адміністративних питаннях важливим є надання більших повноважень регіонам, а отже, розвиток регіональної адміністрації. Та й загалом уся адміністрація, особливо в Україні, потребує більшого розвитку, а головне – більшої ефективності функціонування. Ще одне важливе питання щодо адміністрації для обох країн – виховання якісних кадрів: і в одній, і в іншій державі не працювала система вільного конкурентного доступу на роботу за результатами екзаменів чи тестів, яка була би прозорою і водночас ефективною. Україні, на відміну від Польщі, слід більшу увагу приділити викоріненню корупції з чиновництва, яка проявляється, перш за все, при наборі працівників. Проведення вдалих реформ змогло би спрацювати на подолання цього ганебного явища.

У судовій системі як одна, так і інша держава мають значні недоліки, і все ж Україна знову переважає за кількістю проблем. Спільною перешкодою обох країн на шляху до ЄС залишалася недостатньо розвинена судова адміністрація й корупція в судах. В Україні ж законодавча база практично повністю потребує перегляду для приведення у відповідність зі стандартами ЄС. Окрім того, необхідна нагальна судова реформа, щоб унезалежити від жодних сторонніх впливів судову гілку влади, аби судова система запрацювала ефективно. Крім того, в Україні необхідно покращити роботу прокуратури й усунути недоліки в роботі правоохоронних органів. В Україні також слід більшу увагу приділити культурі дотримання судовими, правоохоронними органами й прокуратурою прав людини. При цьому слід наголосити, що Польща в цьому плані далеко попереду, хоча є спільний недолік – погане виконання рішень Європейського Суду, над чим ще слід попрацювати обом країнам.

Висновки

Питання вступу України до Європейського Союзу дуже складне. Як уже сказано, у цьому питанні є велика непевність. По-перше, Україна то хоче до Союзу, то не дуже, а ЄС усе говорить тільки про співробітництво – його збільшення, поглиблення, оптимізацію. Всі ці слова добре лунають, але означають тільки одне – Союз дуже боїться розмов на тему розширення ще й із включенням України. І справді – це ще не на часі. Чому? На це є багато причин.

Однак спочатку про інше важливе питання – про досвід Польщі. Як уже сказано, процес інтеграції Польщі до Союзу був цілком успішним від початку діалогу між сторонами аж до вступу. Не буду повторювати того, що вже було написано, назву тільки кілька важливих для України висновків. Отож, від самого початку переговорів Польща демонструвала, що дуже хоче бути в ЄС, переговори вона вела твердо, показуючи, що добре знає, чого хоче. Тому Польща зуміла домогтися членства за такий короткий проміжок часу. Проте тут варто додати, що коли Польща починала переговори про членство, вона перебувала в гіршій ситуації, ніж тепер Україна, але все-таки зуміла провести глибокі й ефективні реформи і стати членом ЄС. Хоча це не означає, що реформи, які провела Польща, були настільки ефективними, що вона змогла

зрівнятися за рівнем життя зі стандартами ЄС. Зовсім ні. Економічний розвиток Польщі перед вступом залишався далеко позаду у порівнянні з середнім рівнем ЄС. Наприклад, доходи на одного мешканця становили у Польщі 9 тис. євро. А це набагато менше, ніж навіть у бідній, за мірками ЄС, Іспанії, де ВВП на одного мешканця становив 18 тис. євро. Загалом, ВВП Польщі становив тільки 40% від середньоєвропейського рівня; сільське господарство Польщі давало 4% ВВП, причому цей сектор обслуговувало 27% працівників; безробіття досягло 20%²⁷. Крім того, у Польщі існував великий дефіцит бюджету (на 2006 рік експерти передбачали його зростання до 6,4 % ВВП, тоді як в ЄС допускається тільки 3%²⁸). Це було дуже зле, беручи до уваги необхідність використання структурних фондів, умовою чого є співфінансування з польського бюджету, а до цього треба було ще зробити внесок у спільний бюджет у розмірі 24 млрд. злотих на 2004–2006 рр..

Із цього можна зробити два висновки. Один такий, що Україна теж може офіційно заявити про бажання вступу, тому що Польща, виступаючи з такою заявою, перебувала в гіршій ситуації, ніж тепер Україна. Другий висновок більш важливий. Хоча Польща й була на багато нижчому рівні, ніж країни Західної Європи, вона стала все ж членом ЄС, тому що цього хотіли найбільші країни Заходу, лобісти Польщі: Франція й Німеччина. Німеччина підтримувала Польщу, бо врешті не хотіла, щоб її кордон був кордоном ЄС, про що ще в листопаді 1994 р. ясно висловився канцлер Німеччини Г. Коль: “В інтересах Німеччини, але також у добре зрозумілих європейських інтересах західний кордон Польщі не повинен бути східним кордоном Європейського Союзу”²⁹. У свою чергу, Франція хотіла стабільності в Європі. Підтримка наймогутніших держав ЄС надала Польщі нечувану перевагу. Це була перевага головним чином політична, адже країни-протагоністи не тільки запевняли Польщу, що вона стане членом ЄС, але й визначали конкретні дати вступу: спочатку – 2000 рік, пізніше – 2004 рік. Незмірно важливим було, що Польща вже знала, що хоч би як вона не впоралася з копенгагенськими критеріями, однаково буде в ЄС! По-друге, ця підтримка надала Польщі велику фінансову допомогу, завдяки союзним програмам, а головним чином – PHARE. Крім того, Франція й Німеччина, як і інші країни Заходу, не вагались інвестувати в Польщу. Німеччина й Франція після США були найбільшими інвесторами в Польщі. Наприклад, у 1999 р.

Німеччина інвестувала в Польщу 6,1 млрд. доларів, Франція – 3,9 млрд. Не варто навіть зупинятися на тому, як ці інвестиції були потрібні для уможливлення змін в економіці Польщі. Все це означає одне – Україна у своїх прагненнях до ЄС теж повинна за всяку ціну здобути підтримку головним чином Німеччини. Поки ж Україна має тільки підтримку Польщі і до цього – симпатію інших країн колишнього комуністичного табору. Це добре, тому що маємо рупор в ЄС. Але цього замало, тому що Польща – це все-таки не Німеччина, яка дає практично 25% бюджету ЄС.

Іншою важливою річчю в процесі інтеграції Польщі було те, що влада мала велику підтримку політики інтеграції серед суспільства. Це показують, наприклад, результати досліджень від грудня 1996 р., коли за інтеграцією було 60 % польського суспільства. Україна ж ніяк не може похвалитися таким рівнем бажання вступу в ЄС: такої підтримки суспільства влада не мала, не має, і видається – не матиме! Бо проблема полягає в самій владі, яка до кінця не знає (крім самого прагнення влади), чого хоче. Найбільша проблема полягає в тім, що в Україні процес інтеграції дуже залежить від того, хто при владі. У Польщі цієї проблеми не було взагалі: навіть коли керували соціалісти, не було жодних змін у проєвропейській політиці й процесі вступу до Союзу. В Україні ж усе виглядає інакше – підтримує вступ тільки правниця, а політичні симпатії лівих – на боці Росії.

Вартує додати і те, що ЄС був змушений по-особливому трактувати прагнення Польщі до членства тому, що Польща не була самотньою в таких прагненнях, а була таких країн ціла четвірка! Співробітництво середньоевропейських країн довело здатність цих країн до інтеграції і було дуже важливим аргументом у справі вступу до ЄС. Варто, отож, і в Україні подумати над цим. У своїх бажаннях до інтеграції з ЄС вона теж повинна показати свою здатність до кооперації, співвідповідальності і співробітництва. Це можна продемонструвати хоча б на регіональному рівні – з Молдовою, або у межах ГУАМ, або в рамках єврорегіонів, або в межах Балтійської-Чорноморської Ініціативи (яка почалася в 2005 і тоді ж померла). ЄС, можливо, тоді був би більш доброзичливим щодо України. Крім цього, необхідний також вступ у НАТО. В Україні часто постає питання – чому Україна повинна вступити до НАТО, що це дасть Україні? На це питання часткову відповідь дає український експерт Олег Соскін, який вважає, що вступ у НАТО

допоможе Україні звільнитися від надмірного впливу Росії, а, крім цього, підвищить статус України і її роль у регіоні³⁰. Проте це не все. По-моєму, вступ у НАТО головним чином означатиме певну політичну оцінку України. Вступ до НАТО дає позірні гарантії, що країна стабільна і готова до подальшої інтеграції. Отже, вступ до НАТО означав би автоматичне виконання політичного копенгагенського критерію – і тоді залишалася б тільки економіка, щоправда – дуже проблемна.

А тепер про вступ України до ЄС. Як впливає з цієї праці, Україна за копенгагенськими критеріями не вийшла ще на належний рівень, оскільки має багато проблем у політичній та економічній сферах, так само як і у сфері адміністративній. Це стосується як політичної нестабільності й неефективної роботи адміністрації, так і економіки, що потребує не просто глибоких, а докорінних реформ. Під цим кутом зору Україна ще дуже відстає від Польщі часів перед вступом до ЄС, тому про вступ говорити ще занадто рано. Однак у майбутньому це буде можливим. І беручи до уваги досвід Польщі, можна навіть вирахувати, коли. Відомо, що пристосування Польщі до європейських стандартів почалося від 4 липня 1992 р., коли польський парламент поставив перед урядом завдання розробки програми, метою якої було би пристосування законодавства й економіки Польщі до стандартів ЄС. Уряд запропонував таку «Програму Дій» у січні 1993 р., і процес пристосування тривав до 2004 р., тобто до вступу (хоча, за великим рахунком, триває ще й сьогодні). Отож, загалом у Польщі процес пристосування тривав 12 років. Україна почала таке пристосування від «Плану Дій», який фактично набрав чинності в 2005 р.. Якщо спиратися на польський досвід, то можемо розраховувати, що десь у 2017–2018 р. Україну може очікувати вступ до ЄС. Однак це буде можливим тільки за умови, що Україна обере такий же напрямок інтеграції як Польща, яка, щоправда, тільки після опублікування «Білої книги» 1995 р. дуже активно запрацювала в напрямку пристосування до *acquis*.

Що ж варто зробити, щоб запустити цей процес інтеграції? Польща почала його від договору про асоціацію. Україна теж може обрати такий напрямок – подати заявку й чекати, що буде далі. Але Союз відкрито дає зрозуміти, що Україна не повинна сьогодні говорити про такі речі, тому що Союз заклопотаний іншими важливим справами. А це означає, що якби навіть Україна стала

асоційованим членом, то немає гарантій, що вона не чекала би вступу, як чекає вже від 1964 р. Туреччина! Тому вважаю за помилкову політику Києва після революції, коли, зважаючи на позитивну оцінку з боку Союзу перемін в Україні, проголошували, що Україна вступить до Союзу вже за другої каденції Ющенка. А так, говорячи по щирості, взагалі невідомо, чи буде колись Україна членом ЄС. На даному етапі Союз цього не хоче – пропонує якісь інші варіанти – тільки не членство. Наприклад, 5 грудня 2002 року Романо Проді сказав, що ЄС не може розширюватися до безкінечності і що членами ЄС будуть іще хіба що країни Балканського півострова. А іншим країнам, на його думку, повинна бути запропонована “формула, настільки ж приваблива, як членство”. Ця пропозиція полягає в тому, “щоб ділитися з майбутніми асоційованими членами всім, окрім установ”³¹. Такий, як і схожі, варіант автоматично заперечує можливість вступу України, й це означає тільки брак готовності самого Союзу до такого кроку. Що тоді?

Тоді в нас є запропонована ЄС Нова політика сусідства, й, по-моєму, тільки в цьому напрямку варто зараз рухатися. Ця політика дає можливість співробітництва в конкретних сферах і проведеннях радикальних та ефективних реформ. Тому шляхом до ЄС є власне “План Дій”, виконання якого Україною буде головним аргументом, що Україна бажає вступити до ЄС, і це врешті змусить Брюссель піти назустріч. На щодень єдино можлива стратегія – “політика малих кроків”. Можна, отже, почати від укладання “Договору про зону вільної торгівлі”, і так просуватися далі й далі, поки не дійде до повної інтеграції. При цьому найамбітнішим і найефективнішим для України на даному етапі було б підписання “Договору про зону вільної торгівлі +”, як це пропонують польські експерти з УКІЕ. В 2008 р. закінчиться дія Угоди про Партнерство й Співробітництво, а, відповідно, натомість можна підписати з ЄС цей дуже амбітний План співробітництва. У чому він полягає? Зокрема, Якуб Кемпа з Відділу Аналізу і Стратегії УКІЕ пропонує, щоб нова Угода, крім зони вільної торгівлі, включала разом із тим і лібералізацію візового режиму, і сфери вільного руху капіталів, послуг і осіб. Це означало би, що Україна вже на 60% була б у ЄС, адже вона входила б у сферу, що є економічною основою ЄС – Спільний Ринок. Але, щоб підписати такий амбітний План, Україна повинна ще багато зробити. Тому, на мою

думку, не варто багато говорити про те, як сильно Україна прагне до ЄС, а просто слід працювати в напрямку зміцнення свого статусу й становища. А майбутнє саме покаже, що і як буде.

ПРИМІТКИ:

¹ Koszel B., *Francja i Niemcy w procesie integracji Polski ze Wspólnotami Europejskimi/Unią Europejską (1989-2002)*, Poznań, 2003, Instytut Zachodni, s.12.

² У 1991р. НДР відпала, але прилучилися країни Балтії та Албанія. Найбільше програмою PHARE було охоплено 15 держав ЦСЄ у 1996 р. У 2004 році – 13 держав: держави, які вступили до ЄС, а також Румунія, Болгарія, Албанія, Македонія, Боснія.

³ Суйковська С., Живкі А. Значення програми PHARE для підтримки економік європейських держав у процесі трансформації та реструктуризації // *Персонал*. – №7. – 2004. – С. 67.

⁴ Там само. – С. 69.

⁵ Суйковська С., Живкі А. Значення програми PHARE ...//*Персонал*. №7, 2004. – С. 71.

⁶ Там само. – С. 69.

⁷ *Przeciw stereotypom. Rozszerzenie Unii Europejskiej o Polskie. Pełnomocnik Rządu do spraw Negocjacji*, Warszawa, 2001, Kancelaria Prezesa Rady Ministrów, S. 49.

⁸ Koszel B., *Ibid.*, S. 43.

⁹ *Od stowarzyszenia do członkostwa. Perspektywa konferencji Międzyrządowej/ Pod red. St. Konopacki, E. Miszczak*, Łódź, 1998, Instytut Europejski, S. 67.

¹⁰ Дивись додаток 1 (Взято з "Dokumenty i Kalendarium" [w:]*Monitor Integracji Europejskiej*, UKIE, №39, 2001.)

¹¹ Koszel B., *Ibid.*, S. 47.

¹² *Przygotowanie krajów stowarzyszeniowych Europy Środkowej i Wschodniej do integracji z Rynkiem Wewnętrznym Unii Europejskiej*. Biała Księga, Warszawa, 1995, S. 10.

¹³ Koszel B., *Ibid.*, S. 74.

¹⁴ *Polska: Partnerstwo dla Członkostwa*, Warszawa, 1998, UKIE-CIE, S. 1.

¹⁵ *Okresowy Raport 2000 Komisji Europejskiej o postępach Polski na drodze do członkostwa w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2000, UKIE, S. 93.

¹⁶ *Strategia rozszerzenia. Raport Komisji Europejskiej o postępach krajów kandydujących na drodze do członkostwa w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2002, UKIE, S. 236.

¹⁷ *Kompleksowy Raport Monitorujący Komisji Europejskiej w sprawie stanu przygotowań do członkostwa w UE Republiki Czeskiej, Estonii, Cypru, Łotwy, Litwy, Włgier, Malty, Polski, Słowenii i Słowacji* [w:] *Monitor Integracji Europejskiej*, UKIE, N.69, 2003, S. 168-170.

¹⁸ *Przeciw stereotypom. Rozszerzenie Unii Europejskiej o Polskie...*, S. 73.

¹⁹ *Okresowy raport 2002 Komisji Europejskiej o postępach Polski na drodze do członkostwa w Unii Europejskiej*, Warszawa, 2002, UKIE, №57, S. 162-163.

²⁰ *Spółeczny bilans korzyści i kosztów członkostwa Polski w Unii Europejskiej. Badania i ekspertyzy. Czerwiec 2002-czerwiec 2003* [w:] *Monitor Integracji Europejskiej*, Warszawa, 2003, UKIE, S. 10.

²¹ Боюсь, що тут я занадто суб'єктивний і далекий від науковості, але вважаю, це «віддалення» влади породжує більшість політичних проблем.

²² Дані зі звіту "Freedom of the Press 2005" (www.freedomhouse.org/uploads/Chart31File145.pdf).

²³ Дані зі сторінки www.ukraine.fi/ukr/news_2006_chernobyl.html.

²⁴ Інформація на сторінках: www.mlsp.gov.ua/control/uk/publish/article?jsessionid=0C733B4CF73A9EC169078793E609E341?art_id=48895&cat_id=34928 і compete.org.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=155&Itemid=53&lang=uk.

²⁵ На сторінці www.unic.un.org.pl/nhdr/2000/RAPORT15.PDF.

²⁶ Справа в тому, що російська сторона восени 2003 р. захотіла з'єднати частину своєї території з українською косою Тузла, яка розташована біля Керченського півострову. Росіяни аргументували свої дії тим, що в цьому місці кордон між державами по водному простору Азовського моря не чітко визначений, хоча українська сторона акцентувала на існуванні правильного кордону, який був усталений ще в рамках Радянського Союзу.

²⁷ Elżbieta Stadtmueller., Polska w UE - bilans możliwości [w:] Stanowisko Unii Europejskiej wobec Polski i jej sąsiadów w przededniu poszerzenia. Materiały konferencji międzynarodowej, Kraków, 2003, S. 87.

²⁸ Stanisław Mikłaszewski., Polityka fiskalna Polski a członkostwo w Unii Europejskiej [w:] Stanowisko Unii Europejskiej wobec Polski..., S. 105-106.

²⁹ Koszel B., Ibid., S. 58.

³⁰ Soskin O., Ukraina w nowej Europie [w:] Stanowisko Unii Europejskiej wobec Polski..., S. 198-199.

³¹ Katarzyna Żukrowska., Stanowisko UE wobec krajów Europy Środkowo-Wschodniej po 2002 r. [w:] Stanowisko Unii Europejskiej wobec Polski..., S. 30.

Софія ДАЦКО

ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ СТАВЛЕННЯ ДО ЄВРОСОЮЗУ МОЛОДІ ПОЛЬЩІ ТА УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ СТУДЕНТІВ м. ГДАНСЬКА і м. ЛУГАНСЬКА)

За останні десятиліття в багатьох регіонах світу активізувалися інтеграційні процеси, які, між іншим, сприяють налагодженню співпраці у різних сферах міждержавних відносин. Важливу роль у розвитку цих процесів відіграють міжнародні організації, створені з метою об'єднання народів навколо спільних цінностей та сприяння у зростанні їхнього загального добробуту. Однією з таких міжнародних організацій є Європейський Союз.

Міжнародний авторитет Європейського Союзу зараз зумовлений його постійним розвитком і впливом на всі сфери суспільного життя як країн-членів ЄС, так і багатьох країн, що не входять до його складу. В епоху глобалізації найважливішим завданням дослідників є визначення ставлення населення до подібних процесів у суспільному і політичному житті.

Україна, хоч і не належить до Європейського Союзу, але намагання приєднатися до його структур в майбутньому є стратегічним елементом її міжнародної політики. У цьому їй, напевно, дуже допоможе вивчення євроінтеграційного досвіду сусідньої Польщі, яка три роки тому набула членства в Європейській Співдружності. Сучасні інтеграційні процеси характерні динамікою свого розвою та залученням усе більшої кількості держав-учасниць до створення наднаціональних організацій з метою захисту спільних інтересів, зокрема політичної та економічної (на прикладі ЄС). Об'єднання кількох європейських держав, яке спочатку мало характер суто економічного союзу, з часом перетворилося на розвинену багатомільйонну спільноту народів, які об'єдналися навколо загальних цінностей з метою консолідації зусиль у будівництві добробуту й процвітання, а також в ім'я кращого життя наступних поколінь європейців.

Європейський Союз – унікальна інтернаціональна співдружність 27 європейських держав, що підписали Договір про Європейський Союз. Але сам Євросоюз не є міжнародною організацією, тобто не є суб'єктом міжнародного публічного права, проте він має повноваження на участь у міжнародних відносинах. Основна відмінність ЄС від інших організацій полягає, перш за все, в глобальності поставлених завдань і в комплексному підході до їхнього розв'язання.

Дослідження на тему Європейського Союзу проводилися багатьма вченими, як українськими, польськими, так і науковцями інших країн. Ідеї європеїстики отримали свій розвиток у працях таких класиків польської соціології, як Єжи Шацький, Ян Шчепанський, Флоріан Знанецкий, Броніслав Маліновський. Інші польські соціологи, серед яких варто зазначити такі імена, як Януш Муха, Володзімеж Вінцлавський, Войцех Адабек, Януш Радван-Прагловський, Анджей Койдер та інші відомі вчені, переймалися вивченням історії Європи (в тому числі Польщі), зокрема утворення і функціонування Європейського Союзу з соціологічної точки зору [4]. Володзімеж Вінцлавський писав про перші професійні соціологічні дослідження сучасності, здійснені Йосипом Заляшинським, Станіславом Рихлінським і Джозефом Обренбським. Леон Петражицький вніс до розвитку польської і світової соціології соціально-правові ідеї в їхній сучасній інтерпретації.

Метою праць професора Варшавського університету Григорія Ридлевського, фахівця у галузі інституційних, процедурних і кадрових питань, є методологічна обробка умов, проявів і значення відносин усередині ЄС на прикладах політиків і управлінських чиновників країн-членів Європейського Союзу. Основним його прагненням є встановлення їхньої ролі в процесах ухвалення рішень в управлінських структурах ЄС, вплив процесів, що відбуваються в сучасній Європі, зокрема процесів європейської інтеграції [5].

Мирослав Карват і Костянтин Адам Войташчик, доктори політичних наук, окрім усього іншого, приділяли увагу проблемам політичної соціології і типології політичних явищ. До їхніх зацікавлень, зокрема, входила й така міждержавна організація як Євросоюз, історії її створення і діяльності присвячено багато досліджень і книг [3; 6].

Українська соціологічна наука останнім часом також приділяє велику увагу вивченню питань, пов'язаних з європейською

проблематикою. Тут, насамперед, необхідно вказати на роботи її дослідницькі проекти чільних українських соціологів, таких як Євген Головаха, Андрій Горбачик, Наталія Паніна, Валерій Хмелько та інші [1; 14]. Зокрема, Євген Головаха, доктор соціологічних наук, заступник директора Інституту соціології НАН України, а також головний редактор журналу «Соціологія: теорія, методи, маркетинг», очолював проект «Україна – країни Європейської Співдружності: порівняльне соціологічне дослідження» в 2004 році, а також проект «Українське суспільство на шляху євроінтеграції: порівняльне соціологічне дослідження» в 2005 році.

Це дослідження було здійснене Інститутом соціології НАН України в рамках загальноєвропейського моніторингового проекту «Європейське соціальне дослідження» (ESS), у якому взяли участь 24 країни ЄС і Україна [1].

Крім того, необхідно відзначити, що нині здійснюється успішне співробітництво безпосередньо між польськими й українськими соціологами з великого спектру дослідницьких напрямків. Як приклади можна назвати Міжнародну науково-практичну конференцію «Україна – Польща: досвід трансформаційних процесів», а також участь Жєнрика Доманського, директора Інституту соціології Польської академії наук, у міжнародній конференції «Роль класів, еліт, громадськості у соціальних трансформаціях в Україні» [2; 8]. Жодного сумніву, що співробітництво між соціологами двох країн повинне тільки змінюватися, а дослідження, що торкаються різних аспектів євроінтеграції, – одне з найбільш перспективних напрямків такого співробітництва.

На наш погляд, поряд із масштабними дослідницькими проектами, для розуміння специфіки ставлення до Євросоюзу різних соціальних груп необхідні й «локальні виміри». Так, зокрема, ми визнали можливим провести порівняльне соціологічне дослідження, вибравши як базові для аналізу групи студентів м. Гданська (Польща) і м. Луганська (Україна). Такий вибір зумовлюється кількома причинами. Для соціологів завжди цікавий порівняльний аналіз. І особливо порівняльний аналіз порівняних соціальних груп, що перебувають у різних культурно-політичних «вимірах». Польща вже кілька років є членом Європейського Союзу. Україна проголошує вступ у ЄС своєю стратегічною зовнішньополітичною метою. Отже, є можливість порівняти оцінки й думки тих, хто вже інституційно вважає себе учасником

європейського об'єднання, з оцінками й думками тих, хто ще визначається у своєму ставленні до перспектив стати частиною ЄС.

Об'єктом пропонованої магістерської роботи є студентська молодь Польщі (на прикладі студентів м. Гданська) і України (на прикладі студентів м. Луганська).

Предметом дослідження виступають особливості ставлення польської та української молоді (на прикладі студентів міст Гданська та Луганська) до Європейського Союзу.

Метою роботи є визначення і порівняльний аналіз ставлення студентської молоді Польщі (на прикладі студентів м. Гданська) та студентської молоді України (на прикладі студентів м. Луганська) до такої міжнародної організації як Європейський Союз.

У магістерській роботі були поставлені наступні завдання:

- дослідження специфічних рис формування Європейського Союзу;
- аналіз окремих сторін діяльності ЄС;
- вивчення особливостей формування відносин Польщі та України з Європейським Союзом;
- визначення ставлення молоді Польщі і України до цієї структури (на прикладі студентської молоді міст Гданська і Луганська);
- здійснення порівняльного аналізу відповідей польських та українських респондентів щодо ЄС.

Основна гіпотеза дослідження полягає в припущенні, що студентська молодь Польщі (на прикладі студентів міста Гданська) в цілому більш приязно ставиться до Європейського Союзу, ніж студентська молодь України (на прикладі студентів м. Луганська).

Крім того нами були сформульовані такі припущення:

1. Більша частина студентів м. Луганська ставиться позитивно до вступу України в ЄС.
2. Більшість респондентів м. Гданська ставиться позитивно до того, що Польща є країною-членом ЄС
3. Більшість студентів м. Гданська ставиться позитивно до можливого вступу України в ЄС.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що здійснено одну з поки що нечисельних спроб порівняльного аналізу ставлення окремих соціальних груп (зокрема студентства) в країні, яка нещодавно вступила до ЄС (Польща), та в країні, що намагається

стати членом ЄС (Україна). Отримані авторські результати можуть становити підґрунтя для глибшого аналізу ставлення до Європейського союзу громадян Польщі та України.

Зі створенням такої наднаціональної організації як Європейський Союз виникла безліч різноманітних поглядів на діяльність цієї організації. І можна спостерігати полярні погляди щодо існування ЄС. Актуальною проблемою сучасного суспільства варто назвати полярне ставлення до діяльності ЄС. Ми звернулися до порівняльного аналізу ставлення до ЄС студентської молоді Польщі та України, зважаючи на низку обставин.

Під час розробки дослідницької програми для нас значущим був той факт, що Польща й Україна межують одна з одною, мали часто спільну, хоча непросту і подеколи трагічну історію взаємин. Саме Польща проголошує свою принципову готовність підтримувати європрагнення України.

Вибір на користь студентства як дослідної групи зумовлювався традиційними причинами:

- студентство в будь-якій країні, як правило, найбільш соціально активна частина молоді;
- студентська молодь (у всякому разі, значна її частина) – майбутня еліта суспільства;
- студентство вважається найбільш «інтелектуальною» частиною молоді, і саме її настрої, погляди й думки задають «тонус» у молодіжному середовищі;
- значний відсоток студентства націлений на перспективу, з повним правом вважають, що саме їм належить майбутнє.

Що ж до опитування студентів саме в м. Гданську (Польща) і м. Луганську (Україна), то тут першорядне значення мали наступні чинники:

- м. Гданськ у Польщі і м. Луганськ в Україні є помітними промисловими і адміністративними центрами своїх країн. Кількість мешканців і в тому, і в іншому місті – близько 500000. Гданськ – центр воєводства, Луганськ – обласний центр;
- міста Гданськ і Луганськ відіграли помітну роль у процесах масштабних соціально-політичних реформацій у колишньому соціалістичному таборі наприкінці минулого століття. Так, зокрема, як м. Гданськ, так і м. Луганськ були одними з осередків соціальних рухів у своїх країнах наприкінці 80-х.. Акції, розпочаті робітниками

гданських судноверфів і страйки шахтарів Донбасу мали серйозні політичні наслідки відповідно для Польщі й України.

Ми виходили також із того, що зараз в політико-ідеологічному ключі м. Гданськ і м. Луганськ можна розглядати як достатньо контрастні міста. Якщо м. Гданськ у Польщі відоме своїми праволіберальними традиціями, то м. Луганськ в Україні розглядається як один з центрів лівої ідеології.

- міста Гданськ і Луганськ – прикордонні міста з непростою історією входження їх до складу відповідно Польщі й України (м. Гданськ – у складній системі польсько-німецьких взаємин, а м. Луганськ – українсько-російських). При цьому ми враховували, що м. Гданськ і м. Луганськ – це міста, які географічно, культурно і політично були віддалені від найбільш гострих періодів польсько-української історії;

- істотна схожість спостерігається у сучасному становищі цих двох міст. Колись могутні промислові центри своїх країн, сьогодні Гданськ і Луганськ переживають нелегкі часи, намагаючись адаптуватися до нових соціально-економічних умов;

- і, нарешті, що дуже важливе – обидва міста є освітніми регіональними центрами.

Все вище перелічене дає підставу вважати цілком коректним проведення порівняльного аналізу даних опитувань серед студентів, що навчаються в провідних навчальних закладах цих міст.

Як ключовий метод збору інформації застосовувалося анкетне опитування. Всього в ході дослідження було опитано по 200 студентів у вишах кожного з міст. При цьому організатори дослідження прагнули до того, щоб опитувані студенти в обох групах були пропорційно представлені як за напрямками підготовки (спеціалізації), так і за курсами навчання. Основний масив інформації був отриманий під час опитування студентів, що навчаються у провідних вузах м. Гданська і м. Луганська (Гданський університет і Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля).

Очевидно, що отримані дані – це результати пілотного проекту. Проте і вони можуть поповнити інформаційний і аналітичний ресурс відносно вивчення ставлення до процесів євроінтеграції.

Як уже було зазначено, основна гіпотеза дослідження полягає в припущенні того, що студентська молодь Польщі (на прикладі

студентів м. Гданська) в цілому більш прихильно ставиться до Європейського Союзу, ніж студентська молодь України (на прикладі студентів м. Луганська).

Основні завдання – це:

1. Визначення головних цілей виникнення та існування ЄС
2. Оцінка сучасної ситуації щодо Польщі в ЄС
3. Оцінка сучасної ситуації щодо України і ЄС.
4. Аналіз ставлення до ЄС молоді Польщі й України (на прикладі студентів Гданська і Луганська).

Генеральна сукупність дослідження охоплює молодь України і Польщі. Вибіркова сукупність, як ми вже вказували вище, складає 200 студентів з м. Гданська і 200 – з м. Луганська. У Гданську були опитані студенти Гданського Університету і Політехнічного Університету, в Луганську – студенти Східноукраїнського Національного університету ім. В. Даля та Інституту Культури. У дослідженні брали участь студенти 1-5 курсів таких спеціальностей: політологія, соціологія, психологія, лінгвістика, філософія, сфера управління (менеджмент), економіка, біологія, транспорт, інформатика та механіко-математичні напрямки. Присутність у вибірці різноманітних спеціальностей як гуманітарного, так і природничого, механічного напрямку, а також різних років навчання може підтвердити репрезентативність результатів проведеного опитування.

У проведенні дослідження був використаний такий метод збору первинної інформації як опитування у формі анкетування.

Анкетне опитування характеризується письмовою формою відповідей респондентів на поставлені і жорстко фіксовані в опитувальному листі (анкеті) питання за безпосереднього, прямого (за присутності дослідника) або опосередкованого (через електронну пошту) способу взаємодії соціолога і респондента. Вибір такого методу збору соціологічної інформації обґрунтовується тим, що респондент самостійно працює з анкетною розуміє питання, обдумує і самостійно фіксує відповідь. Перевагою анкетного опитування є те, що респондент вільний у виборі варіанту відповіді на питання, у висловлюванні своєї думки, у виборі варіанту відповіді на питання. Вплив же дослідника на хід і результат анкетування зведений до мінімуму. До того ж сама процедура опитування забезпечує повну анонімність, конфіденційність інформації і повну відсутність

комунікативного, психологічного бар'єру між анкетером і респондентом.

У пропонованій публікації були розглянуті такі показники: ступінь інформованості студентів міст Гданська і Луганська про ЄС в цілому; ставлення студентів, опитаних у м. Гданську і м. Луганську, до Європейського Союзу і до вступу в нього; оцінка гданськими і луганськими студентами перспектив вступу України в ЄС; рівень їхнього бажання переїхати в іншу країну Європейського Союзу на постійне місце проживання; визначення респондентами найбільш дружньої країни стосовно їхньої рідної держави та країни, яка діє найменш дружньо щодо України чи Польщі на даний момент.

Перше, що ми можемо відзначити – це ступінь загальної інформованості щодо ЄС в цілому. У респондентів із Луганська вона вдвічі вища, ніж у студентів Гданська. Виходячи з цих даних, можна сказати, що громадяни країни, що не є членом ЄС, вважають себе більш інформованими про ЄС в цілому на відміну від громадян країни-члена ЄС. При розгляді цього питання слід враховувати, що кожен респондент окремо і респонденти кожної з двох країн загалом мали різне уявлення про те, що означає добра або погана інформованість. Якщо для Польщі, країни-члена ЄС, загальна інформованість – це рівень компетентності у питаннях стосовно особливостей прийняття рішень в ЄС, це знання всіх основних структурних одиниць ЄС, сфери їхньої діяльності і впливу на життя держави, то для України добра поінформованість в цілому про ЄС означає знання про існування ЄС і можливі сфери його діяльності.

Таблиця 1

Розподіл думок респондентів щодо питання: “Як Ви вважаєте, наскільки Ви поінформовані щодо ЄС в цілому?”

Варіанти відповіді	Опитані студенти м. Луганська (%)	Опитані студенти м. Гданська (%)
Добре поінформований	35	18
Погано поінформований	47	51
Важко сказати	18	31

Далі розглянемо різницю у ставленні студентів Луганська і Гданська до ЄС (таблиця 2) і до вступу в ЄС (таблиця 3).

Таблиця 2

Розподіл думок респондентів щодо питання: “Скажіть, будь ласка, про Ваше ставлення до ЄС”

Ставлення	Опитані студенти м. Луганська (%)	Опитані студенти м. Гданська (%)
Позитивне	27,5	33,5
Радше позитивне, ніж негативне	36,5	55,5
Важко сказати	14,5	6,5
Радше негативне, ніж позитивне	11,5	3,5
Негативне	10	1

Судячи з відповідей, отриманих в ході дослідження, у респондентів із Гданська ставлення до ЄС більш позитивне ніж у респондентів із м. Луганська. Серед студентів Луганська сумарно позитивно до ЄС ставляться 63% респондентів, тобто 27,5% респондентів ставляться позитивно, а 36,5% – радше позитивно, ніж негативно. Що стосується респондентів Гданська – тут загалом позитивно ставляться 89% респондентів, тобто 33,5% – позитивно, 55,5% – радше позитивно, ніж негативно. Що стосується негативного ставлення, то кожен десятий студент з м. Луганська негативно ставиться до ЄС і 11,5% – радше негативно, ніж позитивно. У той же час лише 4,5% гданських студентів відзначили своє більш менш негативне ставлення до цієї міжнародної організації.

Таким чином, у громадян країни-члена ЄС ставлення до ЄС більш позитивне, ніж у громадян країни, що не є членом ЄС. Що стосується результатів українського дослідження, то тут слід враховувати, що обстежувався східний регіон, де настрої більше проросійські, ніж прозахідні.

Таблиця 3

Розподіл думок респондентів щодо питання: "Якби референдум про вступ України/Польщі в ЄС проходив сьогодні, то Ви б:"

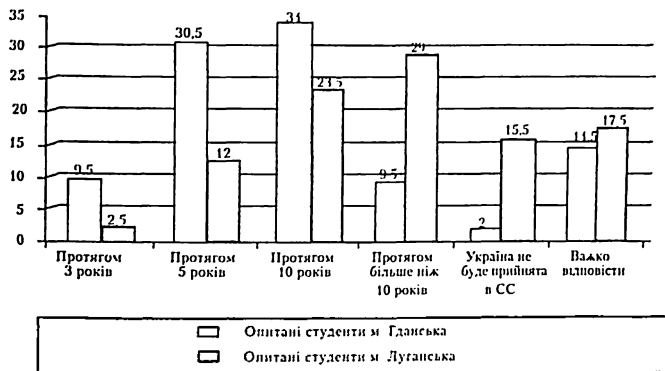
Варіанти відповіді	Опитані студенти м. Луганська (%)	Опитані студенти м. Гданська (%)
Проголосували за вступ України/Польщі в ЄС	36	90
Проголосували проти вступу України/Польщі в ЄС	30	5
Не брали б участі в голосуванні	22	2
Важко відповісти	11	3

Окремо слід виділити відповіді респондентів на питання про терміни можливого вступу України в ЄС (табл. 4).

Таблиця наочно представляє великий оптимізм гданських студентів відносно можливого вступу України в ЄС, чого не можна відзначити у луганських студентів. 40% респондентів Гданська вважають, що Україна буде прийнята в ЄС протягом 3–5 років. Українське дослідження показує, що такий оптимістичний варіант відзначає тільки 14,5% респондентів. Варіант, що Україна буде прийнята в ЄС протягом 10 років підтримує 34% польських респондентів і лише 23,5% – українських. Подальші варіанти відповідей мають зворотну пропорційність. Якщо в Польщі 9,5% респондентів вважають, що Україна буде прийнята в ЄС протягом більш ніж 10 років, то в Україні – це 29% респондентів. І зовсім песимістичний варіант щодо вступу України в ЄС – Україна не буде прийнята в ЄС – підтримує всього 2% респондентів з Гданська і 15,5% респондентів з Луганська. Оптимістичніший підхід польських респондентів пояснюється незнанням справжньої політичної ситуації в Україні. Студенти могли писати варіант відповіді, яка їм імпонувала, але не той, який насправді можливий. Опитування ж українських студентів показало, що вони погано уявляють собі Україну у складі ЄС, незважаючи на своє загалом більш позитивне ставлення (64%) до ЄС і готовність голосувати за вступ України до ЄС (36%).

Таблиця 4

Розподіл думок респондентів Польщі і України на питання: «Скажіть, будь ласка, на Ваш погляд, в які терміни Україна може стати членом ЄС?»

Як для Польщі, так і для України дуже значною проблемою є вплив кваліфікованих кадрів, зокрема це стосується перспективної, талановитої молоді. Ми вважали важливим звернути увагу на те, якою мірою студенти пов'язують своє майбутнє з країнами, громадянами яких вони є. Так, зокрема і в м. Гданську, і в м. Луганську студентам під час анкетування ставили питання: «Хотіли б Ви переїхати на постійне місце проживання в яку-небудь країну ЄС?». Отримані результати показують, що значна кількість студентів, опитаних в обох містах, висловили своє бажання виїхати на постійне місце проживання в одну з країн Євросоюзу. Можна припустити, що таким чином вони висловлюють переконання, що умови для самореалізації в рідних державах не відповідають їхнім запитам. Проте слід уточнити, що якщо для польських студентів мова йде про вибір будь-якої іншої країни ЄС, то для луганських студентів потенційно бажаною країною для постійного місця проживання виступає й сама Польща.

Порівняльний аналіз даних показує – кількість бажаючих виїхати на постійне місце проживання серед опитаних луганських студентів на 8% більша, ніж серед опитаних гданських студентів – 54,5% і 46,5% відповідно (підсумовувалися відповіді «безумовно так» і «радше так, ніж ні»). При цьому майже кожен четвертий з

опитаних у Луганську висловив тверде бажання виїхати з країни, тоді як серед польських студентів таку одноставність виявило помітно менше число респондентів – 13,5% (табл. 5).

Таблиця 5

Розподіл відповідей респондентів на питання: “Хотіли б Ви переїхати на постійне місце проживання в яку-небудь країну ЄС?”

Варіанти відповіді	Опитані студенти м. Луганська (%)	Опитані студенти м. Гданська (%)
Безумовно так	24	13,5
Радше так, ніж ні	30,5	33,0
Важко сказати	11,5	12,0
Радше ні, ніж так	20	32,5
Безумовно ні	14	9,0

Особливого аналізу потребує питання вибору країни, котру респонденти вважають найкращим другом своєї країни, а також визначення, яка країна діє найменш дружньо щодо України чи Польщі на даний момент. Цікавими є результати порівняльного аналізу відповідей на ці питання (табл. 3.49, 3.50).

Що найперше впадає в очі – це вибір Росії респондентами України (51,5%) як країни, що на даний момент є її найкращим другом і респондентами Польщі (73%) як країни, що діє до неї найменш дружньо на даний момент. Отримані результати можна вважати цілком закономірними і передбачуваними з урахуванням історичних та політичних реалій. Інший момент, котрий заслуговує на нашу увагу, – це ставлення до США. Цю країну 32,5% респондентів України вважають за таку, котра діє найменш дружньо щодо неї на даний момент, натомість 12,5% респондентів Польщі вважають США найкращим другом Польщі на даний момент.

Також слід сказати про такі відповіді респондентів, як «важко сказати» на питання про країну, яка діє найменш дружньо. Цю відповідь обрали 27,5% респондентів України і лише 0,5% респондентів Польщі. Це може свідчити про те, що майже всі респонденти, котрі брали участь у дослідженні з польського боку,

не мають вагань стосовно того, чи є такі країни, котрі діють найменш дружньо до Польщі і які саме то країни. І як уже було зазначено вище, майже всі респонденти тримаються однакової думки, що саме Росія діє найменш дружньо до Польщі. Що стосується тих 27,5% респондентів України, котрі обрали відповідь «важко сказати» на це питання, то це може свідчити про необізнаність із нього, а також і незацікавленість цим питанням. Хоча можна припустити, що насправді респонденти відчули труднощі у визначенні саме тієї однієї країни, що зараз діє найменш дружньо відносно України, або не зрозуміли, з якої сфери (політичної, культурної, особистісної тощо) треба назвати цю країну.

Можемо відзначити також і схожість у позиціях. Приблизно один і той самий відсоток опитаних вказали як дружню державу Україну (польські студенти) і Польщу (українські студенти). У своєрідному рейтингу найбільш дружніх країн Польща й Україна (для кожної із сторін відповідно) опинилися на другому місці.

Таблиця 6

Розподіл відповідей респондентів щодо думки про країну, яка є на даний момент другом для України чи Польщі.

Яку зарубіжну країну Ви б назвали кращим другом України/Польщі на даний момент?

Україна	
Росія	51,5%
Польща	13,5%
Грузія	3%
Німеччина	2%
США	1,5%
Інша країна	6,5%
Немає такої країни	6%
Важко відповісти	16%

Польща	
Великобританія	20%
Україна	15,5%
США	12,5%
Німеччина	6%
Ірландія	5%
Іспанія	4,5%
Франція	4,5%
Литва	3,5%
Чехія	2,5%
Швеція	2%
Інший варіант відповіді	4%
Немає такої країни	9,5%
Важко відповісти	10%

Таблиця 7

Розподіл відповідей респондентів, щодо думки про країну, яка діє найменш дружньо відносно Польщі чи України на даний момент.

Яка країна, на Вашу думку, діє найменш дружньо щодо України/
Польщі на даний момент?

Україна		Польща	
США	32,5%	Росія	73%
Росія	22%	Німеччина	12%
Білорусія	2,53%	Франція	3,5%
Польща	2%	США	1,5%
Грузія	1,5%	Ірак	1,5%
Інша країна	3,5%	Інший варіант відповіді	4%
Немає такої країни	8,5%	Немає такої країни	0,5%
Важко відповісти	27,5%	Важко відповісти	4%

Інтеграційний процес в Європі вже подолав початковий етап становлення, проте зараз перед Європейським Союзом стоїть важке завдання збереження організаційної структури, налагодження внутрішньої взаємодії та уникнення централізації влади, що неминуче викликало би сильний опір.

У цій праці було розглянуто поняття і сутність Європейського Союзу як унікального об'єднання країн Європи, які через створення спільного ринку, економічного, валютного союзів, а також шляхом реалізації спільної політики й діяльності мають на меті забезпечення стабільного економічного зростання, соціального розвитку та єдності країн-учасниць. Держави ЄС створили спільні інституції, яким делегували частину своїх національних повноважень так, що рішення в певних сферах загальних інтересів можуть ухвалюватися демократичним шляхом на загальноєвропейському рівні. Таке зближення суверенних держав можемо назвати «європейською інтеграцією».

Європейська інтеграція зараз є однією зі стратегічних цілей міжнародної політики України. Думка українського народу про Європейський Союз є дуже важливим чинником у визначенні цієї позиції.

У проведеному соціологічному дослідженні, яке є основною частиною цієї праці, методом анкетування було з'ясоване ставлення громадян України та Польщі (на прикладі студентів міст Луганська і Гданська) до Європейського Союзу.

Результати проведеного дослідження дають можливість зробити висновок про загальне позитивне ставлення молоді Польщі (на прикладі студентів м. Гданська) до Європейського Союзу та його функціонування і вплив на суспільне, економічне та політичне життя громадян Польщі.

Проведений аналіз відповідей українських респондентів припускає розподіл їх на дві підгрупи. У першій із них спостерігається позитивне ставлення до Європейського Союзу в цілому, до можливості вступу України в ЄС, його впливу на неї після її вступу до ЄС. Друга – вважає, що Україна не повинна вступати до ЄС, що її вступ викличе негативні наслідки, а це призведе до погіршення життя в Україні.

Результати проведеного дослідження є громадською думкою певної групи, окремої частини суспільства. У нашому дослідженні – це студенти м. Гданська і м. Луганська, котрі висловили свою думку відносно Європейського Союзу. В основі цієї громадської думки два джерела, перше з яких – безпосереднє спостереження за тим, що оточує, схвалення або несхвалення тих або інших дій, друге – спрямованість громадської думки, можна назвати це «духом», «душею», яка формується засобами масової комунікації. Саме цей сформований настрій впливає на поведінку та оцінки індивідів.

Формування громадської думки залежить від того, яку інформацію отримують люди. Ми припускаємо, що саме брак об'єктивної інформації породжує недовіру та скептицизм відносно Європейського Союзу, що ми можемо спостерігати не тільки серед населення, а і в органах влади. У тій ситуації, що зараз склалась у нашій країні, конче необхідна активізація різного роду роз'яснювальних заходів (семінарів, тренінгів, освітніх програм тощо), але не з метою пропаганди, а для формування об'єктивної обізнаності щодо Європейського Союзу. Можна проводити громадські слухання за участю представників країни Європейського Союзу.

Євроінтеграція може стати загальнонаціональною ідеєю, котра здатна об'єднати всі регіони України. Проте для того, щоб євроінтеграція стала об'єднавчою загальнонаціональною ідеєю, влада, по-перше, повинна здійснювати відкрити, прозору і

зрозумілу для громадян євроінтеграційну політику, жити і керувати країною за європейськими правилами і стандартами. По-друге, як вище вже було зазначено, громадяни повинні бути достатньо проінформовані про переваги і проблеми приєднання до ЄС, і так само відчувати конкретні позитивні результати від реалізації євроінтеграційного курсу.

Проведена дослідницька робота підтвердила необхідність збільшення кількості та поліпшення якості порівняльних досліджень. Така практика дозволяє реальніше оцінювати складні процеси, що відбуваються в різних країнах європейського континенту, знаходити загальні позиції і розуміти корінь відмінностей. У цьому контексті дуже символічно пригадати девіз Європейського Союзу – «Єдність у різноманітності».

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Головаха Є., Горбачик А., Паніна Н. Україна та Європа: результати міжнародного порівняльного соціологічного дослідження. – К.: Інститут соціології НАН України, 2006. – 142 с.
2. Хмелько В. Ставлення громадян України до її вступу до Євросоюзу і НАТО та їхні оцінки своєї обізнаності стосовно цих організації // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2006. – № 1. – С. 71-87.
3. Encyklopedia Unii Europejskiej. Red. Wojtaszczyk Konstanty A. Warszawa: Wydawnictwo Szkolne i Pedagogiczne, 2004.
4. Klasyczna socjologia polska i jej wspiyczesna recepcja. Red. Janusz Mucha, Włodzimierz Więclawski. Toruc : Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2006.
5. Rydlewski G., Polityka i administracja w rządach państw członkowskich Unii Europejskiej, Warszawa 2006.
6. System instytucjonalny Unii Europejskiej. Red. Konstanty Adam Wojtaszczyk Warszawa: ASPRA-JR, 2005.

2. ІСТОРІЯ ТА ПОЛІТОЛОГІЯ

Олена БЕТЛІЙ

Włodzimierz Osadczy.

ŚWIĘTA RUŚ. ROZWÓJ I ODDZIAŁYWANIE IDEI PRAWOSŁAWIA W GALICJI

Lublin: Wydawnictwo UMCS: EKPU, IEŚW, 2007, 791 s.

Книга Володимира Осадчого, колишнього львівського історика, який тепер живе у Польщі і працює у двох навчальних установах міста Любліна: Європейському колегіумі польських і українських університетів на посаді канцлера та університеті Марії Кюрі-Склодовської на посаді доцента, – це 742 сторінки синтетичного викладу церковної історії Галичини від поділу Польщі і до розпаду Австро-Угорської монархії у 1918 р.. Вона є продовженням попередніх наукових розвідок автора, виданих як в Україні, так і в Польщі впродовж останніх десяти років. Обсяг монографії, безсумнівно, свідчить про ґрунтовність дослідження, а рецензенти, серед яких і засновник Інституту історії Центрально-Східної Європи, один з найкращих знавців історії церкви у РП, проф. Єжи Ключовський, – про фаховий рівень запропонованого до прочитання наративу.

Головна теза автора полягає в тому, що православ'я було ототожнено галицькими русинами з правдивою духовністю Русі, позбавленої чужих впливів, а відтак лідери галицького панрусського руху будували своє бачення майбуття краю на основі об'єднання з православ'ям. «Свята Русь» при цьому постає як втрачена вітчизна, в якій, чи то в інтерпретації автора, чи власне вже самих русинів, «у досконалій згоді нація і церква б творили чудову гармонію». Таке сприйняття історичного контексту призвело до поступового зміщення акцентів у побудові руської ідентичності з Києва в бік Москви та Петербурга. З огляду на це ідея православ'я постає як

духовне наповнення єдності «Святої Русі», в пошуку якої яскраві постаті греко-католицького віросповідання змінили конфесію. Шляхи цих пошуків показані на прикладі біографій кн. Якова Головацького, кн. Івана Наумовича, о. Іполита Володимира Терлецького, а також визначення метаморфоз «руського питання» та кризи греко-католицької церкви в Галичині. Поширення ідеї православ'я серед русинів вивчається в контексті безпосереднього втручання Росії у церковні справи крізь призму метафори «уярмлених братів» та відповідного спротиву Відня і Рима. Період експансії православ'я в Галичині ототожнюється автором із початком ХХ ст. і добою окупації східних теренів Австро-Угорщини російською армією.

Книга В. Осадчого заслуговує на докладне прочитання. Вона містить багато цікавого з життя Галичини часів її перебування під скіпетром Габсбургів. Це добрий наратив про пошук русинами ідентичності, про Галицьку Русь як складову середньовічної Русі, тобто ще один проект, який міг закінчитись утворенням іншої держави на теренах, що тепер входять до складу України. У цьому є основна сила і, хоч як парадоксально, слабкість даної монографії. Впровадження у текст численних термінів на позначення різних теренів і концепцій, напр., Галицька Русь, Австрійська Русь, Свята Русь, «Уярмлена Русь», Угорська Русь, Київська Русь тощо, заплутують як самого автора у побудові його уявних конструкцій, так і читача, який швидко втрачає нитку до розуміння думки автора. Утруднює сприйняття матеріалу і розкиданість тих самих даних по різних розділах, що призводить до повторів і обтяження викладу. Насамперед це стосується вживання назви Україна, українці, руський, російський, пояснення права Росії на руський спадок тощо, які почасти розтлумачені вже самим автором у вступі до книги, а згодом знову кількаразово згадані у подальших розділах. Та всі ці зауваження, які радше є наріканнями на втому від читання такого об'ємного видання, не применшують заслуг автора, головна з яких – це висвітлення релігійної та політичної історії Галичини 1772–1918 рр..

Анна ЛАЗАР

POLSKA – UKRAINA – OSADCZUK

red. Bogumiła Berdychowska, Ola Hnatiuk.

Lublin:UMCS, 2007, 384 s.

Назва Ювілейної Книги, презентованої Професорові Богдану Осадчуку в 85-ту річницю його народження, нагадує про том його репортажів і статей, надрукованих протягом 50 років на шпальтах паризької “Культури”: “Україна, Польща, Світ”¹. Та апеляція має запевне підтвердити вибір партнера і позиції найбільш відомого українського кореспондента часопису Гедройця. Богдан Осадчук – “отаман польсько-української співпраці”, публіцист, журналіст, знавець і уважний коментатор радянської проблематики, своїм життєписом міг би наділити кілька постатей. Особа професора, його діяльність, симпатії, незалежність суджень, почуття гумору та широко поширені анекдоти про нього, підтверджену інформацію можна знайти в біографічному нарисі авторства Богуміли Бердиховської з характерним заголовком “Рідкісна птиця”, який замикає Ювілейну Книгу, яка відкриває польську бібліографію Осадчука за 1952–2005 роки.

Характер тому визначили наукові тексти, але своє місце в ньому знайшли також есе (“Космополіт” Марка Ауреліуша Пендзівола), і навіть художня література (“Тиберіуш Цезар” Яцка Богенського). Публікації, що стосуються зв’язків України і Польщі в ХХ столітті і які можна трактувати як точки відліку діяльності професора Осадчука, котрий майже все те століття прожив. Вказані часові рамки перетинає текст проф. Єжи Ключовського, який являє собою пролог до досліджень *другого строку парафії* в Україні. Одна з найскладніших організаційних структур вимагає, зі слів професора, комплексних досліджень. Неможливо зрозуміти ХХ століття без його попередника. Ярослав Мокляк у статті, присвяченій повстанню української гімназії в Коломиї в 1892 році, показує початки народної емансипації галицьких українців і виділення політики тамтешньої

влади, яка, розуміючи їхню рішучість, поки дозволила відділення української школи, впровадила для українських класів "перехідного періоду" в польських гімназіях. Це сприяло дидактичному контролю і мало запобігти "зростанню симпатій до російської культури". Данута Сосновська представила чеське бачення національних інтересів Польщі та України, характеризуючи протилежні погляди Гавлічка Боровського і Йозефа Вацлава Фріца. Дослідженню дебатів навколо українського питання, які точилися між представниками польських політичних кіл, присвячений текст Тадеуша Стегнера "Україна очима Варшави на початку ХХ ст." Також "Народний егоїзм проти етики Зигмунта Каліцького – пригадування певної дискусії" авторства Губерта Лашкевича постас в подібному тематичному колі. Володимир Менджецький займається присутністю поляків у Києві у 1900–1921 роках і його дослідження відкриває найширше представлене в Книзі міжвоєнтя. Олександр Колянчук займається поворотами польсько-українських політичних і військових стосунків, описуючи події 1917–1920 років. Сторінку історії українських емігрантів в ІІ РП написав Омелян Вішка, приближуючи двадцятиріччя діяльності Української Станиці в Калуші. Схарактеризував правничі засади, способи фінансування, статистичні дані стосовно мешканців і деталі індустриального життя: питання освіти, ремонтів, похорон, преси та культурних організацій. Що цікаво, як важливу категорію громадського життя, описано внутрішні конфлікти. Про вклад українських науковців у розвиток польської науки, можна знайти широку і докладну інформацію в тексті Станіслава Стемпня "Українське наукове життя в Другій Речі Посполитій". Автор звертає увагу на те, що незважаючи на малі державні дотації, розвиток української науки був дуже бурхливим. Формування національної свідомості відбувалося в царині науки, однак зусилля українських розумів були й в інших галузях. Діяльність професора Івана Фещенка-Чопівського, співзасновника Інституту Металургії Гірничо-Металургійної Академії в Кракові, мала першочергове значення для польської військової промисловості. Професор Стефан Балей, який аж до своєї смерті в 1952 році керував Кафедрою Виховної Психології Варшавського Університету, був також автором перших українських підручників з психології. Прикладів видатних науковців багато. Стаття Яна Яцка Бруського характеризує політику Польщі щодо Великого Голоду в роки його

найбільшої напруги: 1932–1933. Тієї теми не могло не вистачати в Книзі, яка збрала тексти важливі для сучасності обох країн. Заходи президента Віктора Ющенка для визнання Голодомору злочинном проти людства є істотним показником розвитку методів, що слугують способом примирення з найбільшою українською травмою. В основу цієї діяльності мусить лягти усвідомлення плінної небезпеки з вплутуванням історії в дискурс домінуючої влади. З впевненістю володіє таким розумінням Томаш Стрик, який досліджує зв'язок історіографії та політики. Гжегож Мотика наблизив біографію Ярослава Галана – “совісті Галиччини”, смерть якого і по цей день овіяна домислами. Галан, ідейний комуніст, який отримав “огранку” в Комуністичній Партії Польщі, мав репутацію антиклерикала і зіграв неславному роль в ліквідації греко-католицької церкви. Виступав противником українського і польського націоналізму, критикував стратегію русифікації прийняту в СРСР, разом з тим служив зряддям радянської політики. Відповідальність за його смерть приписувалась і ОУН, і НКВД. Була то постать, яка наперекір стереотипам не піддається одностайній оцінці, на що виразно вказує Гжегож Мотика.

Окрему групу складають тексти, що належать до періоду Польської Народної Республіки. Ігор Галагіда, відкриваючи нові архівні матеріали, займається проблематикою відновлення греко-католицьких богослужінь у Польщі в 1956–1957. Стаття Терези Хинчевської-Геннель – це характеристика повоєнної історіографії на тему України XVII століття, наближення труднощів зустрічі дослідників того періоду і розквіту дисципліни після зміни системи. “Деформація відбору. Видавнична практика ПНР і образ української культури” Олі Гнатюк демаскує не лише схеми тодішньої культурної політики, а й індивідуальний вклад окремих осіб у систему.

Післяпомаранчевий період розпочинає текст Йоанни Конечної, яка конфронтує висновки соціологічних досліджень і свої підходи з усталеними кліше опису ситуації в Україні. Дослідниця реконструює погляди статистичного українця і доходить висновку, що сформульований “європейський вибір” найкраще характеризує епітет “віртуальний”. Доповненням розділу є текст Марціна Войцеховського “Росія Києвом не править” за січень 2005.

Співпраця українця Богдана Осадчука з поляками в повоєнний період здавалася чимось незвичним. Однак Книга доводить, що потужні підстави польсько-української співпраці закладалися вже

в міжвоєнний період, а звульгаризований образ тогочасних стосунків, з яким наука поволі, але систематично розправляє, сформувався в багатій маніпуляціями другій половині ХХ століття.

Зібраний зміст Ювілейної Книги вказує на головні напрямки зацікавлення науковців і публіцистів, які займаються Україною. Жвавим напрямком є дослідження міжвоєнної доби та присутність української культури в ПНР. Історія Речі Посполитої з ХVI по ХVIII століття підлягає постійній рефлексії, залишається істотною точкою відліку польсько-українських стосунків і відкрито відтіняє актуальні політичні клімати. Особливо цікавим є розвиток досліджень історичних дискурсів, які формуються, в чому переконують майже всі тексти, зібрані в томі. Мабуть, бракує лише слова зацікавлених польських критиків і читачів української літератури 80-х років, тому що в тій царині є речі гідні уваги, головну заслугу в тому має Оля Гнатюк, а також Богуслав Бакула, Агнешка Корнієнко, Богдан Задура. З іншого боку, поданий підбір текстів зумовлений специфікою інтересів Богдана Осадчука.

Так чи інакше, дякуючи ясності висновків Ювілейної Книги, залишається привабливе читання для читачів, незважаючи на ступінь їх занурення в науку та українські справи.

ПРИМІТКИ:

¹ Богдан Осадчук, *Україна, Польща, світ. Вибірка репортажів і статей* (вибрав і привів в порядок передмову Андрій Станіслав Ковальчук; вступ Єжи Гедройця і Мілоша Чеслава; Пограниччя 2000).

Оля ГНАТЮК

НОВА УКРАЇНА:
МІЖ ЛЬВОВОМ ТА ДОНБАСОМ

(Nowa Ukraina. Zeszyty historyczno-politologiczne, 2/2006)

У другому номері нового польського наукового журналу, присвяченого українській історії та політиці, переважають статті, автори яких розглядають питання української ідентичності. У невеличкому відділі «історія» вміщено три статті, зосереджені навколо західноукраїнської проблематики (Івана Монолатія, «Етнополітичні аспекти національної політики Австро-Угорщини в Галичині», Павла Секули, «Українські організації у Другій Речі Посполитій до 1926 р.», та Сергія Адамовича «Галицька Асамблея. Питання соборності регіону та держави»). Статті цікаві, оглядові, проблематизують поставлені питання. Певні заперечення викликає лише стаття Павла Секули (формулювання «польська окупація», с. 36; етнічні землі, с. 35; твердження, що помірковані українські партії «бачили своє майбутнє тільки у тісній співпраці з поляками», с. 36).

У наступних трьох відділах (Геополітика, Донбас – Галичина, Політичні партії. Вибори) вміщено 9 статей. Відділ геополітичний відкриває стаття Марка фон Гагена (не Хагена, як його українською на російський зразок транскрибують у «НУ»), присвячена темі винесеній у заголовок числа (стаття передруковується з Wall Street Journal, а отже, має досить загальний характер). Автор артикулює тезу не нову, але настільки важливу, що її варто повторити ще раз: культурне та національне різноманіття України спонукає інтелектуальні та політичні еліти до пошуків моделей співіснування. Узагальнюючою є і стаття Федора Медведя «Національні інтереси та геополітичні пріоритети України» з оглядом програм головних політичних партій та їхнього розуміння національного інтересу. Наступний відділ починається статтею Гіроакі Куромії, з дещо ризикованою тезою про можливу роль Донбасу як авангарду

України в її прагненні до цінностей капіталістичної та демократичної Європи. Найвагоміші, здається, статті цього числа порівнюють Донбас і Галичину у ставленні їхніх мешканців до історії та проблем ідентичності: Іллі Кононова з Луганська, Наталії Черниш та Вікторії Середи зі Львова. Луганський дослідник, вказуючи на біполярні стосунки Галичини та Донеччини, шукає можливих шляхів порозуміння. Політичні партії, пов'язані з певним регіоном, не здатні, на його думку, знайти компроміс, тому особлива роль відводиться центральним органам влади, а також презентується оригінальна ідея створення Регіональної Палати у парламенті (вищої палати). Наталія Черниш, чия стаття є результатом тривалого співробітництва з українськими та закордонними дослідниками, доходить важливих висновків, серед яких особливої уваги заслуговує те, що «радянська ідентичність» поволі занепадає, а на перше місце виступають не обов'язково національні ідентичності, а радше – соціальні. Стаття Вікторії Середи, де розглядається роль історичних свят і національних героїв у Донецьку та Львові, вказує на тенденцію зближення: появу спільних свят і героїв.

Статті останнього відділу презентують сучасну партійну палітру України (до 2006 року) та тенденції розвитку – занепад партій лівих, зокрема комуністичної, та крайніх правих (статті Маргарити Чабанної та Сергія Кисельова).

Номер завершує відділ рецензій з одним лише текстом, що вже само по собі викликає здивування, яке зростає, коли дізнаємося, що рецензується книжка дворічної давнини (при тому, що наукових книжок з української тематики протягом цього часу з'явилося не менш ніж 50). Якби цього було не досить, щоб відмовитися від розміщення цієї рецензії, вона досить невправно розглядає книжку автора давно уже відомого своїми крайніми поглядами та не-науковим трактуванням теми українського націоналізму (йдеться про Едварда Пруса, який, крім рецензованої біографії Степана Бандери, видав у цьому ж видавництві останніми роками кільканадцять своїх давніх і нових книжок, та всі на один копил).

Залишається, на завершення огляду другого номера «Нової України», побажати редакторам наполегливості та успішного продовження амбітного задуму.

Вадим АРІСТОВ

НОВА СИНТЕЗА МОДЕРНОЇ ІСТОРІЇ ПОЛЬЩІ ДЛЯ УКРАЇНИ

Ганна Дильонгова. Історія Польщі 1795–1990. –
Київ: «Видавничий дім «Кієво-Могилянська академія»,
2007. – 237 с.

“Історія Польщі 1795–1990” – нова синтеза польської історії, що стала доступна в Україні завдяки активній співпраці колега-науковців з країн “старої Речі Посполитої”. Українське видання книжки здійснене за редакцією Наталі Яковенко та в перекладі Михайла Кірсенка, примітки якого полегшують розуміння викладеного і часом перетворюють перекладача на співавтора. Праця Ганни Дильонгової розрахована не тільки на широкий загал зацікавлених історією і є не просто гарним підручником. “Історія Польщі” – спроба незаангажовано і узагальнено з помірно національних позицій подати модерну польську історію, лавіруючи серед гострих питань плетива сусідніх національних історій. Нарис охоплює історію Польщі від третього поділу Речі Посполитої до постановня “Третьої республіки” після краху соцтабору.

“Історія” має неоригінальну періодизацію. Частина I розповідає про долю польських земель і національно-визвольного руху в “трьох імперіях”. Виклад доведено до Січневого повстання 1863 р. Частина II присвячена становищу польських земель у складі Росії, Австро-Угорщини і Прусії (з 1870 р. – Німецької імперії) в 2-й половині XIX – на початку XX ст., “польській справі” у I Світовій війні. Тут же підбиваються “підсумки історії після поділів”, в чому відобразилася двоетапність, з погляду авторки, польської історії даного періоду (період бездержавний, “після поділів”, і період незалежної і квазінезалежної державності “до Третьої республіки”). Частина III – це історія “Другої республіки”, що теж ділиться на два періоди: від унезалежнення до встановлення режиму “санації” і від останнього до загарбання Польщі Німеччиною і СРСР в 1939 р..

Частина IV змальовує Польщу в Другій світовій війні, зокрема і такі неоднозначні аспекти, як два екзильні уряди та боротьбу Армії Крайової на “східних кресах” (проблема конфліктів з українцями, білорусами і литовцями). Частина V нарису – це історія “Народної Польщі”, радянського періоду; ця частина підводить до історії сучасної Польщі.

Розділи, “частини”, мають досить стандартну, підручникову, структуру. Тематично вони розподілені так: політичне становище, кордони та національні рухи; економіка; суспільне життя, наука і культура; Церква і релігійне життя. Це схематизує виклад і має свої недоліки та переваги.

Книжка споряджена добрим бібліографічним нарисом і списком основної літератури, іменним та географічним покажчиками, списком скорочень. У цілому – маємо приємний і зручний для читання, ґрунтовний і сучасний нарис модерної історії Польщі.

Юлія ЗИНОВ'ЄВА

ПОЛЬСЬКІ АДРЕСИ КИЄВА. –

Київ: «Дух і літера», 2007.

Проект «Цікавий Київ», що об'єднує закоханих у своє місто людей та представляє 70 різноманітних екскурсійних маршрутів Києвом та за його межами, і видавництво «Дух і літера» 2007 року видали путівник Києвом «Польські адреси». Для обкладинки видання було обрано світлину з зображенням костьолу Святого Миколая, якій з дня свого освячення 6 грудня 1909 року став візитівкою не лише польської католицької громади міста, але й усього Києва. Таким же чином усі пам'ятки та особи, згадані у путівнику, є невід'ємною та важливою частиною життя давнього міста над Дніпром. Путівник «Польські адреси» має вступну статтю «Поляки в Києві ХІ – І половини ХХ ст.», в якій коротко, як і належно для стилю путівника, подано історію польської громади в Києві. Упорядником путівника та автором текстів є Михайло Кальницький. Консультували видання Вікторія Радик та Чеслава Раубішко.

Частину путівника «Польські адреси» складає карта-схема сучасної центральної частини Києва, на якій позначено культові будівлі, поховання, пам'ятні місця польської громади міста Києва, адреси навчання, проживання та діяльності видатних осіб, а також музейні, архівні та бібліотечні зібрання. До кожної з цих адрес подано фотографію і короткий інформативний текст. Автор путівника використав як сучасні фотографії, так і давні світлини. Це дає можливість побачити втрачені будівлі. Крім того, старі фотографії будинків, які збереглися, дозволяють у момент, коли ми розглядаємо давно знайоме зображення, зняти нашарування десятиліть і побачити частинку Києва очима людей початку ХХ століття. У приміщенні корпусу Національного університету ім. Т.Г. Шевченка, на нинішньому бульварі Тараса Шевченка 14, була розташована Перша Київська гімназія, в якій навчалися політичні та громадські діячі польського походження В. Ли-

писький, Г. Юзевський. Варто уважніше розглянути це давнє фото, вміщене у путівнику: об'єктив невідомого нам фотографа передав не лише фасад гімназії, але і колону військових, які з рушницями на плечах браво марширують бульваром. Можливо, гімназисти з задрістю позирають у той момент на військових з вікон? На фотографії кінця ХІХ ст. будинку на вулиці Рогнідінській, 1, де містилося приміщення Київського Літературного-артистичного товариства, зустрічаємось поглядом з міщанином із палицею та гімназистом у кашкеті і з ранцем.

Карта-схема з фотографіями дає можливість досить швидко і зручно орієнтуватися містом і спланувати свій екскурсійний маршрут. Якщо ж для користувача карти вказані у ній вулиці і адреси є звичною дорогою на роботу, навчання, додому, у різноманітних щоденних справах, то, певно, дорога ця стане не такою буденною і довгою.

Крім опису та зображень будинків, упорядник путівника подав ще й фотографії та короткі біографії видатних діячів польського походження, які тим чи іншим чином пов'язані з Києвом: літераторів, політичних діячів і діячів театру, художників, вчених, педагогів, книговидавців, музикантів. Одні народились чи навчались у Києві, як письменник Ярослав Івашкевич, або художник, один із провідників світового художнього авангарду, Казимир Малевич. Для інших Київ став прихистком під час Першої світової війни, як для письменника, педагога і лікаря Януша Корчака, актора і режисера Юліуша Остерви. Дехто творив і працював у Києві, змінюючи це місто ззовні, як архітектор Владислав Городецький, що спорудив приміщення нинішнього Національного художнього музею України, костьол Святого Миколая, караїмську кенасу, власний «Будинок з химерами», чи художник Вільгельм Котарбінський, один з провідних учасників розпису Володимирського собору. Також змінювали поляки і душі киян, як актриса Станіслава Марія Висоцька, котра організувала 1916 року експериментальний польський театр «Студія» на вул. Круглоуніверситетській, 10, та піаніст і композитор Кароль Шимановський, який виступав у залі Купецького зібрання (нині Національна філармонія України). А от польський військовий та політичний діяч Юзеф Клемент Пілсудський саме в Києві вперше освідчився у коханні своїй майбутній дружині Олександрі Щербинській, хоча Київ для нього був не лише романтичним куточком, а і стратегічним містом у військових діях.

У путівнику згадано, певно, і найвидатнішу людину ХХ століття польського походження, яка відвідувала Київ. 2001 року у Києві з духовною місією перебував папа Іван Павло II, служив у католицьких храмах та зустрічався з вірними.

І ще досить багато цікавих і малознаних імен наводить Михайло Кальницький у своєму путівнику, і за кожним з цих імен відкривається частина життя міста.

Упорядник вказує, що через обмежений обсяг картосхеми та фізичну втрату багатьох пам'яток видання не може претендувати на вичерпність. Справді, досить складно зараз шукати на Подолі місце перебування зруйнованих ще під час козацької війни костьолів чи домініканського монастиря, хоча, можливо, це було б також цікавим досвідом.

Звичайно ж, перелік імен видатних людей польського походження, пов'язаних з Києвом, також не є повним. Саме в давньому Києві проводив свою місіонерську діяльність польський святий, легендарний чернець-домініканець Яцик (Гіацинт).

Окрім того, споглядаючи костьол Святого Миколая, ми можемо згадати не лише видатного київського архітектора Владислава Городецького, а і польського цивільного інженера Станіслава Воловського, який ніколи не був у Києві. Саме проект молодого інженера, котрий на той час навчався в Інституті цивільних інженерів Імператора Миколи I у Санкт-Петербурзі, було визнано найкращим у конкурсі проектів на спорудження нового костьолу в Києві. Але через відсутність у автора проекту практичного досвіду було вирішено доручити робоче проектування, керівництво і нагляд за веденням будівництва саме В. Городецькому.

На вулиці Пушкінській, 32, жив Констянтин Регамей, композитор, учень і друг Глієра, викладач музично-драматичної школи Миколи Лисенка. У родині Констянтина Регамея та його дружини, сербки за походженням, Лідії Славич саме на вулиці Пушкінській, 32, народився один з найвидатніших польських композиторів і сходовознавців ХХ ст., поліглот (знав біля сорока мов), викладач університетів у Женеві та Лозанні Констянтин Регамей молодший. І цей список можна ще продовжувати.

Структура та оформлення путівника «Польські адреси Києва» дозволяють здійснити не лише реальну, а й уявну пізнавальну подорож навіть людині, яка ніколи не була в Києві, або ж не має змоги активно пересуватися містом.

Олена БЕТЛІЙ

ПОЛЯКИ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ: ІСТОРІЯ І СЬОГОДЕННЯ.

У 2 т. – Жешов, Київ, Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П.Могили,
2008 (Серія «Україна: історія і сучасність»). –
Т.1. 328 с. – Т.2. 264 с.

Двотомне видання, підготоване до друку польськими та українськими науковцями із Жешова, Києва та Миколаєва, мало на меті представити читачеві дослідження з історії різних проявів життя поляків в окремому – південному – регіоні України. Тема, безсумнівно, є цікавою вже з огляду на те, що в більшості наукових розвідок з історії польської національної меншини в Україні превалюють дослідження, присвячені діяльності польської громади в Києві або на Поділлі, Житомирщині і в Західній Україні. Натомість діяльність польської громади в Миколаєві або в Одесі, а також в інших місцевостях визначеного в назві регіону, були маргіналізовані в історіографії. Отже, появу такого збірника наукових статей можна б було лише привітати.

Про те, що на нього покладалися вагомні надії, свідчить і присвята видання – пам'яті Єжи Гедройця. Останнє вплинуло і на зміст першого тому, в який включено дві статті, присвячені Редактору. У цьому простежується певна тенденційність сьогоднішніх видань з польсько-української тематики в Україні, коли ім'я Гедройця перетворюється на штамп-код приналежності до дискурсу поліфонічного вивчення минулого з подоланням стереотипів і взаємозвинувачень. Однак наскільки мало в такому контексті залишається настанов патрона, можна судити вже з змістовного наповнення даного збірника.

На жаль, у ньому забракло бодай якоїсь концепції у висвітленні заявленої в назві проблеми. У той час, як перший том у хронологічній послідовності відображає мозаїку життя поляків на Півдні України, другий том висвітлює різноманіття питань – від

польського бачення значення Криму в Європі, наукового доробку Єжи Топольського до політичних відносин України та Польщі в останні два десятиліття 20 ст.. Іншим недоліком обох томів є брак редакторської політики, принаймні у визначенні вимог до обсягу матеріалів. Як наслідок, частина статей має характер тез, а інша – ґрунтовних дисертаційних розділів. Не дискутуючи тут про мериторичний рівень самих публікацій, варто зазначити, що такої підхід до komponування двотомника вводить читача в оману і не виправдовує очікувань від видання. З іншого боку, він вводить в оману і авторів статей (на марґінесі можна також зауважити брак будь-якої інформації про самих авторів), оскільки частина публікацій навряд чи швидко потрапить до потенційного читача, який з малою ймовірністю буде шукати матеріали, напр., на тему «Предупреждение и искоренение незаконного оборота наркотических средств в свете единой конвенции 1961 г.» у рецензованому збірнику. Затримає введення в науковий обіг двотомника і мовна політика редакційної колегії. Статті друковані польською, українською і російською мовами без додання бодай короткого резюме однією з цих трьох мов. Окрім того, зовсім не береться до уваги той факт, що закордонні дослідники, які цікавляться проблематикою України і не походять із Польщі, можуть не знати російської мови. За браком передмови і післямови до двотомника, доводиться лишень здогадуватися про причини таких недоліків, як і того, чому на обкладинці під назвою «Поляки на Півдні України» читач бачить будівлю Верховної Ради України. Таким чином, двотомник постає як доволі невпорядковане видання, родзинкою якого є несподівана наявність у другому томі документів, присвячених діяльності поляків на Півдні України, із центральних та регіональних архівів України та огляди джерел із цієї теми, що зберігаються в Державних архівах Одеської та Херсонської областей.

Оля ГНАТЮК

ОЛЕГ КАЛАКУРА. ПОЛЯКИ В
ЕТНОПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ НА ЗЕМЛЯХ
УКРАЇНИ У ХХ СТОЛІТТІ.

Київ: Знання України, 2007,
наклад 500 прим., 508 с.

Монографія Олега Калакури здійснена в Інституті політичних і етнонаціональних досліджень ім. Івана Кураса НАНУ з широким використанням архівних і важко доступних видань, а також з врахуванням напрацювань польських дослідників цієї теми. Вона охоплює кілька періодів історії поляків в Україні: дореволюційний, післяреволюційний і міжвоєнний, воєнний, післявоєнний, нарешті – найновіший період років незалежності України. У цій періодизації, загалом нібито природній, є проблема з поєднанням історії поляків, зокрема, періоду 20-30-их років: УССР та у Другій Речі посполитійі. Здається, намагання автора охопити історію поляків на землях сучасної України сильно ускладнило дослідницьке завдання. Оскільки автор дуже ретельно вивчив історію поляків на теренах Центральної України, залучаючи архівні та статистичні дані, то коли йдеться про південний і східний регіон – відсутність відповідно багатой джерельної бази унеможливила здійснення цього завдання. Інша ситуація складається з регіоном Західної України, де йдеться про відокремлене явище, штучно поєднану автором з історією поляків в УССР. Саме ця частина видається найбільш проблематичною з огляду на поставлені тези та реалізацію дослідницького завдання. Важко погодитися з твердженням автора про те, що у польських дослідженнях періоду міжвоєнного двадцятиліття переважає глорифікація національної політики Другої Речі Посполитої (серед названих праць... розвідки Ришарда Тожецького, Марії Папежинської-Турек, Анджея Хойновського, а з новіших – Євгеніуша Коко). Однак у тій частині, де автор зосереджується на вивченні історії поляків Центральної

України, віднаходимо чимало надзвичайно цікавих відомостей, особливо коли йдеться про період сталінських репресій. Автор присвятив також увагу реабілітаційним процесам, що, як видається, є повит у дослідженнях над історією поляків в Україні. Особливий інтерес дослідників мають викликати карти і таблиці, вміщені наприкінці книжки, де представлено і густоту польського населення на територіях сучасної України на початку ХХ ст., і таблицю з даними про чисельність польського населення в підросійських губерніях, і дані про Мархлевський район 20–30-их рр. тощо.

Підсумовуючи, поставлене дослідником завдання навряд чи можна реалізувати в одній книзі. Різний рівень вивчення історії поляків у різних регіонах України ускладнює це завдання. Крім того, завдання не полегшується і тим, що дослідник трактує не однаково відсторонено історію поляків у Галичині, і в Центральній Україні. Попри те, слід відзначити новизну і самого дослідження, і залучених джерел.

Оля ГНАТЮК

«БЕРЛІНЕЦЬ»

Basil Kerski, Andrzej St. Kowalczyk. Polska i Ukraina.
Rozmowy z Bohdanem Osadcukiem, Wrocław: Kolegium
Europy Wschodniej 2008, 272 s.

Ця книжка – друге, доповнене і актуалізоване видання «Українсько-польського століття», яке з'явилося накладом Видавництва Університету ім. Марії Склодовської-Кюрі у Любліні 2001 року. Два роки пізніше, 2003 року, надруковано німецький переклад з суттєвими доповненнями. Вроцлавське видання базується саме на цьому німецькому виданні, збагаченому на епілог, до якого увійшли розмова з 2003 та 2007 років, а також статті професора Богдана Осадчука, опубліковані під час Помаранчевої революції в німецькій пресі. Кожен, хто мав нагоду хоч раз порозмовляти з Професором, прекрасно розуміє, що цей блискучий оповідач, невгамовний у своїй діяльності та висловлюваннях, не зупиниться на одному виданні. Мені цікаво знаходити щораз нові деталі у вже відомих історіях та віднаходити інформації, які раніше не привертали уваги, перечитувати знову і знову цю книжку, почути ще раз нібито знану вже розповідь. Це ніби «казка мого життя» – притаманне дітям настирливе домагання ще і ще розказувати улюблену історію, де найцікавіші не перипетії, а герої та перевтілення оповідача. Насправді ж – це історія, понад півстоліття, яку співтворила ця людина: у ній побачимо і долю галицьких українців, і петлюрівської еміграції у Польщі, і атмосферу міжвоєнного часу, і трагедію Другої світової війни, і розвінчання українського націоналізму, і похвалу лібералізму, і образ післявоєнних взаємин з колом паризької «Культури» Єжи Гедройця, і панораму української еміграції, і, нарешті, становлення української незалежності та найважливіші колізії сьогодення.

Зустріч з Єжи Гедройцем та Юзефом Чапським під час берлінського Конгресу Свободи Культури 1950 року переродилася

у близьку співпрацю. Під псевдонімом «Берлінець» Осадчук писав у паризькій «Культурі» про українські та німецькі справи протягом майже половини століття – з 1952 року аж до її закриття після смерті Єжи Гедройця. За висловом Редактора Гедройця, Осадчук був його неоціненним контактменом, без якого тісна співпраця з українськими авторами не здійснилася б. Як автор і оглядач «Культури» («Українська хроніка») знайомив польського читача з поточними подіями і в Українській ССР, і поза її межами.

З кінця п'ятдесятих років Богдан Осадчук став співробітником найбільш впливового європейського видання на той час: «Neue Zürcher Zeitung» і швидко здобув собі позицію провідного коментатора взаємин Заходу зі Сходом. Це дещо послабило інтенсивність контактів з «Культурою», але їх не зупинило. У вісімдесятих роках разом з проф. Ярославом Пеленським Осадчук започаткував видання «Віднови» – журналу за задумом – дзеркального відбиття «Культури», незалежного від політичних партій. Однак після декількох випусків це видання припинило своє існування. Вибрану публіцистику Осадчука цього часу, а також найновішого періоду видано книжкою «Ukraina. Polska. Świat». Українському читачеві відома лишень «Україна – Польща – світ» – вибрана публіцистика («Смолоскип» 2001). Жива історія його життя залишається наразі у польському та німецькому виданнях, хоч українській справі ця людина присвятила всі свої зусилля.

Співрозмовниками Богдана Осадчука були Базіль Керський, журналіст, знавець німецької пролематики, редактор Польсько-німецького журналу «Діалог», аніматор багатьох польсько-німецьких заходів та Анджей Станіслав Ковальчик, есеїст, професор Варшавського університету, дослідник творчості письменників кола «Культури». Готуючи це оновлене видання, мабуть, ще не знали, що Осадчук стане лауреатом премії імені Єжи Геройця газети «Річ Посполита». Ця подія восени 2007 року є для мене знаковою: українець, берлінець став не тільки Кавалером Білого Орла, найвищої польської державної нагороди; його почини задля польсько-українського порозуміння оцінено як діяльність в ім'я польського державного інтересу.

Андрій ПОРТНОВ

Tomasz STRYJEK. JAKIEJ PRZESZŁOŚCI
POTRZEBUJE PRZYSZŁOŚĆ? INTERPRETACJE
DZIEJÓW NARODOWYCH W HISTORIOGRAFII I
DEBACIE PUBLICZNEJ NA
UKRAINIE 1991–2004.

Warszawa: Rytm, 2007. 849 s.

Рецензії, як відомо, бувають критичними або нецікавими. Написати критичну рецензію на ретельну, серйозну та в гарному сенсі провокативну працю вельми непросто. Тим більше, що такі публікації справді заслуговують на компліментарні оцінки.

Томаш Стрик належить до молодого покоління польських істориків-україністів, котрий уже заявив про себе поважними дослідженнями (які, щоправда, наразі не дочекалися широкого обговорення в Україні). 2000 року вийшла друком його монографія «Українська національна ідея міжвоєнного часу». Згодом історик опублікував ґрунтовну статтю «Історіографія та конфлікт навколо східних кресів 1939–1953 років», де запропонував деконструкцію п'яти національних історіографій. Показуючи різниці спрямованості й ідеологічної мотивації української діаспорної, української радянської, російської еміграційної та польської історіографії, автор сформулював питання:

Як вийти поза схему національної історії? Чи можливе цілісне висвітлення минулого континенту, на яке погодилися б представники різних націй? Як надати історії сенсу, якщо ми масмо відмовитися від інтерпретаційного ключа, що тримається на ідеї тисячолітньої тяглості націй?¹

Цю та низку споріднених із нею проблем Стрик розвиває у своїй новій книзі про інтерпретацію національної історії в українській пострадянській історіографії. Книга має промовисту назву «Якого минулого потребує майбутнє?». На початку автор

декларує своєю метою показати, як представляють націю та інші категорії, що надають сенс оповідам про минуле, вчені, які упродовж 1991–2004 відігравали істотну роль у науковому житті України. Головним предметом розгляду є цілісні синтети української історії. Спеціальна увага приділяється висвітленню зв'язків між способами думання інтелектуалів про минуле і націю та українськими політичними й ідеологічними поділами.

Амбітність поставлених автором завдань відбиває як обсяг книжки (понад 800 сторінок), так і рівень опрацювання матеріалу, проникливість і виваженість спостережень історика. Розглядові пострадянського історіографічного матеріалу передують серйозне обговорення теоретичних підходів до понять «нація» і «етнічність», проблеми місця істориків та історії в інтелектуальних суспільних дискусіях, аналіз категорій «правди», «міфу» і «пам'яті» у творчості історика. Описуючи українські історичні дебати, автор прагне зробити їх зрозумілими польському читачеві, робить екскурси до історії української історіографії та власне історії.

Книжка Стриєка розповідає про політичні виміри історіописання. Змальовуючи ідеологічний ландшафт пострадянської України, автор переповідає та порівнює підходи й оцінки прихильників «європейського проекту» (на прикладі текстів Миколи Рябчука) і прихильників проекту «до Європи з Росією» (на прикладі публікацій Василя Кременя, Дмитра Табачника і Василя Ткаченка). Тут, як і в подільших презентаціях різних дискусій, Стриєк максимально коректно відтворює аргументи сторін і також делікатно, але принципово, висловлює власну позицію.

Книжка, що рецензується, фактично вперше пропонує аналіз синтетичних пострадянських видань з історії України. Польський вчений докладно пише про «Історію України» за редакцією Юрія Зайцева (1996 рік), яку називає «львівською синтезою»; серію «Україна крізь віки» за редакцією Валерія Смолія (1998–2000) та «альтернативні» синтети Наталі Яковенко і Ярослава Грицака. На матеріалі серії «Україна крізь віки» Стриєк прагне простежити трансформацію радянської схеми історії України у недержавницьку інтерпретацію історичного процесу. Він влучно зауважує властиве томові про Хмельниччину пера Валерія Смолія і Валерія Степанкова представлення «поляків» як шляхти і римо-католицького духовенства і, водночас, засадниче розрізнення в описі російської політики самодержавства і окремих представників

російського народу (С. 531-532). Стриєк підкреслює внутрішню амбівалентність серії, де окремі томи фактично відтворюють більшість кліше попередньої доби, але інші (як, наприклад, т. 6 «Україна під татарами і Литвою» Олени Русиної) пропонують справді «новаторський погляд» (С. 562). На жаль, автор недостатньо пояснює природу такого внутрішнього плюралізму серії, яка, на мою думку, значною мірою, полягає в особистій творчій біографії авторів поодиноких томів. Іншими словами, аналізові Стриєка дещо бракує просопографічного та персоналіїного аналізу авторів праць, які він розглядає.

Одна з заслуг і цікавин книжки – нариси про історичні погляди найрепрезентативніших, на думку автора, уособлень певних течій історіографії. Стриєк фактично вперше (побіч недавньої передмови Ігоря Гирича до ювілейної збірки «Постаті») критично накреслює основні історичні погляди Ярослава Дашкевича – найяскравішого «продовжувача традицій національної історіографії»; пише про істориків, котрі прагнуть «погодити традиції радянської та національної історіографій» на прикладі текстів Петра Толочка і Юрія Павленка. Зокрема, щодо Толочка, Стриєк зазначає: «Розважанням Толочка справді властиві численні спрощення і навіть замовчування (автор взагалі не бере до уваги такого досвіду, як Голодомор, сталінські репресії, поділ суспільства на протилежні орієнтації під час Другої світової війни), але підмурівок, на які ці розважання спираються (громадянська концепція нації, рівність незалежно від мовних та ідентифікаційних різниць, прагматизм у думанні про внутрішні і зовнішні проблеми України) не можна легковажити» (С. 495-496).

Зрозуміло, що мапа Англії не може бути розміром з Англію. Втім, вважаю, що деякі сюжети у книзі Стриєка висвітлені надто побіжно. Це стосується всієї складності феномену української радянської історіографії, про несподівану і часто недооцінювану варіативність якої свідчить хоча б згадана у книзі (С. 278) «дніпропетровська школа» джерелознавства Миколи Ковальського. Так само вельми побіжно у праці Стриєка написано про проблеми академічної культури, інтелектуального середовища, наукової етики і корпоративної солідарності вчених (чи радше її браку) в пострадянській Україні (С. 792-793). Поза київськими і львівськими публікаціями, у книзі фактично відсутній образ регіонального розмаїття сучасної української історіографії².

Дивує, що у книзі ні разу не згаданий такий, наприклад, історик, як Василь Ульяновський – автор низки першорядних публікацій, серед яких – чи не найгрунтовніша рецензія на «Українську шляхту» Наталі Яковенко, опублікована в «Записках Наукового Товариства ім. Шевченка». Публікації у «Записках НТШ», як і «Збірникові Харківського історико-філологічного товариства» загалом фактично не фігурують на сторінках Стриєкової книжки. Ця прикра і відчутна відсутність, як і, на мою думку, недостатня увага до постатей Михайла Браїчевського чи Олега Купчинського перекидає місток до наступної проблеми – доконечності рефлексії щодо академічного і суспільного резонансу текстів, які подеколи аналізуються автором дуже детально – зокрема, тих, що друкувалися на шпальтах «Критики». Йдеться не про накидання власних смаків чи уподобань (тим більше, що автор цих рядків є постійним дописувачем «Критики»), а про чергове наголошення важливості проблеми резонансу та реального впливу певних публікацій.

Можна сперечатись і про недостатнє висвітлення власне суспільного виміру функціонування історії в пострадянській Україні, який включає і перейменування вулиць, і дискусію про старі та нові пам'ятники, і розмаїті законодавчі ініціативи, і відповіді істориків на ідеологічні запити влади (достатньо згадати комісію з оцінки діяльності ОУН-УПА на чолі зі Станіславом Кульчицьким – ще один сюжет, якого книзі бракує), і ритуали відзначення різних державних свят тощо. Хочу лише наголосити, що всі наведені міркування є не закидами до дуже доброї книжки, а радше пропозиціями можливих подальших дослідницьких виправ.

Одне з завершальних міркувань у книзі, що Україні нині чи не найбільше бракує артикуляції візії, переконань і очікувань тієї групи громадян, яка підтримує Віктора Януковича і Партію регіонів. Цей тип ідентичності Стриєк називає «національно-пострадянським» і вважає, що він тримається на однозначному самоототожненні з українською державою при одночасному переконанні в історично-культурному братерстві слов'ян (С. 785). Водночас вчений не погоджується з поглядом, що українські історики «мусять нині передусім зайнятися деконструкцією категорії нації». На його думку, це поняття просто необхідне для функціонування громадянського суспільства, але за умови

визнання, що приналежність до нації – це справа індивідуального вибору людини, а національна ідентифікація не є постійною субстанцією, а має різний зміст для різних членів нації й конкурсує з іншими самототожностями (С. 795).

Книжка Томаша Стриєка вкотре закликає українських істориків до дискусії і до рефлексії про власну дисципліну. Попередні «виклики» (маю на думці статті з провокативним аналізом стану українознавчих дисциплін) Ореста Субтельного, Степана Величенка, Марка фон Гагена залишилися фактично без відповіді. Можливо, книзі польського колеги вдасться перебороти цю традицію?

ПРИМІТКИ:

¹ Stryjek T. *Historiografia a konflikt o Kresy Wschodnie w latach 1939–1953: Radzieckie, rosyjskie, ukraińskie i polskie prezentacje dziejów ziem wschodnich dawnej Rzeczypospolitej jako część "wojny ideologicznej" w okresie lat 1930–1950-tych* // *Tygiel narodów: Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej 1939–1953*. Warszawa-Londyn, 2002. S. 564.

² Пор. цікавий приклад аналізу самої лише тематики дисертаційних робіт на матеріалі філософських наук: Мінаков М. *Intellectus Regionale: Культурні ідентичності сучасної України крізь призму тенденцій у філософському процесі* // *Україна Модерна*. Київ-Львів, 2007. Т. 12 (1). С. 72-96.

Оля ГНАТЮК

УКРАЇНСЬКИЙ ПОРТРЕТ В ІНТЕР'ЄРІ XX СТОЛІТТЯ

Bogumiła Berdychowska. Ukraina: ludzie i
książki, Wrocław: Kolegium Europy Wschodniej, 2006, 192 s.
[Україна: люди й книжки]

Богуміла Бердиховська відома українському читачеві не тільки як неперевершений знавець українського політикуму та невтомний аніматор польсько-українського порозуміння, але і як автор та упорядник книжок, без яких важко сьогодні було б говорити, зокрема про роль «Культури» Єжи Гедройця у польсько-українських взаєминах і його значення для окреслення сучасної польської східної політики. «Україна: люди й книжки» – це видання, яке підсумовує ту частину її публікацій, що присвячена перетиніві української культури та історії. До книжки Богуміли Бердиховської увійшли тексти, які об'єднує не тільки загальна тема: Україна ХХ століття, а й спосіб опису – динамічний портрет. Недаремно на обкладинці вміщено проект вітражу Алли Горської, Панаса Заливахи, Людмили Семикіної та Галлини Зубченко з зображенням гнівного Шевченка: адже саме таких українців – волелюбних та одержимих, – зображує авторка. Вона представляє долі тих, хто кинув виклик червоному і чорному тоталітаризму. Серед її героїв знайдемо передовсім емігрантів та дисидентів, зокрема, патріарха українського лібералізму Богдана Осадчука і патріарха української есеїстики Юрія Шереха-Шевельова; майстра історичної есеїстики Івана Лисяка-Рудницького; поета ХХ століття Василя Стуса й *spiritus movens* українського шістдесятництва художницю Аллу Горську; сучасницю і соратницю письменників покоління Розстріляного відродження Надію Суровцеву; правозахисника і публічного діяча Мирослава Мариновича; першого президента відродженого Могілянського Університету В'ячеслава Брюховецького. Долі їхні різні та непрості, як складною була найновіша історія України. Авторка, однак, зуміла

знайти спільний знаменник для своїх героїв – яскраву особистість і незалежність мислення, що стали передумовою їхньої здатності протистояти панівним ідеологіям. Лише деякі з них дочекалися визнання в незалежній Україні, більшість; попри їхні заслуги, – не удостоїлася цього. Дехто, як, скажімо, Надія Суровцева чи о. Антін Навольський – відомі лише у вузьких колах. Богуміла Бердиховська зуміла побачити й показати у своїх героях те, що стало змістом їхнього життя.

Один з найцікавіших портретів у книжці – розповідь про отця Антона Навольського, греко-католицького пароха у західно-подільському містечку Товсте. Розповідь про тихий подвиг пароха – вміння зберегти у своїх парафіян повагу до людської гідності у часи масового знищення людей – дала авторці можливість говорити й про втрачений полікультурний світ галицького містечка 20–30-их років ХХ ст. Есеї названо «Реквієм для о. Навольського», однак читач розуміє, що разом з о. Навольським вшановано й пам'ять загиблих євреїв, поляків та українців. Проблема пам'яті є для авторки найсуттєвішою: вона відстежує свідчення про о. Навольського, вибирає найдрібніші згадки про трагедію містечка. З уламків пам'яті, з перекручених відомостей авторка зуміла реконструювати картину, на якій видніє постать Праведника. Свої міркування есеїстка завершує драматичним запитанням, яке вкладає в уста львівського історика: «Чому ми нічого не знаємо про таких людей?». Це запитання могло б стати лейтмотивом книжки, однак авторка уникає цього, вдало зосереджуючись не так на визнанні чи популярності героя, як на справі його життя. Пізнаємо героїв цієї книжки у дії, бачимо їхні долі, у яких прозирає українська історія. Це вмиле переплетення мікро- і макроісторії дозволяє, не втрачаючи з поля зору загальної картини, побачити справжній, не офіційний ранг її героїв.

Часто претекстом для написання тексту для Богуміли Бердиховської стає поява нового видання. Всім, хто знає авторку, відома її невгамовна пристрасть до книжок – вона ретельно відстежує всі новинки (такій поінформованості мали б заздрити і критики, і редактори), дає команду своїм агентам (зокрема й авторці цих рядків), а через тиждень чи два книжка вже стоїть у неї на полиці (тут мали б позаздрити у свою чергу організованості книгарі та гуртівники, не кажучи про бібліотекарів). Лише деякими з них бібліоманка ділиться з іншими, проте щедро і по-справжньому: її

рецензії дозволяють побачити значно більше, ніж може взріти невтаємничений читач. Авторці притаманна гострота бачення, тож не всі герої її текстів ошчасливлені такою увагою. Про це з в'їдливим гумором писав уже Олександр Бойченко, тому не зупинятимуся на реакціях іменитих осіб на критичні думки Богуміли Бердиховської.

Статті «Три ілюстрації до українських шукань» та «Прапороносці не такого (вже й) поганого минулого» вже відомі українському читачеві зі сторінок журналу «Критика». Це немовби колективні портрети – зображення героїв сучасних баталій за модель нової української ідентичності та за недавнє (соціалістичне) минуле, а точніше – його інтепретацію та місце в національному пантеоні чи то пак, іконостасі. Перша зі статей на прикладі трьох журналів – «Критики», «Кур'єра Кривбасу» і «Літературної України» – показує три позиції щодо минулого і сучасного; друга – фальсифікацію і маніпуляцію недавнім минулим на прикладі видавничої серії «Український портрет», підтриманої Держкомтелерадіо як суспільно-важливе видання.

До книжки Богуміли Бердиховської не ввійшли статті, присвячені польсько-українським взаєминам (за винятком знакової «Актуальність Гедройця», в якій пояснюється значення змін у польсько-українських стосунках і місце України у польській політиці). Авторка, однак, не проминає нагоди простежити «польський слід» у біографіях своїх героїв. Інколи польсько-українські стосунки виділяють на першому плані портрету, як у випадку Богдана Осадчука, найбільшого у Польщі авторитету в українських справах. Часом вони прербувають на маргінесі, як у розповіді про бурхливе життя Надії Суровцової та її намагання оприлюднити історію уманської Софіївки. Трапляється, що «польський слід» набуває значення символу, прикладом чого є есей, присвячений долі Василя Стуса, в якому авторка вказує на особливе значення короткої згадки про Солідарність у «Таборовому зошиті» – провісника майбутнього українського здвигу: «Чи не від самого Києва стежу за подіями в Польщі. [...] Польща подає Україні приклад (психологічно ми, українці, близькі, може найближчі до польської натури, але в нас нема головного – святого патріотизму, який консолідує поляків). Як шкода, що Україна ще не готова брати уроки в польського вчителя. [...] Польща робить епоху в тоталітарному світі і готує його крах. Але чи стане польський приклад і нашим – ось питання».

Тексти, вміщені у книжці «Україна: люди й книжки», є не тільки свідченням уваги, з якою Богуміла Бердиховська стежить за українським інтелектуальним життям; вони, надруковані книжкою, склалися на образ цього життя, завдяки чому польському читачеві легше зрозуміти меандри української найновішої історії.

Оля ГНАТЮК

ІСТОРІЯ ПОЛЬЩІ В ПРАЦЯХ ТІМОТІ СНАЙДЕРА

Timothy Snyder, *Sketches from a Secret War: A Polish Artist's Mission to Liberate Soviet Ukraine*, Yale University Press, 2005, 384 s.

Timothy Snyder, *Rekonstrukcja Narodów. Polska, Ukraina, Litwa, Białoruś (1569–1999)*. Sejny: Pogranicze, 2006, 256 s.

Минулого року під час першого конгресу закордонних дослідників історії Польщі проведено конкурс на найкращу книжку. Зголошено було 45 книжок, серед яких капітула вирішила відзначити біографію Юзевського «Начерки з таємної війни. Місія польського митця – визволити підсоветську Україну», авторства Тімоті Снайдера. Автор цієї книжки, американський історик, справжній майстер історико-детективного жанру. Його монографія – «поєднання справжньої історії супер-шпигуна та відпрацьованої детективної роботи у раніше недоступних архівах», як відзначив Тімоті Гартон Аш у короткому обговоренні книжки, виданої у престижному видавництві Університету Єль. Генрик Юзевський, княгиня, сподвижник Пілсудського, член уряду Симона Петлюри, учасник київського походу 1920 р. – постать сьогодні призабута. Українські історики далеко неоднозначно оцінюють «волинську програму» Юзевського, яку він здійснював як воєвода протягом 1928–1937 рр.. Снайдер показує формат цієї постаті – художника-супрематиста (недарма ж пішла київська школа!), політика-візіонера («волинський експеримент» як протидія комуністичній пропаганді) та зручного підпільника, котрий вислизав не тільки більшовикам (як учасник Польської військової організації та згодом – контр-розвідки в 1910–1920-ті роки), німцям (протягом Другої світової війни він був співзасновником першої підпільної організації – Союзу Збройної Боротьби), а й енкаведистам та польському УБ. Водночас, Юзевський є для

Снайдера не тільки цікавою історичною постаттю (до речі, польська біографія «Довірена особа Коменданта» Яна Кенсіка з'явилася лише на десять років раніше), але стає ключем для розуміння польсько-українських взаємин. Як влучно сказано в рецензії вміщеній в Американському Історичному Огляді (*American Historical Review*, v. 111, nr 5), Снайдер йдучи слідом за своїм героєм-шпигуном, неодноразово успішно перетинає кордони польської, советської та української історіографії.

Варто згадати й про попередню книжку Снайдера – «Реконструкція націй», нещодавно видану в польському перекладі. Ця публікація отримала також визнання у Польщі, зокрема, завдяки тому, що її автор зумів зберегти дистанцію до різних візій національної історії. Імпонує своїм масштабом спроба історика поглянути на історію п'яти націй, починаючи з Люблінської унії, себто з виникнення Речі Посполитої Обох Народів, і закінчуючи останньою подією ХХ століття – вступом Польщі до НАТО. Дехто з критиків дорікав авторові, мовляв, книжка розчаровує відсутністю нових дат чи виявлених фактів, і навпаки – наявністю надто очевидних (для польського чи українського читача) пояснень. Легко можна погодитися, що ні полякам, ні українцям не варто пояснювати, де розташований Львів, але ж і немає потреби при польському виданні переписувати заново книгу. Крім того, історія становлення націй на території Першої Речі Посполитої вміщена в одній книзі – за означенням не зосереджена на деталях, а лише на вибраних явищах чи подіях. Ясна річ, нова інтерпретація відомих фактів не менш вагома, ніж оприлюднення нових фактів чи документів. Прагнення американського дослідника поглянути по-новому на історію, залишаючи збоку інтерпретації польської, литовської, української національних історіографій, має викликати зацікавлення вже самою іншою перспективою. Варто замислитися над тим, наскільки рідко ми задумуємося над інтерпретаціями інвокації Міцкевича – «Литво, о краю мій!» у культурі литовській, білоруській чи українській, не кажучи вже про польську, приймаючи одну лише перспективу і полишаючи те, що ніби зайве, поза увагою. Цей літературний приклад дозволяє краще збагнути, як суто національні інтерпретації інколи заважають побачити те, що з ширшого погляду видається очевидним – боротьба за спадщину і національну традицію має бути для дослідника предметом, а не метою дослідження.

У книжці є особливо різючі сторінки – Волинську трагедію автор представляє без емоцій. Порівняно з відомими публікаціями і тут немає нових фактів – є лише згущена картина етнічної чистки. І все ж таки, це нова спроба бачення події 1943–1947 рр., завдяки співставленню фактів і розумінню трагедії, яку спричинили два воюючі націоналізми.

Обидві книжки Снайдера, хоч різні за задумом та обсягом матеріалу, мають одну спільну рису – захопливе письмо автора, яке допомагає читачеві орієнтуватись у нетрях історії.

Олена БЕТЛІЙ

DZIEDZICTWO KRESÓW – NASZE WSPÓLNE DZIEDZICTWO?

red. Jacek Purchla, Kraków: Międzynarodowe Centrum Kultury,
2006, 341 s.

Питання кресів, їхня символіка і міфотворче наповнення, безперечно, є ключовим елементом польського націєтворчого дискурсу. Де завершується тяглість польської традиції і розпочинається її взаємопереплетення з традицією «Іншого», де вона позбувається власної тотожності і перетворюється у місток між-концепцій? Чи є поняття «кресів» винятково польським феноменом? Як зрозуміти минуле, прочитуючи його крізь коди спадковості, залишені для сучасників? Такі питання постають після прочитання понад двадцяти статей, які ввійшли у даний збірник і були обговорені на міжнародній конференції у Кракові. Постають з огляду на те, що більшість із них уперше поставлено на сторінках одного видання, обговорено в порівняльному контексті, відкрито для подальшої дискусії та обговорення.

Власне, застосування компаративіського інструментарію як до визначення концепції збірника, так і до висвітлення матеріалу в межах статей, є безперечним позитивним моментом книги. Тут розглянуто теоретичні аспекти феноменізації кресів, проаналізовано їхнє смислове наповнення за допомогою національних міфологем (на основі литовського, українського, угорського, польського прикладів) і простежено сучасну долю пам'яток-символів спільного спадку. Креси постають і як терени, населені різними етнічними групами, і як терени, об'єднані в одну лексему ностальгійними реляціями колишніх мешканців. Це радше метафора суму, ніж чітко окреслена на мапі географічна єдність земель.

Колектив авторів складається з польських, українських, угорських, французьких, ізраїльських, румунських, литовських, словацьких дослідників. Для українського читача матеріали цього

збірника будуть продовженням дискусій про поняття кордонів, багатокультурність, міждисциплінарне вивчення спільного минулого, розпочатих на сторінках добре відомого українським дослідникам видання *Ab Imregio*. Крім того, фахівці з історії Східно-Центральної Європи, історії України, міської історії, а також усі ті, хто цікавиться проблемами регіону, знайдуть тут багато цікавих і нових інтерпретацій давно знаного історичного пласту.

Оля ГНАТЮК

З АРХІВІВ СЛУЖБ

Польський Інститут національної пам'яті в рамках власної видавничої програми публікує дослідження, присвячені рухові опору під час і після війни – його збройним та інтелектуальним формам, а також студії, які висвітлюють діяльність репресивної системи комуністичної Польщі та ССРСР, спрямованої проти польських громадян. Протягом останніх двох років з'явилося чимало публікацій, де зображено діяльність Служби Безпеки, зокрема – й проти громадян українського походження. Серед них передовсім слід назвати розвідку співробітника гданського відділу ІНП, історика Ігора Галагіди «Провокація Зенона»¹ та збірку статей за редакцією відомого дослідника періоду Другої світової війни, Гжегожа Мотики². З найновіших книжок, присвячених цій темі – дві публікації співробітника вроцлавського відділу Інституту національної пам'яті, Ярослава Сирника: «Українське питання в любінському повіті» та «Українська людність на території Нижньої Сілезії» (випущені 2007 року)³. Обидві книжки Сирника спираються на архівні матеріали з Державного архіву у Вроцлаві та його відділу в Легніці, а також з архіву Інституту національної пам'яті та Архіву нових актів у Варшаві. У них представлено історію української людності, виселеної під час акції Вісла 1947 року з пограничних земель на північні та західні землі післявоєнної Польщі. Автор використав загальноприйнятну періодизацію повоєнного життя українців у Польщі, де зламними моментами є 1947 рік (себто рік примусового переселення часів акції Вісла), 1956 (відлига і початок нормалізації статусу українців у Польщі), 1989 (перші повоєнні частини демократичні вибори, внаслідок яких ПНР припинила своє існування, а політика уряду щодо польських українців стала вповні демократичною). У книжках представлено громадські, культурно-освітні, релігійні та етнічні проблеми (лемки як окрема етнічна група), проаналізовано державну політику щодо української меншості, висвітлено також методи роботи Служби Безпеки і розробки середовища української меншини. Автор дослідження

звернув увагу також на процеси денаціоналізації української людності, поселеної в Нижній Сілезії.

На окрему увагу заслуговує унікальна публікація здійснена в рамках співпраці Інституту національної пам'яті з українськими дослідниками і співробітниками архіву Служби Безпеки України під назвою «Операція Сейм»⁴. Це вже шостий том серії "Польща та Україна в 30–40 рр. ХХ століття". Як і в усіх дотепер виданих томах, у книзі публікуються раніше невідомі документи, на цей раз 123, в яких висвітлено советські методи знищення польського підпілля на території Галичини та Волині службою безпеки до 1946 року. Серед документів з архіву СБУ – протоколи допитів вояків Крайової Армії та представників Делегатури Польського уряду в краю (зокрема, посланника Адама Островського), наказ заступника народного комісара внутрішніх справ ССРСР, Богдана Кобулова, знищити польське підпілля, інструкції проведення акції «Сейм», операційні інформації про проведені арешти. Про таємну операцію «Сейм» до появи цієї публікації знали хіба що одиниці, завдяки цій публікації, а також публікаціям, присвяченим боротьбі з антикомуністичним рухом, український читач зможе не тільки ознайомитися, а й порівняти ситуацію польського та українського підпілля, і методи боротьби з ними.

Минулого року видавництво ІНП випустило монографію люблінського історика Рафала Внука, присвячену підпільній діяльності поляків за советській окупації 1939–1941 рр.⁵ Це перша спроба показати організаційні форми спротиву поляків на всій території, окупованій советами. У книжці, в оперті на архівні матеріали, зображено різноманітні форми конспіративної роботи та методи боротьби з ними вживані НКВД. У березні 2008 року авторові дослідження присуджено престижну нагороду «Східного огляду».

ПРИМІТКИ:

¹ I. Hałagida, *Prowokacja "Zenona"*, IPN, Warszawa 2006, s. 344.

² *Służby bezpieczeństwa Polski i Czechosłowacji wobec Ukraińców (1945-1989). Z warsztatów badawczych*, red. G. Motyka, Warszawa, IPN 2005.

³ J. Syrnyk, *Zagadnienia ukraińskie w powiecie lubińskim (1947-1989)*, в кн.: «Zeszyty Lubieckie» nr 11, Lubin Wrocław 2007; йоро ж: *Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku*, Wrocław 2007.

⁴ *Operacja "Sejm" 1944-1946*, red.: W. Chudzik, Z. Gajowniczek, S. Kokin, P. Kulakowski, M. Majewski, J. Szapował, J. Tucholski, Warszawa – Kijów 2007, ss. 1424 (seria Polska i Ukraina w latach trzydziestych – czterdziestych XX wieku, t. 6).

⁵ R. Wnuk, «*Za pierwszego Sowietu*». *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007, 463 стор.

Оля ГНАТЮК

ПОЛЬСЬКА ТЕМАТИКА В УКРАЇНСЬКИХ ВИДАННЯХ 2007 р.

РОДИННА ЄВРОПА І ГУМАНІТАРИСТИКА

Видавнича серія «Університетські діалоги», започаткована 2006 року Центром Гуманітарних Досліджень Львівського Національного університету, під крилами видавництва «Смолоскип», поповнилася 2007 року двома лекціями польських дослідників – Анджея Менцвеля, антрополога культури, та теоретика літератури Ришарда Ніча¹. У п'ятому випуску «Університетських діалогів» під назвою «Родинна Європа», Анджей Менцвель, посилючись на класику польської есеїстики, до речі, щойно видану в блискучому українському перекладі Юрія Іздрика, «Родинну Європу» Чеслава Мілоша, ділиться з читачем міркуваннями про європейську спільноту культури, що існує понад будь-якими політичними поділами. Четвертий випуск містить публічну лекцію професора Ніча про сучасний стан гуманітаристики, за темою близьку до лекції Міхала Павла Марковського «Роль гуманістики в сучасному суспільстві» (вип. 2). Ідея «Університетських діалогів», започаткована ще наприкінці 1990 р., зокрема, лекціями Соломії Павличко, Бориса Тарасюка, а також Яна Новака-Єзьборанського, була продовжена лекціями Олі Гнатюк (весна 2006) та Кшиштофа Зануссі (осінь 2006). Починаючи з 2006 року, Центр Гуманітарних Досліджень вирішив оприлюднювати лекції також і в друкованій формі. Завдяки цьому задумові ширше коло українських гуманітаріїв має можливість знайомитися з міркуваннями інтелектуалів, запрошених до дискусії. Варто оцінити й те, що редактори зобов'язалися публікувати також фрагменти дискусії, які презентують університетське середовище діалогу.

¹ Менцвель, Анджей. Родинна Європа – вперше. – Львів: Центр гуманітарних досліджень; Київ: Смолоскип, 2007. – 48 с. («Університетські діалоги», №5)

ВІДОМІ ПОЛЯКИ В ІСТОРІЇ
ВІННИЧНИНИ. БІОГРАФІЧНИЙ СЛОВНИК,

опр. Вікторія Колесник, Вінницький обласний
краєзнавчий музей, Вінницька обласна універсальна бібліотека
ім. К.А.Тімірязєва, Краєзнавче товариство «Поділля»,
Вінниця ВМГО «Розвиток» 2007, наклад 500 прим., 1008 с.

Словник містить 500 біографічних статей про видатних культурних, освітніх, громадських і політичних польських діячів, пов'язаних із історією Вінниччини. У виданні вміщено покажчики: іменний (де жирним шрифтом виділено осіб, яким присвячено гасла), географічний, а також тлумачний словник історичних термінів, зокрема польських та російських назв. Чималий і список назв журналів, що згадуються у статтях книги. Упорядниця «Словника» не пояснила детальніше принципів відбору персоналії, бракує також – при наявності інших допоміжних матеріалів – карти, бажано, зі старими назвами в дужках, без якої важко орієнтуватись у просторі цього дивовижно багатого видання. Проте «Словник» вражаючий – не тільки своїм обсягом, а й кількістю інформації.

Основу словника становлять: «Польський біографічний словник» та інші польські енциклопедичні видання, мемуари та дослідження – давні і нові, статті з періодики тощо. Упорядниця словника доповнювала базові статті, перекладені передовсім з Польського біографічного словника, матеріалами з української, російської та польської преси, а також із краєзнавчих видань Вінниччини. Цінним доповненням друкованих матеріалів стали рукописи Державного архіву Вінницької області.

Підбір персонажів до свого словника Вікторія Колесник здійснила на основі територіального критерію, переважно розширюючи, а не звужуючи рамки. Деякі постаті, як Станіслав Стемповський, уродженець Поділля, чи Юзеф Ролле, історик та лікар, удостоїлися дуже розлогих статей. Цілі аристократичні розгалужені родини Потоцьких, Браніцьких, Тишкевичів, Чарториських і Четвертинських, Любомирських, володарів великих помість на Поділлі, водночас і культурних центрів, потрактовано з особливою увагою, завдяки наявності багатого довідкового матеріалу. Інші особи, попри доволі великі посилання під статтею, потрактовані значно скромніше. У словнику з'являються також,

можливо, трохи несподівано, видатні поляки, котрі проживали лишень деякий час на Вінниччині, скажімо, Ян Бжехва чи Станіслав Бжозовський. Трохи збиває з пантелику поява Юзефа Пілсудського, котрий з Поділлям і не був пов'язаний, хоч, звісно, легко пояснити його присутність подіями польсько-більшовицької війни 1920 року та союзом Пілсудський–Петлюра. Подібний принцип з'являється і у випадку постатей давніших полководців, як наприклад Тадуша Костюшка, який перебував на Поділлі у Кам'яниці-Подільському, а згодом – у Меджибожі майже два роки. Оскільки присутність Пілсудського у «Словнику» не цілком, як на мене, виправдана (прив'язки на зразок зустрічі з Петлюрою на вокзалі у Вінниці трохи замало), то інший видатний політичний діяч цього часу – композитор і віртуоз Ігнацій Падеревський, якого мало хто асоціює з Україною, з Вінниччиною був пов'язаний не тільки місцем народження, а й глибоким родинним корінням.

Поляки Вінниччини, подільська шляхта та аристократія – цілий культурний та історичний пласт, який, завдяки цій публікації, явиться перед очима українського читача. Видання справді, як його анонсує авторка, унікальне. Скромний наклад та висока ціна, однак, сильно обмежують коло потенційних реципієнтів. Залишається сподіватися, що «Словник» допомагатиме українським історикам, краєзнавцям і любителям старовини краще орієнтуватись у польських персоналіях, пов'язаних з історією Центральної України, і спонукатиме до подальших досліджень – локальної історії чи мікроісторії, у яких головним критерієм буде не так національність, як індивідуальний внесок у культуру, освіту, економіку краю і країн.

ТАЇСІЯ ЗАРЕЦЬКА, ЮЗЕФ ПІЛСУДСЬКИЙ І УКРАЇНА,

Київ, Інститут Історії НАНУ, 2007, наклад 300 прим.

Книжка київської дослідниці українсько-польських взаємин сфокусована на особі Пілсудського і його концепціях укладення взаємин з Україною в добу Української революції та в міжвоєнному періоді. Постать Пілсудського в українській історіографії донедавна сприймалася негативно: давалися взнаки штампи советської пропаганди, суть якої передає тлумачення аббревіатури ПКП (Polskie Koleje Państwowe – Польська державна залізниця) розміщеної на вагонах, якими прибули польсько-українські

військові формування 1920 року як «Пілсудський купив Петлюру». Після Ризького договору 1921 року, що перекреслював українські надії на здобуття самостійної держави, багато хто з українських політичних і військових діячів звинувачував Польщу, та й самого Пілсудського, у зраді союзника.

Як позначено в анотації, «монографія присвячена дослідженню українсько-польських відносин через призму політичної біографії Юзефа Пілсудського» – одного з небагатьох європейських політиків, котрий визнавав право України на самостійність. Його союз з Симоном Петлюрою став для багатьох поколінь поляків символом польсько-українського братерства зброї. Роль, яку відіграв Пілсудський у польсько-українських взаєминах варто визначати також і роллю його соратників, яким Маршалек доручав завдання особливої ваги – «довіреній Коменданта» Генрик Юзевський чи співзасновник прометейського руху, спрямованого на визволення народів СРСР, Тадеуш Голушко.

Більша частина книжки, що природно, присвячена подіям Української революції. Події пізнішого періоду висвітлено менш детально. Суттєвим недоліком книжки є редакційно-технічний бік та стилістичні несумісності (напр. на с. 156: «Цій шляхетній боротьбі присвятив все своє життя вірний син українського народу – Симон Петлюра, до останнього дня, до підлого вбивства 25 травня 1926 року в Парижі більшовицьким агентом С. Шварцбадом»). Цікавим доповненням дослідження є переклади публікованих листів Пілсудського, а також кілька архівних документів, що стосуються його навчання у Харківському університеті. Опубліковано також листи Петлюри до Пілсудського.

Оля ГНАТЮК

РІК ЄЖИ ГЕДРОЙЦЯ – ОГЛЯД КНИЖКОВИХ ВИДАНЬ В УКРАЇНІ ТА ПОЛЬЩІ

Сота річниця з дня народження Єжи Гедройця, яку відзначала під гаслом «Рік Єжи Гедройця» інтелектуальна спільнота в Польщі, в Україні та в Європі 2006 року посилила зацікавлення інтелектуалів спадщиною Редактора «Культури». Звісно, це не означає, що дослідження й публікації виникали «на замовлення», радше збільшений інтерес мас-медій та політичних кіл полегшив дорогу до читацької публіки кільком новим дослідженням і багатьом публікаціям, присвяченим особі Редактора та серевизищу «Культури».

На першому місці слід згадати українське видання «Єжи Гедройць та українська еміграція», яке нещодавно з'явилося накладом видавництва «Критика» за польською першопублікацією 2004 року. Упорядницею листування Єжи Гедройця з Богданом Осадчуком (нар. 1920), Борисом Левицьким (1915–1984), Іваном Кошелівцем (1907–1999), Юрієм Шерехом-Шевельовим (1908–2002), Іваном Лисяком-Рудницьким (1919–1984), Іваном Кедриним-Рудницьким (1896–1995) та Юрієм Лавріненком (1905–1987) є польська дослідниця Богуміла Бердиховська. Вона також є автором ґрунтовної передмови та приміток, що відкривають читачеві цілий материк польсько-українських взаємин у ХХ столітті. Оприлюднене листування є першорядним джерелом для дослідження життя польської та української еміграції у другій половині ХХ століття. Воно є водночас і допоміжним джерелом для вивчення взаємин у всьому ХХ столітті, а також для розуміння європейського і світового контексту діяльності польської та української діаспори. У передньому слові Бердиховська висвітлює генезу захоплення Єжи Гедройця українською тематикою. У міжвоєнний період, коли формувалася особистість Редактора, його становлення як громадянина і політичного мислителя, він

знайомиться з українською історією на лекціях професора Мирона Кордуби у Варшавському університеті, а також з драматичною історією Української революції завдяки особистому знайомству з представниками української петлюрівської еміграції. Гедройць уже тоді, як послідовник східної політики Юзефа Пілсудського зрозумів, що налагодження польсько-українських стосунків має ключове значення для майбуття Польщі. Як редактор «Бунту молодих» (згодом – «Політики») Гедройць зумів залучити до співпраці найвидатніших тогочасних українських публіцистів – Дмитра Донцова та Кедрина. Навколо цих видань згуртувалися неоконсерватисти, з-посеред яких Адольф Бохенський та Пьотр Дуїн-Бороковський були справжніми знавцями української проблематики. На сторінках «Бунту молодих» і «Політики» опубліковано чимало дуже гострих статей з приводу національної політики уряду. Найважливіше, однак, було те, що українці трактувалися Редактором як партнери. Саме ця настанова й була вирішальною для післявоєнного успіху Гедройцевої концепції польсько-українських взаємин. Налагодження контактів з українцями після II Світової війни не було простим завданням, і з огляду на трагічні та криваві події, і з огляду на розпорошення, в якому перебувала еміграція, зокрема українська. Досить сказати, що значна частина осіб, відомих у політичному житті, проживала в таборах ді-пі під зміненими прізвищами, таким чином уникаючи депортації до совєтської зони. Першим законтактував з українцями, на виразне прохання Гедройця, Єжи Стемповський, ще 1946 року у своїй подорожі Німеччиною, завдяки чому віднайшов Леоніда Мосендза, Юрія Шевельова, а також – Євгена Маланюка. З 1950 року «українським контакт-меном» стає Богдан Осадчук, який познайомився під час берлінського Конгресу Свободи Культури з Гедройцем. Це він був автором постійної української хроніки, а також оглядачем німецьких подій. Інші кореспонденти Редактора, хоч пов'язані не так близькою співпрацею з «Культурою», все ж таки мали неабияке значення для присутності української проблематики на її сторінках. Лисяк-Рудницький був «головним консультантом» щодо історичних питань, Борис Левицький як, либонь, найвидатніший європейський советолог, – у справах національної політики ССРСР, Кошелівець, Лавріненко та Шевельов – у сфері літератури. Без їхньої участі думкою, порадою висвітлення українських справ було би, безумовно, значно

складнішим завданням. Однак не лише у цьому полягає значення листування. Адже у ньому перевірялася концепція східної політики (відома під гаслом УЛБ: Україна – Литва – Білорусь). Без цієї співпраці, дзеркалом якої є публіковане листування, нелегким було б її втілення у життя.

Обговорюючи це видання, варто відзначити і його едиторську бездоганність. Зрозуміло, що видавнича серія варшавського «Чительника», націлена на широку читацьку публіку, отже й за означенням має бути недорогою. Критиківське видання, до якого залучено чималу кількість і коштів, і організаційних зусиль, вигідно відрізняється від польського оригіналу. Варто звернути увагу й на кілька вперше опублікованих фотографій українських кореспондентів Єжи Гедройця: Івана Кошелівця, Івана Лисяка-Рудницького та його дядька, Івана Рудницького (Кедрина).

Першою в Україні книжковою публікацією з нагоди сторіччя Гедройця було спеціальне видання «Духа і літери», присвячене Єжи Гедройцю з низкою міркувань про інтелектуальну та політичну спадщину Редактора (зокрема й про його роль у польсько-українських взаєминах)¹. За ним поспіло видання лекції про «Культуру» авторки цього огляду в серії «Університетські діалоги»².

Варто принагідно відзначити й білоруську публікацію матеріалів конференції «Концепція УЛБ – Україна, Литва, Білорусь: від ідеї до реалізації»³, яка проходила у Мінську в червні 2006 року, і з огляду на блискавичне видання, і сам зміст видання – з окремою увагою для білоруської теми в «Культурі», і мінської історії Гедройців, і білоруського відродження зламу ХІХ і ХХ ст.

З польських видань, найвагомішим було дослідження Рафала Габельського «Куди прямувати нам слід?»⁴, присвячене довоєнному періодові біографії Єжи Гедройця. Це історичний есей, в якому прочитується і інтелектуальна та політична біографія, і панорама тогочасного життя, і портрет середовища неоконсерватистів, і найважливіші питання, які перебували в центрі уваги Редактора до кінця 1980-их років і вісвітлювалися авторами довоєнних журналів Гедройця – «Бунт молодих» і «Політика», і повоєнної «Культури». На першому періодові історії журналу «Культура» та політичних дебатів на її сторінках зосереджена розвідка Марека Жебровського «Історія суперечки»⁵. Автор зупинився на кількох питаннях, які були центральними у повоєнній дискусії польської

еміграції – внутрішній та зовнішній політиці, а також на ставленні до комуністичної Польщі.

Спробою огляду епістолярної спадщини Гедройця є праця Анджея Станіслава Ковальчика⁶, досвідченого видавця листування Редактора з найбільшими еміграційними письменниками – авторами «Культури» – Анджеєм Бобковським, автором блискучої есеїстики (київська «Критика» видала 2007 року його «Війну і спокій»), Вітольда Гомбровича, Болеслава Міцінського, Ежи Стемповського та Станіслава Вінченза. Як написав есеїст у передмові, листування зображує історію «Культури» та «Інституту літературного» у дії, у розпорошеному вигляді – розмаїтті постатей, сюжетів, поглядів і на справи політики, і на справи культури. У книжці, на основі аналізу листування віддзеркалено дилеми, перед якими стояла польська еміграція та способи їх вирішення – від концепції літератури та її функції до концепції міжнародної політики. З есеїстичною емфазою автор дослідження називає Гедройця диригентом великого оркестру.

Однією з найважливіших ініціатив Інституту літературного у Парижі було видання серії «Бібліотека «Культури»». Протягом півстоліття надруковано понад 500 книжок, без яких польська література була б біднішою на імена Вітольда Гомбровича, Чеслава Мілоша, Анджея Бобковського, Густава Герлінга Грудзінського, Ежи Стемповського, Марека Гласка, щоб назвати тільки тих, без яких сьогодні годі уявити польську культуру. Гедройць зі своїм надзвичайним талантом Редактора умів не тільки притягати авторів. Своїм терпеливим намовлянням він зберіг для культури чимало авторів. До його редакторських талантів слід додати також і розуміння важливості перекладів. У Бібліотеці «Культури» з'явилися блискучі антиутопії Джорджа Оруелла «Рік 1984» та Олдоса Гакслі «Новий прекрасний світ», а з російських авторів – Борис Пастернак («Доктор Живаго» у перекладі Стемповського), Олександр Солженіцин та Андрій Сахаров. Українські видання у цій серії започаткувало 1959 року «Розстріляне відродження» Юрія Лавріненка, без якого сьогодні годі собі уявити історію української літератури, але лише поодинокі знають, що ініціатором видання був саме редактор Гедройць, який розумів не тільки політичну вагу явища, але ще з міжвоєнного періоду був ознайомлений з творчістю деяких авторів цієї епохальної антології. У серії видано дві розвідки Бориса Левницького: «Терор та

революція» (1965) та «Національна політика ССРСР» (1966), а також огляд сучасних українських проблем Івана Кошелівця з документами: «Україна 1956-1968» (1969). Саме першому двадцятиліттю Інституту літературного та початкам серії «Бібліотека «Культури» присвячене дослідження співробітниці Інституту національної пам'яті Малгожати Птасінської-Вуйцік⁷.

Крім досліджень, присвячених «Культурі» та її Редактору, протягом останніх двох років опубліковано нові томи листування Єжи Гедройця, зокрема довго очікуване видання листів Гомбровича і Гедройця⁸, передруковано також кілька раніше виданих книжок, зокрема – «Автобіографію в чотири руки»⁹, «Жила-була «Культура»¹⁰, «Розмови в Мезон Ляфіт»¹¹, низку спогадів¹² та останнє інтерв'ю¹³ тощо. Надруковано також дві антології текстів «Культури»¹⁴ та українську добірку «Простір свободи». Нещодавно з'явився розкішне видання публіцистики «Бунту молодих» та «Політики»¹⁵.

ПРИМІТКИ:

¹ «Дух і літера» nr 17-18, Київ 2007. Єжи Гедройц: in memoriam, с. 6-126 (статті і спогади Кшиштофа Пом'яна, Адама Міхніка, Богдана Осадчука, Єжи Пом'яновського, Лешека Шаруги, Пьотра Вандича та календарії життя Редактора, опрацьованій Яцеком Кравчиком).

² О. Гнатюк, Польсько-український діалог: часопис та його спадщина До сторіччя Єжи Гедройця, «Університетські діалоги», вип. 1, Центр гуманітарних досліджень Львівського національного університету, «Смолоскип» 2007.

³ На ушанування пам'яті Єжи Гедройця. Матеріали Міжнародної наукової конференції, упор. І. Кулік, ред. А. Мальдзіс, Мінск, «Кнігазбор» 2006, тираж 360 экз., 224 стр.

⁴ R.Habielski, Dokąd nam iść wypada? Jerzy Giedroyc: od "Buntu Młodych" do "Kultury", Biblioteka "Więzi", Warszawa 2006, 296 ss.

⁵ M.Żebrowski, Dzieje sporu. "Kultura" w emigracyjnej debacie publicznej lat 1947-1956, Warszawa, Towarzystwo Opieki nad Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu, 2007, s. 302.

⁶ A.St. Kowalczyk, Od Bukaresztu do Laffitów. Jerzego Giedroycia rzeczpospolita epistolarna, "Pogranicze", Sejny 2006, s.300.

⁷ M. Ptasńska-Wójcik, Z dziejów Biblioteki Kultury 1946-1966, Wydawnictwo Instytutu Pamięci Narodowej, Warszawa 2006, s. 300.

⁸ Jerzy Giedroyc Witold Gombrowicz: Listy 1950-1969, Warszawa, Czytelnik 2006, s. 740.

⁹ Jerzy Giedroyc, Autobiografia na cztery ręce, Warszawa "Inwestycje", 2006, s. 390.

¹⁰ Iza Chruślińska, Była raz "Kultura". Rozmowy z Zofią Hertz, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2003, s. 170.

¹¹ Barbara Toruńczyk, Rozmowy w Maison – Laffitte, 1981, Fundacja Zeszytów Literackich, Warszawa 2006, s. 200.

¹² Jerzy Giedroyc. Redaktor, polityk, człowiek, red. Krzysztof Pomian, Wyd. UMCS, Lublin, s. 504.

¹³ Hanna Maria Giza, Ostatnie lato w Maisons-Laffitte. Rozmowy z Jerzym Giedroyciem, Zofią Hertz i Henrykiem Giedroyciem, Kolegium Europy Wschodniej, Wrocław 2007.

¹⁴ Realści z wyobraźnią. "Kultura 1976-2000. Wybór tekstów, red. Basil Kerski i Andrzej St. Kowalczyk, Lublin, Wydawnictwo UMCS i Towarzystwo Opieki nad Archiwum Instytutu Literackiego w Paryżu, 2007, t. 1, s. 635, t. 2, s. 512; tegoż wydawcy w 1999: Wizja Polski na łamach "Kultury" 1947-1976, red. Grazyna Pomian, t. 1, s. 442, t.2 – s. 456.

¹⁵ Zanim powstała "Kultura". Antologia tekstów Adolfa Marii Bocheńskiego poświęconych polskiej polityce wschodniej, red. Kazimierz Michał Ujazdowski, Wydawnictwo UMCS, Lublin 2006, s. 150; Zamiary. Przestrogi. Nadzieje. Wybór publicystyki "Bunt młodych" – "Polityka", 1931-1939, red. Rafał Habielski, Jerzy Jaruzelski, Wyd. UMCS, Lublin 2007, s. 530.

3. ЛІТЕРАТУРА

Юлія СТАХІВСЬКА

МАТЕРИК ДИТИНСТВА ЯНУША КОРЧАКА

Януш Корчак. Дитя людське. – К.: Дух і літера, 2007. – 536 с.

Коли з'являється новий переклад, про нього говорять з інтересом, вказують на неточності, намагаються оцінити вплив і значення. Згадують про винятковість перекладеного, як то влучно зазначено стосовно однієї з книг: "Чи можна говорити про дискурс Віслави Шимборської в українському літературному просторі?" Власне, на місці згаданої авторки може стати не один десяток імен, але кожне з таких запитань первинно мислить як відповідь єдине – книгу.

"Дитя людське" – чи не перша "українська відповідь" на доробок польського письменника, лікаря та педагога Януша Корчака. "Чи не перша", бо своєрідною текстовою прелюдією прозвучали перекладені Олександром Ірванцем "На самоті з Богом. Молитви тих, котрі не моляться". Серед цих "таємних нашептів душі", за визначенням самого автора, можна натрапити на внутрішні екстатичні монологи матерів, немовлят, митців, легковажних жінок, а також смутку, бунту. В останній з них, "Молитві вихователя", Януш Корчак намітить контури материка Дитинства – завжди присутнього і малозрозумілого в такому щедрому на відкриття та винаходи ХХ столітті: "Дай дітям доброї долі, підтримай їх у зусиллях їхніх щирих, працю їхню благослови".

Ця книга може видатися для сучасного українського читача особливо свіжою не так з боку релігійного пієтету, як віри у силу молитви. І тут не грає ролі ставлення до тієї чи іншої конфесії. Не до порівняння, звісно, з працями Макаренка чи Сухомлиńskiego, що просто не могли дозволити собі якихось "ірраціональних" відступів. Щоправда, молитва і розуміння її значення у вихованні повертається, про що свідчать хоча б спроби повернення до

шкільної програми Закону Божого. Звісно, це формальність – отримати чи не отримати з нього дванадцять балів, проте замислитись, як це зробив малий Корчак, ставити чи не ставити хрестик на могилці улюбленої канарки – важливий початок.

Януш Корчак, подібно до попередників (русоїтська ідея виховання та індивідуалізму дитини, праці Песталотті, Спенсера та ін.), вибудовує свою філософію дитиноцентризму навколо усвідомлення, що “діти не ще тільки будуть, а вже с людьми.” Цей вагомий аргумент йому навіть не варто підтверджувати фактами, бо він чинний “за законом, а не з милості”.

Саму назву “Дитя людське” надав укладач. Книга являє собою корпус вибраних текстів: трактат, драма, щоденник, вже згадані “Молитви...”. Починаючи розмову про них, варто зазначити, що Генріка Гольдшміда (справжнє ім'я Я. Корчака) можна назвати Великим Обсерватором. Спостереження – один з основних ключів до його творів, несподіваних і помічних висновків, завважте, не тільки митця, а й лікаря (як-не-як пройшов медичний факультет Варшавського університету, військові шпиталі, *praxis aureum* – так звану практику серед бідноти). Як згадує Леон Ричер, його гімназійний товариш, Корчаків прогулянки у Саському праку були нічим іншим, як польовими дослідженнями: “Наприклад, кожна дитина бавиться по-своєму. Я хочу знати, чому. Знаю, що пошуки відповіді на це питання займуть багато років мого життя. Хто зна... Може, все життя... А, може, я її взагалі не знайду. Але чим більше спостережень, тим ближче підійду до істини...”

У першому творі книги, “Як любити дитину”, автор зробить спробу синтезу побаченого. По суті, це здійснення Корчакової мрії, задуму, що пролунав із уст його героя-підлітка за кілька років до втілення (а втілювався він у досить виснажливий спосіб: під час Першої світової, між відпочинком і обов'язками шпитального ординатора і, що цікаво, значну частину написано в Києві). “Я хочу написати великий цикл “Дитина”, для написання якого ретельно збиратиму матеріал із себе самого та своїх товаришів.” Попри дещо настановчу назву, в тексті мало дидактизму, пересічного повчання, рецептів чи вказівок. Кожен знак запитання (чим є дитина як духовна організація, що відрізняється від нашої?) швидше нагадує гачок, яким автор хоче виловити рибищу *нашої* думки.

Після фронту Януш Корчак повернеться до Варшави на Крохмальну, 92, у Будинок Сиріт, директором та ініціатором

створення якого він був до війни. Ми можемо потрапити в пастку, прирівнявши педагога до філантропа-жертви. А от Станіслав Бжозовський зазначав, що "альтруїзм, милосердя він (Корчак – Ю.С.) зненавидів саме за те, що вони є сентиментальною охороною і виправданням ситості, табличкою з написом про приналежність до того чи іншого товариства боротьби з жебрацтвом, що гарантує спокійне та здорове травлення в патріархальному домашньому закутку".

Ідеї Корчака щодо виховних закладів були цілком у дусі часу. На них вплинули англійські сеттельменти – дитячі клуби, подібні практики сучасників, наприклад, російського педагога Станіслава Шацького, медичне стажування у Берліні та Парижі. Тому в розповідях про Будинок Сиріт, окрім дуже зворушливих історій про будні, можна знайти багато практичних порад щодо устрою: від архітектури будівлі до дрібної плати вихованцям за чергування.

Прикметно, що в ці твори постійно закрадається занепокоєння, сумнів стосовно подальшої соціалізації вихованців. Соціалізації у світі не стільки *homo sapiens*, як *homo garrah*, людини хижої.

Чи можна визначити найдраматичніше місце в книзі? Попри жанр, драма "Сенат шаленців" орієнтована на відсторонене прочитання чи перегляд. Образи шаленців (але аж ніяк не божевільних) світу дещо схематизовані, й крізь їхні махові колеса не так уже й легко побачити дитину, "що їй варто не просто плодити, а творити". Обриси якихось персонажів, наприклад Лайдака, можна відчитати у "Щоденнику". І сам "Щоденник" вирізняється з-поміж решти творів особливим *промовлянням*. На його спокійній та плинкій поверхні мемуаристичної гармонії враз виникають підводні течії екзистенційних психологічних переживань. Автор намагається розкласти своє життя на семиліття. От, на чотирнадцятому році життя він впадає в особливий вид божевілля – читання. Знову в тому ж таки Саському парку знаходить значно старших співрозмовників, отримує прізвисько "Філософ". Втім, слово "розмова" якимось не дуже пасує Корчакові: "Розмовляв тільки сам із собою. Бо говорити й розмовляти – не одне й те саме... Зміна одягу і роздягання – це дві різні справи. Пишучи щоденник або життєпис, я зобов'язуюсь говорити, а не розмовляти."

"Щоденник" писався у Варшавському гетто і концтаборі Треблінка орієнтовно з 1940 року. Тому цей текст став не тільки особистим документом і роздумом про дітей, а й безцінним і

безпосереднім свідомством про життя свреїв та людей інших національностей в окупованій Польщі, про трагедії, труднощі, геройство і колаборацію. Про те, що життя її улюблена справа тривали навіть у таких умовах. За словами Корчака, Будинок Сиріт тепер більше скидався на Дім Старих, але його попечитель до останнього був зі своїми вихованцями. Незадовго до смерті він занотує: "Я хотів би померати свідомо і притомно. Не знаю, що сказав би дітям на прощання." "Щоденник" закінчується серпнем 1942 року. Тоді фашисти прирекли на страту дітей з Будинку Сиріт. Самого ж Януша Корчака хотіли помилувати, але він відмовився від порятунку та пішов до газової камери разом із дітьми.

о. Адам ДОБЖИНСЬКИЙ

WŁADYSŁAW PANAS. BRUNO OD MESJASZA:
RZECZ O DWÓCH EKSLIBRISACH ORAZ JEDNYM
OBRAZIE I KILKUDZIESIĘCIU
RYSUNKACH BRUNONA SCHULZA. –

Lublin: UMCS, 2001. – 200 s.

Владислав Панас (1947–2005) – теоретик та історик літератури, відомий дослідник єврейської традиції у польській літературі та культурі. З 1975 року працював у Люблінському Католицькому університеті, де очолював кафедру теорії літератури і відділ досліджень релігійної літератури.

Різноманітні інтереси Панаса не завжди втілювались у книжки. Він залишив після себе багато шкідців і рукописів. Разом з тим, книжки, які все ж вийшли друком, якнайкраще передають тематичне багатство його наукових інтересів. Безумовно, одним з найважливіших персонажів його зацікавлень був Бруно Шульц – його постать і творчість, саме Шульцу Панас присвятив своє докторське дослідження «Книга блиску. Трактат про Кабалу у прозі Бруно Шульца», а також одну з останніх своїх книжок «Бруно від Месії. Справа про два екслібриса, а також один образ і десяток малюнків Бруно Шульца».

Про зміст «Месії» відомо небагато. Шульц, починаючи з 1934 року, з різною інтенсивністю працював над цим текстом. Розділи «Книга» і «Геніальна епоха» поставив першими оповіданнями виданого у 1937 році «Санаторію під Клепсидрою». Цілком імовірно, що «Месія» мав бути продовженням «Цинамонових крамниць» як міфологічне перетворення мотивів єврейської культури, як трансформація універсального міфу в індивідуальні, біографічні категорії, у дитинство автора-наратора.

У своїх працях Панас демонстрував неймовірне знання творчості Бруно Шульца. У дослідженні «Бруно від Месії» Панас

виступає у ролі терплячого детектива світу культури, який розгадує загадку, заплутану у невеликій кількості екслібрисів руки Шульца.

Панас читав усе, що залишилося після Шульца, як один великий текст, у якому не можна зверхньо судити, що це є менш, а це – більш важливе, бо важливим є в с е, як дрібничка може бути важливим елементом споруди, без якої вся конструкція може завалитись. У дослідженні для Панаса провідником був... сам Шульц, який в альбомі для марок побачив замальовку Книги, так і Панас у «камерному малюнку», який є лише скромним знаком оберегу книжки – екслібрисі, відкрив подобу цілого Божого Суду.

Про малюнки Шульца Панас каже, що вони «доносять до свідомості те, що виразно не проявляється у літературі» Шульца. Панас поєднує обидві сторони шульцівської творчості – літературу й образотворче мистецтво, спростовуючи думку, що зміст і сенс графіки прості у розшифровці, бо є нічим іншим, як ілюстраціями його творів (так, власне, автором і задумувалось) і пояснювались у контексті літературних текстів. Панас «ілюстративність» графіки Шульца розуміє у зовсім інший спосіб. Він вважає, що принаймні з уваги на їхній зміст, вони не є чимось другорядним щодо літератури, а є втіленням тієї самої obsesії, яка пронизує всі твори Шульца, ідеї Месії. Для того, щоб це повністю усвідомити, треба подивитися на ті малюнки під іншим кутом зору, налаштувати око на інше бачення, яке омніаючи вторинні речі, скеровуватиметься до того, що є дійсно важливим.

Панас звертає увагу не лише на творчий спадок Шульца, для нього є важливим кожен слід пам'яті про нього, важливим є все, що зберегло для вічності хоча б якусь деталь загального візерунку. Тому вважає, що не можна байдуже пропустити хоча ж б найменшу згадку про митця, бо, хто зна, може саме вона підкине якісь відповіді на питання, котрих не в стані пояснити, навіть найдетальніший науковий аналіз тексту.

Панас відкрив Шульца, якого ми одночасно знаємо і не знаємо. Маємо Шульца мага і міфотворця, тої самої «деградованої» дійсності, творця, який жив на пограниччі двох світів, і до жодного з них насправді не належав, митця, який як і Кафка, у творах зашифрував особисту драму. Вона, саме за рахунок того, що була вимовлена за допомогою символів, таємних знаків, алегорій, набрала рис універсальної драми.

Ми не знаємо найбільш приховану сторону Шульца, його таємну половину, яку він нікому не хотів показувати, відсторонюючись від усіх з тим своїм секретом, який мав назавжди залишитися таємницею. Важко пройти з байдужістю повз таке захоплення письменником, на яке насправді здатні не багато людей і яке демонстрував саме Панас: людей, котрі здатні бачити те, чого інші не бачать, здатних так як він читати між знаків і рядків. Не думаю, що хтось би міг дорівнятись у цьому до Панаса. Панас був кимсь більшим за ученого: був харизматичним викладачем, великим магом утаємниченого мистецтва, який як ніхто, міг говорити про таємниці Шульца!

Дар'я СЕМЕНОВА

БАГАТОГОЛОССЯ БРУНО ШУЛЬЦА

Бруно Шульц і культура пограниччя: Матеріали двох перших едицій Міжнародного Фестивалю Бруно Шульца в Дрогобичі. – Дрогобич, 2007. – 392 с.

Книжка побачила світ завдяки зусиллям Полоністичного науково-інформаційного центру ім. Ігоря Меньока Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка і підтримці Польського Інституту в Києві.

Прив'язаність збірки до події визначає не лише те, що багато вступних пасажів присвячено урочистій нагоді, а й добір текстів. У результаті, збірка вміщує не так статті, що гуртувалися б навколо певної теми чи ідейної засади, а – *post factum* – те, що було виголошено під час шульцівських фестивалів у 2004 і 2006 році, а вже для того у певний момент добиралося як таке, що гуртується навколо певних феноменів. Усвідомлення багатокроковості добору дозволяє зняти враження нелогічності від збірки у її результатуючому вигляді.

Матеріали науковців з України і Польщі розмаїто й усебічно розкривають заявлену тему: Бруно Шульц і культура пограниччя, інколи лише досить віддалено стосуючись цих титульних понять. Спробую коротко охарактеризувати різнопланові матеріали збірки.

Владислав Панас у статті “Урок професора Арендта” аналізує напозір пояснювану автобіографічно сцену з “Цинамонових крамниць”, дошукуючись глибших відповідей щодо мистецьких впливів на Бруно Шульца.

Єжи Яжембський у статті “Гомбрович: проблеми самопрезентації” досліджує аспекти конструювання власного “я” автором на біографічному, щоденниковому і творчому матеріалі

У статті “Посмертні пригоди Бруно Шульца” Александр Ф'ют аналізує два з численних белетризованих звернень до долі письменника і його загубленого роману “Месія”, які стають не так

романізованими біографіями, як конкретизацією процесів читання творів Шульца і приводом поміркувати над історією Голокосту.

Малгожата Кітовська-Лисяк у статті “Дрогобич, тобто світ” робить екскурс в історію митців візуальних мистецтв, народжених у Дрогобичу – В. Леопольського, братів Готтлібів, Е. Лілієна, С. Ступницького – і те, яким постає образ Дрогобича у творчості Шульца на тлі попередників-співвітчизників.

Ежи Яжембський у статті “Шульц: іронічний лад та снокусицький дискурс” намагається віднайти певну універсальну послідовність у світобудові творчості Бруно Шульца, і на цю роль пропонується еротичний, або “спокусицький” дискурс, представлений як ключ для перетлумачення нарації оповідань письменника.

Александр Ф'ют у “Варіаціях про Бруно Шульца і Данила Кіша” проводить паралелі між двома письменниками культурних погранич колишньої Австро-Угорщини на біографічному, тематологічному рівні, говорить також і про певну спадковість у їхній творчості та світобаченні.

Ежи Свенх у статті “Шульц – галицький письменник” відштовхується від образу Галичини у творчості письменника і доходить до загальних висновків щодо структури світобудови його художнього світу.

Продовжує тему світобудови Шульцевої творчості Віра Меньок у статті «“Особлива провінція”: шульцівська креація й інтерпретація Міста», аналізуючи присутність у його текстах Дрогобича як міфологічного претексту його мистецьких візій та образів і містичного метатексту.

Агнешка Чайковська у статті “Бруно Шульц і культура пограниччя” аналізує творчість письменника у світлі оприявнюваних ознак пограниччя як специфічного культурного світу – місця зустрічі людського досвіду, відкритості до іншого, змішування цінностей, що спричинюються до розщеплення часу і простору та витворення власного, відмінного Дрогобича.

Дорота Вайда пропонує для розгляду ролі пограниччя у творчості Шульца категорії постколоніальної критики, зокрема поняття гібридизації, мімікрії і палімпсестовості дискурсів. У її статті “Шульцівські репрезентації культурного пограниччя у постколоніальній перспективі” проаналізовано опозиції центру–периферії, що постають в оповіданнях Шульца, і те, на яких ролях функціонує у його текстах “міф кресів”.

У статті “Семасіологія і соціологія художнього образу (деякі міркування щодо специфіки творчого спадку Бруно Шульца)” Валентин Вандишев розглядає особливості образності і світогляду митця, здебільшого заглиблюючись в образотворчій спадок Шульца, проводить паралелі з Юрієм Котермаком, Ієронімом Босхом, Леонардо да Вінчі і Полем Дельво, говорячи про зумовленість творчого світогляду впливом доби.

Олена Переломова у статті “Інтертекстуальний вимір творчості Бруно Шульца” аналізує інтертекстуальні й “інтермедіальні” (між різними видами мистецтва) зв'язки, у які вступають твори Шульца, а також те, яким чином цей конгломерат текстів ніби провінційного митця перебуває на одній хвилі з провідними мислителями доби.

Встаючи “На захист автора та його творчості”, Александра Зінчук звертається до спогадів учня Шульца, Вільгельма Флейшера, проводячи паралелі між образом, який залишив по собі письменник як реальна особа, і його творами, і доходить висновків щодо того, як діяльність критиків створює міф навколо митця.

Назва статті Марії Габлевич “Перекладач – другий автор” слугує у цьому перекладознавчому аналізі засновком, до якого українські переклади недотягують, спотворюючи враження читача на стилістичному, ритмомелодійному й асоціативному рівнях.

Богдан Задура у виступі “Сучасна українська література в оптиці перекладача” оповідає про особисту історію взаємини з українською літературою і становлення як перекладача українських текстів польською.

Ніби відповіддю на це виглядає стаття Остапа Сливинського “Найновіша польська література в українських перекладах: тенденції і перспективи”, у якій автор констатує доволі песимістичний стан справи.

Тему презентації української і польської культур одна для одної продовжує Богуслав Врублевський у статті “Проти стереотипів на пограниччі народів і культур в об'єднаній Європі – casus “Акценту””, де аналізує роль цього люблінського журналу в руйнації перешкод на шляху поляків до ознайомлення з українською культурою.

Дописи до вищезгаданого журналу на теми, пов'язані з постаттю Бруно Шульца і польсько-єврейською культурою пограниччя, здійснені Владиславом Панасом, аналізує Ярослав Вах у статті «Владислав Панас – знавець Шульца: крізь призму “Акцента”».

Автори статті “Подвійне життя текстів фольклору на польсько-українському пограниччі”, Єди Бартмінський і Томаш Рокош, проводять порівняльний аналіз текстів фольклору, які функціонують на культурному пограниччі у двох мовних версіях.

Вальдемар Міхальський у статті “Відкрити Волинь заново” переводить акцент на іншу “кресову” територію, аналізуючи книгу Ядвіги Савіцької “Поетична Волинь у кресовому просторі” та підсумовуючи виділені нею особливості творчого доробку письменників – вихідців з цієї території.

Леонід Тимошеко у статті “Міжнаціональні стосунки в Дрогобичі (кінець XIV-XVII ст.)” робить огляд історіографічних джерел на заявлену тему і характеризує основні тенденції у національному житті міста протягом сторіч.

Передостанній розділ збірки – “*Varia*” – містить у собі, як те названо, “проекти, ініціативи, роздуми, рефлексії” – тексти есеїстичного та мемуарного характеру, присвячені Бруно Шульцеві, Дрогобичу, Першому та Другому шульцівським фестивалям.

Завершується книжка “Іконографією” – підбіркою світлин подій обох фестивалів.

Неодноразово звертаючись до питань культурного, мовного та національного пограниччя, збірка “Бруно Шульц і культура пограниччя” сама ніби втілює ідею мовного багатоголосся: матеріали у ній вміщено трьома мовами, причому для пари українська-польська завжди дається огляд статті другою мовою, а також всі матеріали мають коротку анотацію англійською. На жаль, при цьому не вдалось уникнути і тих прикрих недоробок, на які зокрема звертали увагу й автори перекладознавчих розвідок, вміщених у збірці: перекладачі не звільняються з полону удаваної простоти перекладу міжмовних омонімів, досить численних для польської і української мов. Це неодмінно псує враження від збірки, з усіх інших точок зору виконаної дуже якісно як у формальному (верстка, ілюстрації), так і у змістовому (створення з розрізнених текстів певної послідовності) сенсі.

Таким чином, книжка дає читачеві цікавий і різносторонній погляд на постать польськомовного письменника з українських теренів Бруно Шульца і на явище культурного і мовного пограниччя, не вичерпуючи, однак, ані кожного з цих феноменів, ані сфери їхнього перетину.

Катажина КОТИНСЬКА

ЛЬВІВ: ПЕРЕХРЕСТЯ

Kurt Lewin. Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946 przez syna rabina Lwowa. – Warszawa: Fundacja Zeszytów Literackich, 2006. – 188 s.

За останніх 75 років про Львів було написано незліченну кількість оповідань, романів, есеїв, спогадів і чого тільки читацька душа забажає. Але спробуйте, будь ласка, назвати конкретні заголовки, конкретних авторів. Вітлін і Андрухович, звичайно. Може Вам спаде на думку прізвище Романа Волчука, Станіслава Вінценза, може й інші. Але хто з не-істориків, не-літературознавців зможе спонтанно, не гортаючи вчених книг, поповнити цей список не-поляками й не-українцями?

Безсумнівно: значення Львова для українців і поляків переоцінити важко. Проблема лише в тому, що, прочитавши їхні твори, можна – загальним чином – створити для себе уявлення Львова як: а) магічного міста, де мирно і в злагоді жили представники різних націй і народів; або: б) міста, за право називати яке „своїм”, майже безперервно і з давніх-давен, боролися українці з поляками. Як перший, так і другий варіант виглядає привабливо простим і – кожен по-своєму – задовільним.

Але – обережно: зупиняючись тут, втрачаєте з поля зору близько 40% жителів довоєнного Львова. Так, саме про них ідеться, про львівських євреїв. Це було так само їхнє місто, проте ми витіснили їх з нашої спільної пам'яті (при чому “ми” стосується поляків та українців, українців і поляків; чи не перша це річ, яку після II Світової війни нам вдалося зробити спільно й одногосно?). І якось незатишно, що легше навіть назвати російських авторів, що писали про Львів.

Передчуття, чутки, перекази, біо-бібліографічні анотації – це, здається, все, що аж до початку нового, XXI століття, нам було доступним з-поміж інформації про єврейський Львів. Нарешті у

2006 році завдяки видавництву "Zeszyty Literackie" – та невеликому збігові обставин – з'явилася знаменита книжка Курта І. Левіна «Przeżyłem. Saga Świętego Jura spisana w roku 1946». Вже сама її доля промовиста: написана польською, зразу після війни, видана 1947 року в Ізраїлі, у перекладі на іврит, шлях до польського читача пододала аж у 60 років від написання. Будемо сподіватися, що епоха замовчування єврейської частини нашої історії нарешті закінчується по обидва боки польсько-українського кордону: ще цього року книжка Курта Левіна має з'явитись українською, стараннями київського Центру досліджень історії та культури східно-європейських євреїв.

Сила книжки також у тому, що Левін не уникає образів, які задля збереження образу «мирного співжиття всіх народів у чарівному місті Львові» так легко призабуваються. Його очами бачимо велику мужність Митрополита Андрея та отців Студитів, які переховували автора і його брата у своєму монастирі – але й погром, вчинений львівськими українцями. Тут є і відносно мирне життя у підсоветському Львові – і боротьба за виживання під німецькою владою. Багато, дуже багато авторських спогадів не узгоджується з тим, що про Львів «усі знають». І в цьому так само сила цієї книжки.

Свідectво очевидця, написане (21-річним юнаком!) гнучкою, барвистою мовою, виклад думки точний і продуманий, описи подій – унікальні. Є книги, які просто не можна обминути увагою. Це – одна із них.

Курт Іцхак Левін – син відомого львівського рабина Єзекія Левіна, народився в 1925 році в Любачеві. Свідок подій фашистської та советської окупації Львова, єврейських погромів, смерті батька. Був урятований у монастирях Студитів завдяки допомозі Митрополита Андрея Шептицького та його брата ігумена отця Климентія.

У серпні 1944 р. виїхав до Польщі, звідки перебрався до Ізраїлю, служив у військах, з 1955 навчався і працював у США. Був одним із ініціаторів кампанії за визнання Андрея Шептицького Праведником народів світу, його свідectво використано також у беатифікаційному процесі Митрополита Андрея. Живе у Нью-Йорку.

Софія МИРНА

ІВАШКЕВИЧ НА ПОГРАНИЧЧІ

Олексій Сухомлинов. Польсько-українське культурне пограниччя у прозі Ярослава Івашкевича (топіка і функціональність). – Донецьк: Юго-Восток, 2006.

Монографія літературознавця з Бердянська Олексія Сухомлинова – це передрук у книжковому форматі його кандидатської дисертації, що була захищена 2004 року. Тому видання побудовано дещо специфічно: «Переднє слово», що ним відкривається книжка, – це відгук опонента праці, доктора Жешувського університету Станіслава Уліяша, а «Післямова» – висновки дослідження, а точніше скорочений виклад його змісту; логікою розгортання кандидатської праці зумовлено також структурування книжки на розділи, і звідси – повторюваність думок, а часом цілих шматків тексту. Можливо, також через те, що монографія – це кваліфікаційна праця професійного філолога, редактор видання вирішив не працювати над текстом, і дарма: орфографічні, синтаксичні і просто друкарські помилки справляють дуже прикре враження.

Та попри ці неприємні деталі, зміст книжки заслуговує на увагу. На матеріалі текстів (в основному – прози міжвоєнного періоду) та біографії Ярослава Івашкевича, враховуючи історико-культурний та літературний контексти його творчості, Олексій Сухомлинов висвітлює функціонування та складові образу Кресів (культурного «пограниччя» Польщі), простежує трансформування цього образу в різні періоди та в різних за жанром творах. Значну увагу зосереджено на ранніх, малодосліджених оповіданнях Івашкевича, «кресову» проблематику висвітлено також на матеріалі історичної та «італійської» прози, в якій тема пограниччя звучить імпліцитно.

Один із найцікавіших розділів праці присвячено історії функціонування образу України в польській літературі. В

історичний контекст майстерно вписано творчість Івашкевича: письменникові візії України як райської країни дитинства і сповненої містичних природних та еротичних сил землі дуже органічно виглядають на тлі уявлень романтиків про нашу країну як Аркадію і в той же час дикий край. Івашкевича називали продовжувачем «української школи» польського романтизму у двадцятому столітті – і в цьому контексті дослідженню Сухомлинова бракує висвітлення національного аспекту потрактування Кресів у творчості Івашкевича – аспекту, надзвичайно актуального для романтиків. Щоправда, в останньому розділі книжки спеціально зазначено, що створюючи образ земель культурного пограниччя, письменник оминав конфліктні національні моменти, проте імпліцитна присутність колоніального погляду на Україну в Івашкевича беззаперечна. Зображення місцевих селян як напівдиких незрозумілих людей, потужні містичні й еротичні мотиви в потрактуванні образів українських жінок, змалювання діонісійського буяння природи краю – все це вказує на присутність «орієнтальних» мотивів у письменниковій прозі. В одному з розділів Сухомлинов торкається питання «орієнталізму та пограниччя культур», однак цю тему розвинуто зовсім не в тому напрямку, що його своїми працями задав Едвард Саїд (жодної з книжок західного літературознавця немає в списку літератури монографії). Натомість явно відчувається, що дослідник перебуває під впливом праць польських літературознавців, які, у свою чергу, значною мірою залежні від традиційних для Польщі колоніальних уявлень про Україну.

Загалом праця Олексія Сухомлинова є доволі описовою, їй бракує чітких висновків і узагальнень. Книжку буде найцікавіше прочитати тим, хто розпочинає знайомство з творчістю Ярослава Івашкевича і цікавиться тим, як образ України функціонує у творах польських письменників.

Анна ВИЛЕґАЛА

ВОЄННИЙ ЩОДЕННИК БОБКОВСЬКОГО

Анджей Бобковський. Війна та спокій /
Пер. Олеся Герасима. – Київ: Критика, 2007. – 630 с.

Читала щоденник Бобковського, смакуючи як найсмачніші бельгійські шоколадки. Таке солодке порівняння має тут сенс хоча б тому, що я читала його у різдвяний час, тоді коло доступних метафор природнім чином зводиться до циннаону, шоколаду і горішків. А також тому, що текст Бобковського, з усією його філософською рефлексивністю і цілісністю щоденного споглядання, є текстом надзвичайно насиченим різними змістами – його невтомно супроводжують смаки і запахи. Так, війна тривала, і Бобковський багато пише про все, що пов'язане з війною, залучає величезні пасажі з німецької окупаційної преси, які залізними німецькими висловлюваннями імітують воєнну дійсність (рівномірний скрип солдатських черевиків; рівномірний стукіт воєнних потягів; рівномірні серії пострілів з карабінів...). Проте і у воєнний час Бобковський смакує життя так сильно, як тільки можна – ймовірно, це й через контраст з війною, власне *per se*. Коли після поразки Франції 1940 року йому не вдається вступити до польського війська, що він вважав своїм обов'язком, він вирішив повернутись у Париж. А коли виявилось, що на половині окупованої Франції єдиним транспортним засобом, яким можна дістатися з Півдня Франції до Парижа, був велосипед – він зі своїм випадковим товаришем по мандрах, робітником Тадеєм, здійснює кількатижневу велосипедну ескападу через Південну Францію й Альпи. Під час цієї подорожі детально занотовує свої спостереження, враження, з яких врешті решт утворюється захоплююча розповідь про мандрівку.

Навіть перша частина щоденника Анджея Бобковського демонструє, чим напевно *не є* його письменство. Воно не є польським описом війни, до якого ми звикли – зі смертю на тлі, облавами,

таборами, нищістю і героїзмом. Цього немає, бо Бобковський пережив іншу війну. У березні 1939, будучи двадцяти шестирічним молодим чоловіком, він виїхав з дружиною до Франції і там перебував до 1945 року. З моменту німецької окупації Франції і поверненню у Париж він працював у ліквідаційному бюро своєї фабрики, водночас постійно таємно допомагаючи польським робітникам. Після війни він не повернувся до Польщі, а в 1948 році виїхав з дружиною до Гватемали, де помер 1961 року. «Війна і спокій. Французький щоденник» – це його щоденник, писаний у 1940–1944 роках, від моменту німецької окупації Франції, до її визволення військами союзників.

Яким є запис п'яти воєнних років Анджея Бобковського? З одного боку, це передусім теплий, цілісний, часом іронічний, часом гіркий опис тогочасної Франції. Бобковський настільки глибоко занурений у французьку культуру, як тільки міг бути передвоєнний інтелігент, вихований на французькій літературі в оригіналі, з захопленням Францією як світом високої культури і цивілізації, властивим лише польським інтелігентам. Сліди захоплення тією «великою» і «солодкою» Францією знаходимо у цілому тексті, але їхня квінтесенція – це перша частина нотаток, яка відображає подорож Бобковського Південною Францією до Парижа. Країна, крізь яку їде письменник, певним чином постає, як символічний простір перед кінцем світу – війна сюди ще не дійшла, хоча деякі її «скалки» раз-по-раз даються взнаки. Але то, швидше, брак консервів у магазинах і сонна пустка на курортах, несправжня війна. Літо і осінь на французьких дорогах у описі Бобковського – постійне фізичне свідчення відсутності війни. Повітря постійно пахне ранковою тишею, вабить те, що завжди відштовхувало, сіно – сухе й ароматичне, і так само, як і колись прогинається під вагою тіла. Водночас, на іншому, внутрішньому, рівні, з-під стікаючої виноградним соком розповіді про Рив'єру, пробиваються фрагменти, які свідчать про те, що Бобковський пам'ятає про війну, і думає про світ перед війною – як про дійсність, яка назавжди минула.

Так, власне, виглядає весь текст, який є «перекладанцем» солодкого і солоного тіста. Перебував під враженням окупації Німці і відразу рефлексія щодо польського передвоєнного снобізму і життя поза станом міських кіл польської інтелігенції; запах свіжого хліба і співчутливий коментар продавщиці про те, що

«бідна Польща так мужньо боролася, а Франція, відразу здалася – ганьба!», який відразу породжує велику кількість думок навколо питання, що має більший сенс, боротьба і слава, чи капітуляція і свіжий хліб. Літній виїзд на велосипедах під Париж з пляшкою вина, головкою сиру, хлібом і персиками, і відразу за тим твердження, що не буде писати про те, що у Польщі, бо не в змозі і немає права. Інколи складається враження, що барвистий і детальний опис щоденної дійсності просто заповнює місце у щоденнику письменника, бо якби писати тільки про те, що пам'ятає з важливого, і що розуміє, і що передбачає, то забракло би духу. Саме тому там з'являються детальні описи театральних вистав, не завжди вартих уваги, чи роздуми про другорядні повісті. Зрештою, такої структури вимагає і сам жанр щоденника – врівноваження змісту та жанрової вагомості вражень, які потрапляють у опис, дрейф від жарту до висловлення пістету, від поезії до кепкування, від захвату до жалю.

Різні відтінки жалю з'являються у Бобковського власне тоді, коли стихає захват солодкою Францією і з'являється злість і розпач поляка, який відбуває війну в ситому і, не зважаючи ні на що, багатому краї, час від часу слухаючи новини з Варшави чи Кракова. Бобковський не пише про те, що чує від родичів з Польщі, які відвідують його у Парижі, бо як слухач, а не свідок, не має права голосу. Однак він не щадить описів французької поразки – втечі, капітуляції, принизливого компромісу. Що дає йому сили і дозволяє нормально функціонувати, а навіть і жити під якою не є, але все ж таки окупацією, – так це нормальні, маленькі прості радощів життя, позірنا незмінність старого світу – що, одночасно є приводом до раптових припливів виявлення гордині і фрустрації. Тоді письменник з гіркотою пише, що душа Франції міститься у череві француза, і доки це черво наповнене камембером, доти Франція не загине. Зі злостивою радістю Бобковський описує ситуацію на подвір'ї, стилізовану як акт справжньої трагедії: під час справляння природних потреб у клозет падає найцінніша для француза річ у воєнний час – продуктивні картки. Коротка, але бурхлива нарада, і картки, не зважаючи на певні ускладнення через запахи, дістаються. Франція врятована! Бобковський не має жалю, немилосердно кепкує зі скромної французької стабілізації і випинає її французам на кожному кроці. Як легко французи сприйняли нову владу, як легко пристосували до своєї нової

ситуації та ідеології очікування! Але поруч з погордою постійно звучить сум, і свого роду заздрість: якби ми, поляки, змогли би бути такими педантичними, жити у благословенній байдужості до спокуси самопосвяти, якби ж ми вміли сидіти, підібгавши під себе хвоста, і не вирушали з мечиками проти танків – може тоді було би нам краще? Якби ми поляки змогли радіти хвилині, і жити теперішнім днем, а не весь час дбати про великий дух історії, який нас підримує, може, так було би краще?..

Текст Бобковського, крім захвату і критичних зауважень, щодо сучасної йому Франції, – передусім, глибока і блискуча рефлексія про Польщу і поляків. Бунтуючи проти Франції і французів, проти високої культури і ще вищої цивілізації, яка вклоняється нацистам, Бобковський читає і сам для себе коментує польську класичну літературу. Далекий від країни, і так само далекий від її ідеалізації, він «захлипається» Сенкевичем, і у той же час пише, що Прус є «одним з не багатьох польських письменників, до яких він не має жодних претензій». Жодних претензій до провінційності, роз'ятрювання вічної польської рани, ні до «епатування мальвами, ланами і стріхами». Ще більше поціновує Конрада, гірко при цьому коментуючи, реакцію польського літературного «колка», яке не могло дати собі раду з закордонним життям Конрада і його англомовною творчістю. З чим не може погодитись і сам Борковський – це внутрішня ущербність і лицемірство польської культури, яка, з одного боку, безапеляційно приймає іноземні взірці і виховує молодь з культом великої французької літератури, а з іншого боку – алергічно реагує на спроби створення на польському ґрунті універсальної культури, не зануреної у польські проблеми – хоча б такої як творчість Конрада. Від критики культури Бобковський переходить до критики, так званої, національної душі, при цьому висміюючи саме поняття. Холодним, неупередженим оком бачить польське національне здерев'яніння, короткозору польську закоханість у свою виняткову долю, і виняткове страждання, когутячий, шароварний патріотизм. Коли пише про міжвоєнний період, бачить пафос, що супроводжував творення держави, і сам себе питає, чи насправді великі історичні події мають супроводжуватися будівництвом доріг, а політика має виховуватися патріотичною поезією. Коментуючи період війни, безкомпромісно оголює подібність еміграційних середовищ у Франції, і критикує політику уряду в Лондоні, але також глибоко

переживає їхні невдалі рішення. Відсторонення і позиція спостерігача дозволяє йому на об'єктивізм і позицію холодного критика, хоча з-під цієї маски весь час виглядає емоційне заангажування і сильний спротив проти польської долі. Його гірка рефлексія над «польскістю» часто приводить його до, як сам говорить, досить блюзнірської констатації: «Замість бути *homo sapiens*, належимо до раси *homo polacus*, до раси одурманеної вітчизною, до кретинів хворобливого патріотизму і націоналізму». Бобковському важко закинути брак патріотизму, бо це, власне, найкраще розуміння патріотизму спонукає його з такою пристрасстю викривати помилки і недоліки польської міжвоєнної дійсності, і з таким боєм відслідковувати польську долю на війні. Його аналіз ясний і прозорий: те, чим поляки грішать, це життя у сфері ідеалів і високих матерій, тоді як є нагальна потреба у щоденній клопіткій праці, необхідне закладання фундаментів, а не повітряних палаців.

Після смерті Сікорського у катастрофі над Гіблартаром, Бобковський іронічно пише про польську політичну наївність, яка розраховує на лояльність союзників, і що вони будуть перейматися польськими національними інтересами. Ззатятістю стверджує, що «якби був королем... то видав би наказ, що з тої самої хвилини життя кожного поляка є скарбом, і самопожертва з будь-якого приводу є зрадою». Коли роком пізніше до нього доходили новини про Варшавське повстання, з дня на день все гірші і гірші, Бобковський не приховує безсилої злості і болю: злості, вкотре, через безсенсовний, на його думку, вибух героїзму і зради союзників, болю, бо здалека виразно бачив, що з політичного пункту бачення ті смерті ні до чого не призвели. Один з його найкоротших, але найдраматичніших коментарів до Повстання, є наступний: «У Варшаві без змін, помірають у сяйві сонця».

Проте Бобковський критикує не лише польську політичну наївність. З моменту німецького нападу на Радянський Союз з неприхованим здивуванням спостерігає різницю між власною позицією і захватом Франції і Європи загалом Росією. Можливо, це було наслідком неусвідомлення того, чим Росія є насправді, і що там відбувається. Бобковський іронічно стверджує, що ситуація є класичною: оце Захід, заморожений Росією, зваблений, спокушений нею, намагається переконати польського інтелігента, що його російські страхи і злі передчуття є надуманими і перебільшеними. Знайомі французи з блиском в очах розказують Бобковському, що,

певно, у Росії зараз не є так уже зле – адже офіцери знову мають еполети, і влада демократизується... Як стверджує Бобковський, складається враження ніби не було де Кюстіна і всіх інших, які викривали російські підступні чари і очевидну небезпеку, яку вона у собі таїть. Бобковський виразно бачить, наскільки французи зачаровані заглаженою перед відправкою на французький ринок радянською версією *égalité* і *fraternité*, і не зауважують, що при всьому тому десь зникло *liberté*, без якого вся цілість перебуває під небезпекою радянського пекла. Він сам з меншим неспокоєм дивиться на комунізм як такий, хоча як противник будь-якої форми колективності не має до нього жодної симпатії. «Ідеології, навіть такі тупі як марксизм, не є вічними», – так писав на початку січня 1943 року. Набагато більше він боїться самої по собі Росії, у комунізмі він бачить одне з її втілень, чергове виявлення небезпеки. У страху Бобковського перед Росією є щось з метафізичного, неокресленого інстинктивного розуміння людини Центральної Європи, що з російських ідей у його частині світу ніколи нічого доброго не виникало. Але частіше Бобковський пише з позиції абсолютно прагматичного, уважного спостерігача радянського маршу на Захід, відзначає на мапі чергові території як пункти назавжди втрачені для цивілізації, залиті варварством. Вони вже у Львові, вже в Августові, вже під Варшавою, терпляче чекають, що німці вижеруть ті двісті тисяч людей, які би могли чинити найсильніший опір у впровадженні нових порядків. Відраховує дні до моменту, коли Совети надійдуть кінець-кінцем туди, звідкіля вже не захочуть йти далі, трохи це нагадує настрої з повісті південноафриканського новеліста Дж. М. Коетзе «Чекаючи на варварів». Різниця тільки у тому, що Бобковський досконало розуміє, що станеться, коли Совети ввійдуть до Польщі, щоб уже з неї ніколи не вийти. З усвідомлення цього і виникає твердження, що якби хтось йому зараз – а пише він це у 1943 році – запропонував вступити до польської підпільної організації «послав би його під сто чортів». Бо навіщо витратити сили і за що боротися? «За Польщу, якою не ми будемо керувати?» Його відсутність ілюзій, щодо сутності пропонованого Росією нового чудового світу, контрастує з наївністю Заходу, що часами межувала з дурістю, який був настільки довірливий, що навіть ладен змінити свої колії на ширші, щоб «азіатському хамству було легше в'їхати у Європу». На початку 1944 року Бобковський після кількадесяти перерви у

нотатках записав: «Не писав. З моменту, коли майбутнє перестало бути загадковим, коли я упевнений, що надійшла ніч, навіщо писати?». Вже тоді Бобковський не мав ілюзії щодо того, що польський суверенітет стане частиною ціни, яку Європа заплатить за советську допомогу у подоланні Гітлера. Немає сумнівів, що майбутня ситуація, не буде перехідною ситуацією – влучно передбачає, що Польща опиниться під російським пануванням на кілька десятків довгих років. У цьому контексті сцена, якою завершується щоденник, є надзвичайно символічною. 25 серпня 1944 війська союзників увійшли до Парижу, на вулицях радісний натопв. Бобковський радіє, але раптом, як він пише: «радість поступається місцем смуткові», і по його обличчю течуть сльози. На запитання молодої американки чи англіїки, чому плаче, відповів: «Я є поляком і думаю про Варшаву. Вони тут можуть бути щасливими, ми ще не можемо». Бобковський плакав славного серпня 1944 року за зруйнованою повсталого Варшавою, але також і над безглуздістю її жертви і над піввіковим поневоленням, яке надходило.

Читання Бобковського – свято і інтелектуальне, і чуттєве – зі всіма описами французьких смаків і запахів, але невблаганно втягує у досить гірку підсумкову рефлексію про Польщу і її місце у Європі. Рефлексію, особливо гірку, бо запізнає *post fatum*, не спроможне відсунути катастрофу, яка надходить. Роздуми Бобковського щодо Польщі не могли принести йому популярності ні серед більшості повоєнної польської еміграції (не зважаючи на те, що першим книжку «Війна і спокій. Французький щоденник» видав сам Гедройць), на дріб'язковості якої письменник у часи II Світової війни не залишив живого місця, ні у самій країні, всі шляхи до якої були закриті через гострі коментарі про червоне варварство і відродження російській імперії. Бобковський зі своєю біографією також не пасував до польського патріотичного канону, який перед тим часто критикував. Замість того, щоб у 1939 р. повернутись у країну і, ймовірноше за все, там померти, він залишився у Франції і безжурно роз'їжджав ровером мальовничим французьким Півднем. Згодом, замість того, щоб засохнути від журби за Польщею, зачитувався французькою літературою (хоч разом з тим рідко згадується те, що він працював у французькому русі опору і рятував євреїв, у щоденниках він це жодного разу не занотовує) і критикував як міг свою принижену батьківщину. Замість того, щоб після 1945 року брати участь у важливих емігрантських дебатах

про причини поразки і висилати до рідного краю підпільну літературу, закрив свою скромну справу і виїхав до теплих країв. Зрештою, що є найцікавішим, у щоденнику можна знайти фрагмент, який є ніби виокремленою відповіддю на закиди польської патріотичної еміграції, яка після війни закидала йому дезертирство у зв'язку з його виїздом до Гватемали. Коли Бобковський пише про Конрада, дуже емоційно захищає його рішення лишитися в Англії; він стверджує, що одним подобаються Радом і Колюшки, іншим подобається волочитися світами, і це не є обов'язковим показником патріотизму. Інша справа, що для Бобковського повернення у Народну Республіку Польща було неможливим і неприйнятним.

* * *

Чуттєва густота вивчення щоденника Анджея Бобковського мала для мене, крім цілої гамми різних смаків, один особливо виразний – гіркуватий. Гіркуватий присмак жалю, що у Народній Польщі так результативно з Бобковським розправилися, а після її падіння було так мало зроблено, щоб якимось виправити ситуацію. Те, наскільки він був виключений з канону польської літератури – чи навіть не з канону, адже хто знає, чи сподобалося б йому бути частиною канону, а просто з важливого для поляків простору, і поляками писаної літератури – може засвідчити власний скромний приклад. Мені вдалося отримати повний цикл непоганої, як мені здавалося до цього моменту, гуманітарної освіти у Польщі, а про Бобковського нічого й не почути. Вперше почула про нього під час перекладацького практикуму від українського перекладача. Хтось скаже, що нема чого хвалитися власним невіглаством, і матиме рацію. Але це демонструє сьогоднішній рівень читання і знання творчості Бобковського у Польщі. Зауваження Бобковського про стан Європи і стан нашої власної польської душі такі, що нам варто ще й сьогодні впустити їх у своє серце. Власне тому мій пропахлий запахом шоколаду і цинamonу примірник «Шкіців пером» не стоїть на полиці, і не має домашнього вівтарика. З запалом неофіта відправила його у світ.

Богдана МАТІЯШ

ОСЕЛЕНИЙ У СОБІ СЛІД

Анджей Стасюк. Дорогою на Бабадаг /
Пер. з пол. О. Сливинського. –
Київ: Критика, 2007. – 289 с.

Не знаю, де починається і де закінчується роман Анджея Стасюка «Дорогою на Бабадаг»... Чим довше про це думаю, тим більше він уявляється мені текстом, що не хоче й не знає лінійного розгортання, чіткої послідовності події або раз і назавжди визначених початку і кінця. У ньому вловлюю щось абсолютно інше... Гостру потребу тривати і не запитувати про межі цього тривання, наповненого спокоєм, і дорогою, і рухом, і безрухом, і численними іншими речами. Їх не буде надто багато, і вони одна одній не заважатимуть.

«Дорогою на Бабадаг» має одну дуже гарну рису, якою наділені не так то й багато книжок: це письмо породжує відчуття якоїсь довірливої і глибокої безконечності, якій не так просто дати ім'я і пояснити її причини. Це письмо є абсолютним спокоєм, у якому розлита довгу мандрівку та збережено приватне вдивляння у світ і в ніщо, яке мерехтить у його просвітах. Воно є пам'яттю, що фіксує побачене лише настільки, наскільки спроможна його зафіксувати, а решту випускає, залишає поза собою або додумує під час оповіді. Ця книжка, врешті, є просто дорогою, що добровільно проходиться наодинці й переживається в зосередженості й повноті своєї самотності – може, саме задля того, щоби потім її було відкрито для всіх, хто захоче про неї слухати. Вона є рухом, пережитим у спогляданні. Подорожжю в часі й у просторі. Накопиченням жестів і поглядів, доторків і думок. Урешті, весь цей шлях «Дорогою на Бабадаг» є водночас і зупинкою в часі та просторі, часом, що обернувся б у безчасся, якби не існувало чогось такого, як вічність. Як це все поєднується і що з цього всього є стрижнем, на якому наростає оповідь?

Що є засновком, із якого береться все? Навряд чи ці запитання мають однозначну відповідь. Навряд чи треба ставити їх саме так...

Тому запитую інакше. Чи радше не запитую – просто слухаю. Слухаю те, чим ця книжка «ловить» мене як читача. Слухаю те, що в мені по ній залишається. Слухаю свій темп її читання – неквапний настільки, що він видається темпом радше не читання, а перекладу – повільного й уважного в доборі слів. Слухаю її гарний і прозорий ритм, повільне й легке переміщення з місця на місце, описане так, що навіть найнеприкметніші, а може, й найнепривабливіші, місця набувають особливого чару, а спостереження за рухом у цьому просторі викликає в читача – поміж інших емоцій – і захват. Фіксую те, що з цього неспішного читання, крім різних подорожніх подробиць і окремих деталей сюжету – врешті, як його можна ввібрати в себе весь? – у пам'яті залишається розлита в усьому тексті майже намацальна серпнева тиша, що бринить у повітрі, це тривання серпня з його сонцем, завислим над горизонтом, із його майже певловним коротшанням днів, із його порожніми ландшафтами, в яких час від часу на мить з'явиться хтось – незнайомий, але гідний оповіді та любові. Залишається цей неворожий людині час, у якому всі дрібниці й деталі набувають особливої виразності – щойно на них зупиниться погляд. Час, що не має в собі розривів; час, що не віддаляє, а наближує. Час повсякчасного тривання іменин Франца Йозефа (це навіки застигло в повітрі 18 серпня) або пошуку слідів Еміля Чорана. Час, у якому з нами присутні ті, кого ми любимо.

У контексті цієї книжки майже неможливо не пригадати якоїсь миті Керуакового досвіду «В дорозі», неможливо їх не зіставити, не запитати, чи є між ними точки дотику, перетину. Неможливо не пригадати собі цілого покоління бітників, для якого дорога стає домом, а дім – дорогою, і тоді відчутти, наскільки Стасюкова дорога інакша... Наскільки вона менш надривна і зріліша у своєму пошукові. Наскільки вона самодостатня і наскільки вона, пройдена у спокої і ніби в самотності, насправді несамотня, хоч і справді спокійна. Наскільки в ній важливим є все побачене і прожите під час мандрівки, і як уважно й навіть любляче Стасюк оповідає про тих, кого в ній зустрів. І наскільки так само свідомо, як і Керуак, Стасюк іде дорогою, на якій однією з найболісніших втрат була бн втрата свободи, яка не буває частковою і не буває свободою напів. «Свобода або є, або її нема, і край», – говорить Стасюк, і має абсолютну рацію. (Шукаючи ж паралелей зі Стасюковою книжкою

в українській літературі, читач міг би покликатися не лише до есеїстики Андруховича, а й до не менш зануреного в дорогу і в рух Жадана – малого українського Керуака. Є сенс порівняти «Дорогою на Бабадаг» із «Anarchy in the Ukr»; таке зіставлення, як мінімум, буде цікавим, а світ обох текстів (не)сподівано може виявитися справді дуже спорідненим і близьким.)

Дотик цих двох текстів – Керуакового й Стасюкового – покликає до життя ще один коментар чи радше запитання. Чи співмірно було би зіставити масштаб впливу цих романів, відповідно, на американське суспільство та європейську, чи, точніше, центрально-східноєвропейську, спільноту? Ми бо пам'ятаємо, що мандрівка відбувається саме тією частиною Європи, яку звемо Центрально-Східною, а яку Стасюк – не накладаючи жодних інакших, окрім приватних, маркерів, зве просто «своєю». Тому на це питання найкраще дасть відповідь час. Тепер просто стаємо свідками мандрів, не закросених ні як якийсь геополітичний проект, ні як подорож у простір, чужий і ворожий (хоча подорожнього таки можуть сприйняти як ворога чи просто чужака – так, як Стасюкового героя сприймають у Придністров'ї чи подекуди в Молдові; або ще як дикуна, котрому для початку треба просто «пояснити» світ – так його потрактовують гагаузи) або ж просто екзотичний. Це мандрівка до того, що в якійсь спосіб (хай тільки ментально) може бути твоїм; приватна мандрівка між свого й до свого. І в пошуках свого. У пошуках слідів, які можуть виявитися тобі важливими – часом навіть настільки, щоби, полюбивши їх, сказати: «Я хотів би бути похованим у всіх місцях, де бував і буватиму», почувшись на силі довірити цим не раз майже безлюдним, засипаним курявою клаптикам землі – і водночас цим просторам свободи – останню й остаточну зі своїх інтимностей.

Байдуже, що місця, попри які проходиться, мають безліч цілком неприхованих ганджів. Байдуже навіть, що на вигляд психіатричного шпиталю Стасюк говорить: «Мені спало на думку, що це може бути якоюсь фізично зреалізованою метафорою, метафорою Сходу Європи». Байдуже, що у цьому кутку світу нагромаджено один на одного купу парадоксів, і що спокій і усміх сусідять нерухомості, смутку й покинутості – особливо виразним і нічим не замаскованим. Стасюк, однак, справді любить цей куток світу, інакше його дорога ніколи сюди не повернула б. Він безтривожно оглядає найбрудніші ландшафти, які бачить, і не відводить, присоромлено,

від них погляду; часом майже ніжно описує людей, яких зустрічає, – чоловіків у корчмі, котрі неквапно п'ють паленку навпереміну з пивом, старих жінок, котрі сидять перед будинками, гріючись на сонці; може дозволити собі затриматися пам'яттю на усміхові жінки, яку бачив у своєму житті якісь два дні: «посміхалась неспіливо й гарно»... Він майже ідеалізує цей не раз сумний простір, тішачись, що тут для нього нібито не відбувається зустрічі з суспільством споживання, зі світом, переповненим виробництвом, а відтак роздумує про те, як було *колись*, тоді, коли «ніхто не створював зайвих речей, не марнував ні вогню, ні їжі». У цьому просторі без надміру речей, а точніше з речами лише найнеобхіднішими (хоча, підозрюємо, що й їх часто бракує) чи радше найпростішими, теж ніби ніхто нічого вже не марнує. Однак час не повертається навспак – до якоїсь простої і невинної первісності. Він просто «зливається із сонячним світлом і близько полудня цілковито завмирає» – між куп сміття, між серпневої сієсти, між цієї дивної аури невідомо-до-чого-тривання і стишеності, в якій напевно відомо, що так було вчора, так буде завтра, і так є нині, і де ніхто ні на що не скаржиться...

Після таких от пауз (у часі? в просторі?) якоїсь миті можуть здатися дещо дивними подальші Стасюкові переміщення і цей ніби-рух у не раз монотонному просторі й завмерлому часі, що мовби хоче довести абсолютну застиглість світу довкола або його всюди однаковість. Однакову – раптом знову до захвату – його нерухомість. Може, несподівано, але саме в цій часопросторовій нерухомості стають насправді глибокі й важливі рух думки, робота пам'яті, приватно кожен погляд, кожен дотик, кожне тактильне досвідчення світу – пережиті тут-і-тепер. Кожне водночас насичене і розпорошене – бо короткотривале, але гостре – враження.

Вирушаючи в мандри в пошуках якогось *сліду*, Стасюк і справді його знаходить, і він поселяється, він живе в ньому, не дає йому спати у прагненні дізнатися, «яка доля чекає всі ті образи, що пройшли крізь мої зіниці й запали в пам'ять, що відбувається з ними, коли мене вже там немає, може, я забрав їх назавжди, знерухомив у власній голові, і вони залишаться зі мною до кінця, опираючися змінам пір року й погоди». Слідом стає набута любов до місць, де був, слідом стає оселена в тобі про них пам'ять. Змагатися випадає не з простором і часом, якими йдеш, а з нею – щоби не дати їй забути такого солодкого їх тривання. І змагатися

випадає читачеві – не раз із самим собою, що бажає піддатися спокусі розхапати Стасюків текст на окремі цитати і судити про місця, якими він пройшов, ніби причетно, а насправді поверхово. Це одна з найбільших спокус. Однак за «Дорогою на Бабадаг» можна лише звіддала стежити, і тільки Стасюкові під силу ще раз нею пройти...

Антоніна МУЖАНОВСЬКА

НЕЙМОВІРНИЙ СВІТ ОЛЬГИ ТОКАРЧУК

Ольга Токарчук. Правік та інші часи. /

Пер. Віктора Дмитрука. –

Львів: Кальварія, 2004. – 217 с.

Роман «Правік та інші часи» побачив світ 1996 року й одразу завоював прихильність критики та читачів. Літературознавці назвали творчість Ольги Токарчук «прозою середини»: зрозуміла для людей навіть із невеликим читацьким досвідом, вона здатна задовольнити найвибагливіші естетичні смаки. Популярність роману підтвердили численні перевидання, а також премія читацьких симпатій найпрестижнішої в Польщі літературної нагороди «Ніке» (1997 рік).

«Правік та інші часи» – це оповідь про невеличке, на кілька хат, село, про його жителів та їхніх ангелів, про його тварин і природу, а разом із тим – про цілий світ, бо Правік можна вважати моделлю всесвіту. Опис села, що відкриває книжку, дуже нагадує опис Раю, проте Рай Правіку вже знає страждання і біль, розлуку і заздрість, старість і смерть. Жителі села живуть надзвичайно повним життям: вони зазнають усіх радощів дитинства з його дивовижними відкриттями, постають перед виборами молодості, створюють власні родини і в муках народжують дітей, по-різному будують свою зрілість і по-різному зустрічають смерть. Доли людей, котрі разом мешкають у селі, складають дивовижну повноту екзистенції, що не потребує для свого вияву ні іншого місця, ні часу. Недаремно одна з героїнь твору вірить, що поза межами Правіку не існує нічого, і чужинці, що приходять з інших місць, і вихід в інші простори – лише ілюзія.

А втім, Правік перебуває не лише в міфологічному хронотопі. Через це село, що розташоване недалеко від Кракова, проходить ціле двадцять століття з його двома війнами і змінами державної влади. В якомусь сенсі роман можна вважати історичним – проте

історія у творі цілковито позбавлена політичної складової. З цієї точки зору світ Правіку постає жіночим, тілесно-матеріальним і водночас відстороненим від «одномоментних», неархетипних подій. Жінки є головними героїнями роману, їхніми зусиллями всесвіт тримається купи, а чоловіки руйнують долі й несуть неспокій. Та разом із тим чоловіче й жіноче тут взаємно доповнюються, бо попри все, життя у Правіку надивовижу гармонійне. Щастя в ньому врівноважується горем, а життя – смертю... І альтернативні світи, створені альтернативними богами, що постають із чудернацької гри діди́ча Попельського, лише підкреслюють внутрішню сталість Правіку.

Роман Ольги Токарчук захоплює особливою аурою, що створюється не в останню чергу завдяки мові. Синтаксично й лексично прості речення, на перший погляд, легко надаються до перекладання, до того ж такою близькою до польської мовою, як українська. Однак переклад, що його здійснив Віктор Дмитрук, видається занадто дослівним, часто потрапляє до пасток міжмовних омонімів і загалом не звучить настільки витончено, як оригінал. Враження від читання також дещо псує те, що текст надруковано зеленою фарбою.

Та попри всі неприємні деталі, появу перекладу такого знакового для сучасної польської літератури твору можна тільки вітати, адже світ, що його створила Ольга Токарчук, безперечно, знайде місце в серцях українських читачів.

Марцін ЧИЖ

ЄВРОПА ХОВАЄТЬСЯ В СИРІ

Jurij Andruchowycz. Diabel tkwi w serze /
przeł. K. Kotyńska, O. Hnatiuk, R. Rusnak, Wołowicz:
Wydawnictwo Czarne, 2007. – 180 s.

Юрій Андрухович добре відомий у Польщі не лише як есеїст, але як автор прози і поезії. Він також узяв участь у кількох музично-літературних подіях. Однак з-поміж усієї його творчості – це, власне, есеїстика, що дає нам можливість познайомитися з його поглядами, які стосуються сучасності. Щоправда, як часто в цього автора буває, ми маємо справу з «теперішністю» через віднесення її до «минулого». Він виражає це так: «Найбільш скеровані до майбутнього проекти приречені на черпання з минулого. А оскільки я не є істориком, то зазвичай я вміщую те «минуле» в зовсім особистому вимірі – у такому, як напр., власне дитинство. Зрештою, мабуть, кожен текст, який мав би бути щирим, варто б було починати власне від того періоду». Наведена цитата говорить ще щось більше. У ній також з'являється майбутнє. Спробуймо замислитися над тим, що це означає у творі.

Слово *проект*, звісно, пов'язане з майбутнім. Воно пов'язане з тим, чого в цей момент ще нема. В есеях, які ввійшли до даного видання, відчувається почуття дефіциту. Недоотримування спрямоване до абстрактної цілісності. В одному з інтерв'ю польській пресі, яке стосувалося «*Диявола...*», Андрухович говорить: «Те, що можна знайти у цій книжці, становить ледь помітний штрих концепції, яка вертиться в мене в голові. Наразі я знаю, що моя Вільна Європа була б оперта на підставах, які суперечать прийнятим у Союзі». Потім ідеться про інакше сконструйований Старий Континент. Письменник з Івано-Франківська вже раніше окреслював свою есеїстику як геопоестику, тобто естетичний проект альтернативної дійсності.

Пригадуються мені власні враження з подорожі до т.зв. Західної Європи, а саме – до Південної Франції. Це було ще до вступу Польщі

до Європейського Союзу. Коли я прощався зі своїми ланедоцькими приятелями, вони поставили мені питання, що одразу включало відповідь: «То як ти повертаєшся до Польщі, через Німеччину, а потім?». Або ще коли хтось з моїх знайомих намагався дізнатися у власника винарні, чим для нього є Європа. Він показав на відро, заповнене тяжкими гронами. Це, власне, не є *проектом* Андруховича. Зі зрозумілих причин не йдеться про ідентичність Старого континенту, оперту лише на свідомості кордонів, які прокладаються між Заходом і Сходом шляхом логіки доплат до товарів.

В есеї "*Швейцарська Швейцарія*", якій увійшов до збірки, з'являється європеець Хригу Гауетер. Він є сироваром-екологом, письменником-аматором, якій запрошує українського знавця на альпійську полонину «в черговому Центрі Європи». Понад усе я б шукав письменницького *проекту* в тому, що Хригу під впливом лектури попередньої збірки есеїв свого гостя – "*Остання територія*" – вирішує подарувати йому сири, що називалися «Остання територія», «Erg-herz-pegс» і «Станіславський феномен». Проект Європи, який лише окреслюється в голові письменника, є ближчим до сповненої запахами і настроєм полонини, яка належить до його несподіваного знайомого, ніж до Брюсселя.

Під час першої ночі, яку Андрухович проводить у хаті на полонині, здійснюється буря. Однак «зранку виявилось, що тим разом усі вижили».

Катажина КОТИНСЬКА

ЗУПИНЯТИСЯ, БІГТИ І ЗУПИНЯТИСЯ ЗНОВ

Taras Prochaško. Spalone lato, Kraków: Nemrod, 2007.

Дехто, певно, пам'ятає, видану у Польщі більш ніж десять років тому збірку есеїв Юрія Андруховича "Erz-herz-perc". Її склали тексти, підібрані перекладачем Олею Гнатюк і ніколи у такому зібранні українською недруковані – ні до того, ні після. Та книжка вийшла неповторною – сповненою світлої меланхолії, мудрих роздумів, словесного тепла.

Ось перед нами черговий доказ на те, що спільна праця автора, перекладача і видавництва може дати дуже цікаві наслідки: нова книжка Тараса Прохаська "Spalone lato", в якій Рената Руснак (до речі, тут автору пощастило – знайти відповідного перекладача – не абищо!) вдало доповнила відомі Прохаськові ескізи з книги «FM Галичина» менш знаним «Лексиконом таємних знань» та неслухно призабутим уже «Спаленим літом».

Це – роздуми про місце людини в житті, в навколишньому середовищі, посеред людей і здаля від них, про історію, зокрема ту маленьку, сімейну – і ту цілком вже особисту, хочеться сказати: інтимну, але ні, краще все таки назвати її: внутрішньою.

Таку книжку в наш переповнений біганиною і безперервним поспіхом час дуже добре тримати під рукою. Щоб не забути час від часу зупинитися. Просто так, посеред дня. Хоча б на мить. Зупинитися, послухати горобців у кущах чи гайворонів на майданчику. Глянути, як рухається світ – і без нашої метушні добре дає собі раду.

Прохасько майстерно, ненав'язливо вчить не переплутувати постійно «мушу» з «хочу», вчить пам'ятати про той інший варіант життя, справді «нашого», варіант омріяний, який надто часто нам здається недоступним. Проте хвилина перерви – аж ніяк не втрачений час. Вміння зупинитись у бігу, бути тут і тепер, не думаючи ненастанно про тисячу дрібниць, які вже проминули чи то мають статися незалежно від нашої волі – неоціненне.

Побудова книжки та її оформлення (короткі розділи, м'яка палітурка, зручний формат) дозволяє розкошувати лектурою в будь-яких обставинах. Проте рекомендований варіант – п'ять хвилин плюс запашний чай або гаряча кава, плюс улюблене крісло – і ви вийдете з-під такого духовного душу освіженими, наново заохоченими шукати своє місце у житті.

Наталя ЯКУБЧАК

ЛІТЕРАТУРА. ТЕОРІЯ. МЕТОДОЛОГІЯ

Упор. і наук. редакція Данути Уліцької;
пер. з польської Сергія Яковенка. –

К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – 543 с.

«Література. Теорія. Методологія» – перший посібник з історії літературознавчих вчень ХХ століття українською мовою. Студенти-філологи і ширше – гуманітарії, для яких насамперед призначено це видання, нарешті мають можливість ознайомитися з головними теоретико-літературними концепціями у викладі польських науковців. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. «Слово, знак, дискурс» (перше видання 1996 року), що вміщує тексти першоджерел, окрім коротких відомостей про авторів, не подає критичного коментаря. Як зазначає перекладач Сергій Яковенко, «наше літературознавство досі не спромоглося на подібне видання». У Польщі ж існує вже традиція створення таких праць, про яку коротко дізнаємося з передмови. Тож парадоксально, що в українському контексті збірник за редакцією Данути Уліцької має значно більшу вагу, ніж у себе на батьківщині. Ще один втішний факт: український переклад випередив перевидання посібника польською, тому до українського видання увійшло шість цілком нових статей.

Історію головних парадигм наукового мислення у сфері літератури викладено в хронологічному порядку. Відкриває збірник вступна стаття Едварда Касперського, яка так і називається: «Література. Теорія. Методологія». Дослідник намагається стисло розглянути головні проблемні вузли, пов'язані з цими трьома ключовими для літературознавства словами. Долю теорії літератури професор Касперський презентує в образі золотого віслюка, тож підстав для констатації «кінця теорії», як він вважає, немає. Його ж студія про теорію компаративістики завершує книжку, а проте вона не має підсумкового характеру.

До певної міри вступною можна назвати і статтю Данути Уліцької про антипозитивістський злам у гуманітаристиці, з якого, власне, ведуть свій родовід усі сучасні літературознавчі концепції. Головну увагу тут зосереджено на неоідеалізмі Дільтея, Бергсона і Кроче та подальшому резонансі їхніх ідей у літературознавстві. Ще одна стаття Данути Уліцької присвячена феноменологічній філософії літератури Романа Інгардена. Як авторка монографії про літературознавчі концепції Інгардена, що у світлі теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна та концепції мовленнєвих жанрів М. Бахтіна запропонувала нову інтерпретацію поглядів Інгардена на літературу, дослідниця фахово викладає головні ідеї філософа як у контексті філософської феноменології, так і щодо місця в літературознавстві ХХ століття.

Грунтовна студія з історії герменевтики належить Лукашу Врубелю. Стверджуючи, що немає однієї герменевтики, він простежує її історію від античності й біблійної екзегези до її шляхів у ХХ столітті, зупиняється на ключових моментах поступу герменевтики нового часу, зародженні літературної герменевтики та основах сучасної герменевтики, закладених Дільтеєм, розглядає також вплив ідей Маркса, Ніцше і Фроїда, «учителів підозри», на тлумачення проблеми розуміння й інтерпретації, що виходить далеко за межі літературознавства. Крім концепцій Гайдеггера, Гадамера і Рікера, Лукаш Врубель подає головні ідеї менш відомих у нас Джорджа Штайнера і Джона Д. Капуто.

Автори збірника не оминули увагою і літературознавчих концепцій російських філологів, які інспірували західну гуманітарну думку, а саме – російський формалізм (про нього написав у своїй статті Пшемислав Петшак) і концепцію діалогу Михайла Бахтіна (йому присвятив студію Євгеніуш Чаплєєвич). Про теорію мовленнєвих жанрів Бахтіна згадує у своїй статті Ева Шарі-Мативецька, а на зародки структуралістських ідей у працях формалістів звертає увагу Зоф'я Мітосек. Викликає, однак, подив, що структуралізм – безумовно переломний для літературознавства ХХ століття напрям, останній «догматичний» метод у гуманітарних науках, з подолання якого постала сучасна інтегральна гуманістика, – розглянуто лише в одній статті. Тоді як на психоаналіз і деконструкцію маємо по два погляди. Хоча Зоф'я Мітосек і подає головні віхи в історії становлення структуралізму та його головні ідеї, проте докладно не зосереджується на різних відгалуженнях

цього напрямку, про який теж можна було б сказати: немає одного структуралізму. Стаття ж Богдана Овчарєка про літературну семіотику, найтісніше пов'язану зі структуралізмом теорію, не покриває цих питань. Він розглядає зародження семіотики в працях де Сосюра й Пірса та зосереджується на семіотиці оповіді й поезії в дослідженнях літературознавців паризького й тартуського гуртків.

Психоаналітичним інспіраціям у літературознавстві присвячено, як уже зазначалося, дві студії – Яна Потканського та Зоф'ї Росінської. Слід віддати належне, що вони не повторюють одна одну, по-різному наświetлюючи проблему. Якщо Зоф'я Росінська викладає центральні ідеї Фрейда, головну увагу приділяючи рецептивному аспектові його теорії, то Ян Потканський простежує, як психоаналітичні поняття застосовують до інтерпретації літературних текстів, причому не тільки у фрейдистському варіанті.

Крапки над «і» в історії постструктуралізму та деконструкції намагається розставити Міхал Мругальський: складний клубок їхніх ідей він починає розплутувати від Ніцше та Гайдеггера, розкриваючи в ідеях цих двох філософів витоки деконструкції. Дослідник ретельно аналізує структуралістські засади, які стали об'єктом критики постструктуралізму й деконструкції. Замість побіжного огляду численних праць Дерріда, він докладно простежує хід думок філософа в його короткому виступі «Структура, знак і гра у дискурсі гуманітарних наук» (переклад якого на українську вміщено в антології «Слово, знак, дискурс»). Окремі розділи студії Мругальського стосуються постструктуралізму та деконструктивізму – нащадка деконструкції в американському літературознавстві. Конденсація головних ідей постструктуралізму й деконструкції дає змогу побачити більш-менш цілісну картину цього ключового повороту в літературознавстві, а проте хотілося би бачити окрему статтю про постструктуралізм у його різних варіантах. Значно коротша за обсягом стаття Тадеуша Коменданта «Деконструкція та інтерпретація» пропонує інший погляд на питання – у стосунку до герменевтики й семіотики.

Окрім мейнстріму теорії літератури, збірник «Література. Теорія. Методологія» дає уявлення також про дещо маргінальніші, але не менш цікаві й продуктивні літературознавчі концепції. Так, маємо змогу ознайомитися з літературознавчими аспектами теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна у статті Еви Шари-Мативецької.

Окрема студія присвячена соціології літератури, в якій Богдан Овчарек розглядає різні моделі соціолого-літературознавчих досліджень. Про «етичну» критику, що відображає останні тенденції в літературознавстві, дізнаємося зі статті Данути Улицької. Запровадження когнітивізму до досліджень літератури, що є *terra incognita* для українського літературознавства, подає Ярослав Плуценнік. Не менш цікавим є експеримент застосування теорії хаосу в дослідженнях текстів, який пропонує у своїй статті Маріуш Бартосяк. Студія Якуба З. Ліханського про риторику дещо випадає з ряду статей збірника, позаяк замість зосередитися на сучасних дослідженнях риторики, вона тяжіє до посібника.

Як бачимо, статті у збірнику досить різні – за стилем подання матеріалу, докладністю розгляду проблеми, «суб'єктивним» чи «об'єктивним» підходом. Автори належать до різних дослідницьких поколінь, посідають різний ступінь особистої залученості до теорій, про які пишуть, а проте всі вони по-своєму висвітлюють контекст, у якому поставала та чи інша наукова парадигма.

Розглянувши, що містить досить грубий том під назвою «Література. Теорія. Методологія», варто зауважити, чого в ньому немає. Поза увагою наукового редактора лишилося кілька напрямів і течій у літературознавстві ХХ століття, а саме: англо-американська «нова критика», рецептивна естетика (як і теорія читацького відгуку), постколоніальні студії, феміністична теорія, новий історизм. А проте навряд чи цей збірник мав на меті подати вичерпну картину літературознавчих учень ХХ століття, залишаючи простір для інших аналогічних видань. «Література. Теорія. Методологія» залишається поки що єдиним збірником подібного роду в Україні.

Ксенія УТЄВСЬКА

ТВОРИ ПОЛЬСЬКИХ АВТОРІВ НА СТОРІНКАХ АЛЬМАНАХУ «ЄГУПЕЦЬ»

Київ: «Дух і літера», №1–17, 1995 – 2008 рр.

Альманах «Єгупець», художньо-публіцистичне видання Інституту юдаїки, присвячує свої сторінки художній літературі, науковим статтям і публіцистиці на теми історії, культури та побутування східноєвропейського єврейства. Альманах надає свої сторінки письменникам, поетам, науковцям як України, так і зарубіжжя, як сучасникам, так і класикам єврейської літератури – творчі доробки різних поколінь зібрано в одному виданні. Розмаїття жанрів і тем, що їх висвітлено в альманасі, відбивають рубрики «Проза», «Поезія», «Мемуари», «Епістолярія», «Критики та публіцистика», «Мистецтво» тощо. Не менша увага, ніж оригінальним текстам, приділяється перекладній літературі, що вперше українською виноситься на суд читача саме тут у рубриці «Наші публікації». Значна частина цього масиву – це переклади польських авторів: на сторінках «Єгупця» в різних рубриках можна знайти твори Януша Корчака, Ганни Краль, Юліяна Тувіма, Бруно Шульца, Станіслава Єжи Леца, Яцека Куроня. Мемуари, вірші, оповідання різнобічно презентують творчість польських авторів. Обговоренню саме цього напряму зацікавлень часопису й присвячений пропонований огляд.

Януш Корчак (1878–1942) – великий педагог, лікар, дитячий письменник. Майже все своє життя Корчак віддав вихованню дітей та допомозі їм. Саме його зусиллями у Варшаві було створено Будинок Сиріт, директором якого він став; поряд із педагогічною діяльністю Корчак займався також педіатрією, активно публікував свої статті, присвячені питанням педагогіки, розробляв нові методики виховання та навчання дітей, писав прекрасні дитячі книжки («Король Матіуш Перший», «Кайтусь-чарівник» та ін.), які дуже популярні й зараз. Великий гуманіст, Корчак не зраджував

своїм ідеалам: навіть за жахливих умов німецької окупації він продовжував опікуватися дітьми. Коли перед Корчаком постав вибір: або врятуватися від вивезення у концтабір, покинувши напризволяще своїх сиріт, або поїхати з ними, жертвуючи власним життям, Корчак обрав друге. Твори Старого Доктора (так Корчака називали варшав'яни) відбивають найважливіші його чесноти, втрата яких людством призвела до жахів війни та Катастрофи. Любов до дитини, найбеззахиснішої істоти, турбота про неї, якої навчає нас Корчак, є першою засадою гуманного ставлення до людини. «На самоті з Богом (Молитви тих, хто не молиться)», «Діти Біблії. Мойсей» та «Щоденник», опубліковані в десятому, тринадцятому та п'ятнадцятому номерах альманаху «Єгупець», твори, що найяскравіше передають гуманістичний світогляд Корчака.

«На самоті з Богом» – твір, унікальний за своєю формою. Він складається з окремих монологів, звернених до Господа, з молитов, що їх промовляють Дівчинка, Матір, Немовля, Хлопчина, Старий, Митець, Радість, Сваюля, Скарга, Смуток та інші. Корчак вкладає молитву не тільки в уста людей, а й надає слово почуттям і переживанням, адже все, створене Богом, може молитися, звертатись і рости до нього. Можна вважати ці звертання формою психологічних нарисів, проте, здається, Корчак мав на меті щось більше, адже ці молитви не стільки відбитки людей та почуттів, скільки їхній пошук. Молитва – питання та прохання – слово, яке може бути звернене тільки до Бога, коли людина відчуває, що це слово і є тим найважливішим, що вона має сказати. Молитва – це завжди звертання дитини, і Корчак, обираючи саме таку форму, показує, що людина перед Богом є дитиною. Корчакові молитви – молитви тих, що не моляться, тих, які, наче немовлята, ще не можуть промовити до нього, слова тих, що не мають іще слів до Бога, а тільки шукають їх. І тільки залишаючись на самоті, людина опиняється сам на сам з Богом, із собою та має змогу нарешті знайти слова, що їх так бракувало.

«Розповім я про Мойсея, розповім тобі правду, але тільки про те, як було, коли Мойсей іще був дитиною». Так у творі «Діти Біблії. Мойсей» Корчак формулює своє завдання – зрозуміти минуле, осягнути те, про що йдеться у Біблії, побачити Мойсея з самого початку, звідтоді, як він був іще дитиною. Дослухаючись до слів писання про Мойсея та намагаючись уявити його дитинство,

Корчак переслідує ту саму найважливішу для нього мету – зрозуміти дитину, знайти істину, навчитися пошуку правди. «...Мої одкровення не такі швидкі й похапливі, шукати мушу важкої правди, твердої істини...» – так каже Корчак про свій шлях до істини. Цей мотив не залишає великого педагога до кінця життя, у «Щоденнику», своєму останньому творі, Корчак пише: «Шукаю підземних джерел, чистої холодної стихії води, відгортаю та розгортаю спогади». «Щоденник» писався у 1942 р. під час перебування з Будинком Сиріт у гетто, але, незважаючи на приреченість і неможливість спасіння для себе та дітей, Корчак не зневірюється, продовжує боронити гуманістичні цінності, турбуватися про дітей та думати про майбутнє. Він вірить в людину та переймається її долею, хоч би ким вона була. Останній запис «Щоденника», останній запис усього життя – це питання про вартового есесівця, якого Корчак бачить з вікна: «А може, цивільним він був учителем на селі, може, регентом, підмітальником вулиць у Лейпцигу, кельнером у Кьольні? Що би зробив, якби я кивнув йому головою? Приязно помахав рукою?..»

Ганна Краль (нар. 1937) – сучасна польська журналістка, письменниця та публіцист. Сюжети її оповідань – правдиві історії з життя, долі багатьох людей; у творчості авторки поєднані мистецтво художнього письма та вміння оприявнювати істину, минуле, яким воно було насправді, яким його пережили реальні люди. У 1972 р., перебуваючи в Москві, Ганна Краль пише збірку нарисів «На схід від Арбату» – свою першу книгу. А видана у 1977 р. книга «Встигнути поперед Господа» – інтерв'ю з Марком Едельманом, одним із керівників Єврейської Бойової Організації у Варшавському гетто, представила Ганну Краль не лише як журналістку, а й як цікаву літераторку. Ганна Краль удостоєна однієї з найпрестижніших у Польщі премій – премії Великого фонду культури. У дев'ятому та одинадцятому числах «Єгупця» публікуються оповідання зі збірок «Докази буття» й «Там вже нема аніякої річки», у дванадцятому номері – згадувана оповідь «Встигнути поперед Господа».

«Розкажіть мені історію. Правдиву. Важливу. Чужу або власну...» – так Ганна Краль розпитує людей про минуле, про те, що вони пережили. Це питання відбиває найсуттєвіші риси кожного з її оповідань: ідеться про правду, про те, що реально відбувалося, а

не про вдалу й гарну вигадку; йдеться не про буденне й пересічне, а про важливі речі, що стосуються кожного. Про життя, смерть, надію, пам'ять, про минуле... У своїх оповіданнях Ганна Краль показує долі людей – євреїв та поляків – усіх, кого зачепила Друга світова війна та Катастрофа, а точніше, надає цим людям змогу говорити про свою долю, свою історію, важливу, особливу й значущу – таку, що їй треба розповісти іншим. Саме в цих розповідях зберігається найцінніше – невмируща справжня пам'ять, яка не дає загинути правді про минуле. «Ми ж не пишемо історії. Ми пишемо про пам'ять». Історія створюється вже після події, пишеться поза контекстом того, що відбулося, вона являс чітку несуперечливу хронографію, проте чи не жертвує вона істиною заради несуперечливості та позірної логічності?.. Тому метою творчості Краль є збереження пам'яті, не ушкодженої бажанням надати пліну події логіки та красивого епічного забарвлення. В оповіді «Встигнути поперед Господа» авторка розповідає про те, як тривалий час люди не могли сприйняти та зрозуміти спогади Марка Едельмана про опір нацистам у Варшавському гетто, бо він говорив без пафосу, не прикрашав дійсність і не замовчував незручні факти. Він не вкладався у загально прийнятний образ героя. Так люди спочатку не чують істину, а потім назавжди забувають дорогу до неї. Ганна Краль за допомогою форми короткого оповідання та інтерв'ю робить минуле знов чутним для прийдешніх поколінь.

Творчість цієї письменниці не можна визначити тільки жанром художньої літератури, як не можна назвати її лише історичними розвідками. Художня майстерність Ганни Краль дає читачеві можливість відчутти та збагнути минуле, яким воно було, через історії життя окремих людей, а бажання виявити істину не дає написаному стати простою фікцією, цікавими, але вигаданими історіями.

Стаття «Ми, польські євреї...» була написана 1944 року в Нью-Йорку Юліаном Тувімом, видатним польським поетом, на відзначання перших роковин повстання у Варшавському гетто. Стаття присвячена матері поета, про загибель якої у 1942 році він ще не знав. Текст статті було публіковано польською мовою та у перекладах англійською, їдишем та івритом. Українською вона вперше публікується у десятому числі «Єгупця».

«Ми, польські євреї...» – це звернення Юліана Тувіма, що стало зверненням мільйонів польських євреїв, які вже не можуть

промовити від себе. Це зойк безмежної скорботи й болю, це плач за всіма загиблими, це слова всіх тих, хто помер непочутим. Але важливо й те, що це звернення до живих тепер і до майбутнього заради пам'яті та прийдешнього життя. В об'явленості всьому світові промова Тувіма до кожного з нас і того, хто буде після нас. Болем і скорботою на всі часи стануть ці слова, проте вони також є ствердженням майбутнього, того, без чого майбутнє не відбулося б: вони є ствердженням свободи і братання народу, який був майже цілковито винищеним. Свободи, бо Тувім тезою: «Я поляк, бо мені так подобається», – стверджує свободу людини обирати та йти за своїм вибором, самій проживати своє життя так, як вважає за потрібне. Але Катастрофа, факт загибелі мільйонів людей нікому не дає права залишатися байдужим, вона є викликом тобі, вона ставить перед тобою питання про те, як із цим жити далі, залишаючись людиною. І Тувім називає це новим Йорданом, в якому приймає він «хрещення над хрещеннями: криваве, гаряче мученицьке братерство з євреями». Ці слова еднають минулих, теперішніх і прийдешніх пам'яттю про те, що сталося, бо всі тепер разом у неосяжно великій спільній могилі. Тувім наводить уривки з плачу Єремії – всі часи і плачі теж поєдналися, це один-єдиний голос, який згадає кожного, хто будь-коли був убитий за те, що належав до цього народу. «...Найвіддаленіші віки почують його...» – каже Тувім. Не тільки пам'ятатимуть, а й чутимуть, бо трагедія назавжди залишиться живою і ніщо не заспокоїть тих, хто «ридає могильне «El mole rachamim».

Вільні, щоб самим обирати і стверджувати своє Я, та об'єднані у незмінному, одвічному й мученицькому Ми – такими Тувім бачить себе та польських євреїв, усіх євреїв після Катастрофи й перед усіма майбутніми віками.

Бруно Шульц (1892–1942), один із найталановитіших письменників ХХ століття, народився й виріс у Дрогобичі. Творчість Шульца у неповторній манері відбиває життя людей та рідного міста, змальовує його та надає йому нових смислів у фантастичних образах. Через особливості стилю, художні мотиви та майстерність цього письменника часто порівнюють із Кафкою. Доля Шульца склалася трагічно: йому довелося жити за радянської та нацистської окупацій, він помер, застрелений на вулиці есесівцем; більшість його прозових творів і графіки (Шульц був також і художником)

втрачена. Довго творчість Шульца залишалася забутою та невідомою, зокрема, українському читачеві. У першому числі «Єгупця» публікуються дві новели Бруно Шульца українською, готується також окреме видання його новел.

Два невеличкі оповідання зі збірки Шульца «Циннамонові крамниці» вже затягують читача у незвичайний художній світ цього автора, проте не стільки сюжетом, скільки стилем, у якому вони написані. Перше читання доволі важке: доводиться продиратися крізь складні синтаксичні конструкції, величезну кількість розлогих метафор, що ніби чіпляються одна за одну, порівнянь, які плавно перетворюються на самостійні описи, асоціативних переходів, що відволікають читача від спостереження за самою лише сюжетною лінією та змушують його щоразу дивуватися тій зумисній складнобудованості мови Шульца. І добігаючи кінця оповідання, ми розгублено усвідомлюємо, що самі події проскочили повз нашу увагу, а в уяві яскраво відбилися самі лише образи, так майстерно змальовані автором. Це перше враження, перше прочитання, що спонукає повернутися до твору і повторно перечитати його. Під час другого прочитання вражає те, як Шульц вдало приховує реальність, перетворюючи звичайнісінькі повсякденні події на барвистий сон, прикрашений безліччю яскравих деталей, несподіваних переходів та поєднань, що накладаються одне на одне, переплітаються між собою, зачаровують, а потім так несподівано розв'язуються наприкінці. Реальність Шульца, оповиту маревом слів, зачаровану і приховану, неможливо переказати – вона втрачає тоді ту свою містичність і загадковість. Проте образи і героїв Шульца можна тлумачити і як міфологічні: батько, головний персонаж «Циннамонових крамниць», у «Птахах» зображений як володар пташиного, а значить, і небесного царства, його деміург і законотворець; у «Ночі великого сезону» він постає у такій самій ролі хазяїна крамниці, яка порівнюється з Ханааном. Порівняння героїв у цих оповідях із Синаєм, мужами Великого Синедріону або Баалом викликають у нас біблійні асоціації – Шульц ніби міфологізує змальовану картину, насичену старо-заповітними паралелями, але в той самий час кінець кожного оповідання – повернення до звичайної дійсності: птахи, як цілком звичайні істоти, відлітають і покидають свого хазяїна самого, а в останньому оповіданні взагалі повертаються вже «дегенеровані, внутрішньо мізерні, звироднілі»... Сон, міф закінчується, і ми

бачимо звичайну реальність – усе зрештою стає на свої місця. Ця несподіваність, насиченість символами та паралелями, мовне багатоманіття складають своєрідний стиль Шульца, його особливу майстерність.

Станіслав Єжи Лець (1909–1966), польський письменник, поет і неперевершений афорист, народився в родині австрійського барона єврейського походження. Він мав би стати юристом, проте, на щастя, ще навчаючись в університеті, виявив схильність до літератури. Під час Другої світової Лець служив у Армії Людовій, потрапив до концтабору, з якого йому пощастило втекти у 1943 р. Після війни на деякий час залишається у Польщі та відроджує видання гумористичного журналу «Шпильки», але в 1950 р. через утиски з боку комуністичної влади переїздить до Ізраїлю. Проте Лець сумує там за Польщею та пише «Єрусалимський рукопис», темою якого є туга за батьківщиною. У 1952 р. Лець повертається до Варшави, де влада не дає йому змоги повноцінно займатися літературною діяльністю. На щастя, після 1957 р., з настанням так званої польської відлиги, Лець вдається опублікувати «Незачесані думки» – книгу, яка принесла йому славу одного з найкращих афористів. Саме уривки з цієї книги та вірші польського літератора опубліковані у шостому та десятому числах «Єгупця».

Отже, Лець. Короткість прізвища автора «Незачесаних думок» ніби спонукає до того, щоб обирати саме коротку форму, яка виявляється місткішою та вражає миттєво, немов загострена стріла. Вражає і залишає нас у розгубленості, бо афоризм Леця – це, перш за все, несподіванка та оксюморон, сатира, що викриває блисквично, фраза, що завжди залишається останньою. «Цінуй слова! Кожне з них може виявитися твоїм останнім словом!» – так, Лець, безперечно, дотримується своєї настанови, адже його життя припало на часи надто непевні, коли саме людське життя, зрештою, було позбавлене ціни.

Проте навіщо автор складає поетику свого «останнього слова» саме з намагання збентежити, з того, щоб кінець фрази завжди був принципово несподіваним з огляду на її початок? Чого він таким чином досягає? Здивування – і це, як відомо, перше, що спонукає до роздумів, до того, щоб самому шукати відповіді на питання, для розв'язання яких є вже безліч готових оманливих формул, що не дають людині мислити самостійно, а отже, і бути дійсно вільною.

Парадоксальність і неоднозначність не дають думкам Леца перетворитися на банальність, звичну і набридлу повчальну сентенцію та захищають їх від можливості бути потрактованими у зручний для когось спосіб, бути підлаштованими під чіпсь ідеологічну цензуру. Автор залишається вільним, і тому його думки саме незачесані: це свобода думки від будь-якого зовнішнього, нав'язаного порядку. Вірші Леца теж написані у поетиці його афоризмів: короткі, навіть мінімалістично короткі, вони втримують ідею у кількох рядках, де наголос робиться на кожному слові, бо кожне з них за такого лаконізму набуває ще більшої ваги.

«Люди люблять такі думки, які не змушують думати», – Лец дає зрозуміти, що він має на увазі всіх, і читача теж, тому вірші, фразки – це також і дзеркало перед нами, тут і про нас ідеться. Такі узагальнення роблять їхнього автора не тільки влучним дотепником, не тільки сатириком, а й філософом: філософом, котрий сміється, бо, як він сам зазначає, «трагізм епохи чується в тому, як вона сміється», – і Лец передає цей сміх, часто гіркий і невеселий, називаючи себе майстром гумору безвихідних ситуацій.

Яцек Куронь (1934–2004) – видатний польський політик, діяч антикомуністичної опозиції. За критику діяльності комуністичної партії Куроня було спочатку виключено з комуністичного Союзу Польської Молоді, а у 1965 р., після опублікування Відкритого листа до партії, влада засудила його до трьох років ув'язнення. У 80-х роках Куронь брав участь у розробці стратегії «Солідарності», про його внесок у здобуття Польщею незалежності красномовно свідчать слова Леха Валенси: «Без Куроня в нас би нічого не вийшло». У першому уряді незалежної Польщі він працював на посаді міністра соціальної політики. Постать Куроня є надзвичайно важливою для становлення Польщі: опозиційна діяльність, критика влади та пізніші рефлексії з приводу пережитого та зробленого, визнання помилок роблять цю людину совістю цілого народу. У дванадцятому числі «Єгупця» опубліковані спогади Яцека Куроня.

Мемуари Куроня – це, перш за все, спроба зрозуміти спільну історію країни, народу крізь призму власної біографії, через те, як складалося життя окремої людини у контексті тих подій, що розгортались у світі, того, що відбувалося з Польщею та поляками у двадцятому столітті. Усвідомити минуле, знайти відповіді на болучі питання, простежити логіку історії так, щоб цей погляд був

справді глибоким та відкривав правду, а не повторював загальновідомі формули, які створюють лише ілюзію пояснення, можливо, лише звертаючись до власного, суб'єктивного та унікального досвіду окремої людини. Життя Куроня – правдиве відображення історії в цілому, яка ніби відбивається у ньому. Ідейні пошуки діда й батька, власний шлях, на якому щоразу постає проблема вибору, переживання дитинства, враження від побаченого в роки окупації – все це віддзеркалює реальність епохи, бо є незаперечним свідченням очевидця, ба більше – активної людини, що намагалася бути учасником і творцем цієї історії. Куронь описує, як він обирає свою позицію, своє ставлення до подій, що відбувалися: щепленням проти антисемітизму стали враження від того, як він ще дитиною під час окупації побачив на вулиці застреленого нацистом єврейського хлопчика. Саме усвідомлення єдності і схожості попри всі ті бар'єри, що є насправді штучними, через подолання нетерпимості, ненависті та байдужості до людей – подолання всіх тих рис, які уможливили стільки жахливих злочинів.

Вглядаючись у деталі повсякденного життя, аналізуючи їх, Куронь намагається збагнути витoki тяжких і суперечливих історичних випробувань, які спіткали його країну.

Ще одним важливим мотивом мемуарів Куроня є становлення особистості у контексті певних історичних подій. Боротьба за незалежність батьківщини, жахлива війна, намагання відродити країну – все це створювало ситуацію, за якої «щоденне питання про сенс життя привело до того, що я творив свою особистість так, щоб її невід'ємною частиною було святе, сакрум», як каже він сам. Цим святим, цим імперативом та ідеєю зумовлене ставлення до свого життя, до своєї біографії саме як до історії віри і провини: віри у свою правоту та дії згідно зі своїм вибором мети, ідеології, партії тощо – і своєї провини, коли усвідомлено помилки і визнано хибність рішень.

Анна ЛАЗАР

КАТАЖИНА КОТИНСЬКА .ЕСЕЇ ПРО ЛЬВІВ.
ПАМ'ЯТЬ, СУСІДСТВО, МІФИ

Katarzyna Kotyńska. Eseiści o Lwowie. Pamięć, sąsiedztwo, mity. –
Warszawa: SOW-ISPAN, 2006. – 135 s.

Те, що Львів завжди був об'єктом різноманітних міфологізацій, що він вписаний у пам'ять різних народів і що, дякуючи цьому, займає почесне місце в літературі тих народів – відомо. Книга Катажини Котинської, званої польської перекладачки української літератури, – спроба систематизації і поглибленої рефлексії над тими процесами і роллю міста в літературах трьох націй, для яких Львів має специфічне символічне значення – української, польської, російської. Авторка матеріалом своїх роздумів обирає есе, стверджуючи, що не тільки найповніше бачить у ньому всі способи писати про Львів, а форма есе найбільш сприяє переказуванню переживань і обдумувань автора. У ситуації польських творів є тексти написані як одразу в післявоєнний період, так і написанні вже після року 89-го, тексти українські і російські походять в основному з 90-х років.

Книжка складається з трьох основних аналітичних частин, в кожній з них вибрані есе аналізуються під іншим кутом і з використанням інших інструментів і теоретичних термінів. Питанням пам'яті та різних змін, яким підвладний пам'ятний символічний простір, Котинська займається в першій частині. Звертаючись в основному до повоєнних польських есеїв, в яких Львів – втрачене місто, місто-легенда і міфічна країна дитинства, авторка торкається проблеми зіткнення пам'ятного з дійсним. У частині другій, присвяченій взаєминам польського, українського і російського есеїстичного дискурсу, наголос поставлений на дистанцію не лише між життям народів у різний час у Львові, а і їх літературою. Остання частина піднімає питання міфів про Львів, як традиційних, здавалося б – знаних, таких як польський Львів

semper fidelis, Львів культурний, Львів – український П'ємонт чи габсбурзький Львів, так міфів нових і альтернативних, як хоча б міф радянського Львова.

Мабуть, найцікавішим зібранням – принаймні з точки зору польського читача – видається включення в групу конкуруючих між собою пам'яток російської есеїстики. Незважаючи, що в порівнянні з польськими та українськими творами, воно видається не дуже багатим, заповнюючи символічний пустий простір, до якого, як поляки, так і українці, спихнули прибулих після Другої світової війни “варварів”. Оскільки поляки й українці взаємно визначили одні одним літературну роль Прихованого Іноземця, тому Іноземець-Росіянин в обох випадках був просто нерсальним.

Теж гідною уваги є безсумнівна інтертекстуальність книги Котинської, яка може зацікавити не лише літературознавця, а й антропологів чи соціологів культури. Чи свідчить це про те, що робота з літературним текстом, щоразу менше постає тут праця з суворим сенсом тексту, а щоразу більше закладається діалог з культурним та історичним контекстом, з іншими методологіями, чи то предмет досліджень авторки вимагав власне такого, а не іншого підходу – можна було б сперечатися. Так чи інакше, в результаті вийшов повний ерудиції текст, який на конкретному матеріалі з'ясовує, як сильно “чиїмсь” і як мало “самим у собі” завжди є місто, простір якого символічний.

Оля ГНАТЮК

ІНША УКРАЇНА

Prochaško Taras, Żadan Serhij. Ukraina.
Kraków: Nemrod, 2006. – 152 s.

Краківське видавництво "Немрод" уже понад два роки публікує книги, присвячені Україні. "Немрод" показує сучасність нашого сусіда; проблеми, з якими бореться край, і його красу. Альбом "Україна" з есеями Тараса Прохаська і Сергія Жадана та світлинами Єджея Майки є черговим амбітним колективним видавничим задумом, який презентує цікавий погляд на Україну: прекрасні тексти і світлини.

Альбом "Немрода" – це щось більше ніж збірка навіть найцікавіших фотографій. Світлини польських авторів є доповненням українських текстів. Творці належать до того ж покоління тридцятилітніх, яке підлітками пережило занепад комунізму і становлення незалежності Польщі та України, їх з'єднує подібна чуттєвість. Тарас Прохасько, як і Сергій Жадан є вже відомими в Польщі письменниками. Обидва видали в "Сзагне" по дві прозові книжки, добре прийняті критикою. У проєктованому виданні вони презентують два бачення України, хотілося б повторити за Миколою Рябчиком, "дві України" – східну і західну. Сергій Жадан походить зі східної України, з міста заснованого поляками – Старобельська. Живе в Харкові; там найчастіше проводить акції зі своїми прозовими творами. Тарас Прохасько походить з Івано-Франківська (Станіславова), і місце народження – як пише у відомому есе – формує його спорідненість і чуттєвість.

Оповідання Жадана "Дорожній атлас України" – це похід на Схід, на Донбас, до Донецька. Образ мертвої індустрії не жахає, а є – в його уяві – об'єктом чарівності. "Discours de Cosaques" Прохаська показує інший, ближчий нам кінець України, давню курортну місцевість, родинне гніздо Прохаськів. Особлива чуттєвість в історії станіславівських есеїстів – спочатку Андрухо-

веча, потім Прохаська – видається знаменною. Пейзажі, які часом болять, як пише Прохасько. Обидва тексти – такі різні в поетиці й об'єктах захопленості, однак є щось, чого автори не називають прямо, а назвати можна лише одним словом – Вітчизна.

Катажина КОТИНСЬКА

СМАКИ, ЗАПАХИ, ІСТОРІЯ

Mykoła Mańko, *Kuchnia klasztorów prawosławnych*,
Kraków: Nemrod, 2007. – 164 s.

У кожного є свої, з дитинства записані у пам'яті смаки. Хліб з підсмаженою цибулею – або з маслом і цукром, юшка, яку тільки бабуся вміла зварити як слід, неповторні тушковані овочі тітки Яни. Можна перераховувати без кінця. Що, однак, об'єднує ці страви щасливого минулого? Вони, як правило, по-перше – нескладні, по друге, у переважній більшості базуються на складниках властивих даному регіонові – або, простіше кажучи, вирощених у своєму чи сусідському городі.

Виявляється, є ще місця, де такий принцип кухарства – не виняток, ба навіть важко сказати, що маємо до діла з усвідомлюваним принципом – це одне з тих правил, яких люди дотримуються тому, що так воно було, є й має бути – і все. Це місця, в яких час тече своїм ритмом, а життя має більше значень: монастирі.

У книзі “*Kuchnia klasztorów prawosławnych*” (“Кухня православних монастирів”) автор, Микола Манько, запрошує нас у незвичну подорож кухонним шляхом православних монастирів від Греції через Україну, Росію, Болгарію, Румунію й до Грузії. Крім рецептів страв властивих даному регіонові, увазі читача пропонується коротка, проте ретельна і жваво написана довідка про даний монастир і його зв'язки з довколишніми землями.

Книжка рекомендована декільком категоріям читачів: тим, хто, покоштувавши у своїх мандрах окрошку, юшку, чорбу, харчо або іншу на позір екзотичну, а насправді душе просту у приготуванні страву, досі шкодує, що не попросив рецепту; тим, які мріють про нові, прості й пісні, проте смачні страви – як наприклад картопляні голубці (не смійтеся, якщо для Вас це страва звична: зваріть картопляні голубці Вашим польським друзям, будуть у захопленні!)

чи сациві – та всім цікавим, як монастирське життя виглядає крізь кухонні двері.

Не рекомендується... голодним, оскільки нестерпно підсилює потребу негайно приготувати вечерю.

4. ПОЛІТОЛОГІЯ

Оля ГНАТЮК

ПОМАРАНЧЕВИЙ БУМ

Marcin Wojciechowski, Pomarańczowy majdan,
Warszawa: WAB, 2006. – 332 s.

Протягом 2004–2006 у Польщі з'явилися тисячі публікацій, присвячених феноменові Помаранчевої революції. Варто відзначити, що серед цієї маси текстів різної ваги та обсягу є й книжки, чиї автори спробували ширше поглянути на подію, яка принаймні на деякий час стала вододілом у сучасному українському політичному житті. З-посеред них слід виділити «Помаранчевий майдан» Марціна Войцеховського, молодого журналіста найвідомішої польської щоденної газети «Gazeta Wyborcza», котрий протягом кількох років був її кореспондентом у Києві. Книжка явила нового талановитого польського репортера з когорти редакції, після Яцека Гуго-Бадера, Павла Смоленського та Войцеха Ягельського. Водночас автор є спостережливим і втаємниченим політичним оглядачем, завдяки чому читач отримав не тільки репортаж «з перших вуст», а й популярний огляд найновішої політичної історії України. Водночас, як написав у анотації до цієї книжки проф. Мирослав Попович, її жанр можна визначити як політичний триллер. Отже, має вона все, що потрібно для роману *political fiction*: захопливий сюжет, неоднозначне закінчення та дійові особи з чітко вираженими рисами. Це – мрійливий, вродливий та відважний Дон Кіхот (журналіст Гія Гонгадзе), який гине в не надто загадкових обставинах, а також два політики-суперники; один – необмежений і ніби всесильний, другий – ніби позбавлений впливу і знесиленій отрутою; типове уособлення боротьби добра зі злом. Однак журналістська дисципліна не дозволила автору надто захопитися сюжетом – він залишається все ж таки в межах *non-fiction*. Значну роль у книжці відведено

поодиноким політикам і впливовим особам, їхній долі, вчинкам та амбіціям. Завдяки добрій орієнтації в українському політикумі читач отримує немов би «два в одному» – репортаж поєднується з популярною енциклопедією – довідником who is who. Водночас журналіст зумів поєднати політичний репортаж, що викриває методи боротьби з опозицією, з жвавою розповіддю про звичайних людей, учасників подій. Найважливішим здобутком цієї репортерської книги видається мені те, що авторові вдалося показати людські долі та почуття. Немов у шекспірівській драмі, вони стають рушійною силою, яка керує вже й не індивідуальною долею, а подіями на сцені.

Українському читачеві ця книжка може здаватися занадто вже популярною і рожево-помаранчевою, тим паче – після останніх років розчарувань. А проте навіть глибоко обізнаній людині цей погляд на події цікавий своєю відмінністю. Адже завжди корисно подивитися на те, що знайоме, іншими очима.

Оля ГНАТЮК

НОВА ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Jan Jacek Bruski, Andrzej Chojnowski, Ukraina. – Warszawa:
Wydawnictwo «Trio», 2006. (seria Historia
państw świata w XX wieku). – 409 s.

«Україна» – друге (оновлене) видання представляє історію України ХХ століття в популярному викладі двох відомих істориків старшого і молодшого покоління, Анджея Хойновського (автора першого видання) та Яна Яцека Бруського. Обидва дослідники – спеціалізуються у міжвоєнному періоді, зокрема становищі українців у Другій Речі Посполитій (Хойновський опублікував ще у 1979 році дотепер цитовану працю «Концепції національної політики у Другій Речі Посполитій», Бруський – автор нагородженої престижною премією монографії «Петлюрівці»). Проте з однаковою увагою і компетентністю історики поставилися до інших періодів історії ХХ століття. Коли йдеться про періодизацію, вона доволі традиційна, проте від популяризаторської книжки не слід було чекати спроб переламати схему. Маємо, отже, вісім розділів і п'ять додатків (майже третина книжки; це – хронологія, біографії, бібліографія, список голів урядів, президентів, а також секретарів КПУ – з 1917 до кінця 2006). У чергових розділах представлено становище українців в Росії та Автосро-Угорщині напередодні і під час першої світової війни, період боротьби за незалежність (1917–1920), «час ілюзій» (себто 1922–1929), трагічні 30-ті роки, Другу світову війну, підсвоєнний період і час після проголошення незалежності. Відносно великий (четверта частина всього викладу) останній розділ, у якому представлено найновішу історію України: з 1991 по 2006 рік. Саме значна частина цього розділу та частина додатків і є доповненням першого видання, тому ще кілька слів на цю тему. Крім політичної історії, маємо тут огляд економічної ситуації в Україні – від часу кризи, періоду «державного капіталізму», що

перетворився в олігархізацію економіки та політичного життя до увінчаних успіхом (бодай частинним) спроб реформ. Відносно небагато місця присвячено суспільним проблемам, у першу чергу – масовій еміграції на захід і схід, перетворенням суспільної свідомості, зокрема десоветизації (ця назва не з'являється) та культурному дуалізмові. Натомість дуже детально описано передвиборчу кампанію 2004 року та Помаранчеву революцію, а також дворічний період опісля, сповнений надій і розчарувань. Книжка завершується 2006 роком та кількома обнадійливими реченнями: «...В одному не можна сьогодні сумніватися: немає повернення до ситуації з-перед 2004 року. Українське суспільство прокинулося. Це зроджує надію, що воно не дозволить еліті, незалежно від її кольору – синього чи помаранчевого – знову маніпулювати ним у намаганні привласнити державу».

ОГЛЯДИ

Олена БЕТЛІЙ, Тетяна ДЗЯДЕВИЧ,
Поліна ФЕДОРЕНКО

НОТАТКИ ПРО ПОЛЬСЬКІ КНИЖКИ, ПРИСВЯЧЕНІ УКРАЇНСЬКІЙ ТЕМАТИЦІ, ЯКІ ВИЙШЛИ ДРУКОМ ПРОТЯГОМ 2005–2007 рр.¹

Władysław Duczko. *Ruś Wikingów: historia obecności Skandynawów we wczesnośredniowiecznej Europie Wschodniej*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2007, 252 s.

Академічний підручник про виникнення руських і скандинавських спільнот написано на основі давніх писемних джерел та археологічного матеріалу. У книжці використано норманську теорію виникнення Русі, правдивість якої доводиться на основі численних археологічних знахідок, пов'язаних з норманською експансією в Східну Європу.

Filip Wolański (red. nauk.) *Staropolski ogląd świata – problem inności*. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007, 432 s.

Збірник наукових праць присвячений дослідженням старопольської культури. Статті, зібрані у томі, різноманітного характеру, їх об'єднує минуле Речі Посполитої. Праці, в яких ідеться про тематику подорожі та трактування інших культур мешканцями Речі Посполитої, є також статті про ставлення до євреїв і протестантів, котрі мешкали у польсько-литовській державі. Різноманітність питань, що підіймаються у цьому збірнику, роблять книжку цікавою не лише для професійних істориків, а й тих, хто захоплюється минулим Речі Посполитої Двох Народів.

¹ Підготовлено на основі польських видавничих анотацій. Подано у порядку, який відображає хронологічний і тематичний спектри досліджуваних авторами проблем, – від доби Середньовіччя і до сучасності.

Aleksandra Sulikowska-Gąska. **Spory o ikony na Rusi w XV i XVI w.** Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2007, 324 s.

Праця присвячена виникненню на Московській Русі своєї рідної теології ікони. Авторка аналізує причини постановки цього специфічного явища. Представляє процеси зміни ставлення до мистецтва на Русі, у контексті зв'язків із візантійською культурою. Книжка є надзвичайно потрібною, оскільки заповнює чергову «білу пляму» на мистецько-артистичній мапі вказаних теренів, а також у багатьох місцях вказує на помилки, яких припускалися пізніші інтерпретатори Московської іконографії. Книжка може стати цінним джерелом інформації для істориків, мистецтвознавців, теологів, а також етнографів і соціологів.

Andrzej Szczepaniak (red.) **Trudne sąsiedztwo: studia z dziejów stosunków polsko-rosyjsko-ukraińskich w XVI – XX wieku.** Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007, 392 s.

Кафедра історії країн Центральної та Східної Європи історичного факультету Опольського університету представляє читачеві, зацікавленому проблематикою стосунків між поляками, росіянами та українцями протягом останніх п'яти, особливо складних і неоднозначних, століть. Книжка, багато ілюстрована іконографією, є збірником наукових праць із різних галузей гуманітаристики (мистецтво, література, преса, релігія, історія думки), які вивчаються у різних наукових осередках Польщі. У збірнику також відображений розвиток стосунків між трьома народами у царині господарства, політичних переговорів, а також воєнних союзів чи конфліктів. У книжці змальовані процеси формування національної свідомості трьох народів, пошуки спільних шляхів розвитку, а також складні, конфліктні ситуації, що виникали у регіоні протягом століть. Автори також розглядають функціонування взаємних стереотипів і причини їх виникнення.

Книжка має бути корисна для читачів, зацікавлених проблематикою спільної історії Центральної і Східної Європи.

Maciej Franz. **Idea państwa kozackiego na ziemiach ukraińskich w XVI – XVII wieku.** Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2006, 476 s.

Представлена монографія багато в чому є піонерським дослідженням. Авторська теза, що, за великим рахунком, у XVI – XVII ст.

існувала лише сама ідея (зрештою, ця ідея саме тоді й з'явилася) української держави, а не сама держава, пояснює не лише минуле, а й сучасну українську ситуацію. Хоча деякі сучасні українські історики намагаються довести, що за доби Хмельницького держава як така існувала разом з усіма необхідними атрибутами. Франц же аргументовано доводить, що до подібного стану речей на той момент було далеко.

Монографія ґрунтується на серйозних дослідженнях історичних джерел. Автор не уникає полеміки, навіть її провокує. Проте без полемік і дискусій був би неможливий подальший розвиток історичної науки.

Witold Biernacki. **Powstanie Chmielnickiego: działania wojenne na Litwie w latach 1648–1649.** Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions, 2006, 307 s.

Праця присвячена маловідомим воєнним акціям армії Богдана Хмельницького на теренах Великого Князівства Литовського у 1648–1649 рр.. Хмельницький вважав Литву другорядним театром воєнних дій, хоча й присвятив їй багато уваги, намагаючись таким чином захистити себе з Півночі під час війни з польською короною. У 1648 р. він вислав до Литви як своїх полковників, які мали на меті підняти бунти серед місцевого населення, так і цілі козацькі формування. У 1649 р. потужна козацько-татарська армія під проводом Хмельницького і хана Іслама Гірея III вирушила на королівські землі. Менш чисельні королівські війська не змогли втриматись і сховались у Збаражі, де кілька тижнів героїчно відбивалися. На відсіч козакам поспішив король Ян Казимир, а з тилу на козаків вирушили литовські війська під проводом гетьмана Януша Радзивіла. На зустріч Радзивілові Хмельницький вислав одного зі своїх найкращих воєначальників Станіслава Михайла Кричевського. Ян Казимир 15–16 серпня 1649 р. затримав козаків і татарів під Зборовим, а два тижні перед тим козаки зазнали поразки на литовському фронті: 31 липня 1649 р. Радзивіл розбив козацьку кінноту Кричевського у битві під Лойовим.

Книжка буде цікава як професійним історикам, так і тим, хто цікавиться українською козащиною і минулим Речі Посполитої Двох Народів.

Łukasz Ossoliński. **Cudnów – Słobodyszcze 1660**. Zabrze: Wydawnictwo Inforteditions, 2006, 112 s.

Монографія присвячена військовим подіям, які мали місце на українських теренах у другій половині 1660 р. Розглянуто досі мало вивчені аспекти зіткнення польсько-татарських військ з козацькими загонами Юрка Хмельницького. Автор намагається показати перебіг подій, беручи до уваги тогочасну політичну ситуацію та її вплив на мотивацію вчинків козаків і татар, намагаючись уникнути полоноцентричного погляду.

Janusz Kaczmargczyk. **Bohdan Chmelnicki**. Wrocław: Zakład im. Ossolińskich - Wydawnictwo, 2007, 285 s.

Нова спроба висвітлити біографію українського гетьмана за посередництва польського пера виглядає цілком успішною і цікавою. Авторіві вдалося лаконічно подати своє бачення постаті Хмельницького, відповідаючи на численні питання, як, напр., чому козаки були готові віддати за гетьмана життя, а православне духовенство вбачало в ньому визволителя, чому для одних представників шляхти він був уособленням зла, а для інших – караючою рукою Творця.

Henryk Sienkiewicz. **Cerkwie w krainie kościołów. Prawosławne świątynie na Mazowszu**. Warszawa: Mazowieckie Centrum Kultury i Sztuki: Wydawnictwo TRIO, 2006, 195 s.

Мазовія здавна відоме своїм особливим архітектурним пейзажем, сформованим закоріненою тут Католицькою церквою. Саме сакральна католицька архітектура формує образ Мазовшанської землі. Натомість книжка Генріка Сенкевича подає дещо несподіваний образ цієї землі, а саме розповідає про присутність на цій території Східної, Православної церкви. Найдавніший Православний храм тут зведений 1674 року для потреб російського посольства у Варшаві. За часів правління Станіслава Понятовського греками, які мешкали на той час у Варшаві, також було зведено кілька православних святинь.

У книжці представлено також історичний матеріал (часом стереотипний – наприклад, образи царських урядників), літературний (творчість Юліуша Словацького), наведені деякі легенди. Книжка відображає польське життя під російською владою в дещо

несподіваному ракурсі. Стане у пригоді всім тим, хто цікавиться як історією Мазовії, так і історією Православної церкви у Польщі.

Stefan Kozak. Polacy i Ukraińcy: w kręgu myśli i kultury pogranicza. Epoka romantyzmu. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2005, 306 s.

Книжка Стефана Козака являє собою розлогу розповідь про тісні польсько-українські літературні зв'язки першої половини ХІХ ст. Адам Міцкевич, Гулак-Артемівський, Микола Костомаров, Юліуш Словацький, Тарас Шевченко – це далеко не повний перелік імен, які прикрашають дослідження проф. Козака.

Книжка цікава тим, що автор представляє тогочасні літературно-мистецькі контакти крізь призму формування визвольної ідеології. Автор стверджує важливість впливу письменників на тогочасний розвиток громадської думки як серед польської, так і серед української інтелігенції, а також демонструє, наскільки тісними були контакти між чільними представниками обох народів.

Dariusz Maciak. Próba porozumienia polsko-ukraińskiego w Galicji w latach 1888–1895. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006, 407 s.

Книга присвячена польсько-українським стосункам у Галичині наприкінці 19 ст. Вона написана на основі значної кількості джерел як друкованих (преса, листи, спогади), так і архівних. Автор уважно розглядає події останнього десятиліття 19 ст., такі як виникнення активно діючих українських інституцій та організацій, що мали вирішальний вплив на формування образу української нації і, відповідно, на польсько-українські стосунки в Галичині. У книзі детально описано не тільки конфліктні ситуації, а й спроби досягти компромісу (напр., угода 1890 р.). Читача цієї праці чекають огляди не лише політичної сфери життя українців, а також культурного, освітнього, наукового та економічного повсякдення українців Галичини.

Bogdan Gancarz. My, szlachta ukraińska. Zarys życia i działalności Wacława Lipińskiego 1882–1914. Kraków: Wydawnictwo ARCANA, 2006, 330 s.

Книжка Богдана Ганцажа присвячена непересічній особистості В'ячеслава Липинського, засновника сучасного українського

неоконсерватизму, який ще до Першої світової війни сформулював основні принципи «територіалізму», а також ненаціоналістичну формулу громадянського патріотизму. Липинський, за походженням поляк, свідомо обрав українську ідентичність, заперечивши цим етнічний принцип визначення ідентичності, характерний для народів Центральної та Східної Європи.

Книжка є піонерською, не лише для польського читача. В Україні також мало знають про непересічну постать Липинського і його погляди на шляхи розвитку громадянського суспільства в Україні. У книжці представлений багатий біографічний матеріал, який вповні відображає шляхетський дух і помисли непересічного діяча. Особливої родзинки цьому виданню надає унікальний ілюстративний матеріал, який уперше виходить друком.

Книжка є цікавою і корисною не лише тим, хто цікавиться Україною, у ній зібраний добрий матеріал, що демонструє розвиток неоконсервативної думки на теренах Центральної і Східної Європи.

Eugeniusz Koko. Franciszek Rawita-Gawroński (1846–1930). Wobec Ukrainy i jej przeszłości. Studium archaizmu. Gdańsk: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2006, 274 s.

Евгеніуш Коко – професор Інституту історії Гданського університету, керує Кафедрою Новітньої історії Польщі. Дослідник займається в основному українською проблематикою, а також польсько-українськими стосунками від кінця ХІХ ст. до початку Другої світової війни. Серед великої кількості статей у доробку автора є також дві монографії: “Wolni z wolnymi. PPS wobec kwestii ukraińskiej w latach 1918–1925” (Gdańsk, 1991), а також “Nadziei na zgodę, Polski ruch socjalistyczny wobec kwestii narodowościowej w Polsce (1918–1939)” (Gdańsk, 1995).

Ця книжка присвячена життю Франциска Равіти-Гавронського, призабутого письменника, публіциста й історика. Істотна частина його творчості стосувалась української проблематики. Саме Равіта-Гавронський свого часу відіграв велику роль у поширенні негативного стереотипу українця серед польського суспільства. Отже, Евгеніуш Коко поділив свою працю на три розділи. Перший – це біографія Франциска Равіти-Гавронського. Другий дає уявлення про характер, обґрунтування і методи історичних праць, а третій розділ – це власне історія України у працях Франциска Равіти-Гавронського, а саме історії Козаччини, яка була

центром його історичних зацікавлень. Головними джерелами даної монографії є спогади і листування Равіти-Гавронського. Цінним у цій праці є поданий автором перелік публікацій Франциска Равіти-Гавронського.

Stefan Kozak. Z dziejów Ukrainy: religia, kultura, myśl społeczna: studia a szkice. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 2006, 378 s.

У книжці відомого варшавського україніста зібрані нариси, які репрезентують історію української гуманітарної думки від часів середньовіччя і до XXI ст. Хоча у збірнику представлені теми, над якими Стефан Козак працював протягом наукового життя, книжка справляє приємне враження своєю цілісністю, не лише стильовою, а й методологічною. Якщо спробувати одним словом окреслити методологію книжки, то можна сказати, що це історія української ідеї. Для тих, хто хоче ближче пізнати українську культуру, книжка Стефана Козака може стати добрим путівником у часі і просторі.

Agnieszka Matusiak. W kręgu secesji ukraińskiej: wybrane problemy poetyki twórczości pisarzy "Młodej Muzy". Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2006, 393 s.

У дослідженні феномен «Молодої Музи» прочитується крізь призму сецесії. Авторка вважає, що індивідуалістичний, рафінований і химерний світ українського модернізму на своєму початку отримав найбільшу реалізацію у стилі сецесії. В українській культурно-мистецькій ситуації зламу XIX–XX ст. саме представникам «Молодої Музи» вдалось якнайкраще використати у своїй поезії сецесійні стилістичні надбання.

Літературно-мистецьке об'єднання «Молода Муза» функціонувало у Львові у 1906–1909 рр. Через свій декларативний модернізм «молодомузівці» надовго випали з українського літературного канону, що має раціональне пояснення, якщо врахувати складну суспільно-політичну ситуацію в Україні протягом XX ст. Творчість «Молодої Музи» стала активно досліджуватися й інтерпретуватися починаючи з другої половини 1980-х років. Проте можна сказати, що дослідження Агнешки Матушак є першою спробою цілісного аналізу творчості поетів-молодомузівців. Приваблює вже сама структура книжки. У першому розділі авторка схарактеризувала явище сецесії в європейському мистецтві кінця XIX – початку

XX століть, а також тогочасний український культурно-мистецький процес. Другий розділ присвячений музиці та літературно-музичним взаємовпливам характерним для модернізму. У третьому розділі йдеться про танець і взаємопроникнення мистецтва танцю і мистецтва слова як ознаку часу. Четвертий розділ книжки присвячений аналізу образної системи поетів-молодомузівців.

Цікаве, неординарне дослідження може стати у пригоді як літературознавцям, так і тим, хто не байдужий до літературно-мистецького процесу зламу віків.

Oleksandr Kolańczuk. "Umarli, aby zmartwychwstała Ukraina": miejsca pamięci Ukraińców-uczestników walk niepodległościowych w latach 1917–1921 w Polsce. Przemyśl: Związek Ukraińców w Polsce, 2007, 134 s.

Книжка Олександра Колянчука є путівником пам'ятними для українців місцями – шляхами визвольних змагань 1917–1921 рр. у Польщі. Мета праці – показати трагічну долю українських воїнів і діячів – борців за волю України, які в 1917–1921 рр. започаткували розбудову української держави. На жаль, ця перша спроба не призвела до позитивних результатів, а більшості з тих, хто здійснив цю першу спробу, довелося все життя поневірятися по чужих землях. Книжка Колянчука дає відповідь на питання: чия це могила, де видніє прізвище, написано кирилицею. Там, де було можливо встановити адреси довоєнних українських організацій, автор подає їх у книжці.

Книжка відкриває досі маловідому сторінку польсько-української історії буремних 1917–1921 рр.

Sebastian Szajdak. Polsko-ukraiński sojusz polityczno-wojskowy w 1920 roku. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2005, 313 s.

У монографії розглядаються польсько-українські стосунки перших років незалежності Польщі. Увага приділяється польсько-українському військовому порозумінню протягом спільної війни проти більшовицької Росії, тобто тим подіям, які довший час залишалися на маргінесі польської історіографії. Автор ґрунтовно розглядає політично-військовий контекст польсько-українського порозуміння, що завершилося підписанням Варшавського договору у квітні 1920 р., участь армії УНР у спільному поході на Київ, боротьбу українських

частин восени 1920 р. Окремо розглядаються українське питання під час мирних польсько-більшовицьких переговорів у Мінську та Ризі; українські політично-військові контакти з Російським Політичним Комітетом Бориса Савінкова і з ген. Петром Врангелем. Монографія завершується висвітленням долі українських військових і цивільних, інтернованих на території Польщі після підписання Ризького мирного договору у березні 1921 р.

Traktat pokoju między Polską a Rosją i Ukrainą. Ryga 18 marca 1921. 85 lat później / oprac. Bronisław Komorowski. Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 2006, 157 s.

Автори збірника подали популярну версію ситуації, що призвела до підписання договору у Ризі в березні 1921 р. Фахівці можуть ознайомитися з бібліографією проблеми, опрацьованої польськими бібліографами, котрі спеціалізуються з історико-військової справи та бібліотечної інформації. Таким чином, збірник є корисним і для необізнаного читача, і для спеціаліста, котрий знайде тут чимало позицій з наукової літератури та джерел, без яких уже неможливе всебічне висвітлення «ризької доби» в історії України та Польщі.

Michał Klimecki. Galicyjska Socjalistyczna Republika Rad: okupacja Małopolski (Galicii) Wschodniej przez Armię Czerwoną w 1920 roku. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2006, 229 s.

Галицька Соціалістична Республіка Рад була єдиною європейською радянською республікою, яка з'явилася після Першої світової війни поза західними кордонами Імперської Росії. Вона виникла внаслідок рішення російської Ради народних комісарів і Центрального комітету Російської комуністичної партії (більшовиків). У чотирьох розділах монографії автор показує діяльність комуністичних командирів і їхніх сподвижників від перших тижнів 1919 р. до осені 1920 р. Дослідник презентує механізм утворення і функціонування структур, створених комуністами за підтримки Червоної Армії. В окремому розділі йдеться також про повсякденне життя Галицької Соціалістичної Республіки Рад, окреслюється ставлення мешканців цієї території до більшовиків, Червоної Армії і змін, що несла революція. Окремо автор порушує питання опору галицьких українців присутності Польської держави

у Східній Галичині, а також зусиль, яких вони доклали для створення власних державних структур.

Robert Kuśnierz. *Ukraina w latach kolektywizacji i Wielkiego Głodu (1929–1933)*. Toruń: "Grado", 2005, 322 s.

Перша в польській історіографії розвідка, присвячена найбільш трагічним подіям в історії Радянської України міжвоєнного періоду, є ґрунтовним і глибоким аналізом проблем, які досі шукають свого автора серед українських істориків. Монографія складається з семи розділів, де послідовно розглядається історія України від боротьби за незалежність до винищення українського населення під час Великого Голоду.

Studia polsko-ukraińskie. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 2006, t. 1.

До збірника увійшли статті присвячені різним аспектам польсько-українських взаємин, що стосуються таких тематичних груп, як культурні та політичні стосунки, матеріали історії науки на польсько-українському пограниччі, біографії, огляди і рецензії. Вагоме місце займають публікації, в яких досліджуються музичні контакти впродовж 16–20 ст., що є провідною темою видання. Крім того, зроблено також спробу глибше проаналізувати польсько-радянсько-український дипломатичний трикутник у міжвоєнний час.

Paweł Przybylski. *Rola duchowieństwa greckokatolickiego w kształtowaniu się opcji narodowych wśród Łemków w latach 1918 – 1947*. Toruń: Wydawnictwo Mado, 2006, 294 s.

Історичне дослідження, де здійснена нелегка спроба проаналізувати шляхи формування лемківської ідентичності у першій половині ХХ ст. Автор підійшов до аналізу всебічно, звернувши увагу не лише на внутрішні націєтворчі процеси на Лемківщині, а й проаналізувавши польську національну політику в краї. Хоча, зрозуміло, що першочергова увага приділена саме ролі греко-католицького духовенства, яке вплинуло на шляхи етнічного самоусвідомлення лемків. У книжці проаналізовано великий обсяг документальних свідчень, виступів преси, подій, що мали місце у регіоні. Історичний обсяг часу говорить сам за себе – від початків зародження національної самоідентифікації у 1918 р. до брутального втручання ззовні, яке мало місце у 1948 р.

Agnieszka Kolasa. **Українці в повіcie Біаła Podlaska в latach 1918–1948.** Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007, 228 s.

Праця Агнешки Коляси охоплює часовий проміжок від 1918 до 1948 рр. і великою мірою заповнює лауну браку літератури, присвяченої українському населенню у бельському повіті. Спираючись на солідну джерельну базу і зібрані враження, авторка відобразила історію українців у Білій Підлясці від моменту відродження польської державності у 1918 р. до переселень людей, здійснених у рамках акції «Вісла». Дослідниця показала бельських українців не лише через призму їхнього ставлення до місцевого польського населення, але в усій важливості ролі, яку вони відігравали у розвитку культури і господарства тієї частини Підляшшя. Аналізуючи українські злочини періоду II Світової війни і 1945–1947 рр., авторка змогла уникнути перебільшень і тенденційності в описі польсько-українських контактів.

Włodzimierz Mędrzecki. **Inteligencja polska na Wołyniu w okresie międzywojennym.** Warszawa: Wydawnictwo Neriton, Instytut Historii PAN, 2005, 331 s.

“Польська інтелігенція на Волині у міжвоєнний період” – це праця польського історика, професора Інституту історії Польської академії наук, яка вписується у напрямок історії повсякденного життя. Влодзімеж Меджецький довгий час займається питаннями життя поляків на Волині у міжвоєнний період. Перша його монографія з цього питання була видана майже двадцять років тому: “Województwo wołyńskie 1921–1939. Elementy przemian społecznych, cywilizacyjnych, politycznych” (Wrocław, 1988). Пізніше у різних збірниках публікувалося багато статей з проблеми суспільного життя поляків на Волині у міжвоєнний період, які стали основою теперішньої монографії. Автор у цій монографії реконструює процес формування середовища польської інтелігенції на Волині у 20-х роках, а також показує, яке місце, пов’язане з роботою у державних закладах, вона посідала в суспільній ієрархії. “Інтелігенцією” автор вважає не тільки звичну суспільно-професійну групу людей, а також усе середовище, яке виконувало функції “освіченої верстви”. Дослідник показує матеріальні умови побуту, умови праці, а також способи проведення інтелігенцією вільного часу. Вказується на політизацію чиновницького апарату, а також вчителів після 1926 р. У дослідженні представлені суспільні і побутові зміни в середовищі волинської інтелігенції.

Dariusz Dąbrowski. **Rzeczpospolita Polska wobec kwestii Rusi Zakarpackiej (Podkarpackiej) 1938–1939.** Toruń: ESE, 2007, 413 s.

Монографія польського дослідника вперше в історіографії розкриває політичний і військово-розвідувальний характер польської політики щодо Закарпатської України (Підкарпатської Русі). Вона вводить читача в контекст стосунків Варшава-Прага-Будапешт, вимальовує особливості вирішення питання з огляду на його розвиток у площині дії різних візій – польської, чеської, угорської; висвітлює українську рецепцію польської політики та перебіг стосунків з Третім Райхом. Відтак досліджувана проблема розкривається в категоріях не локального, а міжнародного характеру. З огляду на це праця виконує роль не тільки ґрунтовної розвідки з винесеного в назву питання, а є й ключем до розуміння історії Центральної Європи безпосередньо в переддень початку Другої світової війни.

Rafał Wnuk. **“Za pierwszego Sowietą”: polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941).** Warszawa: IPN, Instytut Studiów Politycznych PAN, 2007, 461 s.

У книзі вперше ґрунтовно подано трагічну історію і долю польських незалежних організацій на східних теренах Польщі від вересня 1939 р. до німецького нападу на СРСР у червні 1941 р. На підставі багатоджерельної бази розглянуто підпільну діяльність та опір поляків радянській владі, особливо спротив методам її насадження, застосованим НКВД. Мешканці Східної Польщі постають як перші реципієнти комуністичної влади і перші жертви втраченої Польщею незалежності.

Lwowskie pod okupacją sowiecką (1939–1941) / wstęp i redakcja Tomasz Bereza, wybór i opracowanie Tomasz Bereza [et al.]. Rzeszów: IPN, KSZPNP, 2006, 389 s. (Relacje i wspomnienia, t. 9.)

До збірника вміщено 29 реляцій, які представляють широкий спектр людських доль, що опинились у лещатах радянської політики щодо польських громадян міста. Авторами спогадів є люди різних соціальних і професійних груп, мешканці міста й області, окупованих радянськими військами. У матеріалах ідеться про перебіг окупації, окремі події, винищення польських родин тощо, які мали значний вплив на свідків.

Kresowa księga sprawiedliwych 1939–1945: o Ukraińcach ratujących Polaków poddanych eksterminacji przez OUN i UPA / oprac. Roumald Niedzielko. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2007, 222 s. (seria: "Studia i materiały", t.12.)

На підставі спогадів свідків подій, які мали місце на Волині та в Галичині протягом Другої світової війни, висвітлено польсько-український конфлікт у 500 місцевостях на терені Волинського, Поліського, Тернопільського, Львівського, Станіславського, Ржешовського, Люблінського воєводств. За твердженнями упорядників видання відповідно до вміщених у ньому свідчень, з вини ОУН-УПА там загинуло близько 20 тис. поляків. У даній збірці увагу приділено тим спогадам, що містять інформацію про українців (більш ніж 1300 осіб, часто без зазначення їхніх прізвищ), які рятували поляків, давали їм сховок, надавали харчі, провадили повз села тощо. Внаслідок цього вдалося врятувати від страти виконавцями «антипольської акції», як зазначається, інколи цілі села, приблизно понад 2,5 тисячі осіб. Наводяться також дані про українців, страчених за допомогу «ляхам», а відтак зраду українських національних ідеалів. Книга опублікована Інститутом національної пам'яті.

Jarosław Syrnyk. Ludność ukraińska na Dolnym Śląsku (1945–1989). Wrocław: Oddział Instytutu Pamięci Narodowej – Komisja ścigania zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu, 2007, 304 s.

Монографія розкриває історію української спільноти в Дольному Шльонску (Нижній Сілезії) від кінця Другої світової війни до падіння комуністичного режиму в Польщі. Автор висвітлює такі проблемні питання, як репатріація на ці землі українців зі східних земель, стосунки між поляками та українцями, організація і діяльність Українського суспільно-культурного товариства, україномовна освіта, релігійні питання тощо. До книжки ввійшли також раніше не опубліковані світлини.

Jarosław Syrnyk. Zagadnienia ukraińskie w powiecie lubińskim (1947–1989) (zeszyty lubińskie nr 11). Lubin-Wrocław: IPN, 2007, 88 s.

У проблемно-хронологічній площині розглянуто такі проблеми, як українське питання в Польщі по Другій світовій війні; проведення акції «Вісла» на теренах Любінського повіту; функ-

ціонування української спільноти протягом 1947–1956 рр.; демографічні зміни, культурно-освітня діяльність, релігійні питання, а також лемківська справа впродовж 1956–1982 рр. тощо. Монографію написано, спираючись на значну кількість архівних матеріалів з архівів Вроцлава, Легніци та Варшави.

Piotr Gerent. **Prawosławie na Dolnym Śląsku w latach 1945–1989**. Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2007, 502 s.

Дослідження зосереджене на аналізі історії Православної церкви в Нижній Сілезії після Другої світової війни. Автор приділив особливу увагу проблемі напливу православного населення з інших регіонів Польщі й особливості налагодження парохіяльного життя серед громад. Історик обмежив часові рамки праці 1989 р., коли Польща вступила у нову фазу політичного розвитку, а разом із тим змінилась і релігійна ситуація, особливо для Православної церкви у Польщі. Падіння комуністичного режиму спровокувало істотні зміни у релігійній політиці та у стосунках між державою і церквами релігійних меншин, зокрема Православною церквою.

Akcja “Wisła” 1947 / red. W. Chudzik, Z. Gajowniczek, M. Majewski, J. Tucholski i inni. Warszawa-Kijów: IPN, 2006, 832 s. (seria “Polska i Ukraina w latach trzydziestych-czterdziestych XX wieku. Nieznane dokumenty z archiwów służb specjalnych”, t.5)

Збірник документів містить нові матеріали, які розкривають перебіг і проведення акції «Вісла» – виселення понад 140.000 українців з Південно-Східної Польщі в 1947–1951 рр. Він є результатом плідної співпраці польських та українських істориків.

Małgorzata Ptasńska-Wójcik. **Z dziejów Biblioteki “Kultury” 1946–1966**. Warszawa: IPN, 2006, 377 s.

У книзі подана історія Літературного Інституту в Парижі в 1946–1966 рр. з висвітленням загальної ситуації як у Східному блоці, так і на Заході. Зокрема, приділена увага видавничій політиці Гедройця, його реляціям з авторами, показує авторів за «залізною завісою» тощо. До книжки включено додаток, що містить інформацію як про авторів «Бібліотеки Культури» і співробітників Літературного Інституту в 1946–1966 рр., так і про книжки, видані у серії «Бібліотека Культури» у 1953–1966 рр.

Ukraina w stosunkach międzynarodowych / red. Marek Pietraś, Tomasz Krauśniak. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 2007, 421 s.

Предметом аналізу статей цього збірника є міжнародна діяльність і міжнародні відносини України після отримання нею незалежності в 1991 р. Концепція збірника базується на переконанні, що зовнішня політика «виростає» насамперед з комплексу існуючих внутрішніх обставин і віддзеркалює міжнародну позицію. З метою проведення глибшого аналізу тут розмежовано двосторонні стосунки з окремими державами та багатосторонні стосунки з міжнародними організаціями. Автори статей розглядають відносини України з сусідніми державами, а також із НАТО, ЄС, Радою Європи, ОБСЄ, ГУАМом, діяльність в ООН тощо та приділяють увагу культурно-цивілізаційним, релігійним і політичним чинникам, які впливають на формування зовнішньої політики Києва.

Wiesław Romanowski. **Ukraina. Przystanek wolności**. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2007, 194 s.

Надзвичайно особиста оповідь про Україну. У книжці йдеться про авторські враження і спостереження, які він збирав, подорожуючи Україною від часу отримання нею незалежності – від 1991 р. – і до Помаранчевої революції – 2004 р.. Книжка не є історичним дослідженням, а лише збіркою мінливих вражень про життя українців, які автор збирав, подорожуючи країною. На перший погляд, головними героями оповіді могли би бути перші особи держави тих років: Л. Кучма, В. Ющенко, Ю. Тимошенко. Проте, заглиблюючись у текст, починаєш усвідомлювати, що головними у цій мандрівці є пересічні українці, котрі залишилися «сиротами» після епохи Брежнєва, громадяни держави «шантажу», «олігархії», над котрими продовжує носитися «дух Чорнобиля» і які досі не можуть розібратися зі «справою Гонгадзе», країни, досі поділеної на Схід і Захід, що постійно борюється з газовими проблемами. Автор додає анекдот, який кружляв київськими вулицями після перемоги В. Ющенка у Помаранчевій революції: Путін надіслав вітальну телеграму Ющенку наступного змісту: «ВІТАЮ КРАПКА, ГАЗ КРАПКА, НАФТА КРАПКА». Книжка динамічна, сповнена жвавого, персоніфікованого матеріалу.

Веслав Романовський (1952 р.н.) – репортер, соціолог, закінчив Варшавський університет. У 1998–2003 роках працював теле-

візійним журналістом в Україні. Автор низки неординарних документальних фільмів про Україну.

Włodzimierz Mokry. Duchowe źródła pomarańczowej rewolucji na Ukrainie w 2004 roku. Biblioteka Fundacji św. Włodzimierza, tom XI, Kraków 2006, 200 s.

Книжка складається з двох частин. У першій частині автор розглядає духовні джерела помаранчевої революції – історичні чинники, які підготували помаранчеву революцію в Україні, саме у тій формі, як це відбулося 2004 року. У цій частині книжки знаходимо такі підрозділи як, «Плоди традиції», «Живучість державотворчої ідеї Т. Шевченка», «До християнської ідеї української культури» тощо. Слід зазначити, що автор, Володимир Мокрій, неодноразово писав на ці теми, можна сказати, що роздуми й опрацювання джерел української духовності і державності є справою творчості відомого українського діяча у Кракові.

Друга частина книжки «Участь у подіях помаранчевої революції» присвячена безпосередньо 2004 року і особистому досвіду автора, який був у складі міжнародних спостерігачів на виборах в Україні. Ця частина книжки містить цікавий, з перспективи майбутнього, документальний матеріал. Наприклад, «Лист до президента України Леоніда Кучми, Голови Верховної Ради Володимира Литвина, депутатів, представників виконавчої і смоурядової влади»; «Коментар до пропозиції Президента України Леоніда Кучми від 29.11.2004 р.»; «Лист до Святійшого Отця Івана Павла II від 1 грудня 2004 року».

За всього еkleктизму книжки Володимира Мокрого, вона вартісна, оскільки є документом часу і може стати цікавим джерелом для майбутніх інтерпретаторів історичних подій 2004 року.

Stanisław Stępień. Pomarańczowa rewolucja. Kalendarium i dokumenty wyborów prezydenckich na Ukrainie w 2004 roku. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy, 2006, 379 s.

Нова праця польського автора розглядає події помаранчевої революції за загально прийнятою схемою – від дискусії про перетворення українців на націю до загальних міркувань про перспективи нового шляху України. Читач знайде у роботі хронологію подій, а також документи (від 23 червня 2004 р. – до

23 січня 2005 р.) і додатки, в яких міститься інформація про результати голосування, спостерігачів, біографії українських політиків, інформацію про Народний Союз «Наша Україна» тощо.

Dymitr Popow, Illa Milstein. **Pomarańczowa księżniczka. Zagadka Julii Tymoszenko**. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2007, 282 s.

Історія сучасної української Попелюшки. Найбільш «розкручений» український бренд. Залізна леді з України, яка входить до клубу найвидатніших VIP-жінок сучасності, таких як Маргарет Тетчер, Ангела Меркель, Кондоліза Райс. Історія життя Юлії Тимошенко, але не лише це. Політичні ігри українсько-російських стосунків. Життя українського бомонду. Все це представлено у книжці журналістів Дмитра Попова та Іллі Мільштайна. Книжка вийшла друком у Росії, Німеччині та Литві. Фрагменти були надруковані у багатьох європейських часописах, зокрема й у впливовому німецькому «Bild», до друку підготовлений також і французький переклад розповіді про Юлію Тимошенко.

Serhij Żadan. **Anarchy in the UKR** / przekład Michał Petryk. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2007, 209 s.

Видавництво «Чарне» продовжує тішити читачів своєю серією книжок «Інша Європа, інша література». Цього разу на розсуд читачів було представлено книжку Сергія Жадана «Anarchy in the UKR». Своєрідна подорож степами України переростає у подорож ліричного героя у власне дитинство і минуле своєї країни. Авторський стиль причаровує відвертістю і ліричністю. Перед польським читачем постає малознама Україна.

Sofija Andruchowycz. **Kobiety ich mężczyzn** / przekład Michał Petryk. Wołowiec: Wydawnictwo Czarne, 2007, 160 s.

Книжка молодої української письменниці вийшла у видавничій серії «Європейки», що вже саме по собі знакове. Це збірка оповідань, кожне з яких творить особливий внутрішній світ конкретної людини. Тасмнічі мандрівниці, порно-актриси, бабусі – працівниці клозету, закоханий п'яниця, студентки, вбивці. Перед читачем розгортається панорама людських доль. Якби Софія Андрухович була художницею, то малювала би карикатури, в'їдливі, але правдиві.

Переклад книжки Софії Андрухович додає штрих до групового портрету сучасної української літератури, представленої в Польщі.

Pogranicze: Polska-Ukraina. Rocznik naukowy. Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1/2006.

Міждисциплінарний науковий щорічник є результатом наукової роботи головним чином польських та українських гуманітаріїв двох університетів – Університету Марії Кюрі-Склодовської (Люблін) і Державного педагогічного університету ім. І. Франка (Дрогобич), а також інших науковців, які зосереджують свою увагу на дослідженні проблем пограниччя.

Національний Центр Культури у Варшаві оголошує конкурс на отримання піврічної стипендії у Польщі в рамках стипендіальної програми Міністра культури і національної спадщини Республіки Польща "GAUDE POLONIA". Програма "*Gaude Polonia*" призначена для молодих митців і перекладачів польської літератури з країн Центрально-Східної Європи.

Стипендіальна програма триватиме у Польщі з **1 лютого до 31 липня 2009 року**. Відбір стипендіатів відбудеться шляхом конкурсу. Від кандидатів вимагається володіння польською мовою на початковому рівні.

Заяви про участь у програмі прийматимуться до **15 жовтня 2008 року**.

Детальну інформацію про програму *Gaude Polonia* і бланки анкет можна отримати на сайтах Національного центру культури у Варшаві: www.nck.pl/?gp та Посольства Республіки Польща у Києві: www.kijow.polemb.net, у польських дипломатичних представництвах в Україні та в Національному центрі культури у Варшаві: тел. (+48 22) 210-01-21 або (+48 22) 210-01-00.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

1. Оксана Винник – аспірантка кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»; тема майбутньої дисертації: «Повсякденне життя у Львові (1914 – 1919)». У 2007 році отримала стипендію «Центру міської історії Центрально-Східної Європи», Petro Jacyk Graduate Scholarships in Ukrainian Studies та стипендію польського уряду.

2. Андрій Горук – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету.

3. Софія Дацко – магістр соціології Східноукраїнського національного університету ім. В. Даля. Протягом 2007–2008 рр. – участь у програмі європейського волонтерства EVS у м. Гданську (Польща).

4. Ольга Денисюк – кандидат мистецтвознавства (тема дисертації: «Краківська академія мистецтв у контексті українсько-польських мистецьких взаємин у 20–30-х роках ХХ століття»), доцент кафедри мистецтвознавства та експертної оцінки Державної академії керівних кадрів культури і мистецтва (м. Київ) та кафедри графіки Поліграфічного інституту КПІ.

5. Володимир Кучер – магістр історії Львівського національного університету ім. І. Франка; навчався на Політологічному курсі в Studium Europu Wschodniej Варшавського університету. Журналіст «Львівської газети»; в 2007 році працював експертом у Центрі Європейської Інформації у Львові, де підготував дистанційний курс лекції про Європейський Союз.

6. Оксана Лобко – кандидат історичних наук (тема дисертації: «Поміщицькі маєтки Правобережжя в умовах соціально-економічної трансформації 1831–1917 років (за матеріалами володінь графів Потоцьких)»); член Українського геральдичного товариства.

7. Андрій Смирнов – аспірант Національного університету «Острозька академія»; готує до друку монографію «Мстислав

(Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч. 1930–1944». Депутат Острозької районної ради.

8. Василь Стефанів – аспірант кафедри теорії та практики культури Українського Католицького Університету за напрямком дослідження «Військова історія»; науковий співробітник Центру Дослідження Визвольного Руху.

9. Христина Чушак – захистила кандидатську дисертацію «Україна та українці у концепціях польської опозиції 1976–1989 років» на кафедрі міжнародних відносин і дипломатичної служби ЛНУ ім. І. Франка.

Усі права застережені.

Передруки і переклади дозволяються тільки за згодою автора й редакції.

З питань замовлення та придбання літератури звертатися:

Видавництво “ДУХ І ЛІТЕРА”

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ Серія КВ № 5725

Національний Університет “Києво-Могилянська Академія”,

5 корпус, кім. 210

вул. Волоська, 8/5, м. Київ, 04070, Україна

Тел./факс: +38 (044) 425-60-20

e-mail: chasopys.dil@gmail.com – редакція

duh-i-litera@ukr.net – відділ збуту

www.duh-i-litera.kiev.ua

Надаємо послуги “Книга-поштою”

Друк ТОВ «Майстерня книги»
03037, м. Київ, вул. М. Кривоноса 2Б
Тел.: (044) 248-34-34, 248-89-31

Спеціальний випуск часопису вміщає статті молодих українських гуманітаріїв, які досліджують історію та сучасність польсько-українських взаємин. Автори цих статей стали переможцями першого конкурсу імені Єжи Гедройця, проголошеного Посольством Республіки Польща в Україні, що проходив академічного року 2006/2007. На конкурс було надіслано близько 50 робіт, які розглядало міжнародне журі (Богуміла Бердиховська, Оля Гнатюк, Ярослав Грицак, Анджей Менцвель, Микола Рябчук та Наталя Яковенко).

Редакція вирішила доповнити це видання розлогою презентацією досліджень, що з'явилися друком в Україні та Польщі протягом 2006-2007 років і присвячені літературі, культурі, історії та сучасності обох народів. Представлено твори українських літераторів, надрукованих у польських перекладах та польських авторів - в українських, наукові та есеїстичні видання, в яких висвітлено різні сторінки нашої історії та сучасності. Звісно, цей випуск не претендує на повноту. Це радше своєрідний калейдоскоп рецензій, коротких повідомлень та анотацій, в якому можна побачити розмаїття наших контактів та напрямків досліджень.

Оля Гнатюк